307.411

Településtudományi közlemények

7
/89

37.

Budapest, 1989.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

37.

BUDAPEST 1989.

Szerkeszti és kiadja

A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEM VÁROSÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS A VÁROSÉPÍTÉSI TUDOMÁNYOS ÉS TERVEZŐ INTÉZET
A Ts-2/2 KUTATÁSI PROGRAM TANÁCSÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL

Szerkesztő Bizottság:

Barna Gábor, Dr. Deák Sándor, Dr. Faragó Kálmán (a Szerkesztő Bizottság elnöke),
Dr. Körösmezey Lászlóné (szerkesztő), Dr. Kőszegfalvi György,
Dr. Lackó László, Paksy Gábor

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

EMBER ÉS KÖRNYEZETE KÖZÖTTI FELTÉTELEK VÁLTOZÁSÁBÓL FAKADÓ KONFLIKTUSOK

DR. KŐSZEGFALVI GYÖRGY
a műszaki tudomány doktora

Bevezetés

Az ember és környezete közötti feltételek változásában, átalakulásában – számos tényező mellett – döntő szerepük volt azoknak a mélyreható, ellentmondásosan és feszültségekkel terhelten érvényesülő változásoknak, amelyek az elmúlt évtizedekben a településrendszerben, a népesség települési viszonyaiban bekövetkeztek és végbementek. Ezek a változások – a folyamatban döntő szerepet betöltő tényezők révén – alapjaiban meghatározzák az ember és természeti környezete közötti viszonyt.

Rögtön szükséges megjegyezni, hogy az ember és környezete közötti feltételek változásában, átalakulásában nemcsak az elmúlt évtizedekben felgyorsult fejlődés következményei érvényesülnek. A településrendszer hosszú történelmi fejlődésének következményei, öröksége pozitív és negatív eredményként meghatározó tényezője volt az elmúlt évtizedekben végbement változások folyamatának. A települési viszonyok örökölt adottságai ma is meghatározzák az ember és környezete közötti feltételeket, a kölcsönös kapcsolatok jellegét, irányultságát, a változások folyamatát.

A népesség települési viszonyaiban bekövetkezett változások pregnánsan szemléltetik az ember és társadalmi környezete közötti korábbi kapcsolatok átalakulását (pozitív és negatív értelemben). Ugyanakkor egyben kirajzolják az új kapcsolatok kialakulásának – esetenként már markáns érvényesülésének – sajátos vonásait is.

A településrendszerben végbement változások alapjaiban az urbanizációs folyamat felgyorsulására, elmélyülésére és területi kiterjedésére vezethetők vissza. Az urbanizációt hazánkban – a világ más országaihoz hasonlóan – lényegében azonos tényezők váltották ki. A második világháború utáni évtizedekben az iparosításnak döntő szerepe volt hazánkban is az urbanizációs folyamat felgyorsulásában és területi kiterjedésében. A folyamat másik meghatározó tényezőjét a mezőgazdaság átszervezése, a gazdálkodás nagyüzemi rendszerének kialakulása, majd ennek következményeként a termelés struktúrájának jelentős átalakulása és a gazdálkodás színvonalának gyors javulása jelentette. (Az ipar egyes válságágazataiban (kohászat) a nyolcvanas évek elejétől kialakult, ma feszítően jelentkező gondok az ember és környezete közötti kapcsolatokat újabb feszültséggócokkal terhelik. Lényegében hasonló jellegű problémákat jelentenek a mezőgazdasági üzemek mintegy harmadának kedvezőtlen, illetve nagyon kedvezőtlen gazdálkodási körülményei, s az ebből fakadó feszültségek.)

Az urbanizációs folyamat következményeként kibontakozó változások jellege, intenzitása a hetvenes évek derekától kezdett eltérni a korábban megfigyelttől. A folyamat differenciáltabb ("rafináltabb") lett, a következmények, hatások bonyolultabban és főként ellentmondásosabban nyilvánulnak meg (ami az eredeti okokra való visszahatást illeti).

Mi jellemezte ezt a folyamatot a települési viszonyok vonatkozásában? Mindenekelőtt az, hogy érezhetőbb lett a települések fejlődésének, működésének "alfáját és omegáját" jelentő infrastrukturális ellátottsági viszonyok lassú javulása, korszerűsödése. Ebben meghatározó szerepe volt a népesség lakásellátottsági viszonyai látványos (vagy legalábbis "látványosnak" tűnő) javulásának a gyorsan kibontakozó tömeges méretű lakásépítési tevékenység eredményeként. Ehhez kapcsolódóan, mintegy a kényszerpályára terelt cselekvés hatásaként felgyorsult a közművesítés folyamata és azoknak az alap-, elsődleges közösségi ellátási igényeket kielégítő intézményeknek a fejlődése, kiépülése, melyek a legközvetlenebbül kapcsolódtak a tömeges lakásépítéshez. A hagyományos települési viszonyok felbomlásában, átalakulásában meghatározó szerepet betöltő infrastruktúra fejlődése – korántsem kielégítő mértékben és minőségi színvonalon – új helyzetet teremtett. A

változás, átalakulás nemcsak tovább mélyítette az egyensúly felbomlását, újabb konfliktusokkal tetézve azt, hanem következményeiben új egyensúlyi helyzet kialakulása felé való elmozdulást is jelzett.

Szükséges erről bővebben szólni. Az ember és környezete közötti feltételek változásának hatását, következményeit vizsgálva, a hangsúlyt a negatívumokra helyezzük, a feszültségforrások kialakulásáról, elmélyüléséről teszünk említést. Ez objektíve fakad a folyamat belső sajátos törvényszerűségeiből, elkerülhetetlen voltából. Látnunk kell a folyamat "másik oldalát" is: ez "jót" is hozott és hoz magával: következményeiben átalakítja az ember életkörülményeit, javítja életfeltételeit (lakásviszonyok javulása, a közműellátás fejlődése, a közösségi szolgáltatások bővülése stb.).

Akkor mi a baj? Mik az okai a kialakult és kialakuló feszültségeknek? Miért nem elemezzük a várható hatásokat, következményeket? Nem készülünk fel azokra, nem szervezzük meg azokat az akciókat, amelyek révén nemcsak mérsékelhetők a kedvezőtlen, negatív hatások, hanem markánsabban érvényesíthetők az előnyök.

Jelen tanulmányunk azt keresi, mit vétettünk, mulasztottunk el, s ennek nyomán miért úgy alakult az ember és környezete közötti viszony. Az ember és környezete közötti új feltételek kialakulása miért okoz traumát, gyakran alig orvosolható vagy nehezen helyreállítható helyzeteket?

A legszembetűnőbbek a város és a falu közötti kapcsolatok relációjában bekövetkezett változások, átalakulási folyamatok. Korábban a falusi települések tömörítették, fogadták be az ország népességének nagyobbik hányadát. A falusi települések az emberek lakóhelyválasztásában – az akkori társadalmi-gazdasági feltételekből, a termelőerők fejlettségi színvonalából, az uralkodó termelési viszonyokból adódóan – alapjaiban meghatározó szerepet töltöttek be. Az urbanizálódási folyamat felgyorsulása váltást eredményezett. Gyors ütemben gyarapodott a városok népességszáma; ennek nyomán a városi jogállású települések fokozatosan mind nagyobb helyet töltöttek be a népesség térbeli elhelyezkedésében, települési viszonyaiban. A falusi települések szerepe, jelentősége, a falusi településekben élő népesség aránya visszaszorult. A városok gyors fejlődésnek indultak. Ez a fejlődés két mutató vonatkozásában igen szembetűnően érvényesült. Az egyik a népességszám – külső bevándorlás hatására és nyomán bekövetkezett – gyors gyarapodása. A másik – az első tényezőből következően – a városok területének gyors növekedése, szétterülése. Ez szoros összefüggésben áll nemcsak a gazdaság fejlődésének extenzív sajátosságaival, hanem a gazdaság fejlődésének extenzív jegyeivel és annak a városok fejlődésére gyakorolt hatásával, következményeivel. E két körülmény a konfliktusok sorozatát váltotta ki.

Az elmúlt évszázadokban végbement városfejlődési folyamatokban – különösen a tőkés iparosodás nyomán bekövetkezett gyors városfejlődésben – lényegében organikus folyamat követhető nyomon. Ez a folyamat, bár alapjaiban befolyásolta a városok történelmileg kialakult szerkezetét, területfelhasználásuk rendszerét, a népesség térbeli elhelyezkedésének rendjét (nem beszélve a társadalmi szerkezet átalakulásáról), az ember és a természet közötti kapcsolatokban nem vezetett az egyensúly olyan markáns felbomlásához, mint az az elmúlt évtizedekben bekövetkezett, a gyors iparosodás folyamatából fakadó urbanizáció hatására.

Sokkal mélyebb változásként, s a környezet és ember közötti egyensúly felbomlásának nyomán kialakult konfliktusok alapvető okaként említhető az, ami a társadalmi környezet viszonyaiban bekövetkezett. Ez nemcsak a népesség társadalmi szerkezetének átalakulását eredményezte: minden, az új városlakó ember városi környezettel kapcsolatos magatartásában, életvitelében, életviszonyainak átalakulásában, életritmusának változásában és új sebességre kapcsolódásában, majd új szokások kialakulásában nyilvánult meg, nem beszélve az életkörülményeiben, életfeltételeiben bekövetkezett változásokról, átalakulásról. Ez kifejezésre jutott a települési viszonyokban, a települési szerkezet átalakulásában. Pontosabban és egyértelműbben megfogalmazva, a települések hagyományosan kialakult, az organikus fejlődés jegyét magán viselő szerkezeti deformálódásában.

A legutóbbi időkig a századokon keresztül érvényesülő – az organikus fejlődés adta lehetőségek és adottságok feltételei nyomán – kompakt városszerkezet kialakulásának folyamata figyelhető meg. A gyors városfejlődés az elmúlt évtizedekben átalakította a hagyományos tele-

pülésszerkezetet, sok esetben deformálta városaink e vonatkozású karakterét, területfelhasználási rendszerét. A hatalmas embertömeg elhelyezése új területek igénybevételét tette szükségessé. Az új területek igénybevételére nagyon rövid idő alatt került sor; nem gondolták át, nem mérlegelték és értékelték azokat a várható következményeket, amelyek ennek nyomán városaink, településeink életében felléphetnek.

A területfelhasználás változása alapjaiban befolyásolta a városi élet szerveződésének feltételrendszerét, a kapcsolatok, viszonylatok korábban kialakult összefüggéseit. Mivel a városi élet szervezésének alapelvévé a közösségi szolgáltatások rendszerében való gondolkodást fogalmazták meg, nagymérvű differenciálódást kifejező polarizálódási folyamat bontakozott ki. Egyfelől az új lakóterületi egységek szolgáltató rendszereinek megszervezésére, funkcionálására koncentrálódott a figyelem. Fokozatosan a pólus másik oldalán, a történelmi városközpontokban, az azokhoz kapcsolódó városnegyedekben a leépülés folyamata következett be; az idő múlásával mind erőteljesebben felgyorsult ez a folyamat, és súlyos következményekkel járt, illetve jár. A város hagyományos, történelmileg kialakult, organikusan fejlődött központjaiban, központi negyedeiben a leépülés sok minden vonatkozásban megfigyelhető. A társadalmi szerkezet nagymérvű átalakulásában és deformálódásában, a népesség demográfiai struktúrájának kedvezőtlen jellegű és irányú átalakulásában, az épületállomány elsatnyulásában, történelmi, kulturális, nemzeti értékek nagymérvű leromlásában, netán pusztulásában, az infrastrukturáiis ellátottsági viszonyok korábban relatíve magas színvonalat képviselő helyzetének átalakulásában, elromlásában. Mindez összességében olyan deformációkat jelzett a város új részei, új negyedei, nagy lakótelepi egységei és a hagyományos városterületek között, amelyek a legpregnánsabban szemléltetik a településtest példáján, deformálódásán keresztül az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának folyamatát. És itt megint csak a szükséges előrelátás hiányával találkozunk. A következmények várható mérlegelését elhanyagolták, vagy nem súlyuknak megfelelően foglalkoztak velük. Nem szervezték meg azokat az akciókat, amelyek révén mérsékelni – netán elhárítani – lehetett volna a kedvezőtlen, negatív folyamatok ennyire markáns érvényesülését.

Ebben a folyamatban a lakásépítés elhelyezése meghatározó szerepet töltött be. Ha a települési viszonyok átalakulását behatóan vizsgáljuk és ennek nyomán az urbanizáció következményeit elemezzük, ennek következményei a legszembetűnőbben a lakásviszonyok területén érvényesültek, illetve érvényesülnek napjainkban is. Konkrétan olyan értelemben, hogy a tömeges lakásépítés milyen módszerét, területi elhelyezésének milyen formáját választották és alkalmazták. Volt-e ebben a választásban alternatív lehetőség, amely respektálta, figyelembe vette a beruházó, az állam, a település érdekeit, vagy netán a lakosság, a közösség differenciált érdekeit, értékítéletét juttatta kifejezésre. Még azt is megfogalmazzuk, hogy volt-e lehetőség a „magasabb", kvázi magasabbnak nevezhető érdekeknek a lakossági, differenciáltan kifejezett érdekekkel való érvényesítésére, sőt egyeztetésére a konkrét akciók megvalósításának kitűzésében, a realizálás folyamatában. A helyzet elemzése alapján úgy tűnik, hogy a legutóbbi időkig ez ismeretlen oldal volt. A nyomasztó terhektől való szabadulás érdekében az állam korábban nem keveset épített: a differenciáltan megjelenő lakossági érdekeket azonban kevéssé vette figyelembe. Az érdekek okos ütköztetésére alig került sor. Ennek mind szembetűnő kárát szenvedték a települések, a lakosság reális, valós érdekei. Akik lakáshiányban szenvedtek, fedél nem volt a fejük felett, azok örültek; legalábbis a hajlékhoz jutás első pillanatában, hogy számukra ilyen lehetőséget biztosítottak, ilyen lehetőség kínálkozik. S mindez konkrét következményeiben nagymérvű deformációs folyamatot váltott ki az ember és környezete közötti kapcsolatokban. Következményeiben olyan súlyos terhet jelent, amelynek felmérése, értékelése még várat magára. Elegendő csak arra utalni, hogy a társadalmi környezet vonatkozásában bekövetkezett egyensúlyi felbomlás – amely nélkülözött bármifajta alternatív megoldási lehetőséget – maradandóan meghatározó a mai magyar társadalmi fejlődés folyamatában, s a magyar valóság súlyos tehertételeinek egyikeként minősíthetjük. Érdembeni mérséklésére mindaddig kevés a lehetőség, míg nem vizsgáljuk behatóan, milyen okok, körülmények játszottak meghatározó szerepet a helyzet

kialakulásában, majd feszültségekkel terhelt érvényesülésében. S mindez nemcsak indokolja, hanem szükségessé teszi a kialakult – bátran fogalmazhatunk úgy – megmerevedett helyzetből való kijutás alternatív lehetőségeit, s az azokat meghatározó feltételeket.

Tanulmányunkban három kérdéssel foglalkozunk:

- először azt vizsgáljuk, hogy a településrendszer strukturális átalakulása milyen szerepet tölt be az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásában;
- kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásában a tömeges lakásépítés szerepe milyen jellegű és mértékű;
- s végül a falusi települési viszonyok átalakulásának következményeit elemezzük az egyensúly felbomlásában, a konfliktushelyzet kialakulásában.

Tanulmányunk záró fejezetében néhány következtetést fogalmazunk meg.

A településrendszer strukturális átalakulásának szerepe az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásában

A népesség hagyományos települési viszonyainak átalakulása, változása az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának egyik legpregnánsabban megnyilvánuló sajátos vonása. Ezek a változások szélesebb értelemben a településrendszerben bekövetkező folyamatokkal függnek össze. Mindazon változásokat, amelyek a települési viszonyok átalakulásához kapcsolódnak, a településrendszerben végbemenő változások ösztönzik. Ez irányú kutatások eredményei alapján a településrendszerben bekövetkező változásokat a településrendszer strukturális átalakulásának nevezzük. A településrendszer strukturális változását kiváltó folyamatok okait, tényezőit több csoportra oszthatjuk. Alapvetően meghatározó szerepet töltenek be ebben a folyamatban a termelőerők területi elhelyezkedésében és területi szerkezetében bekövetkezett, illetve bekövetkező változások. Ebben döntő tényezőként érvényesült az elmúlt évtizedekben, szinte a legutóbbi időkig az ipar területi elhelyezkedése és struktúrája, a telephelyválasztásból fakadó előnyök és hátrányok együttes hatása. Korábban említettük, hogy az ipar gyors fejlődése és egyoldalú koncentrálódása az ország egyes térségeiben és településeiben kiváltotta és elősegítette a népesség gyors területi tömörülését, az urbanizációs folyamat kibontakozását és elmélyülését. A magyarországi településrendszer strukturális átalakulása folyamatának felgyorsulásában döntően ez a kettős hatás, iterációs kapcsolat volt a meghatározó jellegű: egyfelől tehát a termelőerők, konkrétan az ipar területi koncentrációja; másfelől pedig a népesség nagyvárosokba, nagyobb városokba, településekbe történt bevándorlása, az azokban végbement koncentrálódása, tömörülése. A településrendszer strukturális átalakulásában döntő szerepe van az infrastruktúra hálózati (vonalas) létesítményeinek: a közlekedés-szállítás, az energiaellátás és a vízgazdálkodás hálózati és létesítményi rendszereinek. Az infrastruktúra ezen hálózati (vonalas) rendszerei ösztönzik a települések összefonódását, funkcionális-hierarchikus összekapcsolódását, a települések területének fokozatos összenövését, összefüggően fejlődő településtestek kialakulását. A természeti-földrajzi tényezők, adottságok sajátosságainak, a terepalakulatnak, domborzati viszonyoknak, a vízfolyások menti elhelyezkedésnek, illetve az ebből adódó lehetőségeknek szintén meghatározó szerepük van a településrendszer strukturális átalakulásában, sajátos településstruktúrák kialakulásában és fejlődésében. Ez a folyamat szinte az egész országra jellemző.

A településrendszer strukturális átalakulásának eredményeként sajátos településstruktúrák, településképződmények alakultak és alakulnak ki az ország különböző térségeiben. Ezek a sajátos képződmények, struktúrák elsősorban az ország azon térségeiben alakulnak ki, jönnek létre, ahol a termelőerők koncentráltsági foka az országosnál nagyobb, erőteljesebb; az infrastruktúra hálózati (vonalas) létesítményei sűrűbb elhelyezkedésüknél fogva, valamint egymásra gyakorolt hatásuk következtében nemcsak az ipari termelés koncentrálódásának ösztönző tényezői, hanem a népesség nagyobb településekbeni tömörülésének, a települések közötti kapcsolatok erősödésének, intenzív fejlődésének is meghatározó komponensei.

A hazai települési viszonyok átalakulásának következményeként kialakuló településstruktúrákat, településképződményeket lényegében két nagy csoportra oszthatjuk. Az egyik csopor-

tot azok a településképződmények alkotják, amelyek létrejöttében, fejlődésében a történelmi adottságoknak, a különböző korokban eltérő módon érvényesülő tényezőknek van meghatározó szerepük. Például a sajátos magyarországi településfejlődés olyan várospárokat, városhármasokat tud felmutatni, amelyek földrajzi elhelyezkedésük alapján kedvező adottságokat, vonzóerőt jelentenek a termelőerők területi elhelyezése, fogadása, illetve a népesség és ellátó-kiszolgáló intézményeinek azokban végbemenő koncentrálódása számára. Az ország különböző térségeiben találunk ilyen adottságokat. Nagyobbrészt az Alföldön, ahol a sajátos magyar településfejlődés, a hagyományos mezőváros-tanya kapcsolat kedvező feltételeket biztosított a mezővárosi alapokon létrejött, máig fennmaradt, s az új feltételek között új tartalmat nyerő, a fejlődés új tendenciáját jelző településegyütteseknek, településstruktúráknak (példaként említhetjük a közép-békési településegyüttest, a Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd városhármast, a Szentes–Csongrád, Sátoraljaújhely–Sárospatak várospárokat stb.). A történelmi fejlődés különböző tényezők által közvetített adottságai, feltételei mellett ezen sajátos településstruktúrák kialakulásában, fejlődésében, a már korábban említett természeti-földrajzi adottságoknak is meghatározó szerepük van.

A településképződmények, településstruktúrák kialakulásának másik sajátos formája a településcsoportok, településegyüttesek agglomerálódása, hierarchikus, funkcionális és területi összefonódása. Ez a folyamat a tőkés gazdálkodás feltételei között végbemenő területi társadalmi-gazdasági fejlődés hatására a települési viszonyok átalakulásának egyik fokozatosan kialakuló sajátos formája. A településrendszer strukturális átalakulásának elmélyülésével a szocialista termelési viszonyok között is meghatározója a települési viszonyok változásának, átalakulásának. Az agglomerálódás folyamata – objektív, sajátos törvényszerűségekből fakadóan – ma a magyarországi településrendszer fejlődésének, átalakulásának egyik legmarkánsabb vonásaként minősíthető. A településképződmények, a különböző településstruktúrák az agglomeráltság különböző intenzitását, a települések közötti összefonódást kifejező kapcsolatok jellegének eltérő erősségét, fokát képviselik. A legkialakultabb településstruktúrának a budapesti és a miskolc–sajó-völgyi agglomerációt tekinthetjük. Ezekben az agglomerációkban az ipar területi koncentrálódása volt az a meghatározó tényező, amely a települések önálló (lényegében egymástól független) autonóm létezését fokozatosan felbomlasztotta, s a települések egymás közötti kapcsolatainak irányába az összefonódás folyamatát ösztönözte, kiváltotta, majd felgyorsította.

Hazai vonatkozásban az agglomerációk sajátos típusát jelentik a tömeges üdülés-idegenforgalom bázisán kialakuló agglomerációk, ahol a természeti, földrajzi és táji adottságoknak – adott esetben a Balaton-part menti fekvésnek, illetve a Duna-kanyarban való elhelyezkedésnek – meghatározó szerepük van a települések egymás közötti kapcsolatainak erősödésében, elmélyülésében, a települések funkcionális-hierarchikus, területi és egyéb jellegű összefonódásában, fejlődésében.

Az ember és környezete közötti egyensúly közelmúltban erőteljesebben kibontakozó felbomlásának legkarakterisztikusabb példái a települési viszonyok ilyen jellegű átalakulásához, változásához kapcsolódnak. Az elmúlt másfél–két évtizedben a településrendszer strukturális átalakulásának folyamata a magyarországi települési viszonyok fejlődésének, formálódásának meghatározó folyamataként jellemezhető. A települési viszonyok átalakulásának folyamatát, ennek sajátos tendenciáit prognosztizálva felismerhetők azok az összefüggések, melyek kumulált megnyilvánulásukban törvényszerűségeket jeleznek. Ezek tanulmányozása alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a jövőben is ez az a fő irány, amely a hazai településrendszer fejlődésének tartalmát, irányát és jellegét meghatározza.

Választott témánk szempontjából mit jelent az ember és környezete közötti egyensúlynak a települési viszonyok átalakulása következményeként bekövetkező és felgyorsuló tendenciát jelző felbomlása? Mihez vezet ez a strukturális átalakulás? Milyen konfliktusokat vált ki? Következésképpen milyen alternatívák fogalmazhatók meg a települési problémák megfelelő kezelése, megoldása érdekében?

A települési viszonyok átalakulása kapcsán alapvető változások következnek be a munkahelyek vonatkozásában. Egyrészt olyan értelemben, hogy a munkahelyek térbeli átrendező-

dése megy végbe. Korábbi területek településeiről elvándorolva, a településrendszer fejlődése, átalakulása által legerőteljesebben érintett, gyorsan (legalábbis látványosan) fejlődő településekbe vándorolva, új munkahelyet keresnek, választanak az emberek. Korábbi lakóhelyüket, a foglalkoztatás struktúrájában betöltött korábbi szerepüket új helyre, új szerepre cserélik fel. Ezek a munkahelyek már mást jelentenek; a túlnyomó többség számára minőségileg új helyzetet jeleznek (a foglalkoztatottság struktúrájában, életkörülményeinek alakulásában, életvitelében, új szokásokban stb.). Az agglomerálódás folyamatát vizsgálva megfigyelhető, hogy elsőként az agglomerációkban, agglomerálódó térségekben létrehozott új munkahelyeknek kívülről bevándorló emberek révén történő „feltöltődése" következik be. Mintegy a második szakaszban figyelhetjük meg – s ebben meghatározó a hazai lakásépítés, illetve infrastruktúra-fejlesztés követő jellege – azt a körülményt, hogy később foglalja el új lakóhelyét, teremt magának új hajlékot az adott településstruktúrába bevándorló. Az új lakóhely megteremtése egyben egy új szomszédság létrejöttének, fejlődésének alapjait veti meg. Ez a szomszédság – jellegében, kapcsolatainak intenzitásában – lényegesen különbözik attól, amit korábbi lakóterületén élvezett (agrártérségekben lévén lakóhelye, ahol évszázadokon keresztül nemzedékről nemzedékre átöröklött és átörökített szomszédsági szokások múlnak el, bomlanak fel és vesznek el).

A strukturális átalakulás nyomán kialakuló településstruktúrákban való elhelyezkedésben döntő szerepe van a közösségi intézményeknek. A közösségi szolgáltatások mind nagyobb hányadát a társadalmilag szervezett szolgáltató-ellátó funkciókat gyakorló intézmények vállalják, veszik magukra. Az ehhez való hozzászokás, a közösségi intézmények által közvetített különféle szolgáltatások mind szélesebb körű igénybevétele s ezek fokozatos beépülése a lakosság életvitelébe, szokásaiba szemléletesen jelzi a korábbi helyzet felbomlását. Következményeiben mindez egy új magatartás korántsem konfliktusmentes kialakulásához vezet. A munkahely, a hajlékcsere mellett, a közösségi ellátó-szolgáltató intézmények rendszeréhez való kapcsolódás közvetíti a legerőteljesebben az ember és környezete között bekövetkezett egyensúly felbomlásának folyamatát, következményeit.

Új helyzetet jelent ember és környezete kapcsolatában, hogy a munkahely és lakóhely térben elválasztódott egymástól. A munkahely és a lakóhely közötti rendszeres mozgást a szakmai „zsargon" az ingázás fogalmával jelöli. Ennek technikai feltételeit az infrastruktúra hálózati (vonalas) létesítményei hivatottak biztosítani. A változások, a korábbi egyensúly felbomlásának egyik sajátos jegye az ingázáson, az ingavándor-forgalmon keresztül jelentkezik. A magyarországi településviszonyok korszerűsödésében – sok minden tényező hatására – a második világháborút követő időszakban a legerőteljesebben ez a folyamat érvényesült. Különösen erőteljes ez a folyamat a településstruktúrákban, településképződményekben.

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlását a területfelhasználás új rendszere is meghatározza. Az emberek korábbi tágas elrendeződésű, kevéssé vagy alig beépített, horizontálisan elnyúló, elterjeszkedő településeikből sűrűbben beépített, vertikális irányba is gyorsan terjeszkedő településekbe, településegyüttesekbe költöznek át. A területfelhasználás – falusi környezethez alkalmazkodó – egyoldalú, sok helyütt monoton jellegét a lakó, ipari, közüzemi, közösségi intézmények elhelyezésére szolgáló területeknek összefüggő, egymást át- meg átszövő rendszere váltja fel. Ez funkciógazdagodást, különböző funkciók egymás mellett élését és együttes érvényesülését jelenti. Ugyanakkor magával hozza azt a sajátos környezetet, amelyet épített, más szóval művi települési környezetnek lehet nevezni. Ez a környezet jellegében, az abban végbemenő sajátos folyamatok törvényszerűségeiből fakadóan minőségileg más; ebben a környezetben sokáig nem találja a helyét az ember. A korábban közte és környezete között fennállt egyensúly felbomlásának egyik legélesebben megnyilvánuló formáját e vonatkozásban írhatjuk le.

Mit jelent az egyensúly felbomlása az új konfliktusok kialakulása szempontjából? A konfliktusok egyike a munkahelyváltásból következik. A munkahelyváltás új szakmai struktúrát, új munkakultúrát, új eljárások megtanulását, alkalmazását jelenti, teszi szükségessé. A munkához való hozzáállása alapjaiban megváltoztatja a társadalmi munkamegosztás rendszerében betöl-

tött helyét; azt a helyet is, amely korábban a települési viszonyok hagyományos fejlődése, korszerűsödése kapcsán rendkívül lassan, szinte századokon keresztül, gyakran csak több nemzedéken át történő váltás révén következett be.

Említettük korábban, hogy új lakóhely új szomszédságot – szomszédsági kapcsolatokat, viszonyt, következményeiben új életvitelt, szokásokat – jelent az ember számára. Ez az új szomszédság a legnagyobb konfliktushelyzet; a következő fejezetben erről részletesebben szólunk. Nem véletlen, hogy ahogy lehet, menekülni akar az új szomszédság kényszerítő pályájától, és a maga képére, a maga elképzelései szerint, anyagi erőforrásainak birtokában próbál új szomszédsági kapcsolatokat teremteni. Ez olyan konfliktus, amelynek feloldására a legkülönbözőbb alternatívák fogalmazódnak meg. Tragikus körülmény az, hogy az állam csak a legutóbbi időkben ismerte fel, pontosabban ismerte el ezt a konfliktusforrást, igyekezett – bár már igen kedvezőtlen gazdasági feltételek között – orvoslást találni ennek a konfliktushelyzetnek a megfelelő feloldására.

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának okait vizsgálva szükséges megemlíteni, hogy a településrendszer strukturális változása olyan tényezőn keresztül érvényesül – többek között –, mint a települések önálló, korábban autonóm fejlődésének felbomlása, mintegy elhalása. A társadalmi-gazdasági fejlődés megváltozott és gyorsan változó feltételei között különösen szembetűnően nyilvánul meg a települések egymásrautaltsága. Ebben az új helyzetben a települések fejlődése csak összehangolt, kellően koordinált akciók gazdag láncolatának segítségével biztosítható. Sajnos ma még nem mindenhol ismerték fel tudatosan ezt a helyzetet; még kevésbé a települések térbeli tömörüléséből adódó lehetőségek kínálta előnyöket nemcsak a termelés vonatkozásában (például a kooperációs együttműködés feltételeinek hasznosítása), hanem az új típusú emberi lakóközösségek formálásában, fejlesztésében.

Érdemes végiggondolni, hogy mit jelent társadalmilag az ember és környezete közötti egyensúly felbomlása a településrendszer strukturális átalakulása kapcsán, és az ennek nyomán kialakuló, esetenként kiéleződő, elmérgesedő konfliktusok. Társadalmilag ez a helyváltoztatással érintett ember korábbi helyének, szerepének elvesztését jelenti. A foglalkozás új struktúrája – mint erre már utaltunk – alapjaiban meghatározója lesz magatartásának, életvitelének azon túlmenően, hogy életkörülményeit alapjaiban és közvetlenül meghatározza. Elvesznek, elpusztulnak a régi értékek. Ez a legsúlyosabb veszteség és egyben alapvető konfliktusforrás. A régi értékeket a legutóbbi időkig érdemtelenül lebecsülték. Sőt, mintha az utóbbi években még érezhetőbben érvényesülne a devalválódásnak ez a folyamata. Főként az új településképződményekben, településstruktúrákban új értékek még nem alakultak ki. A társadalom szerveződésének új formái és módszerei, új szokások, új magatartás nem jött létre. S mindezek az egyensúly felbomlásának következményeit elmérgesítették és új feszültségforrásokat váltottak ki.

Ezek a feszültségforrások két nagy ponton csapódtak, csapódnak le. Ezek egyike, hogy a megváltozott társadalmi státus, az új szomszédság kényszerpályája egyben az életritmus felgyorsulásához is vezetett és vezet. Az életritmus felgyorsulása nemcsak a korszerű technika és technológia nyújtotta lehetőségekhez való hozzájutást biztosítja, hanem olyan deviáns magatartásformák felvételét is, amelyek katasztrofálisan érintik a városi népesség sajnos számban gyarapodó hányadát. Gondolunk itt az öngyilkosságra, az alkoholizmus széles körű elterjedésére, a deviáns magatartás egyéb más formáira. Ezzel áll szoros kapcsolatban a bűnözésnek az elterjedése. A magyarországi tényhelyzet alapján a legmarkánsabban ez a folyamat a településstruktúrák sajátos fejlődésének mintegy „árnyék melléktermékeként".

Az életritmus felgyorsulásának másik sajátos vonása a népesség egészségi állapotában bekövetkező rosszabbodás, a betegségek széles körű elterjedése; különösen a férfiak 40-49 év közötti korosztályaiban fellépő legkülönbözőbb megbetegedések, mint érrendszeri, légzőszervi megbetegedések, szív- és koszorúér-betegségek szintén ebből a konfliktushelyzetből fakadnak. E konfliktushelyzetek kezelésében nagyok az adósságaink. A problémák felismerésében már jelentős előrelépést könyvelhetünk el; az érdemi kezelésben még kevés történt.

Az ember és környezete közötti konfliktushelyzetek felerősödésével, az egyensúlyi helyzet felbomlásából következően újabb, kedvezőtlen folyamatokkal találkozunk. Ezek között

markánsan jelentkezik, különösen az utóbbi években, a szegregációs folyamatok felerősödése. Korábban úgy tűnt, hogy szegregációs folyamatok csak a városok bizonyos negyedei között jelentkeznek. A sajátos településstruktúrák belső társadalmi szerkezetének, a népesség településcsoportokon belüli elhelyezkedése sajátosságainak vizsgálatai arra hívják fel a figyelmet, hogy erősödő szegregációs folyamatok figyelhetők meg. Például a budapesti agglomerációban felerősödött a népesség bizonyos csoportjainak (meghatározóan a magasabb jövedelmet élvező rétegeknek) fizikai-területi elkülönülése. Szentendre, Nagykovácsi, Pilisborosjenő azok a települések, amelyek például ebben a településstruktúrában ennek a szegregációs folyamatnak sajátos csápjait jelentik. Tatabánya–Tata–Oroszlány példája is ilyen tendenciákat jelez. Míg az iparnak Tatabánya és Oroszlány ad nagyrészt helyet, a jobb anyagi helyzetűeknek Tatán történő lakóhelyválasztása, elkülönülése figyelhető meg.

A tömeges lakásépítés szerepe az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásában

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlása és az annak nyomán kialakuló különböző jellegű konfliktusok, feszültségek és ellentmondások a legszemléletesebben a lakásépítés területén nyilvánultak, illetve nyilvánulnak meg. A konfliktusok ún. feszültségintenzitása, elmélyültségi foka itt a legerősebb, a következmények a legszerteágazóbbak és a leginkább érezhetőek. A konfliktusok kezelésének lehetőségeire, az alternatív megoldásokra talán a leggazdagabb ezen a területen a választék. A lakásépítés példájának elemzése több vonatkozásban is nagyon tanulságos lehet, mindenekelőtt választott témánk szemszögéből, a települési viszonyok átalakulásának, változásának oldaláról.

A lakáshelyzet, a lakásállomány mindenkori mennyiségi és minőségi jellemzői a legkarakterisztikusabban meghatározzák településeink helyzetét, fejlődésüket, fejlődésük lehetőségeit, netán korlátait, gátló tényezőit. Ugyanakkor a lakásépítés példájának az elemzése lehetőséget nyújt számunkra az építészeti-városépítési aspektusok számbavételére és elemző értékelésére. A lakás, a lakókörnyezet, a lakóépület, lakóépület-együttesek, különböző nagyságrendű, kiterjedésű lakóterületi egységek mint egyben építészeti és városépítészeti alkotások az épített művi környezet meghatározó összetevői, komponensei. S ilyen vonatkozásban is igen szemléletesen követhető nyomon és elemezhető az ember és környezete közötti kapcsolatrendszer, annak felbomlása, s az ebből következő konfliktusok megjelenése, netán elmérgesedése.

Korunkban általánosan elterjedt és használt fogalom lett a települések vonatkozásában is az infrastruktúra fogalma. Általa azt a „hátteret" fejezik ki, amely a települések esetében konkrétan az emberek életfeltételeinek meghatározó feltételeit, életkörülményeit, hátterét jelenti. Az infrastruktúra különböző szektorokból tevődik össze. Ezek a szektorok, illetve elemek a települések fejlődését, „életvitelüket", működésüket meghatározó tényezőknek tekinthetők.

A településeket meghatározó, összetevő infrastruktúra-szektorok sorában döntő szerepe van a lakásállománynak. A lakásállomány mennyiségi jellemzői, minőségi színvonala, felszereltségének műszaki jellemzői és mutatói és egyéb más tényezők következményeikben szintén az ember és környezete közötti kapcsolatokat jellemzik és minősítik. Az egyensúly megbomlása a lakásellátottság területén, a konfliktushelyzetek kialakulása, kiéleződése szoros összefüggésrendszert reprezentál. A lakásállomány helyzete, a népesség lakásellátottsági viszonyainak mindenkori színvonala, a lakásépítés társadalmi hatása és következményei különösen kiemelkedő jelentőségűek az ember és környezete közötti kvázi egyensúlyi viszonyok elemzését illetően. A társadalom az ösztönzője a lakáshelyzet javítását szolgáló, célzó akcióknak, a társadalom a birtokba vevője és használója a lakásnak, bírálója a kedvezőtlen lakásviszonyoknak. Az elégedetlenség, az egyensúly megbomlása, a konfliktushelyzetek kialakulása és a konfliktusok felhalmozódása elsősorban és döntően a lakásépítés társadalmi következményeiben érvényesül. Aligha kisebbíthetjük annak a tényezőnek a szerepét, amely gazdasági oldalról alapozza a lakásépítés, a lakásellátottsági viszonyok alakulását. A mindenkori lakáspolitika a legszorosabb összefüggésben van az állam, a közösség által formált, gyakorolt, realizált gazdaságpolitikával, gazdaság-

politikai törekvésekkel. Ha a lakásviszonyok indítóokul szolgálnak az ember és a környezete közötti kapcsolatok megbomlásában, netán konfliktushelyzetek kialakulásában, akkor ezek következményei közvetetten a gazdaságpolitika tartományát is érintik. Visszahatnak arra, befolyásolják azt (a közvetlen társadalompolitikai hatásokon, következményeken kívül).

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásában szerepet játszó lakásviszonyok problémáját módszertanilag a legjobban úgy lehet megközelíteni, ha a tömeges lakásépítés területi elhelyezkedésének sajátosságaiból indulunk ki. Az elmúlt évtizedekben Magyarországon is a tömeges lakásépítés településekbeni (itt városokra gondolunk elsősorban) területi elhelyezkedésének több típusa alakult ki. A tömeges lakásépítés településeken belüli területi elhelyezkedésében mind a mai napig lényegében meghatározó szerepe volt s maradt a nagy lakóterületi egységek (szomszédsági egységek, lakónegyedek) kialakításának, építésének, vagy ahogy azt magyar földön is az utóbbi egy-másfél évtizedben minősítik, a lakótelepek létesítésének.

A dolgozó tömegek lakásviszonyainak javítása minden haladó mozgalom tevékenységének homlokterében álló feladatként fogalmazódott meg. Ismertek azok a forrásmunkák, tanítások, amelyek azt tanúsítják, hogy a tudományos szocializmus előtt fellépő utópista szocialisták is a népesség lakásviszonyainak javítását tekintették a társadalmi igazságosság – az új rendszer – megteremtése keretében a legfontosabb társadalmi-szociális feladatok egyikének. A forradalmi munkásmozgalom szinte színre lépésének első percétől felkarolta és zászlajára tűzte a dolgozó tömegek felszabadítását szolgáló akciók keretében a lakásviszonyok alapvető megjavításának követelését, illetve feladatát.

A szocialista forradalom győzelme után a Szovjetunióban a húszas években sok kísérletet tettek az új típusú lakásviszonyok kialakítása, megteremtése érdekében. Ez a feladat a húszas évek ez irányú munkáinak, úttörő tudósainak, társadalomtudósainak, építészeinek, városrendezőinek munkássága nyomán azt jelzi, hogy a legszorosabban összefonódott az új típusú települési viszonyok kialakítása érdekében folytatott tevékenységgel. A húszas években – különösen annak első felében – mintegy sajátos laboratóriuma volt az ország a megváltozott társadalmi-gazdasági feltételekhez alkalmazkodott lakásviszonyok kialakítására irányuló kísérleti jellegű munkáknak, tervezési-építési javaslatoknak. Ezekben az években több nyugat-európai szocialista beállítottságú szakember, építész is dolgozott a Szovjetunióban. Munkájuk során arra törekedtek, hogy ne csak új lakástípusokat, lakóépület-típusokat tervezzenek, alakítsanak ki, hanem megteremtsék a városépítés konkrét gyakorlatában a lakóterületi egységeknek azt a rendszerét, a lakóközösségeknek azt a térbeli együttesét, amely hivatott lett volna az új társadalom értékrendjének, elveinek megfelelő gyakorlati megjelenítésére.

Érdekes és érdemes megjegyezni azt, hogy az a szomszédsági egység gondolata, amely nálunk Magyarországon a negyvenes évek végétől mintegy a hatvanas évek elejéig a tömeges lakásépítés területi elhelyezésében meghatározó elvként fogalmazódott meg és amelyet alkalmaztak, a húszas évek szovjet település- és lakástervezés, építési tevékenység gyakorlatában formálódott. Szükséges megjegyezni azt a körülményt is, hogy nem csak ott. Amikor például a harmincas években a szociáldemokraták Svédországban uralomra jutottak, lakásépítési tevékenységükben az új típusú emberi-közösségi kapcsolatok szerveződésének egyik alapelveként (később már mintegy következményként) a városokon, településeken belül – a nagy szociális lakóterületi egységek építésénél – a szomszédsági egység elvét s annak alapján történő gyakorlatot fogalmazták meg.

Mi a „szomszédsági egység" elvnek a lényege, meghatározó jellemzője? Lényege az, hogy – ennek alapján, ilyen területi szerveződés keretében – olyan társadalmi közösség alakuljon ki, amely összetartozik, amelyet erősít a "szolidaritás" eszménye, gondolat- és cselekvési közössége, amely képes együtt élni, képes megteremteni nemcsak a megfelelőbb lakókörnyezetet, hanem a közösségi szolgáltatások olyan rendszerét – az ésszerűen funkcionáló lakókörnyezettel együtt –, amely kisebb közösségeket képes összefogni, összekovácsolni, a társadalom térbeli szerveződésének elemi sejtjét jelenteni. A szomszédsági egység gondolata, mint említettem, Magyarországon is széles körben elterjedt. Nyomai fellelhetők azokban a lakásépítési törekvésekben, amelyeket a második világhábo-

rú pusztítása után magyar földön megvalósítottak. Például Dunaújváros tervezésének első szakaszában, különösen az ötvenes évek elején a lakás- és városépítés első gyakorlati példái ennek az elvnek az alapján kerültek megvalósításra. Budapesten például többek között a Nagy Lajos király úton épített lakóterületi egység mutatja ma is a legszemléltetőbben a szomszédsági egység elve alapján történt tervezői-alkotói gondolkodást és az annak alapján megvalósított lakásépítést. Lényege az volt, hogy különböző típusú lakások építésével a különböző életkorú, nagyságú, összetételű családok igényeit minél messzebbmenőkig kielégítsék. Ebben a közösségben megtalálja a maga lakástípusát a sokgyermekes család. Megtalálják megfelelő lakáskörülményeiket az öregek, a magánosok, a gyermektelen házaspárok. A lakást nemcsak önmagában, hanem a lakókörnyezettel együtt tervezték.

A lakókörnyezet legszervesebb részének a lakosság közösségi ellátását biztosító különféle jellegű és rendeltetésű intézmények rendszerét tekintették. A közösségi intézmények rendszere volt az a szervező-rendező elv, amely egy-egy szomszédsági egység struktúráját, területi kiterjeszkedését, nagyságát, az azokba betelepítendő, ott elhelyezendő lakosok számát is meghatározta. Így például az angolszász országokban, a skandináv államokban, illetve a Szovjetunióban folytatott vizsgálatok, kísérleti tervezések alapján mintegy 4000-5000 lakosban jelölték meg egy-egy szomszédsági egység nagyságát. A mi viszonyaink között is érvényesen a nyolcosztályos általános iskola fenntartásához, gyermekekkel való megtöltéséhez egy ilyen nagyságrendű lakosságtömörülésre van szükség. A lakások differenciált választéka, a lakókörnyezetben való gondolkodás, a közösségi intézmények által nyújtott szolgáltatások összekapcsolása a lakással, lakóépületekkel együttesen alakította, formálta ezeket a lakóterületi egységeket. Ugyanakkor a tömeges lakásépítés kialakult technológiai és technikai színvonala lehetőséget nyújtott arra, hogy korszerű lakásviszonyokat hozzanak létre és ennek megfelelő lakókörnyezet alakuljon ki. Nemcsak a központi vízellátás vagy a szennyvíz szervezett elvezetése, elhelyezése, tehát a csatornázás volt biztosított az építés során, arra is törekedtek, hogy a hőellátásban ne az egyedi kályhafűtést alkalmazzák, hanem a távfűtés rendszerének bevezetésével energiatakarékosabb, ugyanakkor a hőkomfortot minden vonatkozásban biztosító közműellátás épüljön ki. Ezt tette teljessé a gázellátás, illetve nagyon szűk keretek között a hírközlés egyetlen eszközének, a telefonhálózatnak – igaz, nagyon szegényes keretek közötti – kiépítése.

Érdemes és szükséges szót ejteni arról is, hogy a lakókörnyezet formálásában – az ember és környezete közötti egyensúly megteremtése érdekében – a lakóterületi egységek kialakításában milyen nagy figyelmet fordítottak a zöldfelületi rendszerekre eme város-, illetve lakásépítési felfogásnak megfelelően. Olyan zöldterületi egységekben gondolkodtak, amelyek nyomán a gyakorlatban a lakosság különböző korcsoportjainak – gyermekeknek, fiataloknak, középkorúaknak, öregeknek – a sport, pihenés aktív és passzív lehetőségeit biztosító zöldfelületi rendszereket alakítottak ki és biztosítottak.

A tömegközlekedés rendszereit tartották alapvetőnek a munkahely és a lakóhely, a lakóhely és a város más részei, valamint a város és környékén fekvő települések közötti mozgás szempontjából. A személyi forgalomnak azok a méretei, főképp a személyi tulajdonú gépjárműállománynak az a mennyisége, amely ma jellemzi városaink helyzetét, akkor elképzelhetetlen, utópisztikus elgondolásnak tűnt. Így a forgalom megosztása a gyalogos- és a gépjárműforgalom tartományában különösebb gondot, nehézséget sem a tervezés, sem a megvalósítás, majd később a „belakás" során ezen lakóterületi egységek funkcionálásának első időszakában nem jelentett.

Úgy tűnt, hogy az átgondolt városrendezési-városépítési, lakáspolitikai-lakástervezési elvekre épülő munka eléje ment a konfliktusoknak, s elősegítette a kiegyensúlyozott vagy legalábbis kiegyensúlyozottabb emberi társadalmi viszonyok kialakításának feltételeit. Valóban az ötvenes évek második és a hatvanas évek első éveiben létrehozott lakóterületi egységek feljogosítottak arra, hogy ezeket a reményeket teljesítik, s az emberek letelepülési viszonyaiban, lakáshelyzetében, szélesebb értelemben a települési relációkban, s mindez összességében a társadalmi kapcsolatokban, a társadalmi struktúra adott mikroszintjén kiegyensúlyozott (legalábbis hozzávetőlegesen kiegyensúlyozott) fel-

tételeket biztosítsanak. S ennek nyomán fogalmazódott meg az a feltételezés, hogy az ember és környezete közötti egyensúly – más tényezők által kiváltott – felbomlásának mérséklésében, visszaszorításában, az új alapokon történő egyensúly megteremtésében, a művi környezet sajátos alakításában, az új lakóterületi egységek létrejöttével és kialakításával valóban új, megnyugtató helyzet alakul ki.

Sajnos nem ez történt. A lakásépítés hatalmas mennyiségi feladatai elengedhetetlenül szükségessé tették új technikai eljárások, megoldások, merőben új technológia alkalmazását. Korábban a tömeges lakásépítés majdnem kizárólag téglából valósult meg; majd fokozatosan megjelent a kis- és középblokkos építkezés, előgyártott szerkezetek és elemek széles körű felhasználása. A hatvanas évek közepétől mind nagyobb mértékben – ahogy ennek műszaki-szervezeti feltételeit megteremtették és a finanszírozási lehetőségek ezt biztosították – megjelent a házgyárakban valódi nagyüzemi technológiai módszerekkel előállított panelekből történő nagyelemes lakásépítés. Ez minőségileg új helyzetet teremtett nemcsak a tömeges lakásépítés gyakorlatában, hanem a városépítésben, a lakókörnyezet formálásában, szervezésében is. Az új technológia alkalmazásával mintegy két évtizede folytatott, illetve folyó tömeges lakásépítési tevékenység következményeiben lényegében nagyon kemény beavatkozásnak bizonyult és nyilvánul meg az ember és környezete kapcsolatokban. Alapjaiban érintette ezeket a kapcsolatokat. Nemcsak a környezet egyensúlyát bontotta fel, teremtett új konfliktushelyzeteket, feszültséggócokat, hanem a lakásról, lakókörnyezetről vallott korábbi elképzeléseinket negatív hatásokkal, következményekkel terhelte meg. A panel, pontosabban a paneles építési technika lehetőségei és feltételei által diktált technológiai megoldások alapjaiban átformálták a lakásépítés kialakult gyakorlatát.

Korábban, a hagyományos technikára támaszkodó tömeges lakásépítés feltételei között, lehetőség volt a szomszédsági egységek formálásánál a keretes beépítés elvének alkalmazására. Vagyis olyan intimebb lakókörnyezeti, szomszédsági egységek kialakítására, amelyek önmagukban zárt mikroegységekként alkalmasaknak bizonyultak vagy legalábbis alkalmasnak bizonyulhattak az emberi közösségek, kapcsolatok szerveződésének új formáira. A technológia mindenhatósága, annak döntő eszköze a toronydaru és a mozgásterét biztosító „darupálya" (a daru által elérhető kiszolgálási távolság) határozta meg az egy-egy darupályáról építhető lakóépületek számát, elhelyezését. Ez a technológia felborított mindent. Előtte nem volt „szentség" a szomszédsági egység fogalma, az ahhoz fűzött társadalmi elvárások, településpolitikai megfontolások. Alapvető elv lett a „szent tehén", az egységidő alatt minél nagyobb számú lakás megépítésének kötelezettsége, feladata – talán fogalmazzunk kissé „lágyabban" - lehetősége. S ennek nyomán a házgyári technológia és technika a visszájára, az ellenkezőjére fordult. Ahelyett, hogy a remélt irányban segítette volna a lakásviszonyok alapos átalakítását, a lakásépítési tevékenység felgyorsítását, felborította településeink hagyományos szerkezetét, következményeiben megbontotta az ember és környezete között kialakult egyensúlyt (egyébként „elősegítette" a lakásviszonyok átalakulását, a lakásépítés felgyorsulását – de nem pozitív értelemben). Szétrombolta mindazt, amit az ötvenes években, a hatvanas évek elején még a hagyományos technika segítségével és bázisán „fennkölt" vagy legalábbis annak hitt elvek érvényesítésével a népesség új típusú lakásviszonyainak kialakítása érdekében tenni igyekeztek.

A lakásépítés új technológiára alapozott módszere nem a szomszédság elvének érvényesítése irányába hatott. Hatalmas monstrum betontömegek születtek, amelyek az adott technikai-technológiai lehetőségek nyújtotta színvonalon korszerűnek nevezett lakásokat, pontosabban „cellákat" varázsoltak szinte bámulatosan rövid idő alatt a lakásra várók számára. Mindaddig, amíg nem jutottak e lakás birtokába, annak elérése mindenki számára álom volt. S amikor bekerültek ebbe a lakásba, lakói lettek eme cellának vagy a cella által teremtett mesterséges térnek, mindenki menekülni kívánt abból. Ki azért, mert a rendkívül kis alapterület nem elégítette ki a családi funkciókból fakadó igényeket, ki azért, mert az emeletmagasság lesújtóan deprimálta, ki azért, mert az ember elszakadt a környezetétől. Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának példája ilyen plasztikusan a XX. században kevéssé fogalmazódott meg, mint az ún. középmagas, 8-12 szintes, kis alapterületű

paneles építési módszerekkel kialakított lakásépítési tevékenység következtében és eredményeként. Szinte bezárult a kör. Úgy tűnik, nincs alternatíva. A konfliktushelyzet kialakult és kiéleződött.

A nagy lakótelepi egységek építése a technológia és építéstechnika diktálta feltételek következtében felszámolta a szocialista városépítés-városrendezés kezdeti időszakában alkalmazott, a közösségi magatartáshoz jobban alkalmazkodó beépítési formákat, módszereket. Korábban – mint a fentiekben említettük – a városrendezési gyakorlat megkülönböztetett szerepet szánt az ún. keretes beépítésnek. Ennek révén olyan intim lakóterületi egységek kialakítására nyílt lehetőség, amely megfelelő feltételeket biztosíthatott a társadalmi összetartozás érzésének erősítésére, az egymás iránti közösségi megnyilvánulás kifejezésére és gyakorlására.

Jogos a kérdés, fel lehet-e oldani azt a konfliktushelyzetet, pontosabban és egyértelműbben kifejezve, azokat a konfliktushelyzeteket, amelyeket a tömeges lakásépítés ipari módszerekkel kialakított nagy beton „monstrumai" (modern piramisai) nemcsak a települések életében, településeink szerkezetében, hanem szélesebb értelemben a társadalom életében jelentenek. Van-e kiút abból a konfliktusból, pontosabban kifejezve konfliktushelyzetek sorozatából, amely a települési viszonyok ilyen jellegű, vonatkozású átalakulása révén létrejött? Az elrontott települési viszonyokat csak nagyon fáradságos, nehéz munkával, s ma felmérhetetlen anyagi eszközök ráfordításával tehetjük jobbá, s főként emberibbé, humanizálttá. Azt a konfliktushelyzetet (pontosabban konfliktushelyzeteket), amely a gyors lakásépítési tevékenység következtében kialakult, aligha lehet teljes mértékben felszámolni, kiiktatni. Mindenesetre már most kellene gondolkodni azon, bármennyire is irreálisnak tűnhet ez a megfogalmazás, hogy kedvezőbb gazdasági fejlődési feltételrendszerek között mit lehetne tenni a tömeges lakásépítés eredménye, pontosabban következményeként kialakult nagy lakóterületi egységek, lakótelepek humanizálása érdekében. Külföldi országokban ezzel kapcsolatosan megfogalmazódnak már bizonyos elképzelések. Úgy gondolják, hogy ezek alkalmazása révén lehetőség nyílhat a lakótelepek légkörének, építészeti megjelenésének humanizálására, az azokban élő népesség életfeltételeinek, életkörülményeinek javítására. Ezek a javaslatok nagyrészt a lakóterület növelését szolgálják: két, esetenként három lakásból a lakások közötti falak áttörésével egy nagy, több igényt kielégítő lakásegység kialakítását. A humanizálásnak ez a lehetősége, illetve formája sokat jelenthet a lakásviszonyok emberibbé tételében, szélesebb értelemben pedig a konfliktushelyzetek mérséklésében, tompításában. Kevéssé oldja meg azonban azokat a problémákat, amelyek az egyensúlyi helyzet felbomlásának következményeként a konfliktus-szituáció kialakulásához, elmérgesedéséhez vezettek, nevezetesen az intézményhálózat differenciálatlanságának következményeit, a nem célszerűen kialakított szabad területeket, zöldfelületi rendszereket. A nagy lakóterületi egységek, lakótelepek problémáinak sorában változatlanul megmarad a forgalmi szituáció megoldatlanságából fakadó konfliktushelyzet, feszültség. A személygépjármű-állomány számszerű növekedése a parkolási helyzetet tovább rosszabbítja, újabb gondokkal tetézi. A személygépjárműforgalom kiiktatása a lakóterület egy részéből, s a lakóterület belső struktúrájának a gyalogosforgalom céljaira történő kizárólagos rendelkezésre bocsátása az esetek nagy részében ma megoldhatatlan problémának tűnik. Ilyen vonatkozásban az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának konfliktusát aligha tudjuk megoldani, aligha tudjuk olyan mértékben tompítani, hogy az a későbbi, remélhetőleg kedvezőbb társadalmi-gazdasági feltételek között élő emberek számára elviselhető vagy legalábbis elfogadható legyen.

A tömeges lakásépítés területi elhelyezésének másik formáját a családiházas beépítés jelenti. Ez mintegy a tömeges lakásépítés másik pólusa, fókusza településeinkben. Nagyon leegyszerűsítve, nyersen fogalmazva – kik építettek családi házat, kik foglalkoztak lakásgondjaik megoldásában ilyen módszerrel? Egyrészt azok, akiknek semmifajta lehetőségük nem volt arra, hogy állami, tanácsi, szövetkezeti, vagy OTP révén épülő többszintes lakóépületben megfelelő lakáshoz jussanak. Vagy reménytelen helyzetükből következően szinte kilátástalannak tűnt az a hosszú várakozási idő, amelynek elmúltával lakásgondjaik orvoslásra kerülhettek volna. A családi lakóházzal a lakásépítési tevékenységet választók második nagy csoportját

azok a valamelyest anyagi forrásokkal, eszközökkel rendelkező emberek jelentették és jelentik, akik kerülvén vagy legalábbis kerülni igyekezvén a tömeges lakásépítés korábban említett formájából fakadó konfliktusokat, meg kívánják őrizni kapcsolatukat a környezettel: olyan lakást szeretnének maguknak, családjuknak biztosítani, amelyben elférnek. Ezáltal a család különböző korú, foglalkozású, érdeklődési körű tagjai között netán erősebben kialakuló konfliktushelyzetek lényegében mérsékelhetők, konszolidálhatók. Lényegében a lakosság e két eltérő csoportjából tevődött össze azoknak a száma, csoportja, akik a családiházas lakóházépítési, lakásépítési formát választották.

A családiházas lakásépítési forma kettős vonatkozásban jelentette konfliktushelyzet kialakulását. Egyfelől olyan vonatkozásban, hogy az infrastrukturális ellátottságnak azt az összetételét, műszaki fejlettségi színvonalát, amelyet az állam vagy a város vagy a lakásépítő szövetkezet a lakótelepeken lakók számára kialakított, biztosított, azt nem volt képes a családiházas övezetben építő, ott lakó a maga számára biztosítani. Esetenként az állam vagy a város az alapközművek egy részét megépítette vagy korszerűsítette. Ennek révén lehetőség nyílt arra, hogy a közműellátás rendszeréhez a beépítő, a házépítő kapcsolódjon. Ez elsősorban a villamosenergia-ellátást, a közműves vízellátást, majd az utóbbi évtizedben szélesebben terjedő körben a gázellátást jelentette. Azonban a távhőellátás vagy a hírközlés rendszeréhez való hozzájutás, a csatornázás lehetőségeiből, feltételeiből a családiházas beépítésben részt vevők kimaradtak, kimaradnak. Ez a konfliktushelyzetek egyik forrását jelentette és jelenti. A másik mintegy ebből következik, egyenes következménye a kialakult helyzetnek, hogy másodrendű állampolgárnak érzi magát, aki bármilyen nagy, bármilyen összetételű, bármilyen kivitelű, elhelyezésű, telepítésű családi házat épít maga számára, kirekesztődik azokból az előnyökből, amelyeket az ő pénzéből is az állam a tömeges lakásépítés lakótelepi formája révén a lakosság egy csoportjának, egy részének biztosít. Ahhoz, hogy ellássa a földszintes családiházas övezetet, az ott épült házat a korszerű közműellátás elemeivel, saját magának kell fizetnie, adóznia, kötvényeket, részvényeket vásárolni, illetve fizikai munkájával, barátai, rokonai, kollégái fizikai munkájának segítségével kell azt megteremteni, kiépíteni. Gondolunk itt a járdaépítésre, a szilárd burkolatú út kiépítésére, a csatornahálózat kialakítására; ennek most már gyarapodó pozitív példáit is említhetjük. Kedvezőtlen körülmény és ez a másodrangú állampolgár érzetét tovább erősíti, mélyíti az itt lakó emberekben, hogy a közintézmények száma minimális, kevés vagy kis befogadóképességű. Nagy távolságra kell a gyermeket vinni a gyermekintézményekbe, illetve az iskolákba. Nem kielégítő az üzlethálózat. Az egészségügyi ellátás rendszerint a nagy lakóterületi egységek, lakótelepek intézményrendszereihez kapcsolódik. A tömegközlekedés hálózatai csak kismértékben érintik, vagy ott, ahol már a lakosság nyomása következtében az illetékes autóbuszvállalatok annak kiépítését tovább halasztani nem tudták. Ez a helyzet nagyon sok konfliktusforrást jelenthet (illetve jelent). Nem beszélve arról, hogy míg a tömeges lakásépítés eredményeként kialakuló lakóterületi egységekben szervezett például a szemét- és hulladékeltávolítás, ha be is kapcsolják a földszintes családi házakat ebbe a rendszerbe, magának kell gondoskodni a szeméttároló kialakításáról, a szemétnek a kihordásáról, majd az ürítés után a szeméttartó edények visszahelyezéséről.

Kétségkívül nagyon kedvezőtlen a területfelhasználás eredménye. Sok esetben pazarló terület-, telekigénybevétel példáival találkozunk. A legutóbbi időkig a földszintes családiházas beépítésű területek építészeti arculatában is kevés figyelemreméltó, színes, követendő példát találhattunk. Ez szintén egy sajátos szürke, monoton beépítési jelleget mutatott; korábban a sátortetős, majd minden kornak megfelelő más tetőidomok alkalmazása volt az uralkodó. Lényegében csak az utóbbi években kezdődött meg az a folyamat, mely egyrészt a vertikalitás irányába, a két-három szintes beépítés felé halad, másrészt pedig nagyobb ablakfelületek kialakításával, kedvezőbb homlokzati képzéssel, az épületek tagoltabb, jobb elhelyezésével az utcakép, ezen keresztül a városkép gazdagítását eredményezte, eredményezheti. Kétségkívül konfliktushelyzet a már korábban említett két ok az egyén számára, de nagy konfliktushelyzet az adott település, város, s összességében az állam számára is: gazdaságtalan területfelhasználás, emberileg belátható időn belül aligha megoldható

infrastruktúra-kiépítési, fejlesztési, netán korszerűsítési problémák, feladatok; az intézményellátottság gondjai és problémái; esetenként a rossz beépítésből fakadóan vagy a műszaki színvonal elmaradottsága miatt környezeti ártalmak fellépése. Ez mindenekelőtt a csatornázottság hiányában jelentkezik; esetenként a házilagosan rosszul kivitelezett szennyvíz beszivárog a közműves vízellátási hálózatba, fertőző megbetegedéseket és egyéb más közegészségügyi problémákat okozva.

A felsoroltak összességükben nem csekély konfliktushelyzetet jelentenek – a kétségtelen előnyök hangsúlyozása mellett – az ember és környezete közötti kapcsolatokban.

A falusi települési viszonyok átalakulásának következményei

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának példája igen szemléltetően figyelhető meg a falusi települések példáján. A falusi települések sorsa, átalakulása, az elmúlt évtizedekben végbement változások nemcsak társadalmi-gazdasági szempontból és értelemben, hanem a települési viszonyok vonatkozásában is igen szembetűnő és tanulságos képet adnak az ember és környezete közötti kapcsolatok felbomlásáról, a konfliktushelyzetek kialakulásáról, sok esetben elmérgesedéséről. Ugyanakkor a falusi településekben az elmúlt években bekövetkezett változások egy új helyzetet is jeleznek, amelyek a korábbi konfliktusok tompulását, mérséklődését is jelzik, s egyben új egyensúlyi helyzet kialakulása felé vezető irányról tanúskodnak. Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlása – mint arról a korábbiakban szóltunk – a legélesebben a települési viszonyok területén nyilvánul meg. Ennek az egyensúlynak a felbomlása a települési viszonyokban a falvakat kettős értelemben érintette. Egyrészt regionális szempontból, másrészt pedig az egyes települések belső helyzete vonatkozásában.

Mindenekelőtt érdemes elemezni és számba venni azokat a folyamatokat, amelyek a falusi települések hálózatát regionális értelemben érték az ember és környezete közötti egyensúly – különböző társadalmi-gazdasági tényezők hatására – végbement felbomlása kapcsán. Egy ilyen elemzés egyben segítségünkre lehet a konfliktusok jellegének, irányultságának feltárásában, következményeik mélyrehatóbb értékelésében.

A városok fejlődése, átalakulása, a gyors ipari fejlődés, az urbanizációs folyamat általában minden szempontból a falusi települések helyzetét, pozícióit, potenciális lehetőségeit sújtotta. Ismert körülmény, hogy az ipar magához „csalta" a legproduktívabb korú, a termelés, a technológia szempontjából legalkalmazkodóképesebb, vagy legalábbis alkalmazkodóképessé formálható munkaerőt. Sokáig, majdnem a hatvanas évek végéig az iparfejlesztés, az új ipartelepítések a szükségesnél és indokoltnál nagyobb eszközöket vontak el a mezőgazdaság fejlesztése, a faluépítés elől. A munkaerőnek, a mezőgazdaság fejlesztését szolgálható eszközök jelentős hányadának indokolatlan elvonása a falusi térségekből önmagában megfosztotta ezeket azoktól a potenciáloktól, amelyek alkalmasak lettek volna az amúgy is objektíve érvényesülő kihívások, konfliktushelyzetek tompítására, mérséklésére. A falusi települések egymásrautaltságát erősíteni hivatott regionális kapcsolatok nem organikusan alakultak ki az elmúlt másfél-két évtizedben. A falusi közösségek, falusi települések regionális szemléletű összefogására irányuló törekvésekben központi elhatározások, a központi akarat megfontolásai, elgondolásai érvényesültek. Kezdetben a racionalitás elvét hirdető központi megfontolások a megvalósítás folyamatában nagymértékben deformálódtak. A településközi kapcsolatok fejlesztése, erősítése érdekében kísérletet tettek a falvak ún. mikrokörzetekben történő összefogására, falukörzetek kialakítására. A falusi településeknek ilyen megközelítésen alapuló kezelése tulajdonképpen azt tételezte fel, hogy ennek révén megteremthetők és biztosíthatók az egészségügyi ellátásnak, az oktatásnak, a művelődésnek, a kereskedelmi ellátásnak, a szolgáltatásokhoz való hozzájutásnak megfelelő települési és infrastrukturális feltételei. Sajnos nem így történt. Azok az intézmények, amelyek több település ellátására, kiszolgálására lettek volna hivatottak, vagy nem épültek meg, vagy nem volt elegendő a befogadóképességük. A kellően át nem gondolt akciók következményeként a falusi települések jelentős köréből elmentek azok, akik korábban az egyes falusi közösségek életében meghatározó szerepet töltöttek be. Vagyis kivonult az értelmiség, elmentek azok az alkal-

mazottak, akik a falusi élet mozgatói, a falu társadalmának sok vonatkozásban összefogói voltak. Bekövetkezett egy olyan jellegű deformáció, amely a falusi települések hagyományosan kialakult társadalmát a legsúlyosabban érintette, és amely ma és még sokáig élő, szinte kiheverhetetlen gondokkal, következményekkel jár. Olyan konfliktushelyzet alakult ki, amely régi értelemben már nem oldható fel, amelynek kezelésére ma sincsenek meg a módszerek, még kevésbé az eszközeink.

Az ember és a környezete közötti egyensúly felbomlásának folyamata még szembetűnően nyomon követhető az egyes falusi települések életében, sorsuk alakulásában. Korábban, történelmileg a falusi településekben a lakóhely és a munkahely földrajzilag összefüggő egységet jelentett. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének eredményeként ez az egység felbomlott, a lakóhely és a munkahelyek földrajzilag elváltak. Az elválás folyamatát még inkább erősítette, elmélyítette az a körülmény, hogy több települést átfogó mezőgazdasági nagyüzemek alakultak ki és működnek. A parasztembernek nem abban a településben, pontosabban igazgatási értelemben vett határban kell dolgoznia, ahol korábban a tulajdonában lévő föld vagy az általa bérelt föld volt; gyakran két-három településsel arrébb van a munkahelye, ha a mezőgazdasági termelésben maradt és ott dolgozik. Ha nem a mezőgazdasági termelés területén munkálkodik, akkor munkahelye a sokkal távolabb fekvő – ingázással, fáradságosan és nagy időveszteséssel megközelíthető – településekben található.

A mezőgazdaságban lezajlott változások, amelyek minden szempontból az ember és a környezet közötti egyensúly megbomlásához vezettek, a lakókörnyezet vonatkozásában a falusi településekben is messzeható következményeket rajzoltak ki. Korábban a lakókörnyezet több célú rendeltetést töltött be; hajlékot jelentett az ott élőknek, itt helyezték el az állatállományt (kivételt talán a mezőváros-tanya reláció jelentett, ahol az állatállomány jelentős része, nagyobb hányada legalábbis a nyári időszakban a tanyákon volt), itt volt a házi kertje s itt voltak azok az építmények, amelyek magtárul, gépeinek, a szántáshoz-vetéshez szükséges eszközeinek, szerszámainak elhelyezésére szolgáltak. Az elmúlt két-két és fél évtizedben jelentősen átalakult, átalakul a falusi településekben is a lakókörnyezet. Korábbi funkciók elvesztették jelentőségüket, új funkciók jelentek meg, a funkciók között átrendeződés ment és megy végbe. Felbomlott a hagyományos településszerkezet, beépítési jelleg, s mindez a területfelhasználás rendszerének nagymérvű átalakulását eredményezte. Egyfelől kétségkívül progresszív, pozitív jellegű az a körülmény, hogy a falusi településekben az urbanizálódási folyamat hatására és következményeként jelentősen javult az infrastrukturális ellátottság színvonala. Megjelent például a közműves vízellátás rendszere, több, mint két és fél évtizede lényegében befejeződött a falvak villamosítása. Az utóbbi években vannak törekvések a gázellátás szélesebb körű kiterjesztésére. Gyarapodott, de korántsem a lehetséges, még kevésbé az ígért mértékben a falusi települések intézményellátottsága. Az átalakulás folyamata azonban a leginkább a falusi társadalmat célozta meg. Felborultak a korábbi szokások. Korábbi értékeket háttérbe szorítottak a változások, elszürkültek, vagy netán teljesen háttérbe kerültek, viszont új értékek, a városias fejlődés intenzív karakteréhez alkalmazkodóan még csak kevéssé alakultak ki. Nemcsak a település képe, arculata, beépítése mutat átmeneti, a konfliktushelyzetet magán viselő jegyeket, sajátos vonásokat, hanem ennek belső tartalma a falusi, egykori falusi élet megnyilvánulásai is.

Mi alakult ki mára? A falusi települések helyzetének vizsgálata azt mutatja, hogy az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásának következményeként, az azzal együtt járó konfliktushelyzetek hatásaként a korábbi falusi települések átalakulásának nyomán lényegében három nagy csoport különböztethető meg. Legszerencsésebb helyzetűek, ugyanakkor a konfliktusokat még markánsabban hordozó falusi települések azok, amelyek a nagyvárosok, agglomerációs központok, megyeszékhelyek közelében helyezkednek el. Ezekben a településekben a legszembetűnőbb a korábbi szokások felbomlása, egykori értékek háttérbe szorulása, korábbi társadalmi státusok elvesztése vagy elhalása, a foglalkoztatottság struktúrájának átalakulása. Új alapokon bontakoznak – bár még nagyon embrionális állapotban vannak – a lakosság szerveződésének új formái, megjelennek az új szokások, magatartásminták, megfigyelhető az életritmus felgyorsulása. Ugyanakkor máris

megjelennek a konfliktushelyzet települési vonatkozásának szembetűnő vonásai is, deviáns magatartások és azok felerősödése, bizonyos vonatkozásokban amorális magatartásból következő gondok, s a szegregációs folyamatok megjelenése, esetenként szélesebb körűvé válása. Ugyanakkor ezek a falusi települések, amelyek a nagyvárosok, agglomerációs központok közvetlen környezetében találhatók, s amelyek a magyarországi településállomány mintegy egyhatodát reprezentálják, egyben alternatívát is kínálnak a települési viszonyok átalakulása, új települési viszonyok formálódása számára.

Fogalmazhatunk nagyon sarkosan úgy – mint arról már a korábbi fejezetben szóltunk –, hogy a magyarországi települési viszonyoknak két, egymástól eltérő, ha úgy tetszik, szélsőséges pólusa alakult ki az elmúlt évtizedekben. Egyfelől a városokban a nagy betontömegű lakótelepek rendszere, másfelől pedig a földszintes, zömében jellegtelen, sátortetős, egyhangú, sivár építészeti arculatú földszintes beépítés tömege. Azok a települések, amelyek városközelben, netán a város „fényárnyékában" helyezkednek el, kedvező lehetőséget kínálnak arra, hogy a szuburbánus fejlődésnek sajátos terepeként nyilvánuljanak meg. Városaink fejlődésében – ami a területigényes lakásépítést illeti – a mozgástér igen szűk lett az elmúlt évtizedben. Ma az állam, a tanácsok alig építenek: a tömegek lakásellátottsági helyzetének javítását, a lakásépítést túlnyomóan a magánerő szolgálja.

Hol lehet ma építeni? Nagyrészt a város körüli településekben. Igaz, ez az építkezés ma rendkívül szervezetlen, az infrastruktúra, az infrastrukturális ellátás szempontjából szinte teljesen előkészítetlen. Nincs megfelelően előkészített terület; pontosabban ezek a területek nélkülözik a közműellátás bármifajta elemét. Ezeken a területeken alig végeztek vagy végeznek tereprendezést, szinte ösztönösen foglalják el mindazok, akik ezekhez hozzájutottak, vagy netán a társadalmi nyomás hatására a tanács új lakóterületként kijelöli. Kedvező lehetőség lenne arra, hogy szuburbán településformákat alakítsunk ki. Ilyen törekvések Magyarországon már igen markánsan a két világháború közötti időszakban is megfigyelhetők voltak. Mátyásföld, Sashalom, de még az első világháború előtti időkben Pestújhely az akkori Budapest körül jó például szolgáltak a nyugat-európai városfejlődést reprezentáló szuburbánus települési viszonyok kialakulása szempontjából. Ma ez a lehetőség újból kínálkozik. Olyan beavatkozásra lenne azonban szükség, amely megfelelő irányba tudná orientálni („okos szóval", tanácsokkal, megalapozott szakmai segítséggel elsősorban) az erre alkalmas, illetve alkalmassá tehető településeknek a fejlődését. Éppen a budapesti agglomerációban elhelyezkedő néhány település ez irányú sajátos fejlődése, példája fogalmaztatja meg, hogy „12 óra előtt 5 perccel" lévén, még van lehetőség a tudatos beavatkozásokra, fejlesztésre. Gondolok itt például Pilisborosjenőre, Nagykovácsira, esetenként Dunakeszi egyes lakóterületeire, Fótra és más településekre. Itt alakulhatna ki az a szuburbánus új települési forma, amely sajátos jellegénél fogva mintegy levezetője, tompítója lehetne az urbanizációs folyamat drasztikus kinövéseinek, negatív feszültségforrásokkal terhelt folyamatainak, s egyben ember és környezete között megbomlott egyensúlyi állapot nyomán kialakult konfliktushelyzetek feloldásának, illetve egy új egyensúlyhelyzet kialakulásának irányába hatnának, fejtenének ki megfelelő impulzust.

A falusi települések másik nagy csoportját, a magyar falusi településállomány mintegy egyhatodát azok a települések képviselik, amelyek sorsát illetően aligha lehetnek illúzióink. Ezek kedvezőtlen termőhelyű térségekben találhatók, s az elmúlt évtizedek faluszigerelő hatása a leginkább, a legerőteljesebben, a legagresszívebben érintette őket. Ezekből a településekből elvándorolt az a népesség, amely a megújulásnak bázisául szolgálhatna. Elmaradottak, korszerűtlenek az infrastrukturális ellátottsági viszonyaik. Más munkaalkalmak hiányában nincs lehetőség az ott élő népesség foglalkoztatására. Ideig-óráig bizonyos akciókkal lassíthatjuk a felbomlásnak, a konfliktusok teljes kibontakozásának a folyamatát. Ne legyenek azonban hamis elképzeléseink. A települések népességmegtartó képességének elve aligha alkalmazható a települések ezen csoportjában. Még sokkal kedvezőbb gazdasági viszonyok között sem tudnánk megteremteni azokat az anyagi feltételeket, amelyek e településekben új, kedvező irányú fejlődési pályát ösztönözhetnének. Nálunk összehasonlíthatatlanul gazdagabb országok települési viszonyainak példája arra int, hogy ott

se sikerültek ezek a beavatkozások (Finnország, Kanada, Dánia, sőt a Német Szövetségi Köztársaság példáját említhetnénk). Ezekben a településekben a tervszerű, tudatos visszavonulás stratégiáját kell követni. Ez olyan stratégia lehetne, amely az akciók részletezettségénél fogva, kellő átgondoltságból következően segíthetne az egyensúly felbomlása nyomán kialakult konfliktusok kezelésében, az elmérgesedett helyzet felszámolásában. Ezzel nemcsak e térségek helyzetét javíthatnánk, hanem következményeiben segítenénk annak a nyomásnak a mérséklését is, amely a városokra, a jobb helyzetben elhelyezkedő, élő, működő falusi településekre nehezedik.

S végül a falusi települések mintegy kétharmada ma választ előtt áll. Ezeket a településeket az ember és környezete egyensúlyának felbomlása eltérő jelleggel, de általános érvénnyel (mintegy általános törvényszerűségként) érintette. Különböző jellegű, eltérő feszültségű, differenciáltan megnyilvánuló konfliktushelyzeteket teremtett. Ma két alternatíva bontakozik itt ki. Az egyik alternatíva, s ezt sajnos negatív értelemben fogalmazhatjuk, hogy elindulnak a lejtőn lefelé, a konfliktusok további elmérgesedésének láncolata bontakozhat ki. Folytatódhat a legproduktívabb népesség elvándorlása, infrastrukturális viszonyaik rosszabbodása, s ezzel helyzetüknek olyan visszaesése, amin a későbbiekben – bármily jelentősebb anyagi erőfeszítést tennénk a helyreállítás érdekében – aligha segíthetnénk. A másik alternatíva, hogy ezek a települések még ma megmenthetők. Megteremthetők fokozatosan azok a stratégiai feltételek, amelyek a konfliktushelyzet hosszabb távon érvényesülő tompítását, mérséklését eredményezhetik. Erősíthetők a népességmegtartás esélyei. Ezek a települések az ipar decentralizáltabb elhelyezkedése, főként a vállalkozó szellemű és indíttatású ipari szervezetek fogadására megfelelő telephelyként számításba jöhetnek. Talán sikerül táji-természeti adottságaikat nemcsak a mezőgazdasági termelés intenzívebb jellegű hasznosításában, hanem a tömeges üdülés-idegenforgalom szolgálatában is igénybe venni s teljesebben hasznosítani. Ennek feltétele, alternatívája, hogy a városokkal együtt város-falusi települések relációjában teremtsük meg közöttük az együttműködésnek, a kölcsönös kapcsolatoknak a rendszereit. A településcsoportokban való gondolkodás hozhatja létre azt „a közös többest", amelynek révén ezeknek a településeknek a léte garantálható a 2000-n túlnyúló időszakban is. Ez azonban alapjaiban új gondolkodásmódot igényel. Az ipar és a mezőgazdaság olyan jellegű összehangolt fejlesztését, amely a kölcsönös érdekek integrációjával nemcsak új munkaalkalmat teremthet ezekben a településekben, hanem a társadalmi megújulásnak minőségileg új feltételrendszerét hozhatja létre.

Néhány következtetés

Tanulmányunk végén – aligha vállalva bármiféle teljességre irányuló törekvést – néhány következtetés megfogalmazására teszünk kísérletet.

Az ember és környezete közötti egyensúly felbomlásával – bármily körültekintően és előrelátóan járjunk is el – a jövőben is számolni kell a települési viszonyok területén is. A téma tanulmányozásának tapasztalatai alapján egyértelműen ilyen következtetésre juthatunk. Lényegesen mérsékelhetők, csökkenthetők azonban az egyensúly felbomlásából származó kedvezőtlen, negatív következmények, konfliktusok. Milyen feltételek mellett, illetve mit kell tennünk ennek érdekében?

Mindenkor mélyrehatóan és sokoldalúan kell tanulmányozni a folyamatok – választott témánk esetében a települési viszonyok átalakulásának, fejlődésének – sajátosságait, belső törvényszerűségeit. Ez az egyik döntő feltétele a mindenkor kialakuló konfliktusok, feszültségforrások mérséklésének, a negatív következmények lehetséges leküzdésének. A másik feltétel az alternatív megoldások adta lehetőségek gondos számításba vétele, értékelése.

Ha ezt tettük volna korábban, nagyobb figyelmet fordítanánk erre napjainkban, akkor lényegesen kiegyensúlyozottabb és főként magasabb szintű települési viszonyok között élhetnénk a fejlesztést szolgáló eszközök hatékonyabb felhasználásával. Ez a legnagyobb tanulság – megítélésem szerint –, amit településeink elmúlt évtizedekben végbement fejlődéséből levonhatunk.

Irodalomjegyzék

Barta Barnabás – Vukovich György: A lakáshelyzet alakulása és jellemzői. Társadalmi Szemle, 1981/1. sz. p.: 20-3l.

Berey Katalin: Településfejlesztés, lakáspolitika, népesedéspolitika. Városépítés, 1985/5. sz. p.: 3-6.

Bokor Ágnes: Szegénység a mai Magyarországon. Magvető Kiadó, Gyorsuló Idő sorozat

Enyedi György: Falvaink sorsa. Magvető Kiadó, 1980.

Enyedi György: A magyar településhálózat átalakulása. Magyar Tudomány, 1983/5. sz. p.: 341-352.

Faragó Kálmán: A városépítés és művelői. Városépítés, 1985/5. sz. p.: 19-22.

Fekete Ferenc: A társadalmi-gazdasági fejlődés ellentmondásai az építészetben. Építésügyi Szemle, 1982/4. sz. p.: 109-116.

Gál Sándor: Mélyutak. Madách Kiadó, Pozsony, 1985.

Gabric Molnár Irén: Kísérletek a szocialista társadalmi rendszer strukturális válságának enyhítésére. Létünk, 1988/1. sz. p.: 15-27., Újvidék, Fórum Könyvkiadó

Hoch Róbert: Gondolatok szocialista értékrendszerünkről. Társadalmi Szemle, 1982/11. sz. p.: 14-31.

Hoch Róbert: A folyamatosság és változás dilemmái. Világosság 1985. novemberi számának melléklete

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A társadalmi identitásról.Társadalmi Szemle, 1983/1. sz. p.: 65-72.

Kálnoki Kis Sándor: Az urbanizációs folyamat társadalmi-gazdasági összefüggései (kézirat). MSZMP KB Politikai Főiskola, Budapest, 1982.

Kőszegfalvi György: Az infrastruktúra-fejlesztés és a településfejlesztés. Társadalmi Szemle, 1982/12. sz.

Kőszegfalvi György: Településpolitika, településfejlesztés. Kossuth Kiadó, 1985.

John Macsai: Különös paradoxon. Az amerikai lakásépítés a második világháború óta - kissé hosszúra nyúlt utószóval. Mozgó Világ, 1985/12. sz. p.: 105-121.

John Naisbitt: Megatrendek Országos Műszaki Könyvtár kiadványa. 1987.

Perényi Imre: Jelenkor városépítése. Egyetemi jegyzet, Budapesti Műszaki Egyetem, 1983.

Ránki György: A magyarországi urbanizáció történetéhez. Világosság, 1987/10. sz. p.: 611-621.

Szabó János: Törekvések a magyar városok általános megújítására. Városépítés, 1982/3. sz. p.: 2-4.

Szirmai Viktória: "Csinált városok" (Gyorsuló Idő sorozatban). Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

Varga Csaba: A helyi társadalom szétesettsége. Kritika, 1984/10. sz. p.: 13-15.

H. Varró Rózsa: Természeti környezetünk társadalmi környezete. Társadalmi Szemle, 1987/8-9. sz. p.: 25-34.

Vágvölgyi András: A falusi életkörülmények differenciáltságát befolyásoló tényezők. Szociológia, 1980/3-4. sz. p.: 375-393.

Valér Éva: A teljes faluhálózat vizsgálata. Kutatási jelentés, VÁTI, 1983.

A LAKÁSÉPÍTÉS ÉS TERÜLETFEJLESZTÉS ÖSSZEFÜGGÉSEI

DR. BEREY KATALIN
a szociológiai tudomány kandidátusa

A következőkben azt elemezzük, hogyan függ össze a lakásépítés, a lakásgazdálkodás és a területfejlesztés, hogyan rendeződik át a területfejlesztési struktúra a lakásépítési területek kiválasztásával, illetőleg, hogy miképpen hatnak a lakásgazdálkodás területi tényezői a területfelhasználási struktúra átrendeződésére.

A területfelhasználási struktúra változása összefügg azzal, hogyan változik egy-egy településben:

- a lakónépesség száma,
- a lakosság területi megoszlása,
- a lakásállomány területi struktúrája,
- a lakásépítkezések területi struktúrája,
- a beépítési módok, építési formák változása,
- a lakásfejlesztési területek infrastruktúrájának fejlesztése, az infrastruktúra fejlesztésének területi jellemzői,
- a lakótelek-ellátás, a telekgazdálkodás rendszere,
- az ingatlanpiaci tranzakciók, telekárak és az ingatlanpiaci kategóriák viszonya az adott településben és környékén.

Az épített környezet mint a területfelhasználást meghatározó tényező, mint a területi infrastruktúra sajátos eleme értelmezhető. A lakásépítés pedig mint a területfelhasználás egyik fontos, kiemelt kategóriája, amelynek a kutatás során a vizsgálatok előterében kell lennie. Részben, mert a lakásfunkció a többi területfelhasználási móddal kölcsönhatásban lévő és azokat közvetlenül vagy közvetve meghatározó használati forma, részben, mert a településfejlesztés irányításának szokásos eszközrendszere elsősorban ezen a használati formán keresztül irányítja a területi folyamatokat, a lakásfejlesztések terén megkülönböztetett szerepet játszanak az állami beavatkozás céljai és eszköze. Hipotéziseinkből kiindulva azt a feltételezést lehetett megfogalmazni, hogy a tér társadalmi elosztásának törvényszerűségei eltérő módon érvényesülnek a különböző településekben.

Ha változás történik a lakáspolitikai irányelvekben, bekövetkezik az állami szubvenciók fokozatos kivonása a lakásgazdálkodás szférájából, ennek más és más hatása mutatkozik a különböző típusú településekben. Ugyanazok az egész országra érvényes lakáspolitikai és területfelhasználási szabályok esetenként más és más hatást keltettek. Az állami beavatkozás kivonása helyenként megélénkülő építési tevékenységet, de előfordult az is, hogy hanyatlási folyamatokat indított meg.

E változások alapvetően érintik a városi lakásfejlesztések helykijelölésének problémáit is, hiszen más a helyzet, ha szinte korlátlanul állanak rendelkezésre szabad területek, akár a városon belül, akár azon kívül, mint ha a lakásfejlesztési területek szűkösségével kell számolni.

1. Tipikus stratégiák a városok lakásfejlesztésében

A városok csoportján belül is megkülönböztethetők azok, ahol az elmúlt három évtizedben megszakítás nélkül magas szinten volt az állami beruházások, a célcsoportos lakásépítés aránya, és hangsúlyosan érvényesült a mélyszubvenciós lakáspolitikai rendszer, ahol ezért a város fejlődési vonalában számottevő törést jelentett az állami költségvetés tehervállalásának kivonulása a nyolcvanas években.

E városok némelyike már az ötvenes évektől kezdődőleg kedvezményezettje volt a területfejlesztési források elosztásának, mint például Miskolc, mások, mint Szolnok, a hatvanas évektől kezdve kerültek kedvezményezett helyzetbe, elsősorban jó közlekedési pozíciójuk következtében. A dinamikusan fejlődő települések típusát képviseli a vizsgált települések közül Veszprém is, elsősorban megyeszékhely volta révén.

Közös vonása ezeknek a településeknek, hogy a városfejlesztési tervek, sőt már az azokat megelőző OT előirányzatok is exponenciális népességnövekedéssel és jelentős területbővüléssel számoltak.

Az ötvenes években e városok többségében elsősorban a nagyüzemi, ipari beruházások készültek el, lakásfejlesztésre csak annyiban került sor, amennyiben ez az ipari beruházások

működtetéséhez feltétlenül szükséges volt. A lakásfejlesztési területek kijelölése ebben az időben még eléggé takarékos. Nem tesz szükségessé tömeges belvárosi bontásokat, és nem vesz igénybe nagyobb beépítetlen városszéli területeket sem. Túlnyomórészt hagyományos építési technológiával épül, mint Miskolcon a Martin-telep, vagy Veszprémben az Újtelep. A város belterületének jelentős bővülésével az ötvenes években, de még a hatvanas évek elején sem számoltak a tervezők.

1960-ban, amikor megélénkültek a lakásépítkezések, először a városmaghoz közvetlenül kapcsolódó területek peremét vették igénybe, így jött létre Szolnokon például a Vosztok-lakótelep, Miskolcon az Avas-lakótelep, Veszprémben pedig a Felszabadulás úti lakótelep. Ebben az időszakban a tanácsi bérlakások építésének aránya még magas, ha a tanácsi értékesítésű lakásokat és az egyéb állami kategóriát is hozzászámítjuk, a „dinamikusan fejlődő" településekben mind meghaladja a 60%-ot. Az igénybe vett területek elsősorban azokban az átmeneti övezetekben helyezkednek el, ahol a meglévő lakásállomány már avult, nagyobb szabású, történelmi városmagokat a bontások még nem érintenek.

Nem vizsgálva most azt, hogy mennyiben volt helyes a túlzott népességkoncentrációra alapozott városfejlesztési stratégia általában, az területfejlesztési szempontból még nem vetett fel különösebb konfliktusokat. E városok többsége ugyanis már keresztülment a két világháború között, sőt egyes esetekben már az első világháború előtt is egy mesterségesen felgyorsított ipari fejlődésen, és a hatvanas évek korai lakásfejlesztései, mint Miskolcon például, jórészt ezeket a kolónia típusú lakóövezeteket és vegyes funkciójú ipari-lakóövezeteket érintették.

Nem is ez volt a feszültségek fő forrása, hanem az, hogy a közvetlenül vagy közvetve állami forrásokból finanszírozott lakásépítkezések erőteljes népességvonzó hatásával jártak együtt. A két tendencia kölcsönösen erősítette és igazolta egymást. Ebben a településtípusban, feltételezésünk szerint a magánépítkezések nem tudták átvenni a központi beruházások korábbi szerepét, így a lakásberuházások terén tapasztalható feszültségek halmozódása volt jellemző a későbbiekben.

A városok eltérő típusát képviselik azok, amelyek, mint Szombathely vagy Balassagyarmat például, földrajzi helyzetük, települési hagyományaik vagy egyéb tényező folytán kiestek az iparfejlesztési periódusban erőltetetten fejlesztendőek közül, így az ötvenes, de még a hatvanas években is csak késleltetettnek nevezhető a fejlődésük. Népességnövekedésükben nem következett be ugrásszerű szakasz, településszerkezetükben az iparfejlesztéshez rendelt típusnál sokkal kisebb jelentőségű a telepszerű építkezések aránya.

Ezek a városok az ötvenes és a hatvanas években alig növekedtek. Nem vonatkoztak rájuk a megalomániás népességnövekedési prognózisok, sem az erőltetett ipartelepítés. Központi funkcióik túlnyomó részét elveszítették, megszűntek közigazgatási székhelyek lenni, mint például Balassagyarmat, Nagykanizsa. Nem indult el itt az az önmagát erősítő folyamat, ami a népességnövekedésből és a lakásfejlesztési források koncentrálásából együttesen adódik. Igaz, hogy e települések hátrányos helyzetet foglaltak el a lakásfejlesztési források elosztásában, településfejlődésüknek tehát nem válhatott dinamikus elemévé sem az átmeneti övezetek bontása árán létrejövő lakótelep, sem a beépítetlen peremzónák beépítésével létrejött külső lakótelep.

A hetvenes években e városok közül azok, amelyek – megyeszékhelyek lévén – a településhálózat egésze szempontjából kitüntetett helyzetűek voltak, újra előnyös helyzetbe kerültek a településfejlesztési források elosztásában. A nyolcvanas évek elején a fellendülés megtorpant. A visszaesés azonban jóval kevesebb feszültséggel járt, mint az iparfejlesztéshez rendelt típus esetében, hiszen nem mentek keresztül egy mesterségesen élénkített, felfuttatott fejlődési szakaszon, népességnövekedésük sokkal organikusabb volt, mint a megelőző típusnál. A magánberuházások rendszerint át tudták venni a központi, állami beruházásokkal nem fedezhető lakásépítési feladatokat, bár a legtöbb esetben módosítani kellett az építési formákon, beépítési módokon, háttérbe került a magasházas és középmagas beépítési forma, egyes épület- és lakástípusokban árengedményt is kellett adni.

Ebben a típusban is jelentkeztek a lakásépítés és épített környezet összefüggésével

kapcsolatos sajátos problémák. Ezek itt elsősorban a viszonylag idős épületállománnyal és az ezzel összefüggő felszereltségi hiányokkal magyarázhatók. Viszonylag rövid volt az a periódus, amikor ide számottevő központi településfejlesztési források áramlottak, ezért a meglévő állománynak jóval kisebb hányada került bontásra, mint az iparfejlesztéshez rendelt típus esetében. Ott, ahol értékes, történeti belvárosok voltak, szerencsére, de a városközpontok fenntartási, korszerűsítési problémái a nyolcvanas években már halmozottan jelentkeztek. A "kiegyenlített" típusú településekben a lakásépítés feszültségei elsősorban fenntartási-építési problémákat jelentenek. A területgazdálkodás hiányjelenségei azonban itt is megfigyelhetők. Igaz, nem került sor olyan mértékű belterület-növekedésre, mint az iparfejlesztéshez rendelt típusoknál, ahhoz azonban már itt sem állt rendelkezésre elég tartalékterület, hogy a családiházas építkezés telekellátása megoldódjon.

Jellegzetes és az ország bizonyos vidékein súlyos településfejlesztési problémákat jelent a stagnáló típus. Ezt elsősorban olyan alföldi városok, mezővárosi rangjukat elveszített nagyközségek képviselik, amelyek voltaképpen már a múlt század közepétől stagnáló helyzetűek voltak. A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése után népességcsökkenésük felgyorsult, és azok az erőfeszítések, amelyek ennek megállítására irányultak, csak részleges eredménnyel jártak.

A lakásfejlesztési forrásokat akkor vonták el, amikor voltaképpen még meg sem indult a dinamikus lakásfejlesztés. Elsősorban ipartelepítések történtek, és ezek nyomán formálódtak ki az igen optimista népességnövekedési prognózisok. Ezek a prognózisok azon a feltételezésen alapultak, hogy az iparfejlesztés mérsékelt decentralizálása képes megfordítani egy sok évtizedes, egyes települések esetében több, mint évszázados stagnálást. Ez a feltételezés nem volt megalapozott, és a stagnáló típushoz sorolható városokban csak átmeneti fellendülést sikerült elérni, amelyet igen hamar újra stagnálás követett. Az amúgy sem jelentős központi fejlesztési források megcsappantak, az állami lakásberuházások megszűntek, ezt a magánerős lakásépítési beruházásokkal nem sikerült pótolni. A lakásépítések üteme visszaesett. Kevesebb építkezés történt, mint amennyit terveztek, sőt felújítások is elmaradtak.

Nemcsak rosszul felszerelt, komforthiányos régi épületekről van szó, amelyek ugyanakkor azért némi műemléki vagy legalább városképi értékkel rendelkeznek, hanem olyan, komfort nélküli, de nem is komfortosítható, esetleg alapozás nélküli vályogházakról, amelyeket egy kevésbé szélsőséges településfejlesztési helyzetben már nyilvánvalóan régen lebontottak és korszerűbbel pótoltak volna.

A lakásberuházások visszaszorítása ezeket a településeket hosszan tartó, esetleg visszafordíthatatlan stagnálásra ítéli. Az elavult lakásállomány aránya elérheti a 40-50%-ot, pótlására egyedül a családiházas építkezés kínálkozik. A családiházas építési mód ebben a településtípusban a leginkább dinamikus településfejlesztési elem, így elég szoros összefüggés van e típus további sorsa és a családiházas építkezés feltételei között.

Érdekes módon, a közel állandó népességszámok és a hanyatló építkezések mellett a terjeszkedési folyamat, a belterületek növekedése itt sem állt meg. Miután az alacsonyabb fizetőképességű kategóriák itt sem találnak a városon belül építési lehetőséget, itt is megjelentek a községi területen folytatott telekosztások. Ebben a típusban a saját telken végzett „önrekonstrukció" válhatna dinamikus településfejlesztő ágazattá, ha a lakásépítés pénzügyi technológiai feltételei ezt lehetővé tennék.

A stagnáló típus ellenpólusa lehet az az eset, amikor a település fejlődése éppen az elmúlt másfél évtizedben vált ugrásszerűvé. Vannak ugyanis települések, ahol egyre élénkül az ingatlanpiaci kereslet, ahol az építkezések üteme olyan gyors, hogy különböző építési tilalmak fékezik hatástalanul. Ebbe a típusba, városi jogállástól függetlenül, a kiemelt üdülőövezetek településeit és egyes, a főváros agglomerációs övezetébe sorolható településeket lehet sorolni.

Itt az átlagosnál gyorsabb az ingatlanpiaci árak emelkedése, megszakítatlan az építési tevékenység, sok a tranzakció, állandó a népességnövekedés, és minden tekintetben a „fejlődés" jegyeit mutatja a település. A lakások nagy része új építésű, a lakásviszonyokat jellemző statisztikai mutatók előnyösek. Mindössze azt kell megjegyezni, hogy a lakásként számításba vett objektumok jelentős része nem lakás, az év során lakatlanok, a lakásberuházások az esetek többségében előreszaladnak a hozzájuk kap-

csolódó beruházásokhoz képest. Igen gyakran nyitott kérdés marad, hogy kit is terheljen most már a pótlólagos infrastruktúra kiépítésének kötelezettsége. Az is megjegyzendő, hogy a "fejlődő" települések hátterében rendszerint megtalálható azoknak a településeknek a csoportja, zónája, amelyek, a Balatonnál például, a tervezés szóhasználatában "háttértelepülés"-ként is ismertek, népességszámuk csökken, központi funkcióik nagy részét, egyes esetekben egyszerű települési funkcióikat is elveszítik.

A piacorientált típus veti fel látszólag a legkevesebb megoldandó problémát. Minden különösebb lakáspolitikai beavatkozás nélkül előnyösnek tűnnek az építési mutatók, jók a lakásállomány műszaki paraméterei. Igaz, hogy a település szétterülése itt a legnagyobb mértékű, mert az állandó ingatlanpiaci kereslet a távolabbi, gyakorlatilag minden infrastruktúrát nélkülöző földrészleteket is piacképessé teszi. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy ez a kereslet egy újabb, jól funkcionáló lakáspolitikai rendszerben nem itt, hanem a lakáspiacon jelentkezne, továbbá arról sem, hogy az előnytelenebb ökológiai pozíciójú területeken itt is a rosszabb fizetőképességű vásárlók jelentkeznek. Miután pedig itt a legrosszabbak az infrastrukturális ellátás feltételei és itt a legköltségesebb az utólagos ellátás megteremtése, prognosztizálhatók a területfejlesztési feszültségek a következő évtizedekben.

Egyéb tényezők mellett ez is közrejátszott abban, hogy a települések a lakásfejlesztési és területhasználati stratégiát illetően a kisebb ellenállás irányában haladva olyan extenzív területi modellt választottak.

A változást ezen a téren nem is az eredményezte elsősorban, hogy a rendelkezésre álló területek „elfogytak". Mint ahogy azt a belterületek növekedési tendenciái is mutatják, e területek éppen akkorák, mint ahogy azt a lakásépítési célkitűzések igénylik. Még a területbővítés infrastrukturális vonzatai sem jöttek igazán számításba, ezeket ugyanis egyrészt igen sokáig halogatni lehetett, másrészt egyéb „ágazati"" érdekszféra hatáskörébe tartoztak.

Az ésszerű területgazdálkodás szorgalmazása a mezőgazdasági és élelmezésügyi tárca oldaláról indult ki. Irányítása alatt dolgozták ki az utóbbi években a belterületek, a mezőgazdasági művelésből „kivett" területek nyilvántartásának és közgazdasági értékelésének alapelveit (az ország területének 10,8%-a).

A belterületekre vonatkozólag építésügyi hatósági előírások szabályozzák a telekgazdálkodást, a telekkialakítás, az adottságok, lehetőségek felmérése azonban tanácsi feladat, és kontrollképpen csak a rendezési tervek gyakorlatilag senkire sem kötelező előírásai adnak némi támpontot arra nézve, hogy ezt a feladatot a tanács hogyan oldja meg.

Ez tehát az a mozgástér, amelyben a községi – de sokkal nagyobb súllyal a városi – igazgatási testületek területhasznosítási döntései lejátszódnak. A jelenlegi tervezési rendszerben ágazati szempontból elválik egymástól a rendezési tervezés irányítása, a műszaki-racionális területfelhasználási döntések rendszere a fejlesztési szférától. Az előbbinek az építésügyi, ma: közlekedési, hírközlési és építési tárca, az utóbbinak a népgazdasági tervezést irányító Országos Tervhivatal, illetőleg a Belügyminisztérium a gazdája, míg az a tárca (ágazat), amely a területek értékelését végzi, mind a kettőtől független (mezőgazdaság és élelmezés).

A lakásfejlesztés és területfelhasználás tendenciáinak értékeléséhez tudni kell, hogy a népgazdaság restrikciója minden ágazat közül elsőként érintette az építőipart, miután a beruházási hányadok, azon belül az építési jellegű kiadások csökkenthetők a legegyszerűbben. Ez és a még mindig kétségtelenül meglévő mennyiségi és minőségi lakáshiány szükségképpen vezet egy extenzív és mennyiségi típusú telekosztási politika folytatásához, amely részben azért, hogy csökkentse (vagy inkább időben eltolja) a lakáshiány nyomán támadt politikai feszültségeket, lényegében ugyanúgy oszt el most magánlakásépítésre alkalmas telkeket, "telekszámok"-ban gondolkodva, mint ahogy a hatvanas években létrehozta a telepszerű lakásépítés létesítményét a "lakásszámok" elérése érdekében. Ahogy akkor a városszéli beépítetlen területeket vette igénybe, úgy most a városkörnyéki községek területén terjeszkedik, ahogy akkor előre megteremtette a kiegészítő infrastrukturális feltételek hiányából fakadó feszültségek feltételeit, úgy itt is megteremti ezt a községekben, még ha – közigazgatásilag – nem is „felelős" e feltételek megteremtéséért.

2. A lakáspolitikai szemlélet változása a nyolcvanas években

A lakásellátás fejlesztése hosszú ideig mint a termelési infrastruktúra fejlesztésének vonzata és a településfejlesztés kulcskérdése szerepelt. Az a szemlélet, amely a települések nagyságának növekedését mint önmagában való értéket tekintette, magától értetődően kapcsolódott a lakásfejlesztési források koncentrálásának elvéhez is. Az eredmény egy önmagát gerjesztő folyamat volt, amelynek során a népességnövekedés követte a lakásfejlesztési források koncentrálását, újabb tömegek áramlottak a kedvezményezett helyzetű településekbe, ez további lakásfeszültségekkel járt, újabb építkezéseket tett szükségessé és így tovább.

A lakásrendszer szabályozásának fő tényezői – a hitelrendszer, a pénzforrások (szubvenciók) elosztása, a technológiai rendszer, valamint a területellátás szabályozása, a helykijelölés alapelvei – alapvető változásokon mentek keresztül 1980 után. Megváltozott mindenekelőtt a népesedési tendenciákkal kapcsolatos szemlélet. A hetvenes években még érvényesült a népességnövekedésre koncentráló településfejlesztési politika. Ezekben az években készültek, hogy messzire ne menjünk, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben a nem is olyan nagy túlzással megalomániásnak nevezhető tervek, mint a „százezres Szolnok", a „százezres Veszprém" regionális tervei (de még olyan települések esetében is, mint Jászberény például, megjelölnek ezek a tervek egy nagyjából hasonló léptékű és épp ilyen irreális népességnövekedési „tervszámot", amely a későbbiekben a lakásfejlesztés kiinduló alapjául szolgál).

A településpolitika azon irányelvei, amelyek a hetvenes években érvényesültek, valóban jelentős népességmozgást indítottak meg, a tervezett népességnövekedés azonban legnagyobbrészt nem ennek a révén teljesült, hanem a környező települések adminisztratív hozzácsatolásával. Mindkét megoldás további feszültségeket eredményezett.

A városok népességnövekedését, ha késleltetve is, követni lehetett a szűken értelmezett lakásfejlesztés, főként a telepszerű iparosított lakásépítés módszerével, bár ennek a lehetőségei is egyre szűkebbé váltak. Nagyobb gond volt azonban az a lemaradás, ami a lakásépítések és a hozzájuk kapcsolódó infrastrukturális feltételek megteremtése között volt. Az olló egyre jobban szétnyílt, az új lakások tényleges használati értékét az infrastruktúra hiányosságai egyre jobban rontották. Nem kis része volt ennek abban, hogy az újonnan épített és éppen a helykijelölés miatt is drága nem tanácsi lakások egyre nagyobb arányban váltak eladhatatlanná.

A legtöbb településben arra a megfontolásra jutottak, hogy a népességnövekedésnek gátat kell szabni, ha másként nem lehet, „adminisztratív" eszközökkel. Ennek érdekében – miután a betelepülés adminisztratív fékezése nem szokott teljes eredménnyel járni – a „decentralizált lakásfejlesztés" módszerét tartották célravezetőnek.

A decentralizált lakásépítés elve egy meglehetősen sokrétű koncepciót jelent. Decentralizálódott volna az elképzelések szerint a lakásépítés pénzügyi szervezeti rendszere, amennyiben egyre kevesebb lakás épült volna központosított állami forrásokból (ez be is következett), decentralizálódott volna az építés technológiája, miután amúgy is csökkent a kereslet a házgyári (iparosított) építési technológia iránt, és a termelés súlypontja egyre nagyobb mértékben a legalább ilyen korszerű, talán még termelékenyebb, de kisebb építőipari szervezetek felé tolódott volna el (ezt a célt már sokkal kevésbé sikerült elérni), végül decentralizálódott volna a lakásépítés területi szempontból is, amennyiben a városok peremkerületeiből egyre inkább a közigazgatási területen kívüli övezetekre, a városkörnyéki községekre helyeződött volna át a tervek szerint az építkezések, egyelőre főként az építési telekjuttatások súlypontja.

Az utóbbi célt, ellentmondásos formában ugyan, de a legtöbb olyan nagyváros elérte, amely a hetvenes évek során átment a gyors népességnövekedés időszakába és megtapasztalta az ebből adódó feszültségeket.

A lakásépítés decentralizálása érdekében a legkülönbözőbb városi (megyei) intézkedések születtek:

Kecskeméten például ennek érdekében a társasházas és családiházas beépítés számára előirányzott területek feltárását irányozták elő. Korábban építési tilalom alá eső területeket is (Hetényegyháza) kijelöltek. Miskolcon lehetővé tették a családiházas építkezést korábban telepszerű építkezés számára kijelölt területen. Pécs esetében a decentralizálás a városkörnyé-

ki községek bevonását jelentette, azaz az építési igények és telekigények elterelését a városkörnyéki zónákra, ezt központi támogatások is erősítették.

Veszprémben a decentralizált lakásfejlesztés gondolata csak a legutóbbi időben, a tanácsi lakásgazdálkodással kapcsolatban bontakozott ki. Hosszú ideig a megyeszékhelyre koncentrálták a lakásfejlesztési forrásokat, és rendkívüli ütemű népességfejlődést, városnövekedést irányoztak elő. Csak a nyolcvanas évek gazdasági megtorpanása és a beruházási források megcsappanása hívta fel a figyelmet arra, hogy ez a gondolatmenet súlyos feszültségeket rejt magában. Ez egybeesett a tanácsi források beszűkülésével és a tanácsi gazdálkodás önállóságának meghirdetésével. Szekeres Imre elnökhelyettes szerint: „A helyi tanácsok a lakásgazdálkodásban akkor kaptak nagyobb mértékű önállóságot, amikor társadalmi szinten a kitűzött célok megvalósításához szükséges eszközökben hiány mutatkozott."

A lakásépítés üteme mindenütt csökkent. A tanácsi lakásépítési céltámogatások rendszerint nem elegendőek ahhoz, hogy a központi források elvonása és a lakossági vásárlóerő csökkenése nyomán támadó „űrt" kitöltsék. Ugyanakkor a meglévő és elkerülhetetlenül megépülő lakásállomány késleltetett infrastruktúrájának utólagos megteremtése szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja a tanácsi lakásgazdálkodást.

Az elmúlt néhány évben változások történtek a gazdaságirányítás legkülönbözőbb ágazataiban, így a lakáspolitika és a területfelhasználás terén is. E változások nagy része kényszerintézkedés volt, és azzal a céllal jött létre, hogy az állami költségvetés terhei csökkenjenek és a lakosság terhei nőjenek. E cél érdekében azonban számtalan kompromisszum és engedmény vált szükségessé. A kényszerintézkedések és kompromisszumok együttesét összefoglalóan lakásreformként szoktuk említeni. A nyolcvanas évek elején harmadik reformkorszakához érkezett a magyar lakáspolitika.

Mindhárom korszak megfogalmazta – többékevésbé nyíltan – a maga településfejlesztési és lakóterületkijelölési politikáját is. Az újabb és újabb lakásreform ezen a téren is rendszerint változást hozott. A lakásreformok alapkérdése általában az állami beavatkozás szerepe és mértéke. Ebből vezethetők le rendszerint a területfelhasználási elvek is.

A direkt tervutasításos rendszernek megfelelt a direkt állami beavatkozás maximális mértéke és a nem állami lakásberuházások minimalizálása. A piac szempontjait minél teljesebb mértékben kiiktatta ez a rendszer, olyan mértékig, hogy a földterület mint érték még igen sokáig nem jelentkezett. A törvényi alapja ennek az elvnek a földtulajdon állami monopóliuma. A maximális állami beavatkozás elvének területfelhasználási vonatkozásban az új szocialista városok feleltek meg legnagyobb mértékben.

Az egymást követő lakásreformok, az új gazdasági mechanizmus bevezetését követő 1971. évi lakásreform és az 1982. évi lakásrendeletek azonos irányba mutattak, a közvetlen állami beavatkozás relatív csökkenő tendenciáját és a piaci folyamatok szerepének erősödését célozták, érdekes módon azonban ez kissé elcsúsztatva jelentkezett a lakás mint építmény és az általa elfoglalt földterület vonatkozásában.

A hetvenes években már egyre erősödik a magánberuházások szerepe a lakásépítésben, a magánlakásépítést egyre szélesebb körben ismeri el a hivatalos lakáspolitika, miközben a lakásfejlesztési területek kijelölése még úgy történik, mintha azok semmilyen értéket nem képviselnének.

Messze vezetne annak taglalása, hogy ez a látszólagos „értéktelenség" hogyan függ össze a mezőgazdasági szféra pozíciójával a népgazdaság ágazati struktúrájának egészében, mindenesetre egészen a nyolcvanas évekig a lakáskínálat egyet jelentett az építőipari ágazat által új lakásként termelt (termelhető) volumennel, és sem a meglevő épületek által elfoglalt területek, sem a mezőgazdasági hasznosítású területek nem minősültek értéknek.

A lakáspiac és a földterülethasználat elszakadásának legszélsőségesebb példái a hetvenes évek lakótelepi építkezései. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a lakás (főként és elsősorban az új) piaci érték (hiszen ennek a következtetésnek érvényesítésére törekedett a lakásreform is), a terület viszont nem az, nyilvánvalóan következett, hogy „hatékonyság" a lakásszférában egyet kell, hogy jelentsen a maximális számú lakástermeléssel ott, ahol ez technológiai szempontból a legegyszerűbben megoldható.

Ahogy korábban a magánlakásépítés jogosságát nem ismerte el a lakáspolitika, úgy most a területek értékétől tekintett el, nem törődve azzal, hogy a különböző területeknek nemcsak hogy értékük van, hanem ökológiai pozíciójuktól függően, ellátottságuk szerint ez az érték különbözik is. Nem létezőnek tekintette a lakáspolitika a lakásszférán és a városi lakásfejlesztési területeken belüli részpiacokat.

Egyetlen vonatkozásban ismert el különbséget: a magánlakásépítés és az állami lakásberuházások vonatkozásában. Magánlakás és állami lakás természetszerűen más kategóriának minősült, azonban csak az állami beavatkozás felől nézve. Abban a tekintetben, hogy a jogszabályok működtetésétől többé-kevésbé függetlenül, a tényleges társadalmi folyamatoknak megfelelően milyen valóságos részpiacok léteznek és működnek mind lakáspiaci, mind területfelhasználási vonatkozásban, még mindig nem a valóságból, hanem egy elméleti modellből indul ki a lakáspolitika.

A lakáspolitikai beavatkozás két szélső alternatíva között választhat a nyolcvanas években:

1. Az eddiginél kevesebb költségvetési és egyéb állami eszköz maradjon az intézményi elosztás keretei között, tehát gyakorlatilag ugyanazon elosztási csatornákon jutnak el a szubvenciók a lakásszférába, mint eddig, csak a jelenleginél kisebb mennyiségben.
2. A másik alternativa szerint a lakáságazatra fordítható eszközöket át kell csoportosítani az elosztási csatornák között, elsősorban oly módon, hogy a támogatásokat, illetőleg az állami (központi) ráfordításokat a bérekbe, jövedelmekbe kell beépíteni.

Most nem szándékozunk belemenni annak a részletezésébe, hogy közgazdasági szempontból melyik alternatíva milyen előnyöket és hátrányokat jelent, mi elsősorban azt vizsgáljuk, hogy ezek területfelhasználási szempontból milyen következményekkel járnak.

Az elemzéshez tudni kell, hogy az állami szféra fő szereplői: az állami költségvetés, a vállalatok-intézmények és az OTP. A költségvetési támogatások, források elosztásának csatornája a tanácsok lakáspolitikai tevékenysége, a gyakorlat szerint itt érvényesülhetnek leginkább a területgazdálkodás szempontjai, miután a tanácsok egyben a terület gazdái is. Az OTP, amelynek döntő szerepe van már ma is a lakásszféra működtetésében, és ez a tervek szerint még erősödni fog, piaci szempontok szerint működik elvileg, gyakorlatilag azonban piaci típusú hitelpolitikáról csak a szabad értékesítésű lakások esetében és a családiház-építkezések egy részében beszélhetünk. Az OTP tevékenységének területfelhasználási hatásai az utóbbi tizenöt évben változtak: korábban, az 1970-es lakásreform után a hetvenes években a hitelnyújtási kategóriák eltérőek voltak nemcsak településkategóriánként, hanem építési technológiai és beépítési forma szerint is.

A területi szempontból kívánatosnak ítélt építési formák előnyösebb hitelfeltételt élveztek, így a „telepszerű", a „korszerű (iparosított)" és a „fejlesztésre kijelölt településben" történő lakásfejlesztés piaci szempontból versenyképesebbé vált. Többek között ezért is történt az, hogy a városszéli beépítetlen területeket igénybe vevő lakásfejlesztés még sokáig folytatható volt, miközben már megindult a közvetlen költségvetési forrásból történő lakásfejlesztés visszafogása.

1980 után előrelépés történt az OTP „piacibb" típusú működtetése irányába, amennyiben megszűntek a technológia és településtípus szerint bontott kategóriák, azaz az OTP (legalábbis elvileg) már nem az extenzív, az újabb beépítetlen területeket igénybe vevő területfelhasználási modell dotálásának a csatornája. Ebből – a lakásépítési piac terén – az a változás következett, hogy a családiház-építés versenyképesebbé vált, és nyilvánvaló lett, hogy a beépítetlen peremkerületek felé terjeszkedő lakásfejlesztés igen költséges. Csakhogy: a reáljövedelmek csökkenése miatt a fizetőképes kereslet már nem talált megfelelő területet a települések közigazgatási határain belül, és kénytelen volt a rosszabbul felszerelt, kevésbé ellátott, távolabbi területeken, főként a városkörnyéken olcsóbb építési lehetőséget találni. Ez volt a lakásfejlesztések „területi decentralizálása", amely rendszerint találkozott a települések, főként a városok igazgatási testületeinek érdekeivel.

3. A lakáspolitikai szemléletváltozás területfelhasználási következményei

A lakáspolitikai szemlélet változása megmutatkozott az építési, beruházási formák arányváltozásában, a beépítési módok megválasztásában és a területgazdálkodás, a telekgazdálkodás vonatkozásában is.

A népességnövekedés a hatvanas években még alig jelentett belterület-növekedést, a városok lakóterületének határai alig változtak, az új lakótelepek az erősen leromlott városrészek, korszerűtlenné vált családiházas övezetek, átmeneti övezetek bontása árán jöttek létre. Rendszerint az történt, hogy a lakásépítési területeket a városmaghoz közvetlenül kapcsolódó belső lakóterület peremén, még a belsőségi területeken jelölték ki, mint Szolnokon például a Vosztok-lakótelepet, a Zagyva-parti lakótelepet, Miskolcon az Avas-lakótelepet, a Kilián-lakótelepet és a Szentpéteri-kapu környékét, a Győri-kapu lakásfejlesztési területét, Szombathelyen a Derkovits-lakótelepet, Jászberényben a Zagyva-parti területeket, de Budapesten is ide sorolható a peremkerületi lakótelepek első ütemben megépített gyűrűje.

A városközponthoz csatlakozó területek átépítése és magának a városközpontnak a kialakítása jelentős városépítési korszak mindazon települések történetében, amelyeket a hetvenes évek nagyarányú átépítései érintettek. E települések túlnyomórészt városok, legnagyobbrészt megyeszékhelyek, és kitüntetett szerepet kaptak a településfejlesztési források elosztásában.

1975-től kezdődőleg azonban a városépítés hangsúlya áttevődik a központtól távolabbi, szanálásmentes területekre, amelyek egyes esetekben már a korábbi belterületi határokat is túllépték. A hetvenes évek elején a konfliktusok legnagyobb része azzal kapcsolódott össze, hogy feláldozták a „patinás" városrészeket, már ahol ilyen volt; a legjellemzőbb példa Veszprém városközpontjának építése. Többé-kevésbé vitatták a szolnoki Katonaváros átépítését, Kecskemét belvárosának átépítését, kevésbé Zalaegerszeg és Salgótarján városközpontjait, itt ugyanis kevésbé volt értékes a meglévő épületállomány. Budapesten ezt a módszert a VIII. kerületben a józsefvárosi lakótelep építésével lehet legjobban szemléltetni.

A hetvenes évek második felében, amikor az építkezések hangsúlya a külső, még nem beépített területekre tevődött át, már kimutatható a belterületek növekedésének tendenciája. A figyelem elterelődött a belvárosok problémáiról, egyeduralkodóvá váltak a most már bontást sem igénylő házgyári technológiát alkalmazó építkezések. Budapesten jelentős belterület-növekedés zajlott le a X. kerületben, a XI. kerületben (Lágymányos), a XV. kerületben (Újpalota), a XX. kerületben és a XVI. kerületben (1983 és 1985 közötti adatok). (A növekedés az egész várost tekintve 6%-os, egyes kerületekben a 15-16%-ot is elérte.)

Hasonló volt a belterület-növekedés Miskolcon, ahol a lakóterületek növekedése 11,0%-os volt átlagosan ebben az időszakban, sőt a növekedés gyorsabb is volt a tervezettnél, a nyolcvanas évek elején már elérte a kilencvenes évekre tervezett mértéket. Dinamikusan nőtt pl. Jászberény belterülete (1973 és 1985 között 12,8%) és Szolnok belterülete is (14%).

A hetvenes évek második felének dinamikus városszerkezeti eleme a külső lakótelep volt. A lakásfejlesztési területek kifejlődésének az volt az alapelve, hogy az adott településben vagy a településhatárokhoz közvetlenül csatlakozó területeken úgy lehessen elhelyezni a dinamikus népességnövekedési prognózisoknak megfelelő lakosságot, hogy minimális „szanálás" váljék szükségessé, azaz pótlandó, megszüntetendő lakások lehetőleg ne álljanak a fejlesztés útjában.

A lakótelep elhelyezésének kérdése igen könnyen eldönthető volt, mert csak a bontásra kerülő lakások számát kellett összevetni. A beépítési jellegzetességek még a különböző városokban is igen hasonlóak voltak, a közlekedési kapcsolatok, a járulékos infrastruktúra megteremtésének költségeit pedig még nem volt szokás hozzászámítani a lakásfejlesztés költségeihez, ezek a megfontolások tehát nem játszottak szerepet a döntések során mindaddig, amíg fel nem halmozódtak az extenzív lakásfejlesztés nyomán támadt feszültségek.

A külső lakótelepi gyűrű építése ugyanis, hiába nem jelentkeztek a költségeik a tervek előirányzataiban, felemésztette részben a belső övezetek felújítására szánt forrásokat, részben a lakótelepek üzemeltetéséhez szükséges infrastruktúra megteremtésének költségeit. A külső lakótelepi övezet lakásárai, ha késve is, de követték a ráfordítások növekedését, és egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a gazdasági hanyatlás körülményei között nem tartható a korábbi lakásfejlesztési stratégia sem pénzügyi, sem pedig területfelhasználási szempontból.

1980 után megszorítások léptek életbe a lakásfejlesztés terén, főleg az állami (tanácsi) la-

kásépítés vonatkozásában. Megkezdődött az a kísérlet, hogy – egyelőre a technológiai feltételek és a helykijelölés alapelveinek változatlanul hagyásával – „átstrukturálják a lakáskeresletet", azaz megkíséreljék lényegében ugyanazokat a lakásokat ugyanott magánlakásként eladni a lakással nem rendelkező „igénylőknek", amelyeket korábban tanácsi bérlakásként építettek. Kezdetben külön településtípushoz és építési technológiához kötött hitelkedvezményeket vezettek be, ezek azonban nem bizonyultak elegendőnek, és a legtöbb településben értékesítési nehézségek mutatkoztak. A lakáspiac egyértelműen megállapítható tendenciája a lakásépítési, -vásárlási kereslet eltolódása az alacsonyabb beépítésű lakásformák, elsősorban a családiházas forma felé.

Lakásfejlesztések szempontjából kategorizálva a településeket azt lehet megállapítani, hogy azon települések köre, ahol a lakásfejlesztés valóban dinamikus volt, meglehetősen szűk, és hogy egyre nő azon településeké, ahol a lakásállomány eróziójával lehet számolni. Ez összhangban van a beruházások és ezen belül a lakásberuházások csökkenésével, területfelhasználási következményei azonban előnytelenek. Az erodálódó lakóterületek ugyanis nem jelentik a lakások azonnali megszűnését, hanem szétszórt, pontszerű lakásüresedésekkel járnak együtt, nem teszik fölöslegessé a műszaki-társadalmi infrastruktúra létesítményeit, de kihasználatlanná teszik azokat, és kérdésessé válik a felújításuk, korszerűsítésük. Bebizonyosodott, hogy a lakásigény pusztán az állami dotációk megvonásával nem terelhető át minden további nélkül az egyik lakás-részpiacról a másikra. Ennél többre, a lakásépítési kínálat és a területfelhasználási stratégia változtatására is szükség van.

Az 1983-ban hozott lakásrendelet és az 1986-ban életbe lépett tanácsi gazdálkodási rendszer a korábbinál szabadabb kezet engedett a községi, városi igazgatási testületeknek abban, hogyan használják fel a rendelkezésre álló pénzeszközöket. Ezzel tovább gyengült a lakásépítés, a lakásgazdálkodás közvetlen állami kontrollja, de drasztikusan meg is fogyatkoztak a felülről, a költségvetés felől származó pénzeszközök. Így a helyi tanácsok, különösen azok, amelyek korábban jelentős "célcsoportos" támogatási összegekből részesültek, nehéz helyzetbe kerültek. Többségükben a tanácsi lakásigénylők nagy számával, jelentős lakásfeszültségekkel, -hiánnyal kellett szembenézni olyan helyzetben, amelyben már nem lehetett számítani a tanácsi lakásépítés folytatására, és végre kellett hajtaniuk a lakásszféra piacosításának egyébként csak helyeselhető programját, miközben a piaci szituációnak olyan alapvető elemei hiányoztak, mint a lakásárak kategóriájában piacképes kereslet, továbbá a lakásépítés és főként a telekellátás terén megmutatható kínálat.

A helyi igazgatási testületek rendelkezésére elég kevés eszköz állt: a kereslet növelésére a tanácsi lakásépítési, lakáspiaci támogatások jelentéktelen és legnagyobbrészt kölcsönképpen kapott keretösszege, a telekkínálat körében a település saját, többségében kimerült területi tartalékainak elosztása.

Az építési technológiák, a lakástermelés átrendezése terén a tanácsi testületek kevés eszközzel rendelkeztek. Az „iparosított építési módot" gyakorló házgyári technológiák – központi – működtetése, a „célcsoportos" formában elosztott lakásépítési forráselosztási módszer az 1970-es években még működőképes együttest alkotott azzal a településfejlesztési politikával, amely mintegy „tervszámként" tűzte célul a népességszám dinamikus növekedését, és ehhez magától értetődően rendelte hozzá a lakásfejlesztés sajátos területfelhasználási koncepcióját. A dinamikus városnövekedési prognózisok, amelyek persze nem prognózisok voltak a szó igazi értelmében, rendre "teljesültek": a koncentrált lakásfejlesztés valóban vonzó hatású volt, a korábbinál jóval nagyobb népességnövekedés játszódott le pl. Szolnokon, Miskolcon és Veszprémben is.

A nyolcvanas években újra megkíséreltek alkalmazkodni a lakáspolitikai intézmények, most már az egyik legfontosabb aktorrá előlépett helyi igazgatási szervezetek, testületek a megváltozott körülményekhez. Nem lévén módjuk számottevő befolyást gyakorolni sem a pénzügyi feltételek alakulására, sem pedig a kivitelező szervezetekre, a telekellátás szabályozásán keresztül valósították meg elképzeléseiket.

Ezek az elképzelések a családiház-építés megélénkülésével voltak kapcsolatban. A családiházas területek expanziója volt a 80-as évek új dinamikus városszerkezeti eleme, a nyolcvanas évek elején ugyanis jelentősen visszafog-

ták a központi beruházási eszközöket, és így a lakótelep-építési programokat nem lehetett folytatni, azok lefékeződtek. A lakossági megtakarításokat hiába próbálták bevonni, kiderült, hogy az egyre távolabbi, egyre rosszabb infrastruktúrájú területek lakótelepi lakásaira már nincs fizetőképes kereslet. Azok a formák, amelyek különböző szubvenciókkal (kedvezményes hitelekkel, árengedményekkel) piacképessé próbálták tenni őket, a költségvetés számára ugyancsak költségesek voltak. Így szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a lakásépítés kínálatának közelednie kell a lakossági igényekhez.

Az „egyedi magánerős" építés maradt a városi lakásépítés leghatékonyabb módja. Mindenütt megpróbáltak – néhány éves átmeneti időszak után – a beépítési formák változtatásával bizonyos (pl. a legfelső szinten lévő) lakások terén tett árengedményekkel a telepszerű, többszintes építkezések terén is elébe menni a lakosság igényeinek, ezzel azonban csak a kereslet kis részét sikerült lekötni. Az egyedi magánerős lakásépítés kereslete túlnyomórészt a családiházas építési forma felé fordult.

A nyolcvanas évek elején sorra készültek a korábbi, nagyarányú népességnövekedésre és telepszerű építkezésekre alapozott általános rendezési tervek felülvizsgálatai. Miskolc általános rendezési tervét 1980-ban kezdték felülvizsgálni (ekkor fejeződtek be a vizsgálatok). A jászberényi ÁRT 1982-ben készült, Boglárlelle és környéke ÁRT-jét 1981-ben készítették el, Szombathely 1975-ben készült tervét kétszer is felülvizsgálták, 1983-ban és 1986-ban. De felülvizsgálták Szolnok ÁRT-jét is ugyancsak 1983-ban, Veszprém tervét 1984-ben, és számos más rendezési tervet is. Azt lehet mondani, hogy az 1983. évi lakásreform-intézkedések és az 1985-ben életbe léptetett új tanácsi gazdálkodási rend tükrében mindenütt szükség volt a településfejlesztési elképzelések, a lakásfejlesztési tervek és ezzel együtt a területgazdálkodási, a területfelhasználási koncepciók újraértelmezésére.

Az átértelmezés főbb szempontjai a következők voltak: mindenekelőtt csaknem kivétel nélkül megállapították az új tervek, hogy a korábbi, „dinamikus" népességnövekedést feltételező elképzelések irreálisak, sőt a ténylegesen meglévő betelepülési tendenciákat is fékezni kell. Megállapították továbbá, hogy a korábbi elképzelésekkel homlokegyenest ellentétben „decentralizált" lakásfejlesztésre van szükség.

Kiderült ugyanis, hogy hiába szabadították fel a családiházas építés számára alkalmas, de építési tilalom alá eső területeket például Miskolcon, Szolnokon, hiába indítottak egy évtizede még elképzelhetetlen parcellázási programokat, a megnövekedett és részben a tanácsi lakásigénylés szférájából áttevődött telekigény így sem elégíthető ki. Szükség volt az építési kereslet átterelésére, nemcsak más építési beruházási formák és eltérő beépítési módok, hanem más települések felé is. Ez az átterelés megmutatkozott az új területfelhasználási szabályozókban és a tanácsi források odaítélésében is.

A tanácsi lakóterület-gazdálkodásra új jogszabályok vonatkoznak 1983-tól. Az 1041/1983. (X.16.) MT sz. határozat rendelkezik a lakosság építési telekellátásának rendjéről, a 17/1983. (X.16.) ÉVM-PM sz. rendelet az állami telekvásárlásról és telekértékesítésről, az ezt követő ÉVM-PM rendeletek sora pedig az út- és közműfejlesztési hozzájárulásokról és a telekadóról.

Az új rendelkezések nyomán megszűnt az a korábbi helyzet, hogy a tanácsok településfejlesztési forrásokhoz túlnyomórészt ipari telephelyek engedélyezésével juthattak, és megnyílt a lehetőség arra, hogy területeiket lakóingatlanként hasznosíthassák. Igaz, ennek a lehetősége elvileg már korábban is adott volt, gondoljunk csak az ún. 18-as zártkerti rendelet nyomán létrejött üdülési célú ingatlanokra, de most (1983 után) arra nyílt lehetőség, hogy az infrastruktúrafejlesztés terheit ezzel összefüggésben továbbhárítsák vagy az individuális telekhasználóra, vagy, és ennek még nagyobb a jelentősége, a lakásigényeket, a területigényt decentralizálni kívánó központi városi tanácsi költségvetésre – városkörnyéki községek esetén.

Lényegében ez a két körülmény, e két érdekszféra egybeesése teremtette meg a decentralizált lakásfejlesztés, a közigazgatási határokon túli lakóterület-felhasználás feltételeit. Ez a megoldás a nyolcvanas évek közepén igen gyorsan elterjedt, és a tanácsi vezetőtestületek más, eredetileg nem ezt a célt szolgáló eszközökkel is elősegítették (például a szociálpolitikai támogatások elosztásával is).

A telekvásárlások az olcsóbb telekkínálatot követték, és így csak a kereslet egy része jelent-

kezett a települések közigazgatási határain belül, jelentős részük a városok vonzáskörzeteiben. Ezzel csökkent ugyan a városi telekellátás feszültsége, mert a legtöbb esetben már területhiányról lehetett beszélni, de várható volt, hogy az agglomerációs övezetben, a városkörnyéken történő építkezések infrastruktúra-fejlesztési vonzatai a későbbiekben fognak jelentkezni.

Új feladatok elé kerültek a tanácsi vezetőtestületek. A lakásellátás tervezése továbbra is tanácsi hatáskörbe tartozott, sőt e hatáskör a tanácsi gazdálkodás új pénzügyi feltételei között kibővült, azonban gyakorlatilag megszűntek a „célcsoportos" lakásfejlesztés forrásai. A végrehajtás eszközrendszere módosult. Csökkent – de nem tűnt el teljesen – a tanácsi lakások aránya és jelentősége. A korábban kiemelt fejlesztett településtípusokban, mint Budapesten és Miskolcon, a lakásigénylők (és jogosultak) száma továbbra is magas maradt.

Az utóbbi évtizedekben olyan népességbeáramlási folyamat bontakozott ki, amellyel a megnövelt állami lakásépítés sem tudott lépést tartani, és különböző – a város adottságaival, az itt élők anyagi helyzetével összefüggő – okok miatt a magánlakás-építés sem jelentett számottevő alternatívát. Súlyosbította a helyzetet, hogy a pillanatnyi feszültségek csökkentése érdekében különösen a hatvanas években sok kis alapterületű lakás épült, ezeknek a lakói „minőségi lakásigénylők" voltak, továbbá, hogy nem lehetett a kívánt mértékben előrelépni az avult telepek felszámolásában. Az új lakások építése jelentős bontásokkal jár, így a tényleges lakásszaporulat jóval kisebb, mint az építkezések száma.

A telepszerű többszintes építkezések számának csökkenése 1981-ben és 1982-ben még együtt járt az egyedi beruházású többszintes (társasházas) forma bővülésével, a családiházas forma vált egyre nagyobb mértékben uralkodóvá. Az állami lakásberuházások visszaszorulása a telepszerű, de legalábbis a többszintes (tervezői műszóval: középmagas) beépítés visszavonulását is jelentette. Az adott település helyi sajátosságai szabták meg, hogy ez milyen beépítési formák felé terelte az építési tevékenységet.

A társasház formában történt építkezések megélénkülése átmenetinek bizonyult. 1985-ben ezt már a legtöbb helyen visszaesés követte. A családiházas és sorházas forma térhódítása azonban továbbra is megfigyelhető.

Átrendeződés volt megfigyelhető a magas beépítésű telepszerű építkezés (főleg állami keretek között) és az alacsonyabb beépítésű társasházas forma között is. A „középmagas" (8-10 szintes) épületek lakásai társasházas formában már nem bizonyultak eladhatónak, így ott, ahol a népességnövekedés és a lakásépítési aktivitás fékeződése miatt amúgy is területi tartalékokkal rendelkeztek, a beépítési forma változtatása mellett döntöttek, így eladhatóvá váltak a lakások. A telepszerű lakásépítés aránya azonban továbbra is meghatározó a lakásépítésben, a lakásépítés aránya csökken ugyan, de az OTP által finanszírozott telepszerű lakásépítés aránya nő.

A nem „kiemelten fejlesztett" (különösebb iparfejlesztési jelentőséggel nem rendelkező) típusú településekben az uralkodó beépítési forma a családiházas forma volt és maradt. Itt az építési feltételek változása csak azokat az építkezéseket érintette, ahol – a városias összkép megteremtése érdekében – a tömörebb, sorházas formát szorgalmazták. Visszaesett a zártsorú beépítés aránya, nem folytatták a megkezdett telepszerű építkezéseket. A telepszerű állami lakásépítés visszavonulását itt csak akkor képes az OTP társasházi forma ellensúlyozni, ha árengedményt adnak a lakások árából.

4. A lakóterület-gazdálkodás továbbfejlesztésének lehetőségei

Döntés előtt állnak a helyi városfejlesztési és ezzel együtt a telekpolitikát megfogalmazó közigazgatási testületek: törekedhetnek ún. mennyiségi és minőségi telekpolitikára, a mennyiségi és minőségi lakáshiány kielégítéséhez hasonlóan.

A mennyiségi telekpolitika stratégiáját az jellemzi, hogy – mintegy átvéve a korábbi lakótelep-építés funkcióját – minél nagyobb számú és viszonylag olcsó, városszéli, gyakrabban városkörnyéki, csak a minimális közművekkel ellátott telkeket alakítanak ki és bocsátanak áruba.

A „minőségi" telekpolitika a jobb ökológiai pozíciójú területek fejlesztésére fordítja a forrásokat, magasabb színvonalon építi ki a közműellátottságot, ám azon az áron, hogy így a tanácsi lakásigénylők száma, tehát a lakáselosztásokért felelős testületekre nehezedő nyomás nem

változik, azonban lehetőség nyílik egy nagyfokú lakásmobilitásra támaszkodó, ún. filtrációs típusú lakáspolitika folytatására.

Az irányított filtráció mint lakáspolitikai eszköz lehetőségét a magyar lakáspolitikai irodalomban Hegedűs József és Tosics Iván vetette fel és dolgozta ki, főként a Somogy megyei, veszprémi, szolnoki és szegedi lakásmobilitási vizsgálataik alapján. Az ő gondolatmenetüket területfelhasználási szempontból továbbfolytatva azt lehet megállapítani, hogy a kedvező ökológiai pozíciójú területekkel való gazdálkodás, egy-egy város „legértékesebb" területeinek beépítése kulcskérdés, és hogy az irányított filtráció lakáspolitikai stratégiáját egy-egy településben nemcsak elméleti részpiaci kategóriák, hanem városrészek, területi egységek szerint is át kell gondolni.

Könnyen be lehet látni azt, hogy a főként lakástalanoknak juttatott új, telepszerűen épített lakások nem szolgálják a lakásmobilitás élénkülését, e forma kisugárzása minimális a lakásállomány többi részpiacára. Ez a részpiac sajátosan zárt, Hegedűs és Tosics vizsgálatai szerint ritkán vált ki a lakótelepi állományon kívül folytatódó mobilitási láncokat.

Más formában azonban hasonló a városkörnyéki családi házak részpiaca is. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert a nyolcvanas években ez a részpiac volt a településfejlődés legdinamikusabb eleme. Sajnos mind a meglévő lakások értékét, mind az új építkezések által kiváltott lánchosszat tekintve a hierarchia alján helyezkedik el. Minimális a többi városi részpiaccal való kapcsolat, jelentéktelen a városba beköltözési tendencia.

Mégis itt a legnagyobb a lakásállományhoz viszonyított ingatlanforgalom, amely a meglévő állomány legértéktelenebb részére irányul, és elsősorban telekszerzési célokat szolgál. Ezt a tendenciát erősíti a városok tudatos decentralizálási törekvése, mert különböző támogatási formákkal és korlátozó rendelkezésekkel lényegében a tanácsi lakáselosztás szociális szférájába vonják be ezeket a településeket. Ez önmagában véve még nem volna baj, de ha megfontoljuk, milyen zárt ez a részpiac, mennyire minimális akár a szuburbanizáció, akár a városba költözés esélye innen, továbbá, hogy az "önszanálás" lehetőségei is egyre inkább csökkennek a reáljövedelmek csökkenésével, e tendencia mind szociális, mind településfejlesztési szempontból igen veszélyesnek tűnik.

A városkörnyéki családiházas övezetekben az infrastruktúra-ellátás színvonala igen alacsony – hiszen ezért olcsóbbak itt a telkek –, a hiányok pótlására pedig alig látszik valami esély.

Irodalomjegyzék

Veszprém város lakásállományának és a lakosságot közvetlenül kiszolgáló infrastruktúra-hálózatának elemzése.ÉGSZI, 1982.

Berey Katalin: Veszprém város és környéke népességfejlődési folyamataira vonatkozó elképzelések és tervek összevetése a reálfolyamatok alakulásával (kézirat).1982. december

Hegedűs József – Tosics Iván: Helyi lakáspiacok vizsgálata Budapest, 1983.

Piti Zoltán: Előzetes elgondolások Pécs megyei város VII. ötéves fejlesztési programjára.1984. november 22.

Hegedűs József – Tosics Iván: Helyi lakáspiacok vizsgálata Somogy megye, 1983.

Hegedűs József – Tosics Iván: Veszprémi ingatlanpiaci adatbázis elemzése.1984.

Ilonczai Nándor: Miskolci esettanulmány (kézirat).1984.

Karai Antal: Jászberényi esettanulmány (kézirat).1986.

Kecskemét Város Tanácsa: Kecskemét gazdasági fejlődése 1970-1985 között és hosszú távú tervkoncepciója 2000-ig.1986. szeptember

Berey Katalin: A lakásépítés kínálati tényezőinek feltárása.1987.

Horváth Csaba: A helyi támogatási rendszer működése Pécsett.1987. március 19.

Szekeres Imre: Gondolatok a tanács szerepéről a lakásgazdálkodásban.1987. május

Sersliné Kócsi Margit: Boglárlellei esettanulmány (kézirat).1987.

Hegedűs József – Tosics Iván: Szolnoki lakáspiaci elemzések.1987.

Ladányi János: A települések övezeti struktúrájának elemzése. Következtetések levonása fővárosi számlálókörzeti adatok elemzéséből 1988.

Tosics Iván: Az ingatlanpiaci vizsgálatok területfelhasználási következtetései.1988.

Hegedűs József – Tosics Iván: Lakáspiac: Szeged és környéke.1988.

A TELEPÜLÉSRENDSZER STRUKTURÁLIS ÉS MORFOLÓGIAI VÁLTOZÁSAINAK KUTATÁSA

DR. VALÉR ÉVA
a műszaki tudomány kandidátusa

A Ts-2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon" című OKKFT program 2. alprogramjának keretében folyik a településrendszer strukturális és morfológiai változásainak kutatása. *A kutatási téma célja* a településrendszer strukturális átalakulási folyamata törvényszerűségeinek feltárása a terület- és településfejlődési folyamatok tudatos befolyásolásának tudományos megalapozása érdekében.

A településrendszer strukturális átalakulása rendkívül bonyolult, sokténye zős folyamat, amely megnyilvánul

- egyfelől a településállomány összetételének, mennyiségi, minőségi, morfológiai megoszlásának változásában,
- másfelől a településrendszer funkcionális szerkezetének, a településközi kapcsolatok jellegének, irányának, intenzitásának változásában,
- valamint a településeken belül a településszerkezet, a területhasználat átalakulásában.

A téma művelése számos kutatási előzményre támaszkodik. Jelen kutatási program keretében a kutatás feladata

- a korábbi kutatási eredményekhez való kapcsolódás, azok más megközelítéssel, új szempontokkal való kiegészítése,
- egyes,korábban nem, vagy alig vizsgált részfolyamatok vizsgálata, törvényszerűségeinek feltárása,
- és végül a részfolyamatok egymással való kapcsolatainak, egymásra hatásának feltárása, a kutatási eredmények szintetizálása.

A kutatás a strukturális átalakulások fő megnyilvánulási területeinek megfelelően tartalmilag több résztémára oszlik. A települések születésének és megszűnésének folyamatát, a településállomány minőségi és funkcionális struktúrájának alakulását, valamint a települések társadalmi, funkcionális és művi környezeti alrendszerei egymással való kapcsolatát jómagam, a településeken belüli térbeli különbségeket Polinszky Márta, a kistérségi településközi együttműködés helyzetét Nemes Nagyné dr. Ruttkai Éva, az agglomerálódó térségek területhasználatának sajátosságait Szántó Ivánné, a városokon belüli szerkezeti változásokat Paksy Gábor kutatta az 1986-1988 közötti időszakban. Jelen cikk az ezen időszakban elért kutatási eredményeket, valamint a kutatás folytatása során elvégzendő további feladatokat tartalmazza.

1. Települések születése és megszűnése

A településrendszer strukturális és morfológiai változása sok egyéb tényező mellett megnyilvánul abban is, hogy hogyan alakul elemi alkotórészeinek, az egymástól földrajzilag elkülönülő településeknek – a lakotthelyeknek – száma és köre, nagyság szerinti, funkcionális és morfológiai megoszlása.

A lakotthelyek számában, körében, funkcionális és morfológiai eloszlásában bekövetkező változások a mintegy 10 évenként kiadásra kerülő helységnévtárak összevetésével vizsgálhatók. Jelen kutatás során az 1960. évi adatokat tartalmazó 1962-es, az 1970. évi adatokat tartalmazó 1973-as és az 1980. évi adatokat tartalmazó 1985-ös helységnévtárak adatait dolgozzuk fel. Ez ideig – kapcsolódva egy korábbi, tudományos előzménynek tekinthető kutatáshoz – a 250 lakoson aluli lakotthelyek összegyűjtését és gépre vitelét végeztük el. A 250 lakoson felüli lakotthelyek feldolgozására és a teljes lakotthely-állomány értékelésére a kutatás következő fázisában kerül sor.

Azokat a lakotthelyeket, amelyeket azonos vagy hasonló néven a későbbi helységnévtárban nem találtunk meg, megszűnteknek tekintettük, azokat pedig, amelyeket az előző helységnévtárban nem találtunk, újonnan létrejötteknek. Így a kutatás jelenlegi fázisában teljes képünk van az 1960-1980 között megszűnt és létrejött lakotthelyekről.

A lakotthelyek funkcionális és morfológiai megoszlásának vizsgálatát az teszi lehetővé, hogy az 1972. évi és 1985. évi helységnévtárak megadták a lakotthelyek jellegét (általában 50

lakos felett). Az elemzés megkönnyítése érdekében a hasonló jellegű lakotthelyeket összevonva 9 típust alakítottunk ki:

1. belterületek (központi és egyéb)
2. csoportos települések (zárt, utcasoros külterületi települések)
3. szórványtanyák
4. egyéb szórványok (50 lakos alatti, nem meghatározott jellegű lakotthelyek)
5. mezőgazdasági üzemi lakótelepek
6. ipari szolgálati lakótelepek (bányatelepekkel együtt)
7. forgalmi települések és őrházak
8. szálloda-üdülő jellegű lakotthelyek
9. gyógyászati-szociális jellegű lakotthelyek.

Ezen típusok közül *funkcionálisan* – elsődlegesen vagy kizárólagosan – lakófunkciójúnak tekinthető az első négy, és termelési-ellátási funkciójúnak az összes többi, amely létét valamely termelési-ellátási igény kielégítésének köszönheti. *Morfológiailag* szórványtelepülésnek tekinthetők a szórványtanyák és „egyéb szórványok" mellett a forgalmi települések- őrházak, és zárt településnek az összes többi.

A lakotthelyek megszűnésének folyamata

A hatvanas években vizsgálatunk szerint 3860 lakotthely szűnt meg, melyekben 1960-ban még 86,5 ezer fő élt. A hetvenes években 4700 lakotthely szűnt meg 96,5 ezer fő 1970-es népességszámmal. A megszűnt lakotthelyek átlagos népességszáma 22,4 főről 20,5 főre csökkent.

A megszűnt lakotthelyek *funkcionális típusait* tekintve összefoglalóan megállapítható, hogy

- azok többsége elsődlegesen vagy kizárólagosan lakófunkciójú, azon belül is főként 50 lakoson aluli ismeretlen vagy meghatározatlan jellegű lakotthely;
- a termelési-ellátási funkciójú lakotthelyek közül elsősorban a forgalmi települések-őrházak megszűnése jellemző, de jelentős a mezőgazdasági és ipari szolgálati lakótelepek felszámolódásának folyamata is;
- a lakófunkciójú lakotthelyek megszűnése igen sok esetben nem valóságos felszámolódást, hanem a lakotthely elkülönültségének megszűnését jelenti, mivel az egybeépült egy hasonló vagy nagyobb lakotthellyel, a központi belterülettel;
- a termelési-ellátási funkciójú lakotthelyek megszűnése többnyire tényleges felszámolódást jelent, de nem ritka az épületállomány termelési célú megtartása állandó lakóhely nélkül;
- a lakófunkciójú lakotthelyek tényleges felszámolódásának legfőbb oka az infrastruktúra fejletlensége, főként a közlekedési feltételek hiánya. A megszűnés a lakosság kezdeményezésére, lakossági erőforrásból valósul meg;
- a termelési-ellátási funkciójú lakotthelyek felszámolódásának oka ezen funkció megszűnése, főként az adott tevékenység korszerűsítésének eredményeként. Az ilyen lakotthelyek megszűnését az üzemeltető kezdeményezi és hajtja végre, a szolgálati lakások lakóit más lakotthelyen lakáshoz juttatja. (Ha erre valamilyen okból nem kerül sor, a lakotthely nem szűnik meg, hanem megváltozik funkcionális jellege.)

A megszűnt lakotthelyek *morfológiai típusait* tekintve összefoglalóan az állapítható meg, hogy

- azok döntő többsége szórványtelepülés;
- a zárt települések – főként az „egyéb" belterületek és a csoportos települések – esetében nem tényleges megszűnésről, elköltözés vagy elhalálozás miatti felszámolódásról van szó, hanem a lakotthely földrajzi különállásának, önálló lakotthelyként való létezésének megszűnéséről, a szomszédos lakotthellyel való összeépülés miatt;
- az a körülmény, hogy a lakotthely megszűnésén belül főként a szórványtelepülések megszűnése jellemző, egyértelműen jelzi a szórványtelepülésekből zárt települések felé irányuló népességkoncentráció tendenciáját.

A lakotthelyek születésének folyamata

A hatvanas években 1450 lakotthely jött létre, amelyekben 1970-ben már 45,5 ezer fő élt. A hetvenes években 1090 lakotthely jött létre 32,8 ezer fő 1980-as népességgel. A létrejött lakotthelyek átlagos nagysága 31,3 főről 30,1 főre csökkent.

Az új lakotthelyek *funkcionális típusait* tekintve összefoglalóan megállapítható, hogy

- az új lakotthelyek többsége és erősen növekvő hányada lakófunkciójú lakotthely, a hetvenes években már majdnem kizárólag ilyenek

jöttek létre. Az új lakófunkciójú lakotthelyek döntő többsége 50 lakoson aluli volt, ezek születése számban is fokozódott, míg legkevésbé a belterületek születése csökkent;
- a termelési-ellátási funkciójú lakotthelyek minden típusának létrehozásában jelentős visszaesés tapasztalható, ezen belül azonban mindkét dekádban elsősorban forgalmi települések-őrházak és mezőgazdasági üzemi lakótelepek jöttek létre;
- a lakófunkciójú lakotthelyek születése – éppen úgy, mint megszűnése – nem minden esetben jelenti földrajzilag elkülönülő lakotthely létrejöttét, hanem csak a települések belterületen túli terjeszkedését;
- új lakófunkciójú lakotthelyek születésének két fő oka állapítható meg (a település terjeszkedésén túl): egyrészt a népesség átcsoportosulása jobb infrastrukturális ellátású területekre (főleg a tanyás térségekben), másrészt lakáshiány miatt a zártkertek benépesülése;
- termelési-ellátási funkciójú lakotthelyek egyre csökkenő számban, de egyre nagyobb népességszámmal jönnek létre, lakásállományuk korszerű, a lakosság ellátásáról az üzemek gondoskodnak.

A lakotthelyek *morfológiai tipusait* tekintve összefoglalóan megállapítható, hogy
- az új lakotthelyek többsége és növekvő aránya szórványtelepülés, azon belül egyre nagyobb számban és arányban 50 lakoson aluli „egyéb szórvány";
- csökkenő számban jönnek létre zárt települések, de azok egyre nagyobbak, átlagos nagyságuk erőteljesen növekszik, miközben az új szórványtelepüléseké csökken. Ez a zárt településekbe való koncentrálódás tendenciáját jelzi;
- a zárt településeken belül alig mérséklődik az új belterületek létrejötte, az új csoportos települések születésének oka pedig igen sok esetben a szórványtelepülésekből ilyenekbe való migráció. Ezek a jelenségek szintén a zárt települések felé irányuló koncentráció tendenciáját jelzik.

A lakotthely-születés és -megszűnés egymáshoz való viszonya

A hatvanas években létrejött lakotthelyek 37,6%-ban pótolták a megszűnteket, a lakotthelyek száma 2400-zal csökkent. A népességszámot tekintve a koncentrálódás kisebb mértékű volt, mivel az új lakotthelyek átlagos nagysága nagyobb volt, mint a megszűnteké. Az új lakotthelyek a népességszámot tekintve 52,6%-ban pótolták a megszűnteket.

A hetvenes években fokozódott a lakotthely-megszűnés, és mérséklődött a lakotthely-születés mértéke. Az újonnan létrejött lakotthelyek csak 23,1%-ban pótolták a megszűnteket. A lakotthelyek száma 3610-zel csökkent, ez 50%-kal több, mint az előző évtizedben. Az új lakotthelyek a hetvenes években is nagyobbak voltak a megszűnteknél, ezért az új lakotthelyek a hetvenes években is nagyobb mértékben pótolták népességszámban a megszűnteket, mint számban (34,0%).

A funkcionális megoszlást tekintve – a születés-megszűnés egyenlegeként – megállapítható, hogy a lakotthelyeknek egyre nagyobb hányada elsősorban vagy kizárólagosan lakófunkciójú. A lakófunkciójú lakotthelyeken belül a legnagyobb számbeli állandóság a belterületeket jellemzi (80%-os pótlódás), és jelentős a szintén viszonylag nagy népességszámú csoportos települések pótlódása is (33,8%). A termelési-ellátási funkciójú lakotthelyeken belül szintén a nagyobbak pótlódása jellemző, a gyógyászati-szociális jellegűeké (83,3%) és a szálloda-üdülő jellegűeké (20%).

A morfológiai megoszlást tekintve megállapítható, hogy a lakotthelyek növekvő hányada szórványtelepülés, de ezekben a lakosság csökkenő hányada él. Az új zárt települések számban csak 18,1%-ban pótolták a megszűnteket a szórványtelepülések 24,2%-os pótlódásával szemben. Míg azonban az új szórványtelepülések 32,8%-ban pótolták a megszűntek népességét, az új zárt települések esetében 35,4%-os volt a népességszám pótlódása. A népességnek szórványtelepülésekből zárt településekbe való koncentrálódási tendenciája ennek alapján is egyértelműen megállapítható.

2. A településeken belüli térbeli különbségek

A településrendszer szerkezetére – túl azon, hogy hogyan alakul elemi alkotórészeinek, a lakotthelyeknek száma és köre, funkcionális és morfológiai megoszlása – igen nagy mértékben jellemző az, hogy a lakotthelyek milyen kombinációiból állnak össze a közigazgatási értelem-

ben vett települések, a városok és községek. Ebben a résztémában a kutatás célja az volt, hogy feltárjuk az eddig homogénen kezelt településeken belüli térbeli különbségeket. Ez a résztéma kutatási előzményre nem támaszkodhatott.

A helységnévtár alapján a lakotthelyek – az előzőtől eltérően – 4 alapvető csoportba sorolhatók:

a/ központi belterület
b/ „egyéb" belterület
c/ „nagy" külterület – 50 főnél népesebb lakotthely
d/ „kis" külterület – 50 fő alatti lakotthely.

E 4 alapvető csoport megléte, illetve hiánya alapján Magyarország települései – közigazgatási egységei – 3 fő csoportba sorolhatók:

- az I. főcsoportba (központi belterület mellett legfeljebb „kis" külterületek vannak) tartozó települések az *aprófalvas* térségeket jellemzik;
- a II. főcsoportba (központi belterület mellett „nagy" és „kis" külterületek „egyéb" belterület nélkül) tartozó, elsősorban *tanyás* településekről a településtudomány irodalmában elég sokat olvashatunk;
- a III. főcsoportba (központi belterület mellett „egyéb" belterület vagy csak „nagy", vagy csak „kis" külterülettel, vagy külterület nélkül) tartozó települések területi elrendeződése igen változatos képet mutat, ami az „egyéb" belterületek eltérő jellegének következménye.

A településeken belüli térbeli különbségeket e főcsoportra vonatkozóan vizsgáltuk. Ebbe a főcsoportba 444 település tartozik 664 „egyéb" belterülettel, 795 „nagy" és 357 „kis" külterülettel.

A csoportba tartozó települések egy része az aprófalvas térségekben található, ezekben az esetek nagy részében az „egyéb belterület" megjelölés mögött egy korábban önálló település húzódik. Egy másik csoportjuk a tanyás térségekben található, ahol az „egyéb belterület" mögött feltehetően egy korábban tanyaként számon tartott településrész rejlik. Az e főcsoportba tatozó települések egy következő csoportjába az agglomerációs térségek települései, az ipari (bányászati) központok, illetve mezőgazdasági központok tartoznak, ahol az „egyéb belterület" általában lakótelepeket, bányatelepeket, ipartelepeket, illetve mezőgazdasági központokat jelent. Ugyanebbe a főcsoportba tartoznak azok a települések, ahol az „egyéb belterület" egy-egy üdülőterületet jelez. Az e főcsoportba tartozó városok esetében (ilyen a városok 67%-a) értelemszerűen az idáig felsorolt valamennyi típusú „egyéb" belterület megtalálható.

Az „egyéb" belterülettel rendelkező települések településrészenkénti vizsgálatához a helységnévtár mellett rendelkezésre állt az 1980-as népszámlálás számlálókörzeti adattára, ami lehetővé tette a kor- és foglalkozási struktúra, az iskolázottság, a lakásellátottság és a belterülettől való távolság vizsgálatát.

A különböző típusú lakotthelyek a mutatók alapján jelentősen különböznek egymástól. Mint várható volt, a lakotthelyek hierarchiájának legfelső szintjén a központi belterület áll, ezt követi az „egyéb" belterület, majd a „nagy" külterület.

A különbségek minimálisak, ha a népesség korösszetételét, illetve gazdasági aktivitását vizsgáljuk. A 15-x éves népességből az általános iskola 8. osztályát elvégzettek arányában lévő különbség 1,5-szörös a hierarchia két szélső pontja között. Közel kétszeres a különbség a szellemi aktív keresők arányában. Ez könnyen érthető, hiszen a szellemi keresőket (ezen belül is a magasan kvalifikáltakat) foglalkoztató munkahelyek természetesen a központi belterületen tömörülnek. Míg az iskolázottságot és a szellemi aktív keresők arányát jelző mutatók értéke fokozatosan és egyenletesen csökkent a hierarchia szintjei között, addig a lakásállományra vonatkozó értékek elemzésénél azt láttuk, hogy a csökkenés nem egyenletes. Míg a központi és az „egyéb" belterület értékei között 1,5-szörös különbségeket találtunk, addig ezek a különbségek az „egyéb" belterület és a „nagy" külterület között háromszorosak voltak.

Az „egyéb" belterületek közötti különbségek okát a népességszám, a belterülettől való távolság és a központi belterület fejlettségi szintjét vizsgálva próbáltuk feltárni.

Népességi nagyságkategóriánként vizsgálva az „egyéb" belterületeket azt tapasztaltuk, hogy az egyes mutatók értékeiben lényeges szóródás nem található, a mutatók értéke – egy-két kivételtől eltekintve – fokozatosan nő az „egyéb" belterületek nagyságával párhuzamosan. Kivétel a 60 éven felüliek aránya, amely fokozatosan

csökken a népességnagysággal párhuzamosan.

A központi belterülettől való távolságot figyelembe véve már nem ilyen egyértelmű a kép. Ugyan az értékek szóródása eszerint a dimenzió szerint sem nagy, de ebben az esetben nem igazolódott az a hipotézisünk, hogy a távolság növekedésével párhuzamosan csökkennének a megfelelő változók értékei.

Következő kérdésfeltevésünk az volt, hogy a központi belterületek fejlettségi szintje mennyiben magyarázza a vele összetartozó „egyéb" belterületek fejlettségi szintjét. A módszer és az eredmények részletes ismertetése nélkül elmondhatjuk, hogy a központi belterület fejlettségi szintje – így összességében – nem magyarázza az egyéb belterületek közötti különbségeket.

Következő lépésként különválasztottuk a városok és a községek „egyéb" belterületeit, és azt vizsgáltuk, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a központi belterületek és az „egyéb" belterületek megfelelő változóinak értékei. Megállapíthatjuk, hogy a városok esetében az „egyéb" belterületek szinte minden változóhányados értéke alapján lényegesen különböznek saját központi belterületüktől, míg a községek esetében az „egyéb" belterületek közel olyanok, mint központi belterületük.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az „egyéb" belterületek közötti különbségek – a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján – két tényezővel magyarázhatók legjobban, egyrészt az „egyéb" belterület népességének nagyságával, másrészt az „anya"-település közigazgatási besorolásával. E két tényező azonban nem magyarázza kielégítően az „egyéb" belterületek közötti különbségeket. Meggyőződésünk szerint ezek a különbségek elsődlegesen a belterületek jellegéből adódnak, ezért a következő kutatási szakasz egyik feladata minden „egyéb" belterület tipizálása után – az adatállomány bővítése mellett – az e típusok közötti egyenlőtlenségek mélyebb feltárása.

A jelentősebb „nagy" külterületek vizsgálatát az „egyéb" belterületekhez hasonló módon végeztük.

Népességi nagyságkategóriánként vizsgálva a „nagy" külterületek változóinak értékeit, az „egyéb" belterületektől igen eltérő tendenciákat kapunk, bár a változók szórása ez esetben sem jelentős. A népességnagysággal párhuzamosan csökken a 0-14 évesek aránya, és majdnem párhuzamosan nő a 60 éven felülieké. A többi változó értéke azonban „ugrál", tehát úgy tűnik, hogy a „nagy" külterületek közötti különbségeket népességnagyságuk nem magyarázza.

Az „egyéb" belterületekkel szemben azonban a központi belterületektől való távolság a „nagy" külterületek esetében – a korösszetételt kivéve – igen jó magyarázó változónak bizonyul. Tendenciaként elmondható, hogy a távolsággal párhuzamosan csökkennek a felsorolt változók értékei, vagyis az iskolázottság, a szellemi aktív keresők, valamint a lakásállományt jellemző adatok mutatói.

A „nagy" külterületek esetében is felmerült az a kérdés, hogy a központi belterületek milyensége mennyiben magyarázza a különbségeket. Úgy tűnik azonban, hogy ebben az esetben a központi belterülettől való távolság jobban magyarázza a különbségeket, mint a központi belterület fejlettsége.

A „nagy" külterület/központi belterület hányadosainak átlagértékeit vizsgálva elmondhatjuk, hogy e lakotthelyek esetében nincs lényeges különbség a település közigazgatási beosztása szerint, hiszen akár városi, akár községi a külterület, mind szellemi potenciálját, mind lakásállományának állapotát tekintve lényegesen elmarad a hozzá tartozó központi belterülettől.

Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a jövőben az „egyéb" belterületeket és a „nagy" külterületeket önálló településként kell kezelnünk, hiszen ezek a településrészek önálló életet élnek, szinte függetlenül saját központjuktól, és a településrész-típusok közti egyenlőtlenségeket nem lehet megmagyarázni a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján.

3. A településállomány minőségi struktúrájának alakulása

A településrendszer strukturális változásának egyik legfontosabb összetevője a minőségi struktúra alakulása. A településeket mint társadalmi részrendszereket alkotó három alrendszerből a társadalmi és a művi környezeti alrendszer milyensége együttesen jelzi a települések minőségét, illetőleg egy-egy térség településállományának minőségét azon keresztül, hogy milyen minőségű települések vannak ott túlsúlyban. A harmadik alrendszer – a települési funkciók struktúrája – önmagában nem fejez ki

minőséget (nem fejlettebb egy iparosodott település, mint egy ipar nélküli, nem fejlettebb egy funkcióhiányos, mint egy funkciószegény), de a funkcionális struktúra változása igen: mindenfajta funkcionális gazdagodás minőségi javulásnak tekinthető, és fordítva.

A jelen kutatási résztéma közvetlen előzményének tekinthető, „A teljes faluhálózat vizsgálata" című kutatásban sor került az ország teljes településállományának társadalmi-funkcionális (kétdimenziós) tipizálására 1970-re és 1980-ra vonatkozóan, valamint az 1970-es és 1980-as típusok összehasonlításával a hetvenes években bejárt települési életutak meghatározására. Jelen kutatás során elkészült a településállomány művi környezeti típusainak kidolgozása, ezzel megvalósíthatóvá vált a kétdimenziós tipológia háromdimenzióssá: társadalmi-funkcionális-művi környezeti tipológiává való továbbfejlesztése, és a háromdimenziós típusok, illetve az azokból kialakult életutak alapján került sor a településállomány egésze és az egyes térségek minőségi struktúrájának feltárására.

A művi környezeti típusok kialakítása

A települések művi környezetének komplex elemzéséhez 4 tényezőcsoportot vizsgáltunk. Minden vizsgált mutatónál az 1970-es, illetve az 1980-as országos átlagot tekintettük viszonyítási alapnak.

1. A lakásminőségre vonatkozóan az 1 főre jutó lakószobák száma, az 1945 után épült lakások aránya és a vert földes szobák aránya alapján 6 típust alakítottunk ki. Ezek, és a településállomány ezek közötti megoszlása a következő:

	1970	1980
1.tágas, korszerű lakásállomány	218	215
2.tágas, közepes minőségű lakásállomány	360	388
3.zsúfolt, korszerű lakásállomány	436	496
4.zsúfolt, közepes minőségű lakásállomány	1031	859
5.tágas, avult lakásállomány	513	486
6.zsúfolt, avult lakásállomány	563	677
összesen:	3121	3121

Egyértelműen megállapítható, hogy a településállomány lakásminőség szerinti differenciáltsága nőtt, és a relatíve kedvezőtlenebb kategóriák felé mozdult el.

2. Az alsófokú intézményellátás minőségét az 1000 lakosra jutó bolti alapterülettel és 1 millió Ft forgalomra jutó bolti területtel, az 1000 lakosra jutó vendéglátó területtel, óvodai férőhellyel és a 100 általános iskolásra jutó tanteremszámmal jellemeztük. 4 típust alakítottunk ki:

	1970	1980
1.magasan átlag feletti ellátottság	65	83
2.átlag feletti ellátottság	1260	1125
3.átlag alatti ellátottság	1692	1793
4.mélyen átlag alatti ellátottság	104	120
összesen:	3121	3121

A településszámot tekintve az alsófokú ellátottság minőségében is differenciálódás és „lefelé" való elmozdulás következett be. A népességszámot tekintve pozitív irányú volt a változás, a lakosságnak növekvő hányada él az átlagosnál jobb alapfokú ellátottságú településekben.

3. A közműellátottságra vonatkozóan a vezetékes vízellátás és a közüzemi csatornázás ténye, valamint a bekapcsolt lakások aránya alapján 5 típust alakítottunk ki. Ezek, és a településállomány köztük való megoszlása a következő:

	1970	1980
1.városias jellegű	34	42
2.városiasodó	230	308
3.színvonalas falusi jellegű	94	249
4.gyenge falusi	551	825
5.ellátatlan	2212	1697
összesen:	3121	3121

A településállomány közművesítettsége tehát nagymértékben javult a hetvenes években. A fejlődés főként a vezetékes vízzel való ellátásban volt dinamikus, a csatornázás ettől messze elmaradt.

4. A települések morfológiai jellegét a belterületi laksűrűséggel és az emeletes lakóépületek arányával jellemeztük. 4 típust alakítottunk ki, ezek és a települések e 4 típus közti megoszlása a következő:

	1970	1980
1.intenzív beépítésű urbánus	91	85
2.laza beépítésű urbánus	40	19
3.intenzív beépítésű rurális	689	497
4.laza beépítésű rurális	2301	2520
összesen	3121	3121

Az intenzív beépítettség is és az urbánus beépítésmód is csökkenő számú, de növekvő népességszámú településben koncentrálódik. A beépítés intenzitása és az urbánus vagy rurális jelleg között egyre szorosabb a kapcsolat.

A művi környezet összevont jellemzését a tényezőcsoportonkénti vizsgálat alapján végeztük el, tehát abból kiindulva, hogy az egyes települések egy-egy tényezőcsoporton belül melyik típusba tartoztak. A lakásállomány minőségét és az alsófokú intézményellátottságot fejlettséget kifejező tényezőnek tekintettük, a közműellátás színvonalát és a morfológiai jelleget pedig az urbánus-rurális jelleg kifejezőjének. Összesen 4 művi környezeti típust alakítottunk ki.

	1970	1980
1.fejlett urbánus	87	90
2.fejlett rurális	1770	1721
3.fejletlen urbánus	6	4
4.fejletlen rurális	1258	1306
összesen	3121	3121

Megállapítható, hogy az urbánus települések száma nem változott (csak eggyel bővült), és hogy az egyértelmű fejlettség tartósan több települést jellemez, mint ahányban keverednek a fejlett és kevésbé fejlett művi környezeti elemek, illetőleg ahol a fejletlenség halmozódik. Ugyanakkor a változás az urbánus települések körében a fejlettek, a rurális települések körében a fejletlenek felé irányul, tehát összességében differenciálódás megy végbe a településállományban.

Az egyes országrészek művi környezetének részletes elemzése alapján megállapítható volt, hogy a művi környezet változásának vesztesei (a fővároson kívül) az aprófalvas területek. A nagyságkategóriánkénti vizsgálat kimutatta, hogy 1000 lakos felett minden nagyságkategóriában nőtt a fejlett művi környezetű települések aránya, 1000 lakos alatt azonban csökkent.

Társadalmi-funkcionális-művi környezeti típusok és életúttípusok

Emlékeztetőül felidézzük, hogy „A teljes faluhálózat vizsgálata" című kutatásban a településeket 4 társadalmi típusba soroltuk: a bővülő, stabil, labilis és hanyatló társadalmú települések típusaiba. Ott 4 funkcionális típust alakítottunk ki: a városi funkciójú települések, a funkciógazdag, a funkcióhiányos és a funkciószegény falvak típusait. A funkcionális típusok számát – a város és falu közti átmeneti típus kialakításával – jelen kutatásban 5-re növeltük (erről részletesebben a következő fejezetben lesz szó).

A 4 társadalmi, 5 funkcionális és 4 művi környezeti típus együttes figyelembevételével elvileg 80 településtípus lehetséges. 1970-ben a lehetséges 80 típusból 44 létezett, 1980-ban pedig 46. Ha azokat tekintjük jellegzetes típusoknak, amelyekbe a településállománynak legalább 1%-a (min. 31 település) tartozott, megállapíthatjuk, hogy 1970-ben a jellegzetes típusok száma 20 volt, melyekbe a településállomány 94,6%-a tartozott, 1980-ban pedig 19, a településállomány 93,6%-ával.

Az 1970-es 44 típusból összesen 332 féle változási – fejlődési, hanyatlási – út, települési életút eredményeként alakult ki a 46 1980-as típus. Ha ez esetben azokat az életutakat tekintjük jellegzetesnek, amelyekbe több, mint 15 település tartozik (feleannyi, mint a jellegzetes típusokba), akkor azt mondhatjuk, hogy a magyarországi településállomány változásait 41 féle települési életúttal lehet jellemezni, melyekbe a településállomány 67,2%-a (2097 település) tartozik.

A jellegzetes településtípusok és életutak részletes leírására a kutatás következő fázisában kerül sor. Ennek alapján azonban már elkészült a településállomány minőségi struktúrájának, valamint a három települési alrendszer egymással való kapcsolatának elemzése.

A településállomány minőségi struktúrája

Megítélésünk szerint egyértelműen fejlettnek tekinthetők a bővülő és stabil társadalmú települések fejlett (akár urbánus, akár rurális) művi környezettel, és fejletlennek a labilis és hanyatló társadalmúak fejletlen művi környezettel. A többi település a társadalom és a művi környezet eltérő fejlettsége miatt egyoldalúan fejlettnek tekinthető. Eszerint

	1970		1980	
	db	ezer fő	db	ezer fő
fejlett	495	5 477	473	4 531
egyoldalúan fejlett	1538	2 816	1510	4 909
fejletlen	1088	2 029	1138	1 272
összesen:	3121	10 322	3121	10 712

A településszámot tekintve a településállomány minőségi struktúrájának nagyfokú stabilitása állapítható meg. A változás azonban bármennyire is kismértékű, egyértelműen kedvezőtlen arányú. A népességszámot tekintve eltérő a helyzet, igen nagymértékben csökkent az egyértelműen fejletlen településekben élők száma. Ha a másik két fejlettségi kategóriát Budapest nélkül vizsgáljuk (amely az egyértelműen fejlettből az egyoldalúan fejlettbe került át), az egyértelműen fejlettek népességszámának dinamikus növekedését regisztrálhatjuk. Ez csak részben kapcsolatos a fejletlen települések népességszámának csökkenésével, inkább annak eredménye, hogy a viszonylag nagyobb népességszámú települések relatív elmaradottsága csökkent.

A fejlettség és a települési funkciók struktúrája alapján kialakított funkcionális típusok összevetésével megállapítható, hogy a településállomány egészére jellemző eltolódás a fejletlen kategória felé a funkciószegény falvak számának jelentős növekedésével és az azok körén belüli növekvő arányú fejletlenséggel kapcsolatos. Minden más funkcionális típusra az egyértelműen fejletlenek arányának csökkenése és a fejlettek, illetve egyoldalúan fejlettek arányának növekedése jellemző.

Az ország egyes térségei minőségi struktúrájának változása alapján összességében megállapítható, hogy történt ugyan területi kiegyenlítődés az ország nagytérségei között, de csak az Alföld és az Észak-Dunántúl vonatkozásában. A Dél-Dunántúlt ez nem érintette, sőt annak fejletlensége fokozódott.

A településállomány egészének minőségi struktúráját jellemző nagyfokú stabilitás települési szinten egyáltalán nem volt jellemző. A fejlett települések számában bekövetkezett 21 és az egyoldalúan fejlettek számában bekövetkezett 28 csökkenés, valamint a fejletlenek 50-nel való növekedése mögött a településállomány kétharmadának kisebb-nagyobb minőségi változása rejlik, beleértve a funkcionális gazdagodás pozitívnak és a funkcionális szegényedés negatívnak tekinthető változási irányát. A minőségi struktúra változása a településállomány 16,8%-ában volt egyértelműen pozitív, 36,9%-ában egyértelműen negatív, és 12,9%-ában pedig részben pozitív, részben negatív. Ez azt jelenti, hogy az egyértelmű fejlődés 523, az egyértelmű hanyatlás 1152 települést jellemzett, míg 403 településben ellentmondásos volt a fejlődés, és az 1042 változatlan minőségű település fejlődése is ellentmondásosnak tekinthető.

A településállomány egyharmadában mindhárom településalkotó alrendszer változatlan maradt (túl azon, hogy kissé változtak a típusba tartozás kritériumai a mindenkori országos átlag függvényében), közel felében pedig a három alrendszer közül csak az egyiknek a fejlettsége változott a másik kettő változatlansága mellett. Két településalkotó alrendszer minősége 670 településben változott, de ezek közel felében nem egy irányba. Ebből az a következtetés vonható le, hogy – bár lehet, hogy csak ilyen rövid időszakon belül – egyáltalán nem törvényszerű a társadalmi, a funkcionális és a művi környezeti alrendszer együtt mozgása, egyidejű fejlődése vagy hanyatlása.

4. A városi funkciók területi eloszlásának alakulása

A településrendszer strukturális változásának a minőségi struktúra átalakulása melletti másik legfontosabb összetevője a funkcionális struktúra átalakulása, amelyen belül kiemelkedő jelentősége van a magasabb szintű igényeket kielégítő közép- és felsőfokú igazgatási és ellátási funkciók, a városi funkciók területi eloszlása alakulásának.

A jelen kutatás közvetlen előzményének tekinthető, „A teljes faluhálózat vizsgálata" című kutatásban sor került az ország településállománya alapvető funkcionális típusainak meghatározására. Ez a kutatás azonban a városi funkciójú településeket azok funkcionális különbségeitől eltekintve egységes funkcionális típusként kezelte. Azokat a településeket pedig, amelyek nem rendelkeztek a városi minimumnak tekinthető ellátási és igazgatási intézményekkel, de néhányukkal igen, a funkciógazdag falvak közé sorolta. Jelen kutatás során egyfelől sor került ezeknek a város és falu közti átmeneti településeknek a funkciógazdag falvaktól való elkülöní-

tésére, másfelől sor került a városi funkciójú települések differenciálására annak érdekében, hogy jellegzetes típusaik fejlődésének elemzésével feltárható legyen a jelenkori hazai városfejlődés folyamata.

A város és falu közti átmeneti települések típusának kialakításánál először abból indultunk ki, hogy idetartozik minden olyan település, amely akár az ellátási funkció, akár az igazgatási funkció területén rendelkezik bármelyik városi jellegű intézménnyel, illetve ellátási szinttel. Áttekintve az ilyen települések körét megállapítható, hogy ezek nem mind tekinthetők város-falu közti átmeneti településnek. Egyrészt döntő hányaduk olyan – sok esetben funkcióhiányos – aprófalu volt, amely az országos átlagot jóval meghaladó bolti terület révén került ebbe a körbe, az pedig esetükben nem városi jellegű szakbolthálózatot, hanem falusi centrumjelleget fejezett ki. Másfelől jelentős számban voltak közöttük olyan települések, ahol városi jellegű intézményként csak az iparvállalati központ szerepelt, ami iparunk jelenlegi szervezeti struktúrájában valóban városi jellegű intézmény, de nem minden esetben, önmagában pedig egyáltalán nem tekinthető annak. Ezért arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egyfelől a város-falu közti átmeneti települések esetében is kritériummá kell tenni a városi jellegű intézmények, illetve ellátási szintek bizonyos mértékű koncentrációját, másfelől pedig a bármilyen mértékben intézményhiányos falvak még ezen koncentráció mellett sem tekinthetők idetartozónak. Ennek megfelelően azokat a korábbi tipizálás szerint funkciógazdag falvakat és teljes intézményhálózatú agrártelepüléseket tekintettük a város-falu közti átmeneti típusba tartozónak, amelyek vagy az ellátási funkció, vagy az igazgatási funkció terén rendelkeztek „A teljes faluhálózat vizsgálata" szerint a városi kritériumok minimumával.

A város-falu közti átmeneti települések száma jelentősen, 474-ről 270-re csökkent a 70-es években. 1970-ben az átmeneti települések között 14 volt olyan, amely csak az ellátás terén rendelkezett városi funkciókkal, és 461 olyan, amely csak az igazgatás terén. 1980-ra ez úgy módosult, hogy 17-re nőtt a csak ellátás terén városi funkciójú, és 253-ra csökkent a csak igazgatás terén városi funkciójú átmeneti települések száma. Az átmeneti települések számának csökkenését tehát kizárólag a magasabb szintű igazgatás, azon belül a járási tanácsok, illetve hivatalok megszűnése és az ÁFÉSZ-ek egyesülése okozta. Különösen ez utóbbi volt tömeges és kampányszerű azzal az indokkal (illúzióval), hogy a nagyobb méretek gazdaságosabb működést tesznek lehetővé. Jelentős koncentráció következett be a középfokú oktatás és egészségügy területén is, de ez nem vezetett a város-falu közti átmeneti települések számának csökkenéséhez, mivel a kis kapacitású szakorvosi rendelőintézetek és középiskolák olyan településekben szűntek meg, ahol más városi funkció nem működött. A várossá válás folyamatát tehát a magasabb szintű ellátás területi koncentrációja nem befolyásolta látványosan – sőt, ha kis mértékben is, de elősegítette –, a magasabb szintű igazgatás területi koncentrációja azonban jelentősen befolyásolta, a korábban csak ilyen funkcióval rendelkező településekben visszavetette a várossá válás lehetőségét. A városi funkciójú és az átmeneti településeket együtt vizsgálva megállapítható, hogy a várossá válás folyamatában az ellátásnak növekvő, az igazgatásnak pedig csökkenő szerepe van.

A város-falu közti átmeneti települések köre jelentősen meg is változott a hetvenes években, ami a magasabb szintű ellátási és igazgatási funkciók területi koncentrációval egyidejű területi átrendeződésének hatására következett be.

- Átmenetiből városi funkciójúvá vált 40 település,
- városi funkciójúból átmenetivé vált 29 település,
- tartósan átmeneti funkciójú 208 település,
- falusiból átmenetivé vált 33 település,
- átmenetiből falusivá vált 226 település.

A várossá válás folyamatában tehát intenzívebb volt az átmenetiből városivá válás, mint a falusiból átmenetivé válás, pontosabban azt mondhatjuk, hogy a hetvenes években a várossá válás folyamata elsősorban a városi funkciók bővülése révén következett be.

Az átmeneti települések körének változása eredményeként jelentősen megváltozott azok területi elhelyezkedése. A területi átrendeződés hatására – különösen együtt vizsgálva az átmeneti településeket a városi funkciójúakkal – a városi funkciókkal való ellátottság kiegyenlítettebbé vált az ország területén.

A városi funkciójú településeket jellegük, nagyságuk, területi elhelyezkedésük és városi jogállásuk „kora" szerint 9 típusba soroltuk. Az eredetileg tervezett klaszteranalízissel való tipizálásra nem volt lehetőség, mivel a várostípusokra már a kutatás kezdetén szükség volt ahhoz, hogy a városok belső szerkezeti átalakulása vizsgálatának (erről később lesz szó) mintatelepülései kiválaszthatók legyenek. Így a típusok kialakítását szakértői becsléssel végeztük el.

A 9 várostípus a következő:

1. makroregionális központok (10)
2. ipari városok (12)
3. műemléki és üdülővárosok (9)
4. dunántúli középvárosok (10)
5. dunántúli és északi kisvárosok (11)
6. alföldi középvárosok (10)
7. alföldi kisvárosok (13)
8. városhiányos térségek új városai (48)
9. potenciális kisvárosok (55)

A vizsgálat a várostípusok
- demográfiai és lakásellátási 1949-, 1960-, 1970- és 1980-as mutatóinak,
- az iskolázottsági, foglalkoztatottsági, igazgatási 1960-, 1970- és 1980-as mutatóinak és
- az ellátottság 1970-es és 1980-as mutatóinak

elemzésére terjed ki. A vizsgálat befejezésére a kutatás következő fázisában kerül sor.

5. A kistérségi településközi együttműködés helyzete

A településrendszer strukturális változásának egyik legmarkánsabb megnyilvánulása a települések közötti kapcsolatok alakulása. A funkcionális struktúra átalakulásával egyre fokozódik a települések egymásrautaltsága, átalakulóban van a kapcsolatok tartalma, területi kiterjedése. A gazdasági reform és a politikai intézményrendszer reformjának kibontakozó folyamata elsősorban a kistérségi kapcsolatrendszerek szerveződési módjában idéz elő változásokat.

A témakör egyik lehetséges megközelítési módja a szakirodalom feltárása, mely elsősorban a fogalmi kérdések tisztázásához nyújt segítséget. A kistérségi kapcsolatok konkrét, empirikus vizsgálatának – statisztikai források hiányában – egyik lehetséges megközelítési módja az interjúmódszerrel végzett vizsgálódás. A másik, a nemzetközi szakirodalomban elterjedt módszer a helyi tanácsok által megválaszolt kérdőívek elemzése. Jelen kutatásban – mely igen kevés közvetlen kutatási előzményre támaszkodhatott – mindhárom módszert alkalmaztuk.

A „kistérség" fogalomról még nincs általánosan elfogadott definíció. Csatári Bálint szerint* „A kistérségek végül is olyan – az izolált terekből összetevődő – komplex mozgástereknek tekinthetők, amelyekben a belső és külső kapcsolatok időben és térben változnak, eltérő intenzitásúak, sőt a településhálózat működési mechanizmusából következően hierarchizáltak is."

A kistérség meghatározása ebben a formában kísértetiesen hasonlít a vonzáskörzet, vonzástér fogalmához. A két fogalom között a megkülönböztetés aszerint az igen lényegi elhatárolódás szerint lehetséges, hogy a vonzáskörzetet kívülről irányított, szabályozott kapcsolatrendszer alapján lehet lehatárolni, s a vonzáskörzet általában adminisztratív eszközökkel szabályozott mozgástérnek tekinthető, bár ettől a mozgástértől szubjektív alapon is lehet eltérés. Ezzel szemben a kistérség olyan mozgástér, amelyet az emberek spontán mozgása határol le, adminisztratív eszközökkel gyakran nincs is elismerve. A kistérség meghatározásához az is hozzátartozik, hogy a kistérségen belül a mozgásfolyamatok, kapcsolatok összességükben, eredőjüket tekintve inkább befelé irányulnak, a kistérség belső kohéziója nagyobb, mint a kifelé irányuló.

A kistérségi kapcsolatrendszer folytonos és tömeges ember-, anyag-, információ- és jövedelemáramlásban fejeződik ki. A nemzetközi és hazai szakirodalom képviselői megegyeznek abban, hogy ezek a mozgáskapcsolatok lényegében két fő csoportra oszthatók: az egyedi döntéseken alapuló spontán jellegű kapcsolatokra, illetve az adminisztratív úton szabályozott térbeli mozgásokra. Ez a felosztás azt is sugallja, hogy a kistérségi kapcsolatok két fő résztvevője a lakosság, illetve a központi hatalom (annak helyi képviselője a tanács). Emellé – jóformán egyenrangú partnerként – odasorolhatók a helyi gaz-

* A falvak térkapcsolatai és fejlesztési lehetőségeik Szolnok megyében (MTA RKK 1985)

daságban tényked vállalkozók, illetve azok döntéshozói is.

A kérdőíves felmérés a településközi kapcsolatok összességére és azon belül a tanácsi együttműködés helyzetére vonatkozóan két többé-kevésbé zártnak minősülő kistérségben készült el: az Eger közvetlen városkörnyékét jelentő 13 településben és a jórészt a fővárosi agglomerációhoz tartozó Csepel-szigeti (Szigetszentmiklós és Ráckeve városkörzetéből álló) viszonylag nagyobb térségben.

A közigazgatási-hatósági, kereskedelmi-pénzügyi, szolgáltatási, oktatási-közművelődési és egészségügyi térkapcsolatok bizonyos egyszerű, elsődleges feldolgozása után a következő helyzetkép vázolható:

a/ A településekből kifelé irányuló térkapcsolatok közül a vizsgált térségen kívülre csupán a térkapcsolatok töredéke irányul. (A térségbe beleértendő Eger, illetve Budapest.) Eger városkörnyéke erősen egyközpontú, az összes felmért térkapcsolat 86%-a irányul ide a környező településekből, és vannak olyan községek, amelyek felé egyáltalán nem irányul a környező településekből kötődés. Csepel-szigeten teljesen más a helyzet. Budapest alig több, mint egynegyedét vonzza a térkapcsolatoknak, Ráckeve hasonló arányt képvisel és Szigetszentmiklós 16%-ot, és nincsen olyan település, amely ne vonzana valamely másik településből kapcsolatot.

b/ Az egri városkörnyék 10 települése között 25 témakörben összesen 100, a Csepel-sziget 13 települése között csak 81 együttműködés áll fenn. Az egri térségben ezen belül legnagyobb számban irányítási-ellenőrzési együttműködések működnek, főként az intézmény-ellátás és közös üzemeltetés, főként a kommunális ellátás terén. A Csepel-szigeten viszont a tervezési együttműködések száma a legnagyobb elsősorban a kommunális ellátásban, de jelentős ugyanezen a téren a közös üzemeltetés is. Közös beruházás az egri városkörnyéken mindössze 2 volt, a Csepel-szigeten viszont 14.

c/ A településközi kapcsolatokban részt vevő szervezetek száma Eger szűkebb városkörnyékén 28, az egész egri körzetben 40, a Csepel-sziget vizsgált térségében 51. Ezek többségét a különböző kereskedelmi és szolgáltató vállalatok, szövetkezetek teszik ki, és növekszik a magánvállalkozók szerepe is.

Fentiekből következtetések vonhatók le az agglomerációs és nem agglomerációs települések kapcsolatainak különbségeire vonatkozóan: agglomerációkban több település felé irányulnak a kapcsolatok, több az érdemi (tervezési, beruházási) együttműködés, és nagyobb a részt vevő szervek száma.

Interjúkat a tanácsok részvételével folyó településközi kapcsolatokra, együttműködési formákra vonatkozóan az egri városkörzet teljes területén, 30 helyi tanácsnál készítettünk. Összefoglalóan megállapítható, hogy a településközi kapcsolatok 14 területén a működő, a meghiúsult és a tervezett együttműködések 6 alapvető csoportba sorolhatók, ezek

- a szociális infrastruktúra terén felülről, adminisztratív úton létrehozott ellátási jellegű kapcsolatok,
- az ezek továbbfejlesztéseként kibontakozó beruházási és működtetési együttműködések,
- a műszaki infrastruktúra terén kialakuló és tervezett beruházási együttműködések,
- a településgazdálkodás, településhigiéniai szolgáltatások terén megvalósított és kibontakozó beruházási, üzemeltetési és szervezési együttműködések,
- a kereskedelem és a lakossági szolgáltatások terén fennálló piaci jellegű kapcsolatok, és
- az igazgatás, irányítás terén létrehozott, elsősorban szellemi jellegű együttműködések, társulások.

A települések közötti együttműködés kezdeményezői egyelőre elsősorban a magasabb szintű tanácsok. Az együttműködést elősegítő legfőbb eszköz pedig az ötletadáson, tanácsadáson kívül az anyagi támogatás. Ugyanakkor az is igaz, hogy az együttműködések meghiúsulásában is szerepe van – a növekvő helyi tanácsi önállóság ellenére – a magasabb szintű tanács ellenvéleményének, amivel együtt jár a minimálisan szükséges anyagi támogatás megtagadása.

A települések közötti együttműködés széles körű kibontakozását mindenekelőtt a tanácsok szűkös anyagi lehetőségei akadályozzák. Hiába ismerik fel, hogy egy-egy beruházást közösen sokkal olcsóbban tudnának megvalósítani, mint külön-külön, nincs – sőt egyre kevésbé van – fej-

lesztési forrásuk a közös beruházásban való részvételre. Más esetben a szomszédos települések eltérő fejlettsége akadályozza meg közös beruházás létrehozását, mivel a különböző fejlettségű településekben más fejlesztési cél megvalósítása van napirenden. Bizonyos létesítmények közös üzemeltetésében szintén a pénzhiány az akadályozó tényező, az egyik tanácsnak nincs lehetősége az üzemeltetéshez való hozzájárulásra, a másik azonban egyre kevésbé nélkülözheti azt. Az igazgatási társulások több feladatra való megszervezésének szintén ez az akadálya, a kisebb tanácsok nem rendelkeznek a társulásban való részvételhez szükséges bérkerettel.

Az együttműködés másik akadályozó tényezője a közös érdek el-, illetve felismerésének hiánya. Az a természetes törekvés, hogy az ellátás, amiben csak lehet, helyben történjék, nem ritkán oda vezet, hogy a tanácsok a minőségileg rosszabb megoldást választják a korszerűbb, színvonalasabb, de más településben megvalósuló ellátás helyett. Ebben szerepet játszanak a korábbi rossz tapasztalatok. A folyamat jelenleg a korábbi kényszerkapcsolatok leépítésénél tart, és még nem jutott el az új, szerves kapcsolatok felépítéséig.

6. Az agglomerációs térségek területhasználatának sajátosságai

A településrendszer strukturális változása során sajátos településképződmények: agglomerációk, agglomerálódó térségek, urbanizálódási tengelyek, urbanizált térségek, várospárok, városrégiók jönnek létre. Ezek legfőbb sajátossága a termelőerők (népesség, munkahelyek, állóeszközök) és az infrastruktúra koncentrációja, az eddigi kutatások mind ezekkel a koncentrációs folyamatokkal foglalkoztak. Ugyanakkor mindez együtt jár sajátos morfológiai jelleg kialakulásával, más – a strukturális változások által kevésbé érintett – térségektől eltérő területhasználattal. Jelen kutatás során ezen területhasználati sajátosságok feltárására törekszünk, az eddigiektől eltérően közelítve az agglomerálódás folyamatát.

A vizsgálat során már korábban, módszertanilag megalapozottan lehatárolt településcsoportok területhasznosítási adatait elemeztük. Összesen 420 település tanulmányozását végeztük el. A 420 település 26 településcsoportot képez, melyek egy korábbi időszakban végzett két különböző lehatárolás eredményeinek összevetésével alakultak ki.*

A különböző településcsoportok az ország területének mintegy 20%-át foglalják el. Itt él az ország népességének 49%-a. Az országos 117 fő/km^2 mellett a 26 településcsoportban együttesen 236 fő/km^2 a népsűrűség. Az ország városainak 272 fő/km^2-es népsűrűségével szemben 407 fő/km^2, a községek 88 fő/km^2 népsűrűségével szemben pedig 121 fő/km^2-es népsűrűség található a településcsoportokban. A településcsoportok egésze tehát az országos városi népsűrűséghez közeli, ezen belül főleg a városi koncentráció nagy, azok népsűrűsége 49%-kal haladja meg az országos városi átlagot, míg a községeké csak 37%-kal.

A 26 településcsoportra együttesen megállapítható, hogy

- az 1970 és 1980 közötti népességszám-növekedés 17,2% volt az országos 5,6%-kal szemben. Tehát az ország népességszám-növekedésének háromszorosa az ország területének azon a 20%-án koncentrálódott, ahol már korábban is viszonylag magas volt a népesség területi sűrűsödése;
- ugyanezen idő alatt a lakásszám-növekedés 36,8% volt, ami több, mint kétszerese a népességszám-változásnak. Ez a jelenség az életkörülmények térségspecifikus jellegére is utal.

A településcsoportokra végzett területhasználati vizsgálat összevont viszonyszámai alapján

- a mezőgazdasági művelésből kivett területek aránya a települések területének 19,0%-a. Országosan ez az arány 11,0%, tehát a településcsoportokban az országosnak 1,72-szerese;
- a belterületi kivett terület aránya az összes területből 6,9% az országos 3,2%-kal szemben (több, mint kétszerese az országosnak), a belterületi mezőgazdasági hasznosítás tehát sokkal kevésbé jellemző;

* Szántó Ivánné 1977, Kőszegfalvi György 1983.)

- a lakótelepek és lakóterületek céljára szolgáló területek összes területen belüli aránya 3,3%, az országban ez az arány 1,8%. A lakóterület céljára hasznosított terület tehát közel ugyanolyan mértékben haladja meg az országos átlagot, mint az összes mezőgazdasági művelésből kivett terület;
- az infrastruktúra céljára szolgáló terület aránya 6,0% az országos 1,8%-kal szemben, itt tehát 3,3-szeres különbséggel találkozunk;
- az ipar céljára szolgáló terület aránya 2,6%, míg országosan csak 0,7%, itt tehát már 3,7-szeres a különbség;
- az intézmények céljára szolgáló terület aránya 0,33% az országos 0,2%-os aránnyal szemben, ami csak 1,65-szörös különbséget jelent, kisebb, mint az összes kivett terület, illetőleg a belterületi kivett területek különbsége.

Összességében megállapítható, hogy a népesség és a termelőerők koncentrációja alapján lehatárolt településcsoportok mezőgazdasági művelésből kivett területe elsősorban az ipar és az infrastruktúra céljára kivett területek arányában tér el az országos átlagtól.

A 26 településcsoport városaira vonatkozó elemzések azt mutatják, hogy a településcsoportokban élő népesség 69%-a városi lakos, miközben a területnek csak 40%-a városi terület. Az ország területének a településcsoportokba tartozó 20%-án az ország városi népességének 76%-a él, és itt található az ország városi területeinek 54%-a.

A településcsoportok városaiban a népességszám-változás 1970-1980 között 23,8% volt. A lakásszám-változás ugyanezen időszakban 46,1%, a népességszám-változás 1,93-szorosa. A különbség tehát valamivel kisebb, mint a településcsoportok teljes területét figyelembe véve.

A kivett területek településcsoportokban átlagos 19%-os arányával szemben a településcsoportok városaiban 21% volt a kivett területek aránya. A különbség tehát igen kicsi. A belterületi kivett területek 9,2%-os aránya a településcsoportok városaiban már nagyobb eltérést jelent a településcsoportok egészét jellemző 6,9%-os értéktől, ami nagyfokú városiasságot jelez.

A 26 településcsoport községeire vonatkozó elemzések szerint a településcsoportokban élő népesség 31%-a községi lakos, és az összes terület 60%-a községi terület. Az ország községi népességének 19%-a él az ország községi területének 14%-án, ami a népsűrűséggel egybeesően mutatja a községi népesség itteni koncentrációját.

A településcsoportok községeiben a népesség száma 1970-1980 között 4,7%-kal nőtt, miközben az ország községi népességszáma csökkent. A lakásszámváltozás ugyanezen idő alatt 17% volt, 3,6-szerese a népesség változásának. A településcsoportok lakásszámbővülése tehát nagyobb arányú volt a községekben, mint a városokban. Feltehetőleg ezzel kapcsolatos az a tény, hogy a településcsoportok községeiben a lakás céljára szolgáló területek aránya magas, az összes terület 3,1%-a az ország községeire jellemző 1,5%-os aránnyal szemben.

A településcsoportokban a községi területeknek 18%-a a kivett terület az átlagos 19%-kal szemben, a különbség tehát a településcsoportok városai és községei között igen kicsi. A belterületi kivett terület azonban csak 4,2%, szemben az átlagos 6,9 és a városok 9,2%-os arányával. Tehát míg a településcsoportok városaiban a kivett területek főként a belterületen koncentrálódnak, a községekben sokkal nagyobb arányú a külterületek építési célú igénybevétele. Különösen nagy az ipari termelés céljára igénybe vett terület aránya, átlagosan 2,9%. Ez az érték meghaladja a településcsoportok 2,6%-os és a településcsoportok városainak 2,1%-os átlagértékét.

Sajátosan a magyarországi természetföldrajzi viszonyokkal magyarázható, hogy a 26 településcsoport többségében az ország azon területén helyezkedik el, ahol az erdősültség mértéke magas. Az országosan 17%-os erdősültséggel szemben a 26 településcsoportban átlagosan 21% az erdőterület. Valójában a 26 településcsoport településeinek 45%-ában (190 településben) található az ország erdőterületének 21%-a.

A 26 településcsoport mindegyike jellegében különböző, területi struktúrájában azonban valamennyi eltér az ország településrendszerétől. A népességszám-változás, a lakásszámváltozás, a kivett területek aránya és a belterületi kivett területek aránya tekintetében mind a 26 térség eléri az országos átlagot. A lakás és lakótelep céljára szolgáló területek aránya a térség 76%-ában, az infrastruktúra-területek aránya a

térségek 60%-ában, az ipari területé a térségek 77%-ában, az intézményterületeké a térségek 35%-ában az országos átlag körüli, a többiben pedig meghaladja azt. Nem lehet kétséges, hogy e különböző, de strukturálisan az országos átlagtól eltérő területfelhasználású térségek „kezelése" sajátos megközelítési módot igényel.

A budapesti agglomerációt bizonyos vonatkozásokban Budapest nélkül nem lehet értékelni, ugyanakkor Budapest területhasználati mutatói sem az egyéb városokkal, sem a budapesti agglomeráció összesített mutatóival nem vethetők össze. A főváros jellemző adatai: a kivett területek aránya 58,5%-os, a belterületi kivett területé 55,4%. A lakótelep és lakóterület céljára szolgáló területek aránya 17,7%, az infrastruktúra-terület 18,6%, az ipari létesítményeké 5,3%, az intézményeké 3,9%. Budapest területhasználatának, morfológiai alakulásának elemzése önálló tanulmányt igényelne, különös tekintettel Budapest és az agglomeráció jövőbeni térbeli kapcsolatának célszerű rendezésére.

7. A városokon belüli szerkezeti változások

Az elmúlt 4 évtizedben hazánkban lezajlott demográfiai, társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok a települések belső térbeli-fizikai szerkezetének, alkatának, karakterének sokszor radikális változásaiban is kifejeződnek. Mivel a településeken belüli változások egyfelől igen nagy mértékben a települések funkcióinak jelentős átalakulása hatására következtek be, másfelől sok esetben túllépve a település határát a regionális összefüggések változását, új településképződményeket, nagyobb térségre kiterjedő morfológiai változásokat eredményeztek, igen fontos összetevői a településrendszer strukturális és morfológiai változásának. A kutatásnak ez a résztémája új terület, kutatási előzménnyel nem rendelkezik.

A kutatás alapvető módszereként esettanulmányok kidolgozása látszott célszerűnek. Az esettanulmányok tárgyául szolgáló települések kiválasztása során két fő követelmény kielégítése volt a cél. Nevezetesen, hogy

- a kiválasztott települések képviseljék a településrendszer társadalmi-gazdasági-fizikai szerkezetváltozási szempontból jellemző egy-egy csoportját, és hogy
- legalább 25 évre visszamenőleg a település térbeli fizikai szerkezetére, alkatára vonatkozó adatok, képi és más információk fellelhetők legyenek.

Mivel a második követelmény csak a városok esetében látszott kielégíthetőnek, ezért e résztéma kutatása csak a városokra terjed ki a főváros kivételével. A mintaválasztáshoz a városi funkciójú települések már említett csoportosítása szolgált alapul. A rendelkezésre álló idő és szakértői díj a következő esettanulmányok készítését tette lehetővé:

1. a makroregionális központok közül: Miskolc (Horváth Béla)
2. az ipari városok közül: Szolnok (Polónyi Szűcs Lajosné)
3. a dunántúli középvárosok közül: Kaposvár (Peregi Tamás)
4. az alföldi középvárosok közül: Jászberény (Paksy Gábor)
5. az alföldi kisvárosok közül: Törökszentmiklós (Mészáros János)
6. a dunántúli új városok közül: Tamási (Korbonits Dezsőné)
7. az alföldi potenciális kisvárosok közül: Nagykálló (Mohácsi István).

Az esettanulmányokból levonható főbb megállapítások

Az egy-egy várostípusra kiválasztott városok térbeli alkatára vonatkozó jellemzők is a legtöbb esetben típusonként eltérők. Ennek ellenére nem állítható, hogy a társadalmi-funkcionális és területi szempontból képzett típusokhoz tartozó városok alkatukra vonatkozóan is egy típusba tartoznak – tehát a mintatelepülések nem egyértelmű reprezentánsai az adott típusoknak.

Egyértelműen megállapítható, hogy a települések népességszáma és térbeli kiterjedése között nincs szoros kapcsolat, és nem mutatható ki szoros összefüggés a vizsgált városok esetében népességük növekedése és területük növekedése között sem.

A közigazgatási értelemben vett belterület nem fejezi ki hűen a település mint térbeli-fizikai képződmény nagyságát, alakját, kiterjedését. Ennek oka a döntően szubjektív megfontolásból megvont belterületi határ, s ennek következményeképpen az eltérő arányú belterületi mezőgazdasági terület. Ezért célszerű ún. korrigált belterülettel végezni a számításokat, mely a hi-

vatalos belterület és a belterületi mezőgazdasági területek különbsége.

A fajlagos lakóterület nagysága (m^2/fő) és a beépítés sűrűsége (lakás/ha) az egyes várostípusoknál jellemző és a várostípusok sorrendjét követő értéket ad: minél nagyobbak, többfunkciósak és iparosodottak a városok, annál kisebb a fajlagos lakóterület, és annál nagyobb a beépítés intenzitása. 1949-ben még a két mutató közül egyik sem mutatott jellemző eltérést. Az elmúlt évtizedek lakásépítésének eredményeként fokozatosan alakultak ki ezek a jellemző különbségek.

Szoros kapcsolat volt megállapítható a fajlagos lakóterület nagysága és a mezőgazdasági keresők aránya között, minél nagyobb a mezőgazdasági keresők aránya, annál nagyobb a fajlagos lakóterület, tehát a lakóterületen belüli mezőgazdasági művelés (kertgazdálkodás) jelentősége.

Az intézményterületek nagysága követi a települések hierarchikus sorrendjét. Ha a város és vonzáskörzete népességszámához viszonyítjuk az 1 főre jutó közép- és felsőfokú intézményterületet, azt tapasztaljuk, hogy

- a középfokú ellátás 2 m^2/fő
- a felsőfokú ellátás 2 m^2/fő
- a kiemelt felsőfokú ellátás 8 m^2/fő (város és vonzáskörzeti)

fajlagos területet igényel a központi város korrigált belterületéből.

Az intézményterületek növekedésének dinamikája jól tükrözi az 1970-ig, illetőleg az 1970-1980 közötti intézményfejlesztési politika különbségét. Az intézmények fejlődése a hetvenes évekig elmaradt a népességszám növekedésétől, 1970 és 1980 között egy viszonylag nagyobb arányú intézményfejlesztés viszont mind abszolút, mind fajlagos értékükben jól visszatükröződik.

Az iparterületek, mezőgazdasági és közlekedési területek abszolút és fajlagos értékeinek nagysága, változásai és a város területének változása közötti kapcsolat feltárása további kutatást igényel.

A zöldterületek nagysága nem hozható összefüggésbe a városok társadalmi-demográfiai jellemzőivel, funkcionális fejlettségével. A zöldterületek nagyságának változása viszont ott dinamikusabb, ahol a város fejlődése is dinamikus volt, illetőleg a funkcionálisan fejlettebb városok esetében.

Az esettanulmányok alapján állítható, hogy a települési funkciók gazdagsága a városok területfelhasználási szerkezetében határozottan tükröződik.

A területfelhasználási szerkezet változására jellemző, hogy

- a fejlettebb városok esetében csökken a lakóterület aránya és növekszik az intézmény-, közlekedési, zöld-, erdő- és az egyéb terület aránya;
- a már iparosodott városokban csökken az iparterület aránya is;
- az iparosodó városokban is csökken a lakóterület, és csak az iparterület aránya növekszik.

A szerkezetalakító vonalas létesítmények belterületre vetített fajlagos hosszának változása jól mutatja azt a folyamatot, amelynek révén a településtest vonalas elemek által való tagoltsága erősödött vagy gyengült. Erősödött Jászberény, Törökszentmiklós, Tamási és Nagykálló esetében. Mivel e települések döntő részének mono (lakó) funkciója ebben az időszakban gazdagodott, szükségessé vált a településen belül olyan forgalmi utak létesítése, amelyek az új funkciók közötti kapcsolatot biztosítják, s ezek egyúttal szerkezetalakító tényezők is. A többi – nagyobb – városban csökkent a szerkezeti vonalak fajlagos hossza, feltehetőleg azért, mert már korábban kifejlődtek települési funkcióik és ezzel belső forgalmi úthálózatuk is (és/vagy mások a közlekedésföldrajzi adottságaik).

A beépítési övezetek (alacsony, közepes, magas) összes területen belüli aránya, illetve annak változása adataiból jól érzékelhető városépítésünk jellege, a hatvanas években elsősorban a többszintes, a hetvenes évektől a 10 szintes állami lakásépítés hatása a különböző nagyságú, jellegű városokban. Miskolc kivételével az alacsony szintszámú beépítési övezetek abszolút domináns jellege az erőszakos beavatkozások hatására is fennmaradt.

A vizsgált városok alkatának változására ható tényezők kimutatására szolgáló szakértői becslések alapján (ez is része volt az esettanulmányoknak) megállapítható, hogy

- a városok alkatára a legfőbb mértékadó hatást
  - az állami lakásépítés

- a hatósági eljárások, döntések
- a népességszám-változás
- a magánlakás-építés gyakorolta

– nem gyakorolt mértékadó hatást
- a foglalkozási szerkezet változása
- a tervezés, a szabályozás és
- az energiagazdálkodás fejlődése

– a különböző intenzitású hatások összesítése alapján viszont a hatótényezők sorrendje a következő:

1. népességszám-változás
2. hatósági eljárás, döntés
3. ipar, építőipar fejlődése
4. magánlakás-építés
5. állami lakásépítés és
6. a tervezés.

Az eddigi ismereteinket a fenti sorrend részben megerősíti, részben felhívja a figyelmünket olyan hatótényezők szerepének a vizsgálatára, mint a hatósági eljárás kiemelkedő, illetőleg a foglalkozási szerkezet változásának és a szabályozásnak viszonylag kis hatása a települések alkati változásaira.

Figyelemre méltó, hogy a tervezésnek egyik vizsgált településalkotó elem alakítása esetében sem volt meghatározó szerepe, mégis összességében fontos hatótényező. Ez annak a következménye, hogy a szakértők szerint majdnem minden tényező változásában közrejátszott. (Ennél csak a népességszám-változásnak tulajdonítottak többször szerepet.)

A kutatás folytatása során elvégzendő feladatok

A településrendszer strukturális és morfológiai változásainak jelen program keretében való kutatása 1991-ben zárul. A kutatás folytatása során elvégzendő feladatok három csoportba sorolhatók. Egyfelől be kell fejezni az egyes résztémák önálló kutatását, elvégezni a hátralévő kutatási feladatokat, másfelől fel kell tárni – az egyes résztémák kutatási eredményeinek felhasználásával – a különböző részfolyamatok összefüggéseit, átfogó képet kell alkotni a településrendszer strukturális és morfológiai változásáról. Végül a kutatási eredményeket szükség szerint kiegészítve a legutóbbi években tapasztalt változások értékelésével a lehetőség szerint meg kell fogalmazni a jövőre, a folyamatok befolyásolási lehetőségeire vonatkozó következtetéseket.

Az egyes résztémákon belül a következő feladatok elvégzését tervezzük:

– a lakotthelyekre vonatkozó adatbázisnak a 250 lakos feletti lakotthelyekkel való kiegészítése után elemezzük a teljes lakotthely-állomány nagyság szerinti megoszlásában, funkcionális és morfológiai megoszlásában 20 év alatt bekövetkezett változásokat és azok területi sajátosságait;
– elkészítjük a háromdimenziós településtípusok és az azok alapján kialakult 41 jellegzetes életút részletes szöveges leírását, kartogramokon való bemutatását;
– befejezzük a városi funkciójú települések 9 típusa (az új városok és a potenciális kisvárosok dunántúli-északi-alföldi altípusaival együtt összesen 13 városi típus) 1949-1980-as életútjának elemzését;
– a kistérségi településközi együttműködés témakörében összefoglaló értékelést készítünk a 143 körzetközpont tanácsának kiküldött és azóta visszaérkezett kérdőívekről és a Szolnok, Kunszentmárton, Eger és Hatvan térségében készített tanácsi interjúkról;
– elkészítjük az agglomerálódó településcsoportok 1987-es területhasználatának elemzését, és azt a már elemzett 1983-as területhasználati vizsgálat eredményeivel összevetve, feltárjuk a változások fő irányait;
– a városokra vonatkozó vizsgálat tapasztalatainak felhasználásával, támaszkodva a településföldrajzi kutatások településszerkezeti vizsgálati eredményeire, megkíséreljük feltárni a községek belső szerkezeti változásait és kialakítani azok típusait.

A különböző részfolyamatok összefüggéseinek feltárása érdekében

– megvizsgáljuk, hogy hogyan alakult a lakotthelyek körének, nagyság szerinti, funkcionális és morfológiai megoszlásának változása a települések különböző típusaiban, illetőleg a különböző településképződményekben;
– megvizsgáljuk, hogy hogyan alakult a 139 városkörzeten, valamint a 26 településképződményen belül a települések életútja, és ez milyen összefüggésben van központjaik, városi funkciójú településeik fejlődési pályájával;
– megvizsgáljuk, hogy a területhasználat sajátosságai milyen összefüggésben vannak az agglomerálódó térségek településeinek funkcióival, illetve funkcionális változásaival;

– összevetjük a települések különböző típusainak társadalmi-gazdasági fejlődésére vonatkozó vizsgálat eredményeit a települések belső szerkezetének sajátosságaira, átalakulására vonatkozó vizsgálattal.

Külön-külön és egymással való összefüggéseik alapján megkíséreljük felvázolni a településrendszer strukturális és morfológiai változásainak várható alakulását az ezredfordulóig. A jövőre vonatkozó következtetések megfogalmazása érdekében a lehetőségekhez mérten értékelni fogjuk a területi fejlődést befolyásoló főbb elképzeléseket abból a szempontból, hogy azok hogyan hatnak a népesség és a termelőerők területi elhelyezkedésének változására, a településrendszer funkcionális struktúrájára és a települések közötti együttműködésre, illetve a minőségi struktúra átalakulására (pl. tulajdonreform, költségvetési reform, foglalkoztatáspolitika, szociálpolitika, földtörvény, tanácstörvény, társasági törvény, hitelpolitika).

A kutatási szintézistől végeredményként elsősorban leíró jellegű eredmények várhatók. Tehát magának a településrendszer strukturális és morfológiai változása folyamatának, azon belül pedig az eddig nem, vagy alig ismert részfolyamatoknak bemutatására, a részfolyamatok összefüggéseinek leírására vállalkozunk, valamint – messze nem a teljesség igényével – a folyamatokat kiváltó okok körvonalazására, és csak nagyon korlátozott mértékben a várható változások jelzésére. Annál is inkább, mert az adat- és információbázis szabta korlátok között számos résztémában csak a korábbi kutatások kiegészítését, más szempontú megközelítését végezhettük el, és nem azok aktualizálását. Éppen ezért kutatásunk igen nagy mértékben módszertani felkészülésnek tekinthető a következő népszámlálás utáni időszakra, a terület- és településpolitika tudományos megalapozását szolgáló következő kutatási programra. Elsősorban a településtipológia továbbfejlesztése olyan része a kutatásnak, amelynek nem annyira most leírható megállapításai tekinthetők tudományos eredménynek, hanem annak jövőben való gyors alkalmazhatósága.

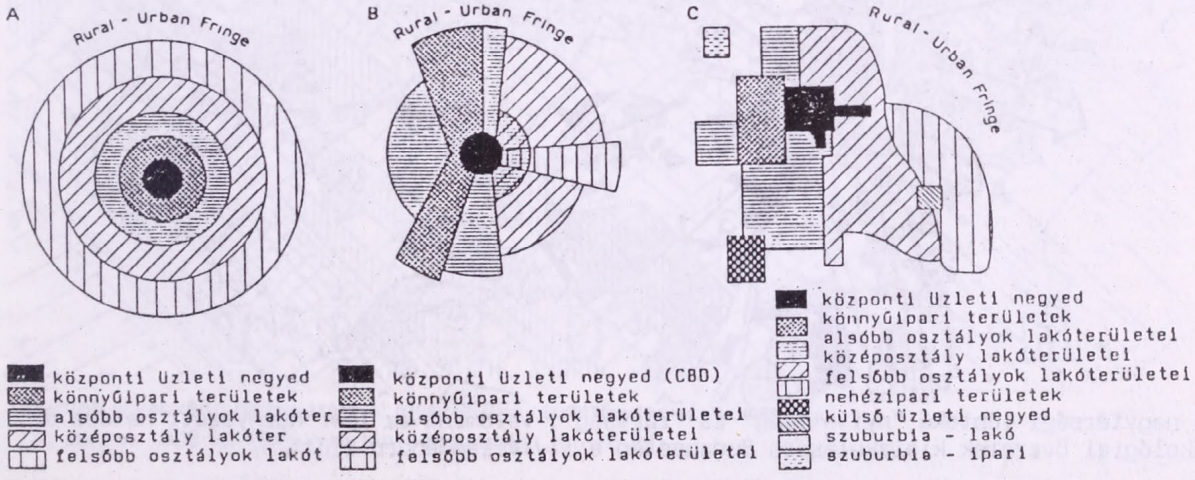
BUDAPESTI LAKÓKÖRNYEZETEK

Rendszerezés és a megújítás teendői

LOCSMÁNDI GÁBOR

A nemzetközi tapasztalatok egyértelműen igazolják, hogy a nagyvárosok alapvető gondjainak megoldásában csak az olyan városmegújító stratégiák érhetnek el határozott sikert, amelyek a lehető legszélesebb területi-társadalmi és intézményi összefüggésekbe, folyamatokba ágyazódnak, amelyek nagyfokú belső változatossága ellenére egységes egészként kezelik a nagyvárost, s amelyek a megújítás ösztönzőit, feltételrendszerét úgy állapítják meg, hogy hatóköre a lehető legszélesebb legyen. E terjedelmes dolgozat Budapest példáján elsősorban a nagymérvű változatosság bemutatására vállalkozik úgy, hogy közben mindig szem előtt tartja ez utóbbi szempontokat is. Bevezetőként nem tekinthetünk el attól, hogy röviden ismertessük az empírikus vizsgálatokon alapuló kutatómunkát*, amelynek e tanulmány mintegy zárófejezetét képezi.

Budapest mélyreható, az alapvető területi-társadalmi összefüggésekre összpontosító kutatása a 70-es években kezdődött döntően település- és lakásszociológiai – közelebbről humánökológiai – indíttatással. Az elmúlt években a környezeti gondok fokozódásával egyre nagyobb súlyt kaptak az ökológiai-környezetvédelmi összefüggések. Emiatt a kutatásokban számos olyan tudományág (pl. területi gazdaságtan, településföldrajz) is szerepet vállal, amely korábban a szűkebben vett települési témáktól – részben intézményi okokból – távol tartotta magát. E kutatások eredményeként a magyar fővárosról, annak területi-társadalmi szerkezetéről meglehetősen egyértelmű, már-már modellszerű kép rajzolódott ki, melyben jól felfedezhetők a „késő indulás", a *viszonylagos megkésettség sajátos közép-európai jegyei.*

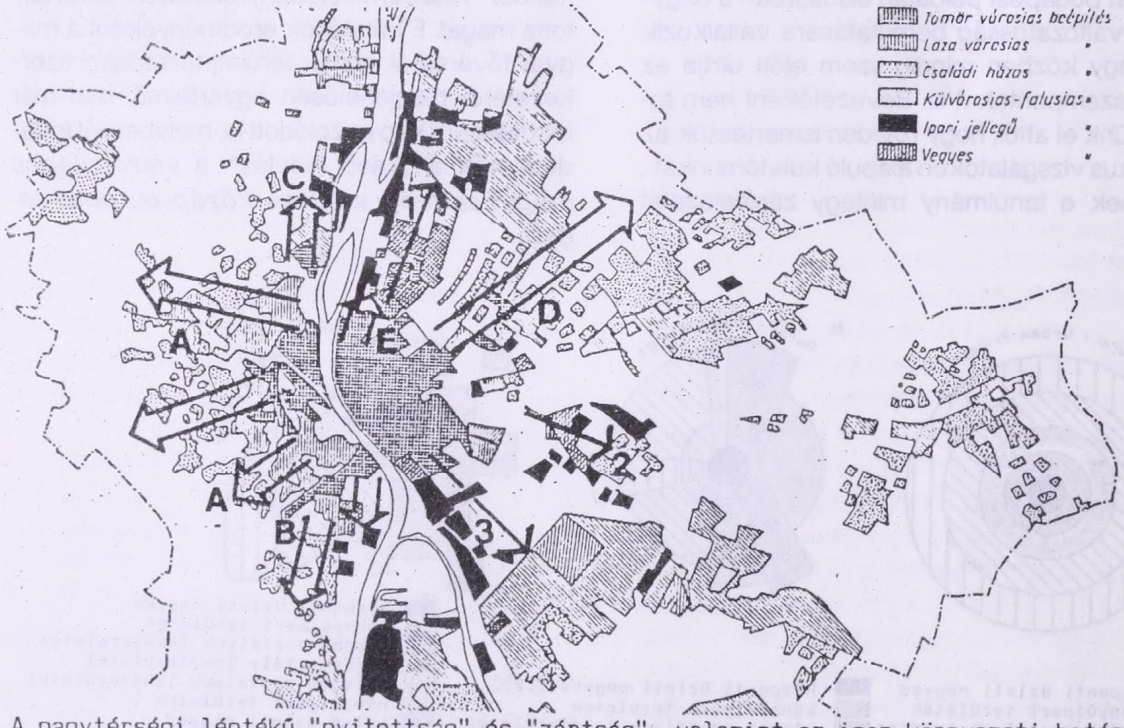
A három legismertebb humán-ökológia modell ábrázolása
a) Burgess koncentrikus; b) Hoyt szektoriális, c) Harris és Ullmann multi-nukleáris modellje

Forrás: J.A.Dawson, J.C.Doornkamp: Evaluating the Human Environment, Edward Arnold Ltd., London, 1973.

* A fővárosi lakókörnyezetek és az azok minőségét meghatározó tényezők rendszerezése az egyes területek fejlesztésének, rendezésének igényei és lehetőségei szempontjából. BME Városépítési Tanszék, 1987–1989. Résztvevők: Schwarczuk Ágnes és Deák Sándor

A településtudomány részéről e témákban eddig viszonylag kevés hozzájárulás történt, ugyanakkor a más szakterületekről kezdeményezett kutatásokban a területi, területhasznosítási kérdéseknek a környezet konkrétabb – például műszaki – vonatkozásainak bizonyos mértékig háttérbe kellett szorulniok. Szükségesnek látszott ezért e fontos kutatási eredmények településtudományi interpretációja, egyúttal kiegészítése a szakterületünket leginkább érintő területfelhasználási és környezeti összefüggésekkel. A kutatás ezen alapvető céljai mellett – a határozott megbízói igénnyel is összhangban – nem volt elkerülhető, hogy a főváros fejlesztésének, rendezésének munkálataihoz is hozzájáruljunk olyan témák kiemelésével, amelyek kutatása természetszerűen nem lehet része a rendezési vagy fejlesztési tervek, koncepciók vizsgálati munkarészeinek.

E céloknak megfelelően a kutatómunka két irányból indult. Egymással párhuzamosan folyt egy kimondottan történeti – bizonyos értelemben *„történeti-földrajzi" jellegű kutatás,* mely a jelzett humánökológiai alapú településszerkezeti modell területértékkel, környezetminőséggel, a budapesti társadalom sajátos környezeti értékrendjével való összefüggéseit kívánta feltárni, és egy *több mint 170 budapesti lakótömbre kiterjedő empírikus vizsgálat* azzal a céllal, hogy kellően megalapozott és differenciált képet kapjunk a lakókörnyezetek minőségéről, állapotáról, végül a megújítás igényeiről, lehetőségeiről.

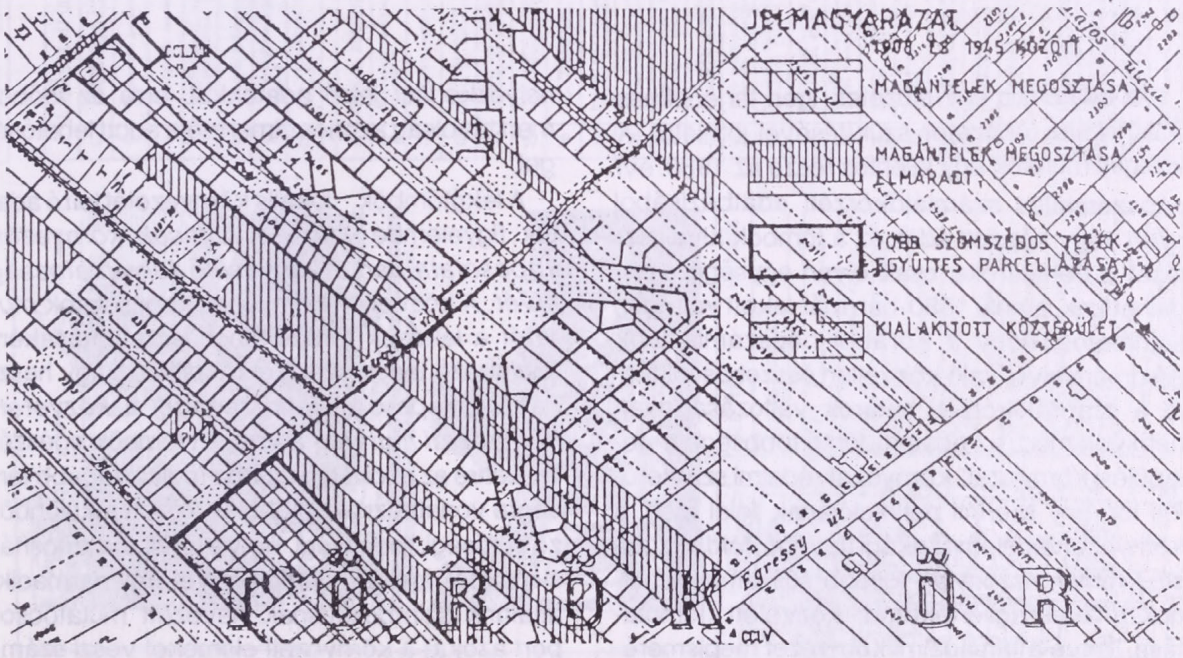
A nagytérségi léptékű "nyitottság" és "zártság", valamint az ipar környezeti hatása az ökológiai övezetek kialakulására Budapesten a II. világháború előtt.

- A "nyitottság" és az ipari területektől való nagyobb távolság együttesen a magasabb státusú lakóterületek kialakulását segíti elő. (A: budai hegyvidék, D: Zugló)
- Az ipar - egyéb tényezőkkel (pl. vasút) együtt - gátolja a magasabb státusú lakóterületek terjeszkedését. (B: D-Buda, C: E-Buda, E: Újlipótváros)
- A területi értelmű "bezártság" az iparral való keveredéssel együtt alacsonyabb státusú lakóterületek kialakulását idézi elő. (1: Angyalföld, 2: Kőbánya, 3: Külső-Ferencváros)

Felhasznált térkép: Preisich i.m. III.kötet 218.old.; Budapest beépítésének jellege 1930-ban

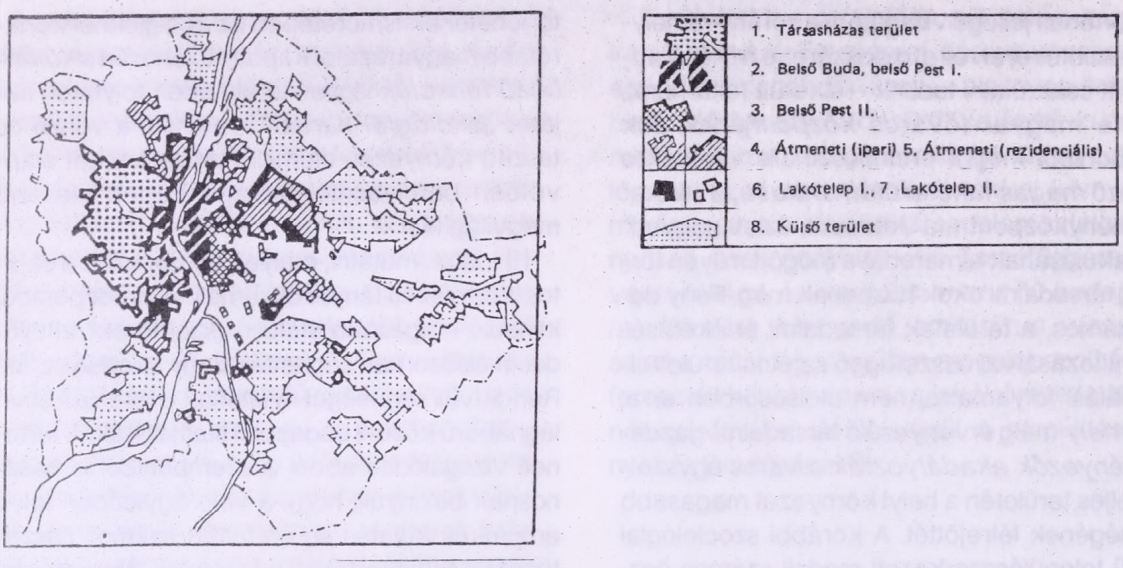
A történeti jellegű vizsgálódás során – amelynek részleteire, elveire, módszereire néhány ábrával itt csak utalni tudunk – sikerült feltárnunk, hogy a magyar főváros *központ*jának sok szempontból még a preindusztriális városokra jellemző *magas lakóterületi státusa,* a „tiszta" intézményközpont – a „központ, üzleti negyed" – kialakulásának elmaradása mögött milyen történeti, társadalmi okok húzódnak meg. Fény derült számos, a területek társadalmi értékelésének változásaival összefüggő sajátos területfelhasználási folyamatra, nem utolsósorban arra, hogy *mely* máig érvényesülő társadalmi-gazdasági *tényezők akadályozták* a város úgyszólván teljes területén a helyi környezet magasabb minőségének létrejöttét. A korábbi szociológiai jellegű településszerkezeti modell számos összefüggése a területfelhasználási folyamatok történetének ismeretében az eddigieknél konkrétabb magyarázatot kapott, különösen a *különböző funkciók* egyes területeken folytatott sajátos *„ökológiai harcai",* valamint a vonzó és taszító környezeti elemek területértéket alapvetően befolyásoló szerepe kapott élesebb megvilágítást.

Ki tudtuk mutatni, melyek voltak azok a sajátos környezeti tényezők, amelyek a központból kiinduló magasabb státusú „szektorok" kifejlődését elsősorban segítették vagy akadályozták. Rendkívüli segítséget nyújtottak e téren a két világháború közötti budapesti statisztikák. A történeti vizsgálódás abból a szempontból is hasznosnak bizonyult, hogy a vele egyidőben folyó empírikus kutatás során feltárt számos összefüggés csak a történeti folyamatok ismeretében vált igazán értelmezhetővé.

Szántók egyenkénti parcellázásával megvalósuló rendezési terv Zuglóban
(Az ábra az 1908-tól 1945-ig történt változásokat tünteti fel)

Az empírikus vizsgálat során a lakótömbök kiválasztása a beépítési mód településtudományi értelmezéséből indult ki. Egyaránt érvényesült az „azonos területen minél több típus" elve, és az „azonos – hasonló – típus minél több területen" szempontja. Miután e vizsgálatoknak nem volt célja a teljes fővárosra vonatkozó adatok kimunkálása, *a vizsgált tömbök számát elsődlegesen a típusok,* vizsgálatok készítése során feltáruló *belső változatossága határozta* meg.

Budapest ún. „területi rendszere" a 70-es évek végén készült humán-ökológiai indíttatású szociológiai kutatómunka alapján. Forrás: Ekler D.–Hegedüs J.–Tosics I.: A városfejlődés társadalmi – térbeli összefüggései Budapest példáján (BUVÁTI, 1980.)

Az adatbázis egy előzetes, igen terjedelmes adathalmaz fokozatos szűkítésével jött létre. A vizsgált mutatók egy jelentős része az 1980. évi népszámlálás számlálókörzeti adatbázisából nyert vagy képzett adat, ez a tömbök kiválasztását is behatárolta: csak olyan egységet vizsgálhattunk, amely 1980-ban már lakott volt. Igen sajnálatos, hogy a korábbi népszámlálások eredményeivel való közvetlen összehasonlításra a számlálókörzeti határok változásai miatt nem volt mód. Az adatok döntő többsége a „települési környezet" környezetvédelmi szakterületi törvény szerinti definíciójának felel meg, a környezetvédelem szakági (levegő, föld, víz, zaj stb.) témái viszonylag kisebb súllyal szerepelnek. A lakossági értékrend - közvetett - kimutatása, illetve a társadalmi környezet megismerése, jellemzése céljából viszonylag nagyszámú, részben a KSH számítógépes adatbankjától közvetlenül beszerzett népességi adatot is feldolgoztunk. A környezet társadalmi értékelésének kutatásunkban alapvetőnek tekintett szempontjára tekintettel – a vizsgált tömbök többségére – az 1986. évi szabadpiaci lakásárak is feldolgozásra kerültek. Az intézményellátás mutatói egy csoportba kerültek a városszerkezeti elhelyezkedést jelző adatokkal, erre az időben mért távolság azonos dimenziója adott lehetőséget.

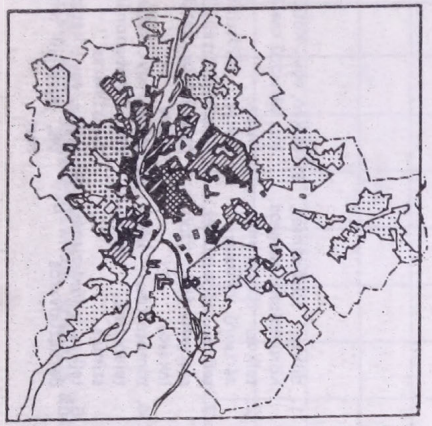
A lakótömbök lokális környezetét leíró adatok figyelembe veszik a *lakások környezeti kapcsolataiban érvényesülő folyamatosság elvét*. A közvetlen környezeti kapcsolatok *mutatói* a lakások térbeli meghosszabbításaként jelentkező ténylegesen érzékelhető vagy használható kapcsolati rendszerekre, a *közvetett környezeti mutatók* a vizsgált tömbök egészére, illetve az azokat magukba foglaló tágabb térségre vonatkoznak. Utóbbiak között a különböző sűrűségi, fedettségi, illetve területhasznosítási mutatók kaptak kiemelt helyet. Egy harmadik, általunk szimbolikusnak nevezett mutatócsoport azokat a környezeti elemeket veszi számba, amelyeknek karakteradó szerepe előzetes feltételezésünk alapján jelentős. Az adatok begyűjtését zömmel a kutatók maguk végezték, alapvető szempont volt a környezet közvetlen megismerése, egyúttal a vizsgálati eredmények áttekinthető, fényképekkel, térképi feldolgozással kísért dokumentálása is. (A 173 vizsgált tömböt és adataikat bemutató kutatási jelentés egy adatlapját közöltük.)

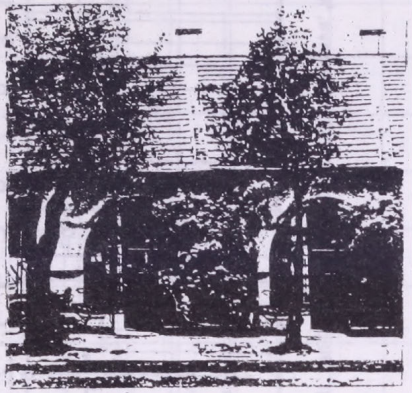
1980. ÉVI SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT (BUVÁTI)
TERÜLETI RENDSZERE (1970. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS)

FOTÓK

MEGNEVEZÉS: Bp. XI. Építész u. - Kisujszállás u. Kunhegyes u. - Pegyvernek | SZÁM: 1116

1. BEÉPÍTÉS: telkes, egy-kétszintes, egyidejű szervezett | 9 | 2. ÖKOLÓGIAI ÖVEZET: Átmeneti /rezidenc./ | 5 | 3. ÉPÍTÉSI ÖVEZET (BVSZ) | 05

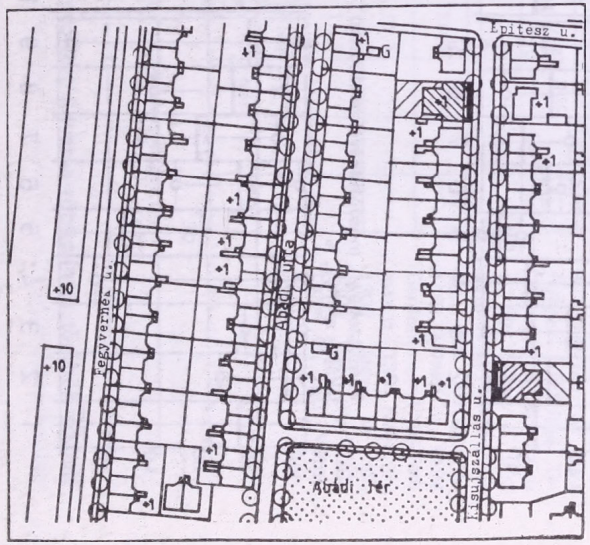

JELMAGYARÁZAT

1. Történelmi városmag területe
2. belső Buda, belső Pest I.
3. Belső Pest II.
4. Átmeneti (ipari) 5. Átmeneti (rezidenciális)
6. Lakótelep I., 7. Lakótelep II.
8. Külső terület

BEÉPÍTÉS M=1:2000

JELMAGYARÁZAT

+2	Lakóépület, emeletszám
	Közintézmény épülete
	Üzemi raktár-, műhely-épület
	Közintézmény telke
	Üzem, raktár, műhely telke
	Földszinten üzlet, szolg., vend.látó létesítmény
	Közhasználatu zöldterület
	Gyümölcsös, házikert
	Fasor, egyedi fa
	Burkolt közut szegélye
M,MJ,VJ	Műemlék, műemlék jellegű városképi jel. épület
K,Sp,J	Közpark, sportterület, játszó-, pihenőterület
P, G	Parkoló, garázs

A	LAKÁSOK, ÉPÜLETEK ALAPADATAI	
4.	Telkenkénti - lakótelepnél lépcsőházankénti átlagos lakásszám, db	3,3
5.	Egyszobás lakások aránya, %	3,3
6.	3-X szobás lakások aránya, %	9,2
7.	Fürdőszobával, mosdófülkével rendelkező lakások aránya, %	85,8
8.	Lakások átlagos alapterülete, m^2	63
9.	I. világháboru előtt épült lakások aránya, %	0
10.	II. világháboru után épült lakások aránya, %	0

B	FIZIKAI KÖRNYEZET ALAPADATAI	
11.	Megfelelő megvilágítás nélküli lakások aránya, %	0
12.	Vizsgált terület lejtési százaléka, %	0
13.	Vizsgált terület lejtésének iránya, ° (Dél: 0°, Kelet-Nyugat: 90°, Észak: 180°)	-
14.	Vonzó, ill. taszító hatású környezetre rálátással kiró lakások aránya, %	+11
15.	Összes brutto szintterületből a lakószintterület aránya, %	94,6
16.	Brutto lakószintterületi mutató, m^2/m^2 (br. lakószintter./lakótelkek ter.)	0,36
17.	brutto szintterületi mutató, m^2/m^2 (összes br.szintter./vizsgált terület)	0,37
18.	Lakótelkek területének a vizsgált területhez viszonyított aránya, %	97,8
19.	Üzemek, raktárak telkeinek a vizsgált területhez viszonyított aránya, %	0
20.	Lakótelkek, lakóterületi rendeltetésű tömbtelkek beépítettsége, %	29,9
21.	Lakó-(tömb)telkek szabad területéből a legalább gyepesített felület aránya, %	55
22.	Vizsgált területek a szabad területből a burkolt felület aránya, %	16
23.	Lakó-(tömb)telkek szabad területéből a fák lombja által fedett felület, %	12
24.	Vizsgált területek a szabad területből a fák lombja által fedett felület, %	12
25.	Határoló utcák közül a fasorosak aránya, %	80
26.	Kerítéssel határolt előkertek hosszának aránya, %	100
27.	Földszinti üzletek hossza az utcai homlokzatok hosszának arányában, %	1
28.	Különleges értékü (M, MJ, VJ és egyéb) épületek aránya, %	0
29.	Elhanyagolt lakóépületek összes lakóépülethez viszonyított aránya, %	0

C	KÖRNYEZETVÉDELMI ADATOK	
30.	So_2 évi átlagos koncentrációja az egység környezetében, $mg/m^3/év$	0,06
31.	Forgalomnyezés éves mértéke az egység környezetében, $T/km^2/év$	<120
32.	Súlyozott zajterhelési mutató, dBA	9
33.	Vizsgált egység közvetlen szomszédságában zavaró üzem van; nincs: 0; 1.	0
34.	Egyéb ismert környezeti ártalom pont/o-5/	0

D	ELLÁTÁSI ADATOK	
35.	Határoló és belső közutakból a burkoltak hosszaránya, %	100
36.	Közcsatornába bekapcsolt lakások aránya, %	45
37.	Vezetékes és PB gázzal ellátott lakások aránya, %	36,7
38.	Belváros távolsága tömegközlekedéssel, perc	30
39.	Városrészközpont (Móricz Zs. krt.) távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
40.	Kerületi tanács távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
41.	Összefüggő ipari terület távolsága tömegközlekedéssel, perc	10
42.	Piac, vásárcsarnok távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
43.	Iparcikk áruház távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
44.	Szakorvosi rendelőintézet távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
45.	Városi park távolsága tömegközlekedéssel, perc	20
46.	Tömegközlekedési eszkz megállójának távolsága gyalogosan, perc	5
47.	Buszsáv távolsága gyalogosan, perc	10
48.	Óvoda távolsága gyalogosan, perc	10
49.	Általános iskola távolsága gyalogosan, perc	10
50.	Kiépített játszótér, pihenőterület távolsága gyalogosan, perc	5

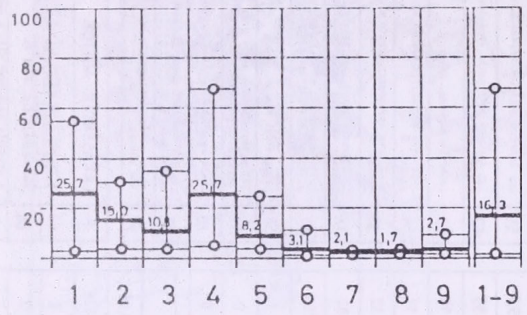
E	NÉPESSÉGI ADATOK	
51.	Egy lakásra jutó lakónépesség, fő/lakás	2,99
52.	Egy lakásra jutó nettó lakásterület, m^2/fő	21,1
53.	Nettó laksűrüség, fő/ha	147,1
54.	1-14 éves korcsoport aránya a lakónépességben, %	15,9
55.	60-X éves korcsoport aránya a lakónépességben, %	29,8
56.	15-X évesek közül legalább gyakl általános iskolai osztályt végzettek aránya, %	83,1
57.	Aktiv keresőkből a középfoku tanintézetet elvégzettek aránya, %	34
58.	Aktiv keresőkből a felsőfoku tanintézetet elvégzettek aránya, %	25,3
59.	Aktiv keresőkből a segéd- és betanitott munkások aránya, %	13,3
60.	Aktiv keresőkből a szakmunkások aránya, %	22
61.	Aktiv keresőkből a nem fizikai foglalkozásuak aránya, %	64,7
62.	Aktiv keresőkből egyéb szektorban dolgozók aránya, %	54,7

F	LAKÁSÉRTÉK ADATOK		
63.	A vizsgált egységben ill. a környéken hasonló területen legalább komfortos lakás 1 m^2-ének becsült szabadpiaci ára, ezer Ft	max.	14
64.		min.	10
65.	A vizsgált egységben ill. a környéken hasonló területen komfort nélküli lakás 1 m^2-ének szabadpiaci ára, ezer Ft		

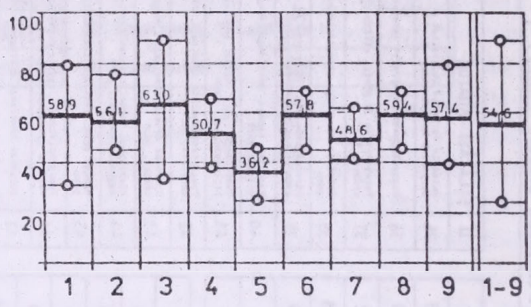
Példa az adatok egyenkénti és beépítési típusonkénti grafikus rendszerezésére. Az adatok többsége ilyen módon került először feldolgozásra.

LAKÁSOK, ÉPÜLETEK ALAPADATAI

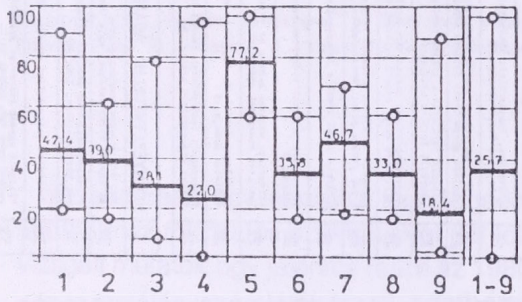
Telkenkénti—lakótelepnél lépcsőházankénti átlagos lakásszám, db

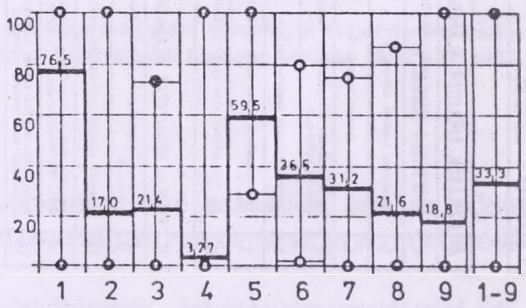
Lakások átlagos alapterülete, m^2

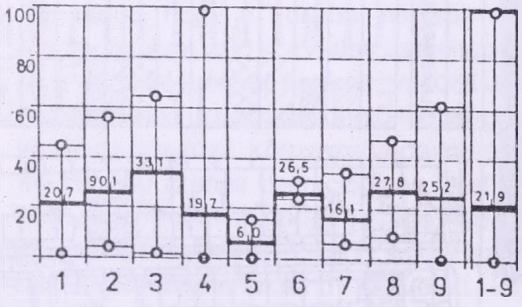
Egyszobás lakások aránya, %

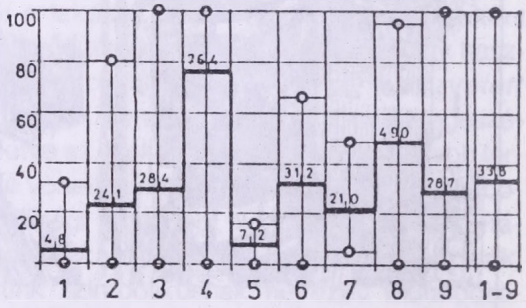
I. világháború előtt épült lakások aránya, %

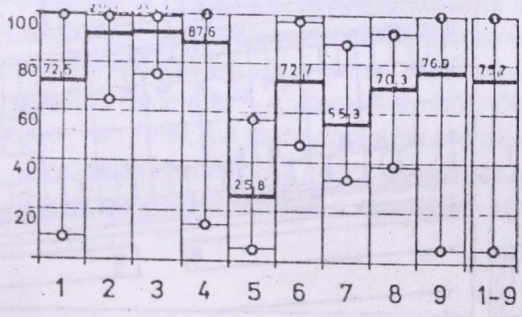
3—X szobás lakások aránya, %

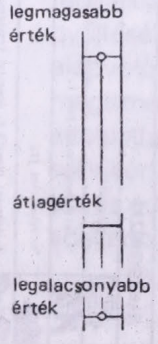

II. világháború után épült lakások aránya, %

Fürdőszobával, mosdófülkével rendelkező lakások aránya, %

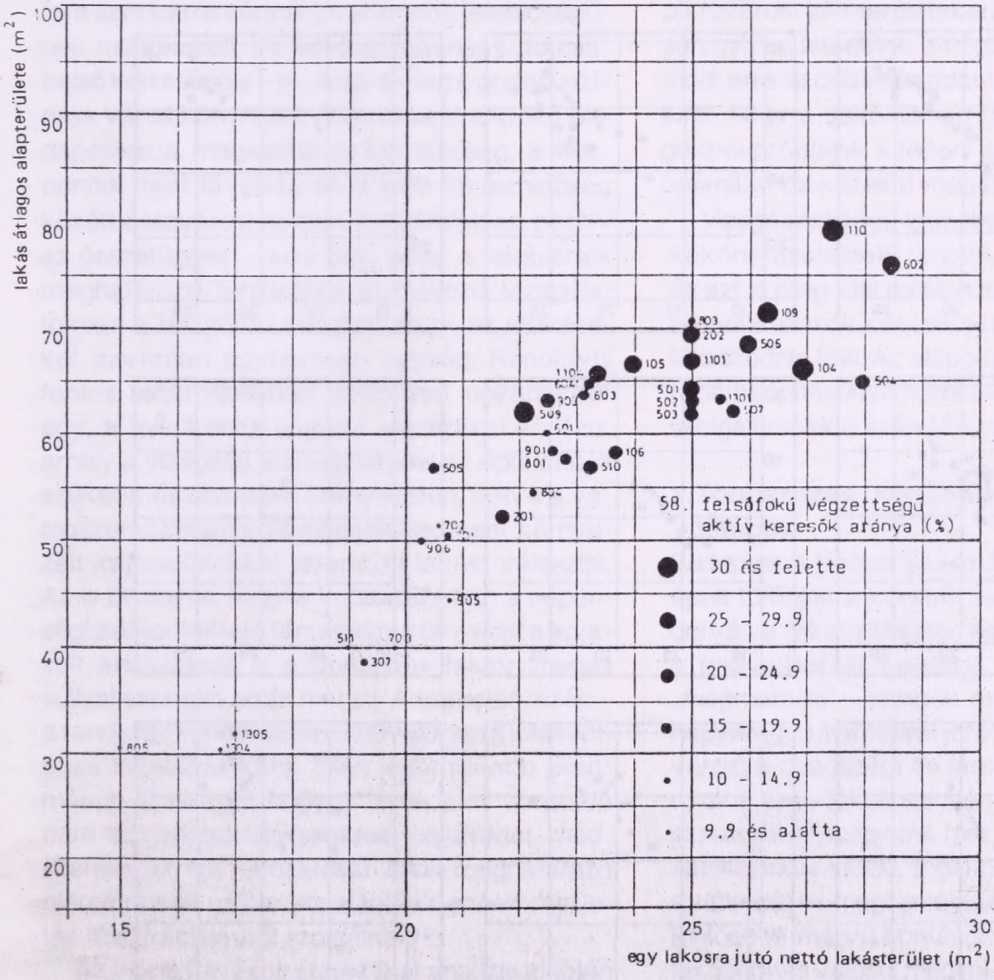

1. telkes, többszintes, körülépített udvaros
2. telkes, többszintes, zártsorú, városias
3. telkes, többszintes, szabadonálló, többlakásos
4. tömbtelkes, lakótelepszerű, többszintes
5. telkes, földszintes, bérházudvaros
6. telken, egy-, kétszintes, zártsorú családiházas
7. telkes, földszintes, oldalhatáron álló, hagyományos családiházas
8. telkes, egy-, kétszintes, szabadonálló, családiházas
9. telkes, egy-, kétszintes, egyidejű tervezett

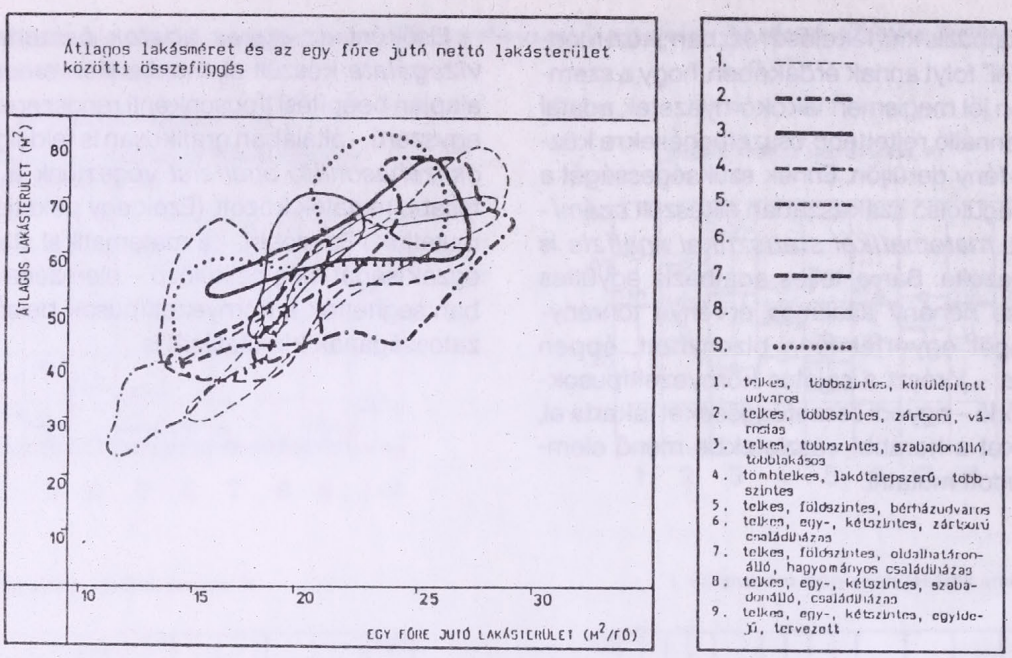
Az adatbázis klértékelése részben „kézi módszerekkel" folyt annak érdekében, hogy a szemléleti úton jól megismert lakókörnyezetek adatai között fennálló rejtettebb összefüggésekre közvetlenül fény derüljön. Ennek szükségességét a munka legutolsó szakaszában elkészült *számítógépes matematikai statisztikai analízis* is visszaigazolta. Bár a teljes adatbázis együttes elemzése néhány általános érvényű törvényszerűséget egyértelműen bizonyított, éppen azokat a – jórészt a sajátos környezettípusokhoz kötődő – egyedi összefüggéseket takarta el, amelyeket a korábbi, részletekbe menő elemzés ki tudott mutatni.

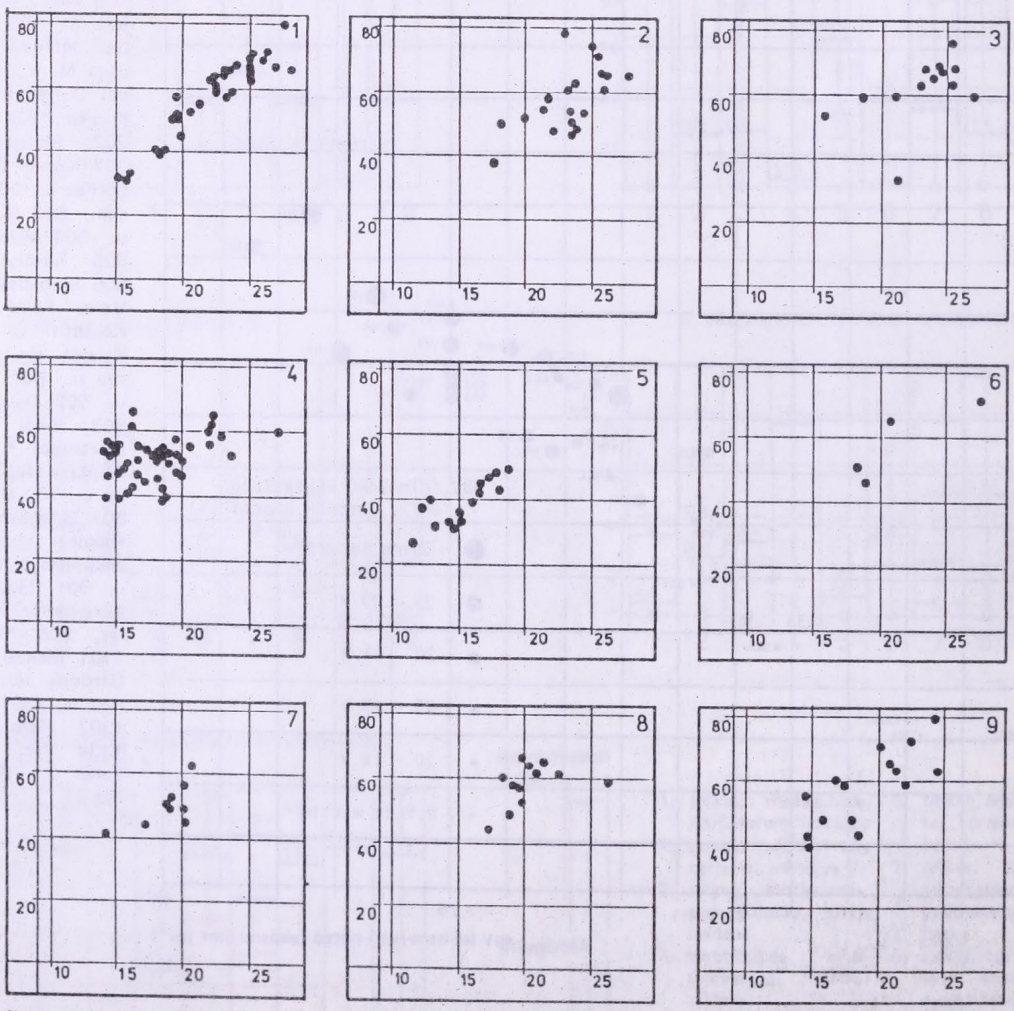
Elsőként *az egyes adatok* összehasonlító *vizsgálata* készült el, majd ennek eredményei alapján beépítési típusonkénti rendszerezésben egyszerű – általában grafikusan is feldolgozott – *összehasonlító analízist* végeztünk a legfontosabb mutatók között. (Ezek egy példáját is bemutatjuk.) Ez utóbbi – a matematikai statisztika egzaktságát még nélkülöző – elemzések nagyban segítették a környezettípusok belső változatosságának kimutatását is.

103 Attila u., 104 Palota út, 105 Tóth Árpád sétány, 106 Táncsics M. u., 109 Szilágyi D. tér, 110 Gróza P. rkp., 201 Ganz u., 202 Mártírok útja, 307 Korvin O. u., 501 Sörház u., 502 Belgrád rkp., 503 Kecskeméti u., 504 Múzeum krt., 505 Károlyi M. u., 506 Szabadság tér, 507 Veres Pálné u., 508 Kossuth L. u., 509 Kristóf tér, 510 Bástya u., 601 Paulay E. u., 602 Dalszínház u., 603 Jókai tér, 604 November 7. tér, 701 Almássy tér, 702 Landler u., 703 Verseny u., 801 Mikszáth tér, 803 Rákóczi tér, 804 Tavaszmező u., 805 Kőris u., 901 Ráday u., 903 Boráros tér, 905 Ferenc tér, 906 Márton u., 1101 Ménesi út, 1104 Gárdonyi tér, 1105 Fadrusz u., 1301 Kádár u., 1302 Jászai M. tér, 1304 Váci út, 1305 Lehel út, 1801 Városház u.

Három adat összefüggésének grafikus ábrázolása (1. telkes, körülépített udvaros többszintes tömbök adatai)

A lakótelkes, zártsorú többszintes tömbök rendszerezése a lakásminőség, a beépítés sűrűsége, valamint a népesség jellemzői alapján

A számítógépes *matematikai statisztikai analízis* során – melynek részletes bemutatására itt nincs mód – elkészült a vizsgált adatok korrelációs mátrixa, a több „rotációval" elvégzett faktoranalízis alapján egyrészt *visszaigazolást nyert adatbázisunk kiinduló* – spekulatív úton meghatározott *belső rendszere,* másrészt *két domináns faktor,* mutatócsoport *rajzolódott ki.* Közülük az első a lakásminőséget, a lakáshasználatot, a tömbök társadalmi státusát s a nagyléptékű városszerkezeti elhelyezkedést kapcsolja egybe, a másik a lokális környezet néhány fontos mutatóját fogja össze. Kutatómunkánk mintegy melléktermékeként a lakások fajlagos szabadpiaci árának függő változójára is készült analízis, ennek eredményei azonban csak részben feleltek meg az előzetes hipotézisünknek. Legnagyobb súllyal itt is az előbb leírt „státus faktor" szerepelt, a helyi környezet faktora azonban a vártnál jóval kisebb jelentőségűnek mutatkozott. Az adatbázis néhány „furcsa" belső korrelációja – pl., hogy a még a preinduszriális város környezeti értékrendjét tükröző Budapesten a magasabb fizikai sűrűség, a központtól mért távolság és a jobb lakásminőség között összvárosi szinten nyilvánvalóan pozitív az összefüggés – arra utal, hogy a lakásérték meghatározó tényezőire vonatkozó vizsgálatokban a lakótömb túlzottan nagy, az eltéréseket zavaróan egybemosó egység. Rendkívül fontos információkkal szolgálhat ugyanakkor egy, a mienkéhez hasonló statisztikai analízis, amely a vizsgálat alapegységéül az épületen, a szűkebb és távolabbi környezeten, illetve a városszerkezeten belüli elhelyezkedéssel, környezeti kapcsolatokkal jellemzett lakást választja. Az is bizonyos, hogy a kutatásunkban a népességi adatokkal leírt társadalmi környezet a javasolt analízisben is a domináns faktor magas súllyal szereplő tagja marad. A várostervezés – a rendezés és fejlesztés– művelői számára több éves kutatómunkánk talán legfontosabb eredménye éppen az hogy a társadalmi dimenzió nem függetleníthető szakmai céljainktól, módszereinktől, sőt fokozatosan azok meghatározó elemévé kell válnia. Az alábbiak ennek részletes illusztrációjául is szolgálnak.

Az előbb felvázolt statisztikai analízis alapján végül lehetővé válik a fővárosi lakókörnyezetek célirányos, a közelebbi és távolabbi jövő teendőire összpontosító rendszerezése. Az általánosító jellegű teendők kifejezés használata szándékos. Arra kíván utalni egyrészt, hogy mondandónkat nem korlátozzuk csak a városrendezési-műszaki jellegű igényekre és feladatokra, hanem szükség szerint kitágítjuk az elemzés körét a várospolitika, a városfejlesztés átfogóbb témái irányába. Különös figyelmet fordítunk az egyes környezettípusok sajátos népességi jellemzőire, azoknak a javító beavatkozásokat elősegítő vagy gátló szerepére, általában a lakossági erőforrások bevonásának korlátaira, lehetőségeire. Nem lesz elkerülhető néhány fontos lakáspolitikai-lakásgazdálkodási téma érintése sem. A szóhasználat ugyanakkor a politikai és gazdasági intézményrendszer, ezen belül a településpolitikai cél- és eszközrendszer, a tulajdonviszonyok várható átalakulása közepette – időbeni bizonytalanságokat is tükröz. Aligha mondható meg ma kellő határozottsággal, hogy a különböző fővárosi lakóterületeken mikor és ténylegesen milyen feladatok elvégzésére lesz igény és mód, arra azonban mindenképpen vállalkozhatunk, hogy a sokoldalúan megvizsgált adottságokból próbáljuk kifejteni a majd várhatóan az optimálishoz közelítő megoldásokat.

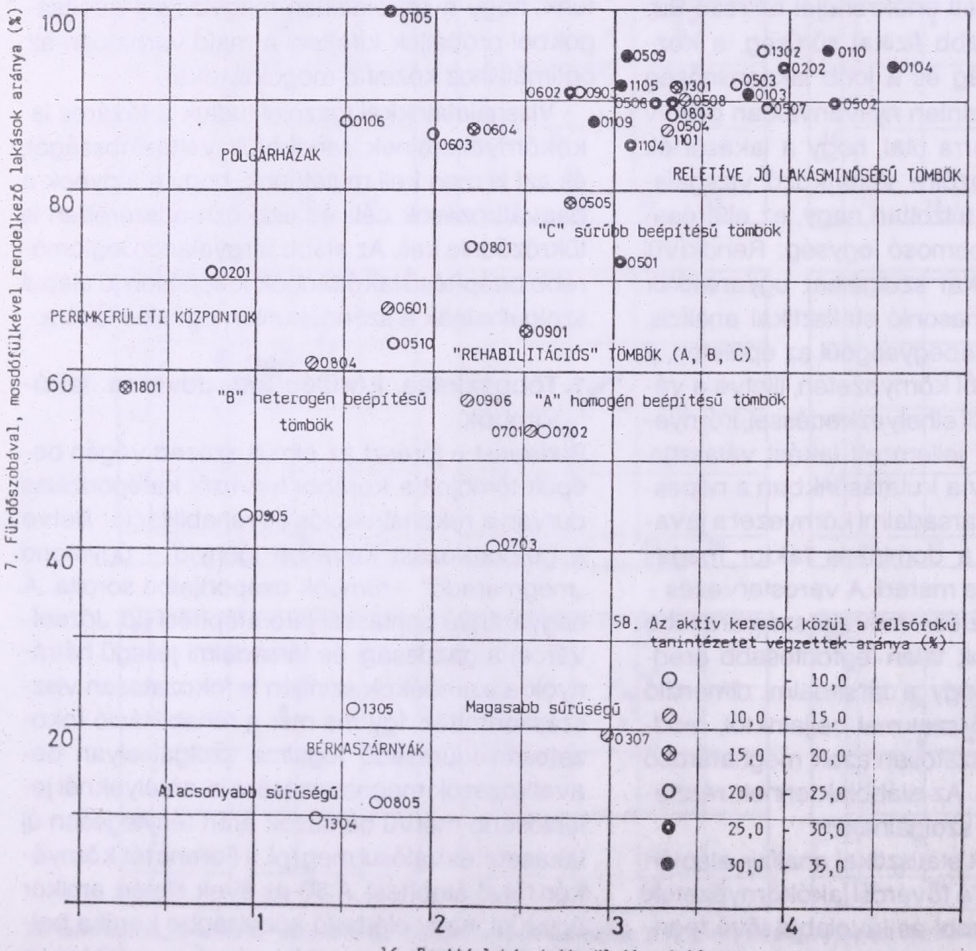
Vizsgálatainkkal igazolni tudtuk a főváros lakókörnyezeteinek rendkívüli változatosságát, és azt is meg kell mutatnunk, hogy e ténynek a beavatkozások cél- és eszközrendszerében is tükröződnie kell. Az alább tárgyalandó legtömörebb beépítésű lakótömbök különösen jó alapul szolgálhatnak e szándékunk megvalósítására.

1. Többszintes körülépített udvaros lakótömbök

Budapest e jórészt az elmúlt század végén beépült tömbjeit a korábbi tervezői kategorizálás durván a rekonstrukciós és rehabilitáció illetve a beavatkozást kevésbé igényló – úgymond „megmaradó" – tömbök csoportjaiba sorolta. A nagyarányú bontással járó átépítést (ld. Józsefváros) a gazdasági és társadalmi jellegű hátrányok a szándékok szintjén is fokozatosan visszaszorították, így ma már a rehabilitáció fokozatosan kiüresedő fogalma szolgál olyan beavatkozások megnevezésére is, amelyeknél jelentősebb mérvű bontások árán ténylegesen új lakásépítés valósul meg (pl. a Ferenc tér környékén folyó átépítés). A 80-as évek elején, amikor úgy tűnt, hogy elérhető közelségbe kerül a belső városrészek nagyobb arányú megújítása, a

különböző koncepciók, előterjesztések egy újabb distinkcióval éltek. Azokat a tömböket, amelyeknél a feladat elsődlegesen a *lakásminőség* (méret, komfortfokozat) *javítása*, megkülönböztették azoktól, ahol a lakókörnyezet színvonalának emelése látszott elsődleges fontosságúnak. Lényegét tekintve az alább következő rendszerezésünk is ebből a helyes gondolatmenetből indul ki.

Ami a rehabilitációs tevékenységek lakossági-társadalmi oldalát illeti, ebben az időszakban a városépítési-városrendezési szakirodalom még óvatosan kerülte a tényleges gondok (szegregációs tendenciák, lakásminőség és társadalmi rétegzettség szoros összefüggései stb.) bemutatását. Bizonyára részben ezzel – illetve az említett szociológiai jellegű munkák kis körben való ismertségével – függött össze, hogy a gondolkodás e téren tévútra futott. A belső területek megújításának indoklásaként a fővárosi átlagot meghaladó *elöregedés* és a jelentős *népességszám-csökkenés* negatívan értelmezett folyamatai kerültek előtérbe. Kutatásunk során mindkét tényező indifferens voltát igazoltuk. Bár a legtömörebb beépítésű tömbök együttesen valóban „elöregedettebbek" a főváros átlagánál, az eltérés jóval kisebb a vártnál. A folyamat ciklikus jellegéből fakadóan a változások nem egyirányúak, a tömbök között már emiatt is jelentős a szórás. Ami a népesség fogyását illeti, bizonyítottuk, hogy az átlagot tekintve a körülépített udvaros tömbök lakásait még 1980-ban sem lakták lazábban más jellegű beépítésű többszintes tömbök lakásainál. Azt az összefüggést is ki tudtuk mutatni, hogy a lakáson belül mért laksűrűség (m^2/fő) szorosan összefügg a lakásminőséggel és a jórészt ezzel korreláló társadalmi rétegzettséggel, (azaz a jobb, rehabilitációra kevésbé szoruló tömböket, lakásokat lakják lazábban). Olyan természetes, a környezet magas fizikai értelmű sűrűségét is kompenzálni kívánó folyamatra derült fény, melynek megállítása semmiféle megújító tevékenységnek nem lehet alapvető célja.

16. Bruttó lakószintterületi mutató
(bruttó lakószintterület/lakótelkek összes területe, m^2/m^2)

Példák két adat grafikus összehasonlításával nyerhető eredményekre

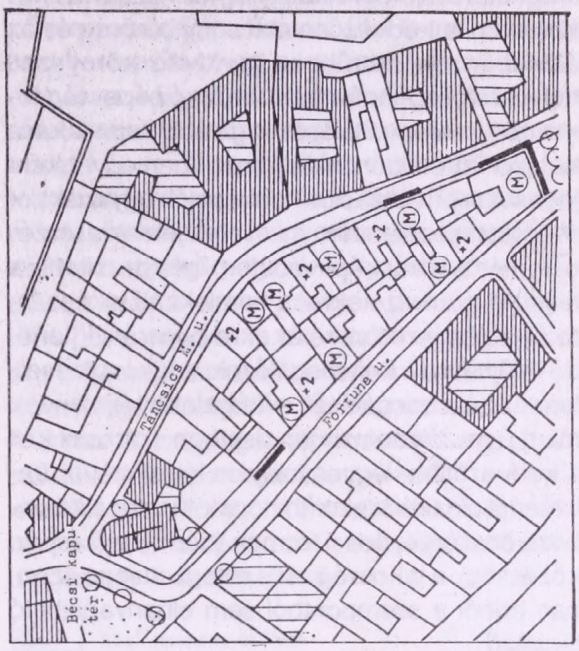
103 Attila u., 104 Palota út, 105 Tóth Árpád sétány, 106 Táncsics M. u., 109 Szilágyi D. tér, 110 Gróza P. rkp., 201 Ganz u., 202 Mártírok útja, 307 Korvin O. u., 501 Sörház u., 502 Belgrád rkp., 503 Kecskeméti u., 504 Múzeum krt., 505 Károlyi M. u., 506 Szabadság tér, 507 Veres Pálné u., 508 Kossuth L. u., 509 Kristóf tér 510 Bástya u., 601 Paulay E. u., 602 Dalszínház u., 603 Jókai tér, 604 November 7. tér, 701 Almássy tér, 702 Landler u., 703 Verseny u., 801 Mikszáth tér, 803 Rákóczi tér, 804 Tavaszmező u., 805 Kőris u., 901 Ráday u., 903 Boráros tér, 905 Ferenc tér, 906 Márton u., 1101 Ménesi út, 1104 Gárdonyi tér, 1105 Fadrusz u., 1301 Kádár u., 1302 Jászai M. tér, 1304 Váci út, 1305 Lehel út, 1801 Városház u.

Rendszerező diagramunk *„társadalmi dimenziójául"* így más mutatót kellett kiválasztanunk. A beszerzett és értékelt adatok közül e célból a főiskolát, egyetemet végzettek aktív keresőkön belüli részarányát használtuk annak tudatában, hogy – a lakásminőséggel való szoros korrelációja miatt – az adat semmiképpen sem tekinthető függetlennek.

Rendszerezésünk másik két dimenziójául az előbb leírtakkal összhangban egy *környezeti* és egy *lakásminőségi mutatót* használtunk. A tömbök lakásállományát a jelenlegi budapesti körülmények között legjobban még mindig a fürdőszobás (mosdófülkés) lakások aránya jellemzi, e beépítési típus esetén az adat meglehetősen jól utal a lakások méretére is. Kevésbé volt egyértelmű a környezeti dimenzió kiválasztása. Bár a tágabb környezet, a városszerkezeti elhelyezkedés alapvető fontosságú, településtörténeti folyamatosságban ható tényező (Pest-Buda, vízpart, főútvonal, zöldterületektől, ipari területektől mért távolság stb.), ennek ellenére a mikrokörnyezet minőségét kellett elsődleges rendszerező szempontként kezelnünk. Mint azt a hazai környezetvédelmi statisztikák, méginkább a nemzetközi tapasztalatok mutatják (Bécsben jelenleg a sötét és a nedves bérlakások már úgyszólván kiadhatatlanok), *elsődleges mikrokörnyezeti tényezőnek a lakások égbolttal való kapcsolatát* kell tekintenünk. Miután e környezeti adottság pontos mérésére nem vállalkozhattunk, olyan helyettesítő mutatót kellett találnunk, amely a lehető legjobban utal a megvilágítás körülményeire, egyúttal más mikrokörnyezeti mutatókkal is szoros összefüggésben van. Így végül a nemzetközi várostervezési gyakorlatban általánosan használt bruttó szintterületi mutatót (m2/m2) választottuk ki, ez jellemzi leginkább a beépítés környezeti kapcsolatokat elzáró tömörségét, jelzi – bár nagy változatossággal és széles küszöbérték sávok szerint – a zöldfelületekkel való fedettség ugyancsak fontos értékét is.

A kiválasztott három – környezeti, lakásminőségi és társadalmi – dimenzió szerinti rendszerezésünk meglehetősen éles rajzolatú képet ad a legsűrűbb beépítésű budapesti lakótömbök eltérő adottságairól, problémáiról, s jól hívja fel a figyelmet a teendőkre, azok szükséges sokféleségére is. Két altípus (1/a és b) azonnal kiemelhető, s viszonylag egyszerűen tárgyalható.

1/a Polgárházak

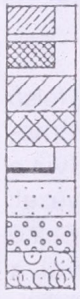
Jellegzetes „polgárházas" beépítés a budai várnegyedben

Csoportjuk rendszerező diagramunk bal felső sarkához közel helyezkedik el, a budai várnegyed részben középkori eredetű házain kívül e típus a fővárosban alig fordul elő. Környezeti szempontból kedvező sűrűségi értékek (1,5–2,0 m^2/m^2), viszonylag jó lakásminőség jellemzi, a fővárosi átlagot 5–10%-kal meghaladó értelmiségi aránnyal, ugyanakkor nem jelentéktelen (10%-ot meghaladó) alacsonyan képzett munkaerővel. A teendők e területen jórészt a műemlékvédelem tevékenységéhez kapcsolódnak, részletes tárgyalásuktól eltekintünk.

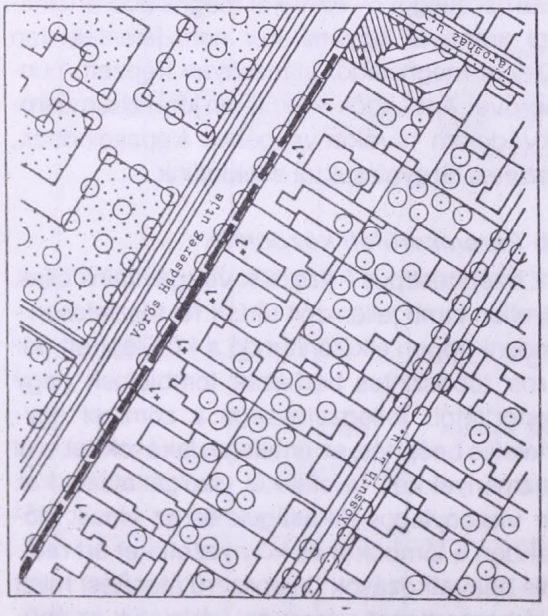
1/b Peremkerületi központok

E beépítéstípus – közülük vizsgálataink csak egyetlen tömb jellemzőit tárták fel részletesen – mindenképpen elkülönítendő a körülépített udvaros, többszintes bérházak tömbjeinek nagy csoportjától. Jellegzetessége a zömmel egyemeletes beépítés, az emeleten lakásokkal, alul intézményekkel, üzletekkel, szolgáltatásokkal. Már viszonylagos ritkaságuk és az elmúlt időszakban e tömböket és környezetüket ért radikális beavatkozások (telepszerű átépítés) miatt is városszerkezeti,városképi védelmük az épületállomány építészeti értékeitől függetlenül is indokolt. A javító beavatkozások jellegét, mérté-

két elsődlegesen a helyi adottságoknak kell meghatározniok. A viszonylag kis házankénti lakásszám, a kedvezően alacsony sűrűség és az általában egyszerűbben javítható környezeti helyzet elősegítheti a helyben lakó népesség fokozódó szerepvállalását, legalább saját lakása korszerűsítésében. Az e tömbökben egyébként jogosult reprivatizációs koncepciók ugyanakkor óvatosan kezelendők. Az esetek jelentős részében már a városképi védelem igénye miatt is a teljes, a szerkezetekre, a homlokzati kiképzésre és a gépészeti vezetékekre egyaránt kiterjedő felújításnak kell megelőznie a lakások esetleges áruba bocsátását, a földszinti intézmények miatt úgyszólván minden esetben számolni kell a kedvezőtlen vegyes tulajdon létrejöttével. Lakossági oldalról kialakíthatónak tűnnek a különböző önszerveződési formák (bérlő-, társasházi közösség), a lakosság erős rétegzettsége azonban ebből a szempontból sem elhanyagolható tényező.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

Korábbi peremtelepülések központjának jellegzetes beépítése Pestlőrinc példáján

A szűkebb lakókörnyezet alakítása során a telkeknek az intézményi – üzemi, raktározási – funkciók túlzott térnyerésétől való védelme válhat szükségessé, különösen, ha egy fellendülő gazdaságban újra jelentősebb kereslet lép fel a földszintek intenzívebb használata iránt. A tágabb környezet javítása érdekében a gépjárműforgalom korlátozásának idővel mindenképpen fel kell merülnie, esetenként összefüggő gyalogoszónák kialakítása is szorgalmazandó. Peremkerületeink történeti központjai újra vonzó – lakó és intézményi – környezetekké alakítandók.

A városrendezési szabályozás és építésügyi igazgatás fő feladata a területek – ma még nem látható távlatban – várható felértékelődésével kapcsolatos „túlépítés" megakadályozása lehet. Indokolt ezért a BVSZ-ben egy olyan alövezet építési előírásainak kidolgozása, amelyben a földszint + 1 emeletes zárt beépítés a meghatározó, s ahol a földszintek kizárólag intézményi rendeltetéssel alakíthatók ki. Ennek megfelelően e tömbökben az emeletráépítés helyett inkább a tetőterek irányába történő lakásbővítés preferálandó.

1/c „Bérkaszárnyák"

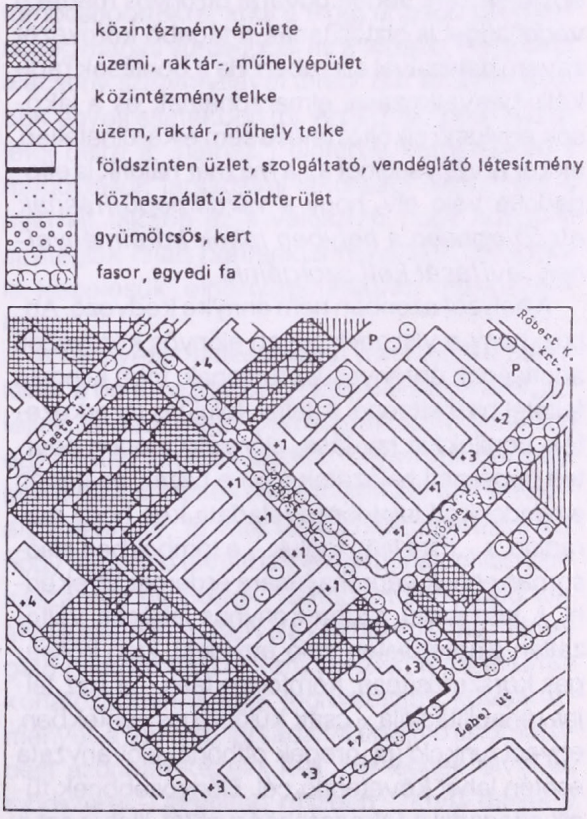
Ezt a kategóriát csak a köznyelv, illetve a településtörténeti-földrajzi szakirodalom alkalmazza, használata a szociológiában sem terjedt még el általánosan. Kutatásunk alapján önálló al'típusként való kezelése mindenképpen indokoltnak tűnt. Budapesten az ilyen jellegű tömbök zömmel a nagy, összefüggő ipari zónákban vagy azok határán, az ún. ipari jellegű átmeneti övezetben helyezkednek el,egyedi bérkaszárnyák ugyanakkor másutt, még a Belvárosban is találhatók. Bemutatott diagramunkon helyük középen és alul, a közepes sűrűségű, gyenge lakásállományú térségben van. Népességi helyzetük egyértelműen kedvezőtlen: e tömbök elsősorban az alacsonyabban képzett munkaerő lakóhelyei. Az értelmiség részaránya sehol sem éri el a 10%-ot, a segéd- és betanított munkások részesedése esetenként a 40%-hoz közelít. A gyermekek aránya messze nem e tömbökben a legalacsonyabb, az elöregedés a beépítési típus átlagánál kisebb, a tömbök általában igen kicsiny lakásai a legsűrűbben lakottak (15–18 m^2/fő) egyes újabb lakótelepek és a földszintes bérházak mellett. A társadalmi státus és a lakásminő-

ség szoros összefüggéséről korábban leírtak ezen altípus esetén különös keménységgel igazolódnak vissza: a fürdőszobás lakások aránya a vizsgált tömböknél általában a 20%-ot sem éri el.

Ami a környezetminőség dimenzióját, az ennek kiinduló jellemzésére szolgáló szintterület-sűrűségi mutatót (m^2/m^2) illeti, a helyzet korántsem ennyire elkeserítő. A vizsgált, viszonylag kicsiny állományon (4%) belül többségben vannak a kisebb beépítési sűrűségű (2 m^2/m^2 alatt) tömbök, s ez – mint látni fogjuk – távlati kezelésük szempontjából is nyújt némi előnyöket. Csak a mienkénél szélesebb körű vizsgálódás adhatna pontos képet a teljes bérkaszárnya-állomány sűrűségi eloszlásáról, azaz arról, hogy ez a viszonylagosan előnyös helyzet mennyiben általánosítható. Úgyszólván törvényszerű ugyanakkor a tágabb környezet mindenképpen alacsonyabb minősége, amit elsősorban az ipari és közlekedési területekkel határos helyzet, a környezetzavaró termelő, raktározási tevékenységgel való tömbön belüli kevertség okoz.

E tömbök, tömbcsoportok kezelése eddig a különböző rehabilitációs koncepciók, tervek szintjén is háttérbe szorult. Elhanyagolásuk nyilvánvalóan nem csupán a kicsiny, komfort nélküli lakásokat tartalmazó, esetenként igen nagy méretű házak korszerűsítésének magas költségeire vezethető vissza, az ilyen jellegű tömbök javítása a nálunk sokkal jobb helyzetben levő Bécs új városmegújítási normatíváiba és támogatási rendszerébe (1984) is csak súlyos nehézségekkel illeszthetők be. Megközelítően ekkora szerepet játszhatott az a korábbi szemlélet is, amely a városmegújításban elsősorban a felújítások, korszerűsítések gazdaságosan koncentrált módszerét látta, kerülte a lakásszám-veszteséget, s a leginkább szem előtt levő, központibb fekvésű területekre összpontosított, ugyanakkor – ahogyan erre már utaltunk – kerülte a rehabilitáció társadalmi okainak, céljainak explicit megfogalmazását.

A bérkaszárnyák altípusa esetén a települési térben koncentrálódó társadalmi feszültségek kezelése az elsődleges feladat. A közösségi erőforrások – távlatban is várható – szűkösségének tudatában a prioritások súlyos kérdése is felvetendő, ha a gazdaságilag fejlettebb országok gyakorlatához hasonlóan elfogadjuk minden társadalmi réteg jogos igényét a legalább fürdőszobás lakásra. (Nyugat-Berlinben például a környezet- és lakásjavító szanálások jelentős része zömmel vendégmunkások által lakott városrészekben valósul meg, a legújabb bécsi koncepciók is ez irányba mozdulnak el.) E tömbök jórészt alacsony képzettségű lakossága csak kevésbé képes a megújítási feladatokban való hatékonyabb szerepvállalásra, s általában ennek műszaki feltételei is hiányoznak (pl. épületgépészeti fővezetékek). Igazán súlyossá akkor válik a helyzet, ha a bérkaszárnyák gyenge lakásait tömegesen olyan, a társadalom perifériájára szoruló családok kezdik elfoglalni, akiknél ténylegesen a javítás igénye sem fogalmazódik meg. A „rohanó" szegregációs tendenciák kialakulását mindenképpen ajánlatos elkerülni, s ennek lehetőségei – tömbönként különböző mértékben, s éppen a környezet adottságaival összefüggésben – fenn is állnak.

Alacsonyabb beépítési sűrűségű bérkaszárnyák Angyalföldön ipari üzemekkel kevert tömbökben

Korábban már említettük, hogy az általunk megkutatott bérkaszárnyás tömbök jelentős részénél *viszonylag kedvező a szintterületi mutató értéke.* Közelebbről vizsgálva e tömbök épületeit, jelentős arányban találtunk az 1 : 1-es

légtérarányhoz közeli udvarokat, melyek már megfelelő megvilágítást biztosítanak, s kedvezőek növényzet telepítésére is. (Egy emelet esetén 8-10 m, két emelet esetén 13–15 m szélesség, az elnyújtott formájú udvar még előnyösebb.) Különösen az egyemeletes nazak esetén volt tapasztalható a lakók spontán környezetjavító tevékenysége, itt a lakóhelyhez való kötődés egyéb jelei – különösen az idősebb népességnél – akkor is határozottan megnyilvánultak, ha gyenge lakásaik javítására egyébként nem volt módjuk. A viszonylag kedvező környezeti helyzet és az erre válaszoló természetes lakossági megnyilvánulások olyan tényezők, amelyek – egy kellően érzékeny, rugalmas település- és lakáspolitikába ágyazott – területmegújítási koncepció kulcsát adhatják. Az alacsonyabb sűrűség mellett általában nem válnak szükségessé környezetjavító célú bontások, az épületek zárt, védett udvarai bizonyos mértékű védettséget is biztosítanak a tágabb környezet zavaró hatásaival szemben. Ha a bontások radikális beavatkozásai elmaradhatnak és a lakosok egyidejű elköltöztetése sem elkerülhetetlen, akkor érvényesülhet az a ma már nálunk is elfogadottá váló elv, hogy *a városmegújításnak elsődlegesen a helyben lakók körülményeinek javítását kell szolgálnia.*

A helyzet azonban nem ennyire kedvező. Ahhoz, hogy e viszonylagosan előnyös környezeti adottságok érvényesülni tudjanak, több kiinduló feltétel biztosítandó. A teljes felújítás (szerkezetek, homlokzat javítása, előrelátó módon bővített gépészeti hálózatok stb.) e házak esetében a mindenkori tulajdonos feladata kell, hogy maradjon, s – mint látni fogjuk – e tömbökben elsősorban ennek végrehajtására érdemes törekedni. A kisméretű, szoba-konyhás lakások változatlan alapterületen való egyidejű, igen költséges korszerűsítése, komfortosítása – a ház teljes rehabilitációja – csak különleges esetekben, egyedi funkció (pl. öregek otthona) előirányzata esetén lehet követendő cél. Előnyösebbnek tűnik elfogadni a *fokozatosság elvét*, illetve azt a nemzetközi gyakorlatot (megint Bécs adhat itt mintát), mely szerint a háztulajdonosok elsődlegesen *a lakásjavítás kiinduló feltételeinek biztosításában*, az ún. alapszanálásban válnak érdekeltté, az egyedi lakáskorszerűsítések pedig döntően a lakók – bérlők – kezdeményezésére, szerepvállalási készségük, képességük függvényében valósulnak meg. Az e koncepció mellett érvelők a munkálatok feletti közvetlen lakossági kontrollt, a költségkímélő megoldások nagyobb valószínűségét és azt az általános érvényű előnyt emelik ki, hogy a lakáshelyzet javításában való egyéni kezdeményezés, szerepvállalás kedvezőbb irányba terelheti a fogyasztási szokásokat, s általában is segíti a társadalmi beilleszkedést.

Mindenképpen fel kell hívnunk azonban itt a figyelmet néhány alapvető ellentmondásra. A fokozatosság elve és módszere a legjobb környezeti adottságokkal rendelkező bérkaszárnyák esetén is jórészt kizárja az előnyökből a jelenlegi lakók jelentős részét, különösen az időseket és a legalacsonyabb jövedelműeket. Az várható – s ezt helyszíni vizsgálataink tapasztalatai is igazolják –, hogy a lakásminőséget javító beavatkozások zömét a következő lakó – bérlő – generáció hajtja majd végre, azaz csorbát szenved a mindenkori helyben lakók segítésének előbb említett alapelve. Nem kerülhető el az sem, hogy az új bérlő kiválasztásánál a vállalkozó készség és képesség is súlyosan essen latba, esetleg éppen a szociális szempontokkal szemben. (Az ismert pályázati rendszer a vázolt körülmények között általában előnyös.) Biztosítani kell természetesen a financiális terhek meghatározott részének megelőlegezését (hitelek) és a legalább részleges kompenzációt (visszatérítés, lelakás). Mindezek ellenére mégis ezen elvek és módszerek tűnnek a leginkább keresztülvihetőknek, legalább a gyors társadalmi értelmű környezetromlás is elkerülhető, fennmaradhat az ott élők környezetükhöz való pozitív – integratív – viszonya. Hogy ezt a szempontot mennyire alapvető fontosságúnak kell tartanunk, azt néhány – egyébként potenciálisan jó környezeti adottságokkal rendelkező – felújítatlan, vagy gondatlanul felújított bérkaszárnyában az őslakókkal folytatott beszélgetéseink és a környezet igen leromlott állapota egyaránt igazolta.

A legjobb környezeti adottságokkal rendelkező bérkaszárnyák esetén is súlyos gondot jelent a lakások zömének rendkívül kicsiny mérete. Bár – különösen az egyemeletes házaknál – spontán módon is kialakulhat a lakásösszevonás (akár vertikális értelemben is), a tetőterek beépítésével a lakásállomány méretbeli összetétele javulhat, az a valószínűbb, hogy továbbra is fennmaradnak a várostestben a kislakásos,

egyre inkább csak *családtöredékek, magánosok ideiglenes jellegű vagy állandó lakhelyéül* szolgáló, elkülönülő „enklávék". Már ennek veszélye miatt is engedélyezni, szorgalmazni kell a spontán lakásösszevonási, bővítési kezdeményezéseket. A megoldás azonban kevésbé a házon belül, inkább a bérkaszárnya állomány egészének differenciált kezelésében keresendő.

Bár vizsgálataink során az igazán *magas sűrűségű* (2,5–3 m^2/m^2 szintterület-sűrűség és afölött) *bérkaszárnyák* helyzetét kevésbé tudtuk feltárni, nyilvánaló, hogy esetükben a fent leírt elvek és módszerek csak kevésbé alkalmazhatók. A tradicionális bérháztelek (16–18 m szélesség, jelentős mélység) esetén már a kétemeletes beépítési magasságnál megjelenik az a *környezeti küszöb,* amelyet átlépve minőségileg sokszorosan gyengébb, taszító térvilágba jutunk: a földszinti lakások már egyértelműen sötétek, az udvarok növényzet telepítésére már alig alkalmasak, jórészt burkoltak. Nem utolsósorban erősen lecsökken a lakók környezetalakításban való jóindulatú közreműködése, és ha valamennyire megmarad, az is csak a földszinti lakókra korlátozódik. A közösen gondozott világos kertudvar integratív szerepe eltűnik, a feszített légtérarányok hideg, semlegesen funkcionális teret rajzolnak körül. A környezeti azonosulás színterének egyre inkább as „gangra" kellene korlátozódnia, ha ennek esélyét az általánosabb és a lokális társadalmi integrációs zavarok nem korlátoznák.

A helyi környezet e nagyságrendekkel alacsonyabb minősége mellett kevésbé várható, hogy a zömmel az alacsonyabb társadalmi státuscsoportokhoz tartozó bérlők jelentősebb arányban vállalnak szerepet lakásuk korszerűsítésében. Ha ilyen szándékukkal mégis jelentkeznek – ez az állami bérlakásépítés visszaszorulása óta, a költségvisszatérítés financiális korlátaitól befolyásoltan az utóbbi években vált gyakoribbá – abban sokkal inkább az egyéb esélyek hiánya, mint az ilyenfajta környezet iránti pozitív attitüd fejeződik ki. E szándékok mindezek ellenére támogatandók, a lakáskörülmények javítása, javulása különös fontossággal bír a társadalmi struktúra alsóbb rétegeiben. Figyelmen kívül hagyhatók jórészt azok a várhatóan csak nagyobb távon érzékelhető „veszteségek" is, amelyek abban jelentkeznek, hogy a korszerűsített lakások a minden bizonnyal tovább értéktelenedő környezetben maguk is fokozatosan veszítenek értékükből. A városmegújítási koncepciók egésze szempontjából a fő dilemma az, hogy e nagyobb időtávlatban szemlélve a jobb környezetű bérkaszárnyákkal kapcsolatban javasolt teljes tevékenységi sor (teljes felújítás, bérlőkezdeményezésű korszerűsítés, lakásméret-eloszlás javításának ösztönzése stb.) végigvitele mellett milyen mértékben lesz mód átfogóbb, a környezet javítását is célzó beavatkozásokra. A kérdésre egyértelmű válasz nem adható, néhány szempont azonban tisztán körvonalazható.

Elsőként az az igény fogalmazódik meg határozottan, hogy a városmegújítási stratégiák egészén belül *fokozottabb figyelem fordítandó a bérkaszárnyák periferikusabb elhelyezkedésű zónáira,* különösen azokra a tömbökre és tömbcsoportokra, ahol a leggyengébb lakásminőség magas sűrűséggel és a tágabb környezet alacsony színvonalával társul. Bár az ilyen tömbök egyes esetekben (pl. Árpád-híd pesti hídfőjétől délre a „hétház") előtérbe kerülhetnek, s megújításuk társadalmi-lakossági ösztönzést is nyerhet, inkább az a valószínű, hogy központi stratégiák híján periferikus helyzetük továbbra is kezelésük elhanyagolásában mutatkozik meg.

A környezet alacsonyabb minőségére tekintettel a bérlőkezdeményezésű lakáskorszerűsítések, az azokat előkészítő felújítások területileg egyenletes szorgalmazása helyett mindenképpen előnyösebbnek tűnik a *tömbök differenciált kezelése.* El kell fogadnunk egyrészt azt, hogy nagyobb távlatban is maradnak olyan bérkaszárnya csoportok, tömbök, tömbcsoportok, ahol a tulajdonos, illetve a közösség javító-támogató beavatkozásai kényszerűen a minimumra korlátozódnak. Ennek legfontosabb következményét, a várható társadalmi értelmű szlömösödést azonban kezelni kell, bár ennek elvei és módszerei – legalább részben – kívül esnek a városfejlesztés- rendezés hatókörén. Végső stádiumban az épületek, *tömbök teljes bontása is szükségessé válhat,* esetleg éppen a környezetben terjeszkedni kívánó ipari funkciók ösztönzésére.

Ki kell választani ezzel párhuzamosan azon tömbök, tömbcsoportok – elsősorban a rendelkezésre álló anyagi eszközök mennyiségétől

függő – körét, amelyek viszonylagosan kedvezőbb városszerkezeti-környezeti helyzetet foglalnak el, az épületek, elsősorban tartószerkezeteik állapota megfelelő, s azokban a felújítási, a lakáskorszerűsítési, lakásstruktúra és környezetjavító munkák összekapcsolásával *egy rehabilitációs jellegű műveletsor elvégzését kell szorgalmazni.* Ezeknek – az előbb részletezett folyamatos javítással szemben mindenképpen radikálisabb – beavatkozásoknak azonban messzemenően figyelembe kell venniök e tömbök sajátos humánökológiai helyzetét. A tömör beépítés mellett itt elkerülhetetlen *bontások mértékét a lakások közvetlen környezeti kapcsolatainak javítása mértékéig indokolt csökkenteni.* Nem nagyobb, összefüggő tömbbelsők, kertek létesítését kell célul tűzni, hanem világos lakásokat, növényzettelepítésre már alkalmas méretű udvarokat kell kialakítani a rossz arányú mai udvarok legalább részleges egybenyitásával, tűzfalak homlokzatosításával és más eszközök alkalmazásával. Vizsgálataink is bizonyították, hogy a bérházak zártsága fontos értéktényező, a „védettség" szempontja e térségekben különös hangsúlyt kell, hogy kapjon. A lakásstruktúra, a szobaszámok szerinti eloszlás lakásösszevonásokkal mindenképpen javítandó, s ez nem mondhat ellent annak az alapelvnek, hogy a beavatkozásoknak döntő mértékben a helyben lakók érdekében kell történniök. Az átköltöztetés az esetek többségében nem kerülhető el, biztosítani kell azonban, hogy a visszaköltözni szándékozók többsége újra korábbi – feljavított – lakókörnyezetét foglalhassa el. A legszigorúbb költségtakarékosság érvényesítendő, a lakások komfortosításához szükséges minimális felszereltség elegendő, számolni lehet azzal, hogy a lakók primér lakókörnyezetüket fokozatosan egyedi igényeikhez alakítják. E takarékosságnak a meglevő, javítható épületszerkezetek felhasználásában is jelentkeznie kell.

A budapesti lakásállomány egészén belül e megújított tömbök és lakásaik még viszonylag hosszú távon is várhatóan a jobb minőségű kategóriába sorolódnak majd. Ha a lokális minőségjavítás kiegészülhet a tágabb környezet lakóértékének fokozásával (pl. kisebb pihenőterület, zöldterület, felhagyott ipari telep helyén), a beavatkozások társadalmi-környezeti hatékonysága jelentősen növelhető. Azzal kell számolni azonban, hogy az ilyen – kiegészítő jellegű – műveletek megvalósulásának esélye az ipari jellegű átmeneti övezetekben meglehetősen korlátozott. A kimondottan városrendezési tervezés, szabályozás szerepe emiatt nem értékelhető túl, azonban mindenképpen hozzá kell járulnia a tágabb környezet további romlásának megakadályozásához.

A bérkaszárnya jellegű körülépített udvaros tömbök kezelésére adott elvi javaslatainkban – hallgatólagosan – *a bérlakás jelleg fenntartása* mellett foglaltunk állást. Sem a házak, sem az egyedi lakások esetében nem látunk reális lehetőséget a privatizációra, a tulajdonviszonyok megváltoztatására. Aligha valószínű, hogy valamely tőkeerős szervezet vagy személy gazdasági előnyt látna egy esetenként 40–50, zömükben komfort nélküli lakást tartalmazó épület megvásárlásában. A bérlakások egyenkénti eladásának esélyei hasonlóan csekélyek, fennáll a vegyes tulajdon hosszú távú fennmaradásának veszélye, az alacsony tőkeerejű új lakástulajdonosok – különösen ha az „alapszanálás" előzőleg elmaradt – aligha tudnak jelentősebb minőségjavító beruházásokra vállalkozni. E tömbök lakásállománya döntő többségének minden bizonnyal a szociális bérlakás kategóriáján belül kell maradnia, e kategória azonban már rövidebb távon sem azonosítható a komfort nélküli szoba-konyhával. Meggyőződésünk, hogy a budapesti lakáspolitika, lakásgazdálkodás – ezen belül a lakásállomány mobilizálásának – egyik kulcskérdése az, hogy milyen mértékben sikerül a leggyengébb minőségű többszintes bérházak tömbjeiben a szolíd, gazdaságos megújítás végrehajtása.

1/d Rehabilitációs tömbök

A körülépített udvaros többszintes budapesti lakókörnyezeteket rendszerező diagramunkon belül e tömbök középen, a közepes lakásminőség és sűrűség zónájában helyezkednek el. Választott elnevezésükben ugyanaz a bizonytalanság tükrköződik, ami a rehabilitáció kifejezést mint egy sajátos városmegújítási műveletsor megnevezését általában is jellemzi. Ahogyan a kifejezés ma még egyaránt szolgál néhány épület lakásminőség-javítással egybekapcsolt felújítására, de a jelentős bontások árán megvalósuló „környezetelvű" átépítés megnevezésére is, ugyanígy igaz az, hogy ezekbe a kategóriánk-

ba igen sokféle tömbtípus sorolódik. Közös jellemzőjük, hogy a főútvonalaktól viszonylag nagyobb távolságban helyezkednek el, mellékutcák által határoltak. Periferikus helyzetűek, ez azonban nem elsősorban a városközponttól mért nagyobb távolságban, hanem a város fő ütőereitől való viszonylagos elzártságukban jelentkezik. A diagramon felfelé – a jobb átlagos lakásminőség felé – haladva egyre nagyobb számban fedezhetők fel kimondottan központi fekvésű tömbök (Majakovszkij utca, Váci utca déli szakasza, Sörház utca, Ráday utca, Baross utca stb.), lejjebb a Nagykörúton kívüli tömbök vannak többségben, egy budai tömb (Ganz utca) pedig mintegy határhelyzetet foglal el a polgárházak és most tárgyalt csoportunk között.

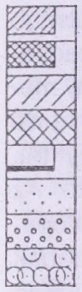
Laza korreláció fedezhető fel a tömbök e csoportjában az elhelyezkedés, a lakásminőség és a sűrűség között. Az a tendencia érvényesül, hogy minél jobb a lakásminőség, annál inkább valószínű a magas sűrűség, illetve a központi – de legalább a főútvonalhoz közeli – fekvés. Az összefüggés legfontosabb okát településtörténeti vizsgálódásunk már kimutatta: a XIX. század végi Budapesten a városközpont preindusztriális városra jellemző dominanciája a megkésett fejlődés eredményeként fennmaradt. Elsősorban a központi fekvésű területek épültek át - legalább részlegesen – jobb lakásokat tartalmazó, de egyre magasabb sűrűséget adó bérházakkal. A társadalmi rétegzettséget jelző kiválasztott adatunk esetenkénti jelentős és váratlan szórásai azt is mutatják, hogy e sajátos kelet-európai fejlődés hatása máig érezhető, a magasabb végzettségű aktív keresők aránya nemcsak a lakásminőséggel függ össze határozottan, hanem a tömbök városszerkezeti elhelyezkedésével is. Heterogén csoportunkban a főiskolát, egyetemet végzett munkaerő aránya csak a központhoz közelebb fekvő, s általában sűrűbb beépítésű tömbökben közelíti, vagy haladja meg a 20%-ot, miközben e tömbök lakásminősége egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben jobb a központtól távolabb fekvő vizsgált tömbökénél (pl. Ráday utca, Bástya utca).

Hogy közelebb jussunk az e tömbök megújítása során alkalmazható stratégiák megfogalmazásához, s a konkrétabb teendőket is legalább körvonalazni tudjuk, a sűrűségi viszonyok további elemzése szükséges. Bár vizsgálatainkban nem szerepeltek olyan adatok, amelyek a tömbök átlagos beépítési magasságát, szintszámát és a szintszámok tömbön belüli szórását mutatnák be, a vizsgált városrészek egyszerű ismerete is elegendő ahhoz, hogy belássuk: azonos szintterület-sűrűségi (m^2/m^2) adatok mögött egymástól gyökeresen eltérő beépítési-környezeti viszonyok húzódnak meg. Durván három, egymástól jellegében határozottan elütő környezeti-beépítési típus különíthető el.

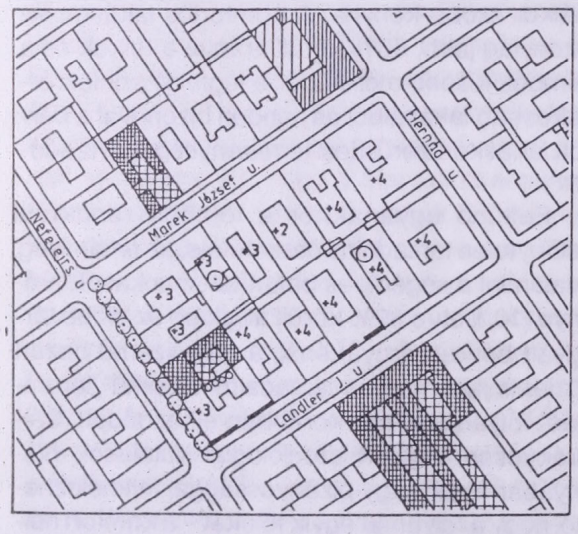
Viszonylag homogén beépítésű tömbök (A)
E tömbökben a 2,5 m^2/m^2 körüli szintterület-sűrűséget a nagyrészt egyidőben épült három(négy)emeletes bérházak adják. Jellegzetesen a sűrűn beépített pesti kerületek külsőbb fekvésű részein találhatók, ahol a XIX. század folyamán átépítés alig folyt, az épületállomány mechanikus tömbosztás és parcellázás utáni első beépítési periódus eredménye (Almássy tér, Landler utca a vizsgált tömbjeink között). Az épületek a budapesti bérház alaptípusát képezik: az utcai front lakásai általában nagyobbak és komfortosak, az udvariak nagy része komfort nélküli szoba-konyha. A komfortos lakások viszonylag jobb, 50% körüli aránya a telkek és a tömbök kisebb méretéből, a legfelső szintek értékesebb lakásaiból és minden bizonnyal a bérlők lakáskorszerűsítési tevékenységéből is adódik.

Feltűnő ugyanakkor e tömbök rendkívül előnytelen társadalmi összetétele, az értelmiség, valamint a segéd-, és betanított munkások aránya (10, illetve 30% körül) alig jobb az előbb tárgyalt bérkaszárnyákénál, a nagyszámú bezárt üzlet is jelzi, hogy a társadalmi értelmű „leromlás" folyamata már korábban elkezdődött. Célirányosan végzett szociológiai kutatások hiányában csak nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy a folyamat egyik fő okát – a komfort nélküli lakások magas aránya és a periferikus helyzet mellett – *a szűkebb és tágabb környezet egyenletesen alacsony minőségé*ben kell keresnünk. E városrészekben a „kemény" telekspekuláció úgyszólván lehetetlenné tette közterületi jellegű zöldfelületek kialakulását, bár az utcák kissé szélesebbek a régebben beépült részeken kialakultaknál, a fasorok úgyszólván mindenütt hiányoznak. Az egyenletesen sűrű beépítés miatt az udvarok mindenütt burkoltak, a rossz légtérarányok miatt a földszinti - esetenként az első emeleti - udvari lakások mindenütt

sötétek. Mint bemutatott diagramunkról azonnal látható, nem itt a legmagasabb a lokális sűrűség, de talán itt a legkevésbé elviselhető. Minden bizonnyal a környezetjavítás várható rendkívüli nehézségei is hozzájárultak ahhoz, hogy e tömör beépítésű tömbökkel kapcsolatosan rehabilitációs programok konkrétan nem, csak az összvárosi koncepciók keretében merültek fel. Ahhoz, hogy az udvari lakások környezeti helyzete érzékelhető mértékben javulhasson, jelentős mérvű bontásokra lenne szükség, ennek pedig általában az épületek megfelelő műszaki állaga is ellentmond.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

VII. kerületi példa magasabb sűrűségű, viszonylag homogén beépítésű lakótömbökre, ahol a felújítások, lakáskorszerűsítések mellett várhatóan hosszabb távon is csak a „szolíd környezetjavítás" koncepciója érvényesülhet

A várhatóan távlatban is fennmaradó súlyos nehézségek ellenére e *tömör beépítésű tömbtípus adottságaihoz igazított kezelése* sem kerülhető el. Míg a településszerkezeti szempontból általában szórványként jelentkező sűrű beépítésű bérkaszárnyák esetében egyfajta differenciált kezelést ajánlhatunk („viszonylagos elhanyagolás", illetve radikálisabb bevatkozás), ennek lehetőségei itt csak kevésbé adottak. A differenciált kezelésnek elsősorban e beépítési forma tömegessége, nagy összefüggő területeken egyenletes sűrűséggel való koncentrálódása mond ellent. Kevés az olyan városszerkezeti jellegű adottság is, mely egyes tömbök kiemelt kezelését határozottan indokolná (tér, belső főutca, jelenlegi vagy korábbi üzletutca stb.), s melyek körül, mentén jól kiválaszthatók lennének a városrészméretű megújítás csuklópontjai. Bár ezek tudatos keresése nagy összefüggő területekre készülő célirányos, mélyreható– a történeti, kultúrtörténeti, építészeti örökség vizsgálatára is kiterjedő – kutatások, tanulmányok, tanulmánytervek keretében elengedhetetlen, a kezelés általános elvéül e tömbökben, városrészekben az *egyenletességet*, a *kiegyensúlyozottságot* és a már tárgyalt folytonosságot kell tekintenünk. Már azért is, mert a társadalmi leromlás veszélye is „egyenletesen" fenyegeti a területeket, s mert a radikálisabb beavatkozásokra szolgáló, várhatóan távlatban is szűkös erőforrásokat a még inkább veszélyeztetett – következőként tárgyalandó – zónákra kell tartalékolnunk.

Az „egyenletes elhanyagolás" veszélyei, mint ezt népességi adatainkkal előbb bizonyítottuk, igen súlyosak, e tömbök bérkaszárnyáknál összehasonlíthatatlanul jobb minőségű lakásállománya is határozottan ellentmond az ilyenfajta koncepcióknak. El kell fogadnunk ugyanakkor – legalább is a rövidebb távlatban – hogy az erőforrások hiánya miatt a tulajdonos javító beavatkozásainak mértéke és ezek hatásai is csak korlátozottak lehetnek. Az is bizonyos, hogy csak *a lakásgazdálkodás, az ingatlankezelés és a lakossági – bérlői – öntevékenység kellő összhangja* hozhat viszonylag alacsonyabb költségek mellett is érzékelhető eredményt.

Alapvető fontosságú e területeken is a *lakásállomány minőségének javítása*. Javaslataink e téren nagyjából megegyeznek az alacsonyabb sűrűségű bérkaszárnyáknál vázolttal: a lehetséges mértékben szorgalmazni és támogatni kell a bérlőkezdeményezésű lakáskorszerűsítést. E területeken is a bérlakásállomány fenntartását látjuk helyesnek, a bérlakások privatizálásának esélyei igen csekélyek, távlati veszélyei pedig e zónákban is súlyosak. A lakásgazdálkodás – a bérlőkiválasztás – szociális és

egyéb szempontokkal egyeztetett célirányos módszerei itt is alkalmazhatók, a ház bérlői kezdeményezéseket elősegítő előzetes felújítását azonban e területeken a *„szolíd környezetjavítás"* költségeivel is meg kell terhelni, illetve esetenként a felújítás részévé válhat a lakások korszerűsítése is.

A szolíd környezetjavítás fogalma némi magyarázatot igényel. Azt jelzi egyrészt, hogy ennek keretében nincsen mód az alapvető környezeti kapcsolatok (égbolt, zöldfelületek felé elsősorban) javítására, olyan mértékűek és jellegűek azonban a beavatkozások, hogy azok a ház alapszanálásával együtt érzékelhetően jobb környezeti minőséget biztosítanak. Alapvető céljuk a ház – tömeges alkalmazásukkal a környék – bérlői kezdeményezéseket is befolyásoló *vonzerejének növelése.* Egyfajta mikroléptékű kompenzációt jelent az egyenletesen magas sűrűséggel szemben, mely végül is lassíthatja a reálisan fenyegető környezeti-társadalmi folyamatokat. Mint ilyenek településtörténeti léptékben mérve rövid távú hatásúak, azaz –egyéb lehetőségek híján – újra csak el kell fogadnunk a hosszú távon mérhető veszteségeket. Eszközei korlátozottak, s a rövid távú hatékonyságra is tekintettel csak olyanok lehetnek, amelyek alacsony költséggel megvalósíthatóak. Csak kevéssé ismert szakmai körökben is, hogy a megvilágítás jelentős mértékben javítható a homlokzatok, nyílászárók anyagának és színének megválasztásával, ebből a szempontból az udvarok, a függőfolyosók burkolata sem elhanyagolható tényező. A zöldfelületek, a növényzettelepítés lehetőségei erősen korlátozottak, de nem kilátástalanok. A függőfolyosók olyan kialakítása, átalakítása, amely lehetőséget ad növényzettelepítésre, az adott „gang"-szakaszhoz való pszichológiai jellegű kötődést, de a szemközti lakásoktól való viszonylagos izoláclót is elősegíthetl. A növényzet nemcsak a szabad tűzfalakra futtatható fel, hanem megfelelően kialakított szerkezetek beiktatásával a függőfolyosók között is. Egyfajta laza „zöld háló" alakítható ki a burkolt udvarokon elhelyezett, földet tartalmazó edényekkel, s maga a burkolt udvar is élénkíthető így sötétségtűrő növényanyaggal. A nemzetközi kutatások és gyakorlati tapasztalatok alapján (megint Bécs és a nyugatnémet gyakorlat szolgál jó példákkal) sem becsülhetők le ezek az eszközök. A legegyszerűbb bevatkozások is, melyek erősítik a lakók lakókörnyezethez való integrációját, alapvető fontosságúak, különösen, ha azok az emberek öntevékeny, környezetalakító tevékenységét is elősegítik. Ugyanez a helyzet az - e területeken kevésbé gyakori – társművészeti alkotásokkal (szobrok, kutak, üvegablakok stb.), értékes építészeti részletekkel, a kulturális örökség megőrzésén keresztül ezek is integráció erősítő elemek.

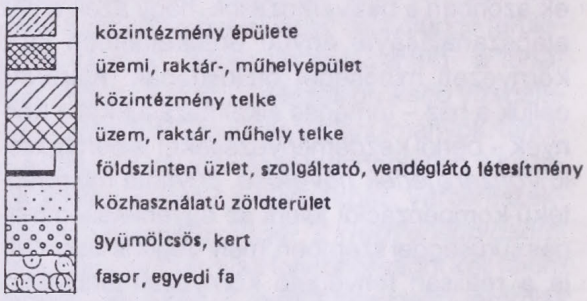
E javaslataink mindenképpen csak „minimális programként" kezelendők, a rendelkezésre álló eszközök bővülésével természetesen az átfogóbb környezetjavítás lehet a követendő cél. Egyes esetekben a korábban javasolt részletes vizsgálatok, tanulmányok azt is kideríthetik, hogy beépítési altípusunk homogenitása a tömbök egy jelentékeny csoportjánál a feltételezettnél kisebb, illetve e jellegzetesség csak környezeti szempontból (egyenletes sűrűség) általánosítható. A felmért 50–50%-os komfortos–komfort nélküli lakásminőség eloszlás mellett az is feltételezhető, hogy jelentősebb számban vannak olyan bérházak is, melyekben túlnyomó többségben vannak a komfortos lakások. A homogenitást gyengítő tényező lehet az épületek fizikai állapota, az épületszerkezetek minősége, állaga is. E jellegzetesen spekulációs építésű városrészekben gyakori volt a gyengébb minőségű építőanyagok, nem teljes értékű épületszerkezeti megoldások alkalmazása. Viszonylag gyakran fordulhat elő így, hogy az e tömbökben is központi feladatként javasolt alapszanálás már józan gazdaságossági megfontolások, technológiai, építésszervezési szempontok miatt kiegészülhet a lakások korszerűsítésével, komfortosításával, esetenként lakásösszevonásokkal. Az is kiderülhet, hogy egyes épületszárnyak felújítása helyett célszerűbb a részleges bontás, azaz *kisebb*-nagyobb *mértékben a fellazítás, a környezetjavítás szempontjai is érvényesíthetők.* Előfordulhat, hogy valamely, a területen preferálható funkció a legkedvezőtlenebb környezeti helyzetű – esetleg ráadásul nedves – földszinti lakások irányába kíván terjeszkedni. Egy, a jelenleginél kiegyensúlyozottabb lakásépítési- lakásgazdálkodási rendszeren belül helyt lehet majd adni az ilyenfajta igényeknek is, akkor természetesen, ha ezzel az adott ház környezeti helyzete is javítható.

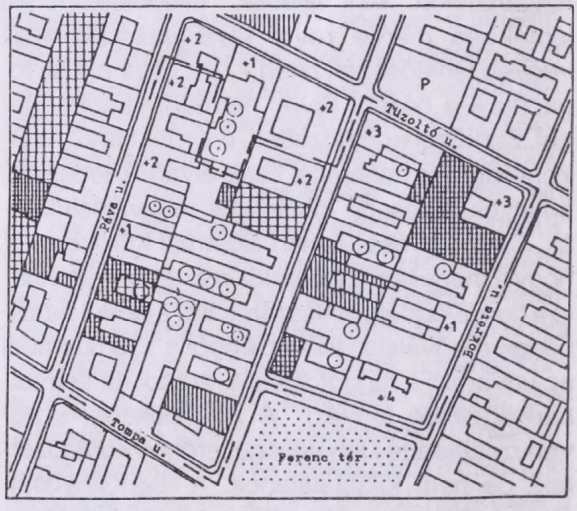
Tisztában vagyunk azzal, hogy ezeken az egyenletesen magas sűrűséggel beépített, s népességi-társadalmi szempontból is kényes helyzetű területeken magára a javasolt alapfeladatra – az alapszanálásra – is csak nehezen biztosíthatók az eszközök. A döntően lakásgazdálkodási és ingatlankezelési tevékenységek ennek ellenére itt sem különülhetnek el teljes mértékben a nagyobb léptékű, nagyobb távú, hatású várostervezési feladatoktól. E területek kezelése során ugyanakkor a városrendezésnek is fel kell adnia tradícionális szakmai-intézményi elkülönülését. El kell fogadnia, hogy e városrészekben hagyományos szakmai ambíciói kiélésére ma csak kevéssé van módja, s erőfeszítéseit a kisebb léptékű, lokális feladatok megoldása mellett döntő mértékben a megalapozó, előkészítő és más kapcsolódó szakterületeket is szolgáló, jórészt *kutatási-programalkotó tevékenységek*re kell összpontosítania. Igazi várostervezőként, kevésbé városrendezőként.

A szélesebben értelmezett várostervezői attitüd a társadalmi-népességi problémák kezelésében is jótékony módon hasznosulhat. E városrészek javítása során is fontosnak kell tartani ugyanis a bérkaszárnyák esetén már körvonalazott szempontokat: a fokozatos megújító tevékenységeknek elsősorban a helyben lakó népességet kell szolgálniuk, a lemaradó rétegek társadalmi integrációját a lakáshelyzet és a környezet javításának eszközeivel is elő kell segíteni. Teljes házak, tömbök kiűrítését kerülni, de legalább a legszükségesebb mértékre korlátozni szükséges, *a radikális népességcsere e városrészekben is antiszociális megoldásként értékelendő.* A lakáspolitika – lakásgazdálkodás most kiépítendő, differenciált támogatási–-kompenzációs rendszerének is figyelembe kell vennie e nagy összefüggő területek tömegesen jelentkező igényeit.

Erősen heterogén beépítésű tömbök (B)

Bár a vizsgált tömbök e csoportja diagramunkon az előbb tárgyaltakkal határos,– azoktól balra, a hasonló lakásminőségű, de lazább beépítésű (1–2 m^2/m^2) zónában – morfológiai szempontból éppen azok ellentettjét képezi. Durva közelítéssel azok a korábban rekonstrukciósnak hívott átépítésre szánt tömbök sorolódnak ide, amelyek épületállománya méret és minőség szempontjából is meglehetősen heterogén, s melyekben az egyéb – főleg kisebb üzemi, raktározási – funkciókkal való keveredés is gyakori. E heterogenitást – alig érzékelhetően – a népességi adatok is tükrözik: bár az egyetemet, főiskolát végzett aktív munkaerő részesedése a lakásminőség javulásával mintegy arányosan növekszik (40–60%, illetve 10–14%), mindenütt igen magas a segéd- és betanított munkások részaránya. (Az utóbbi – 30 körüli érték csak 6-8%-kal jobb a leggyengébb lakásállományú, már tárgyalt bérkaszárnyákénál.)

Alacsonyabb sűrűségű heterogén beépítésű és területfelhasználású rehabilitációs tömbök az ún. Középső-Ferencvárosban. A tömbök átépítése jelenleg folyik.

A tömbtípus e megkülönböztető sajátosságai, jellegzetes városszerkezeti elhelyezkedése (VIII., IX., kerület Nagykörúton kívüli részei) újra a már tárgyalt várostörténeti folyamatokkal, a "történeti átépülés" szakaszaival függnek össze. Úgyszólván kizárólag azokban a városrészekben fordulnak elő, amelyek beépítése már a XVIII. század végén (pl. Józsefváros) vagy a XIX. század elején (pl. ún. Középső-Ferencváros)

megkezdődött, ahol azonban a városközponttól való nagyobb távolság státuscsökkentő szerepe miatt *az átépítési tevékenység egyik későbbi periódusban sem volt teljes körű.* E történeti folyamat eredményeként állt elő az a sajátos helyzet, hogy egyetlen lakótömbben máig együtt találhatók a múlt század közepéről származó földszintes bérházudvarok, az eklektika még jó légtérarányú, de általában rosszabb lakásállományú bérházai és a századvég, századelő szecessziós bérházmonstrumai jobb lakásokkal, de általában elviselhetetlen sűrűségű beépítési móddal. A képet – a „városképet" – tovább színezik a kimondottan bérkaszárnya jellegű házak csoportjai s egy-egy a két háború között emelt, az előbbiekhez viszonyítva igen magas lakóértékű lakásokat tartalmazó, de gyakran gyengébb minőségű épületszerkezetekkel épült bérház.

A viszonylag alacsony sűrűségi értékek, de a bérkaszárnyákénál alig kedvezőbb társadalmi rétegződésre utaló népességi adatok is az előzőkből következnek. A szintterület-sűrűség alacsony (1–2 m^2/m^2) értékét elsődlegesen a megmaradt földszintes bérházak (<1 m^2/m^2) és az egyemeletes épületek okozzák, ugyanezen házak azok, amelyeknek általában kicsiny, rossz minőségű – és nedves – lakásai a legalacsonyabb státusú népességi rétegeknek adnak otthont. E két összefüggő mutató ugyanakkor egymással éppen ellentétes irányban befolyásol. Míg a viszonylag alacsony szintterület-sűrűség önmagában is és az átfogóbb, megújítási programok irányába ható következményeiben is egy magasabb színvonalú lakókörnyezet lehetőségét hordozza, a népességi adatok óvatosságra intenek. Ez utóbbiak itt is alig jobbak a bérkaszárnyákénál, a főútvonalaktól általában távolabb fekvő tömbökben az elhanyagoltság, a fenntartási, karbantartási, javítási munkák elmaradása is hozzájárul ahhoz, hogy a legsúlyosabb szociológiai jellegű gondok (szellemi, testi fogyatékosok növekvő aránya, cigányság koncentrációja a leginkább leromlott részeken, lumpen elemek fokozódó mértékű beköltözése, a korábban jórészt munkás őslakosságot zavaró életvitel, viselkedési formák, bűnözés stb.) e tömbökben jelentkeznek a leghatározottabban. A két jellemző antagonizmusa is nyilvánvaló: minél inkább kihasználjuk a legrégibb, leggyengébb épületek teljes vagy részleges bontásának műszaki-gazdasági lehetőségéből adódó környezetjavítási esélyeket, annál kevésbé kerülhetők el a népességi folyamatokba való radikális beavatkozás gondjai (végleges elköltöztetés időseknél, tartalék lakásállomány hiányában nem biztosítható az eltávozók akár csak kissé jobb minőségű lakáshoz juttatása, egy magasabb státusú népességcsoport beköltözésekor jelentkező feszültségek stb.). Az adott helyen és időben *optimális megoldás* nyilvánvalóan csak a *műszaki-környezeti és a társadalmi szempontok együttes mérlegelésével található meg.*

E két szempont kompromisszumos jellegű kezelése már amiatt sem kerülhető el, mert e városrészekben – az előbb tárgyalt „homogén" tömbökkel ellentétben – a *városrendezési, építészeti beavatkozás lehetőségei igen gazdagok.* A gazdasági mellett éppen a népességi jellegű kötöttségek azok, melyek józan korlátot szabhatnak az építész-városrendező környezetalakító ambícióinak. A következőkben ezért nem vállalkozhatunk többre, minthogy a – műszaki – lehetőségek széles skálájából kiválasszunk néhány jól körülhatárolható beavatkozási módozatot, majd tényleges alkalmazhatóságuk esélyeit a társadalmi-gazdasági dimenzió alapján becsüljük meg.

E városrészek, tömbcsoportok sajátos adottságai már régebben, a II. világháború előtt is jól ismertek voltak. A fizikai értelmű környezetalakítás ténylegesen nagyobb lehetőségei is hozzájárultak ahhoz, hogy Budapest e városrészeiben a 70-es évek végéig az úgyszólván *teljes körű bontás és átépítés koncepciói* kaptak egyeduralkodó szerepet. A nagyszámú külföldi és a kevés budapesti megvalósult átépítés tapasztalatai alapján az ilyenfajta radikális, a településszerkezeti, infrastrukturális adottságok jelentős részét figyelemen kívül hagyó, a kialakult morfológiai, városképi értékeket is tagadó beavatkozások visszaszorultak. Részletesebb tárgyalásuktól eltekinthetünk.

Előző koncepciónktól, alapvető céljaikat tekintve, csak kisebb mértékben – elsősorban az építészeti-morfológiai és infrastrukturális adottságok „érzékenyebb" kezelésében – térnek el azok a megújítási stratégiák, amelyek e heterogén beépítésű tömbökben jelentős szerepet szánnak az új lakásépítésnek. Jogosságuk nem vitatható: a gazdaságosan csak alig felújítható

kicsiny, rossz felszereltségű, nedves lakásokat tartalmazó földszintes bérházak helyén, a már kialakult foghíj- vagy ideiglenesen más funkciók által használt telkeken tág tér nyílhat az új lakásépítés előtt. A nemzetközi tapasztalatok azt is igazolják, hogy az *új lakásépítés*nek a *városmegújító tevékenységek rendszerébe való szerves bekapcsolása jelentős és kihasználandó lokális városfejlesztő erő.* (Megint Bécs példája lehet mintaadó: 1980 óta a támogatott magánlakás-építés mintegy fele a „sűrűn beépített" területeken valósul meg, a városi bérlakásépítésben ez az arány az 1980-as 25%-ról 1986-ig 75-85%-ra növekedett az új helyi városmegújítási törvények hatására.) A magas fejlesztő potenciál ellenére *a megújítás és az új építés kellő összhangjának megtalálása* általában sem könnyű feladat, de e városrészekben – ahol valóban minden tömb különböző – az adottságok is döntő mértékben befolyásolhatják e törekvést.

A megújítás lehetőségei a tömbök e csoportjában *a városépítés,* az átfogó környezetalakítás *szintjén is általában adottak.* A városmegújítási stratégiák túllépnek az építési telek, a viszonylag homogén módon kezelhető tömbrész, sőt az összefüggő lakótömb léptékén is. Az új építés – feltételezett – nagyobb súlya lehetővé teheti *új környezetgazdagító közterületek* (terek, közkertek) kialakítását is, egyes utcavonalak szélességének, funkcionális karakterének kedvező módosítását, úgy ráadásul, hogy mindezek – a megújuló infrastrukturális és ellátási rendszerrel összhangban – egy magasabb színvonalú „környezeti háló" csomópontjaiként, összekötő vonalaiként jelennek meg. (Az amúgy is kiüresedő tömbrehabilitáció kifejezés használata e stratégiákkal kapcsolatban már ezért is félrevezető.)

Nem szabad ugyanakkor említés nélkül hagyni az effajta beavatkozási koncepciók egy igen lényeges, még mindig csak fizikai tartalmában szemlélt feltételét, illetve következményét. A nagyobb léptékű környezetjavítás érdekében általában el kell fogadnunk a tömbök alapstruktúrájának – ezen belül is elsősorban a telekállapotnak – részbeni vagy teljes módosítását. Nem igényel részletesebb magyarázatot az, hogy egy tömbrész köztérré, kertté alakítása, vagy egy, a tömbön belül elhelyezett gyermekintézményhez vezetett gyalogút, de akárcsak egy jelentősebb – fasorok, parkolók létesítését is segítő – utcaszélesítés is kikényszerítheti a *telekrendszer megváltoztatását.* (Az új lakásépítés építészeti tervezési és technológiai szempontjai is szerepet játszhatnak ebben: egyidejű építés esetén a meglevő telekrendszerhez való – pontos – igazodást a változatosság jogos építészeti igénye sem indokolhatja.) Az átfogó környezetjavítási stratégián belül emiatt általában előnyös helyzet hozható létre, ha a tömbök legalább egyes részein a korábbi telkek összevonásával *tömbtelkes építési övezet*et hozunk létre. A tárgyalt tömbök jelentős része a jelenlegi városrendezési szabályozás szerint egyébként is tömbtelkes övezetbe tartozik. E besorolás indítéka azonban csak kevéssé a fenti gondolatmenetünkhöz hasonló megfontolásokban, hanem a korábbi – radikális – átépítési koncepciókban, a tömbtelkes építési formákhoz kötődő, pozitív előítéletben keresendő. Hangsúlyozandó ezért, hogy e tömören beépített városrészekben a tömbtelkes forma előnyei nem a teleknélküliség általában környezetalakítási zavarokhoz vezető ideájához, hanem ahhoz az egyszerű lehetőséghez kapcsolódnak, hogy egy telken több főépület helyezhető el. A megmaradó épületek kezelésével összehangolt új építés révén a jelenleginél kedvezőbb légtérarányú udvarok, udvarkertek alakulhatnak ki úgy, hogy közben a beépítés morfológiai struktúrája csak kevéssé változik, s kihasználhatók a környezetalakítás kontinuitásában rejlő – korábban már említett – értékőrző és integratív erők is.

Azzal, hogy előbb felhívtuk a figyelmet a tömbtelkes építési forma értelmezésének és alkalmazásának egyes korlátaira, burkoltan a *városrendezési tervezési gyakorlat megújításának igényé*re is utaltunk. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a telekrendszer átalakításának igénye nem teljes körű, csak igen mélyreható elemző-tervező munka eredményeként készülhet el egy olyan rendezési terv, amely kellő szabályozó erővel képes szolgálni a városmegújítási folyamatot. Az új lakásépítés feltételezett magas súlya mellett is egy időben *hosszan elhúzódó, építő-megújító tevékenység*gel kell számolni. A tervnek nem csak a leginkább aktuális, területileg koncentrált építési és felújítási-korszerűsítő munkák számára, hanem a nagyobb távon és elszórtan jelentkező hasonló igényekkel kapcsolatosan is kellő mélységű információt kell tartalmaznia.

Előbb azokat a konkrétabb környezeti-társadalmi vonatkozásokat említjük, amelyek a kerületi tervek és részletes rendezési tervek szintjén a módszertani korszerűsítést indokolják. A tárgyalt heterogén beépítésű tömbök viszonylag alacsony sűrűségi adatai mellett számos esetben lehetőség van a *szintterület-sűrűség* – ennek következtében a lakásszámok – növelésére is. E lehetőség a városmegújítási tevékenységrendszer intézményi tagoltsága, a koordináció hiánya mellett könnyen csábíthat arra, hogy az érintett tömböket kizárólagosan az új lakásépítésre szolgáló helyszínekként kezeljük. Még ha biztosított is, hogy a *fennmaradó lakóépületek felújítása, korszerűsítése az új építéssel* egyidőben megvalósul, rendkívül zavaró helyzet állhat elő a két tevékenységi sor egymástól független kezelése miatt. Tekintve, hogy az új épületek helybiztosítása is általában nagyszámú lakás bontását kívánhatja meg, a megmaradó jobb - de majdnem mindig magasabb és kedvezőtlenebb környezeti helyzetű lakásokat tartalmazó - házaknál és azok összefüggő csoportjainál részleges bontások már alig jöhetnek szóba. Elsősorban a tömbbelsőkben lehet rendkívül zavaró a megmaradó házak szigetszerű kezelése: ormótlan tűzfalak jelentkezhetnek az új építés udvaraiban, ráadásul úgy, hogy mögöttük hosszú időszakra konzerválódik a lakások kedvezőtlen környezeti helyzete.

Műszaki-környezeti téren *az új építés és a megmaradt épületállomány kiegyensúlyozott kezelésé*nek eszközei adottak, a nehézségek elsősorban a tulajdonviszonyok terén jelentkeznek. Az új építési tevékenység révén a beépítettség általában akkor is csökken, ha egyébként nő a szintterület-sűrűség. Az így létrejövő nagyobb udvarok, kertudvarok szinte kínálják, hogy a megmaradó épületek feléjük forduló tűzfalait homlokzatosítsuk, azaz a környezetjavítás előnyeit – legalább részben – az őslakókkal is megosszuk. Eltekintve most a beavatkozások költségvonzatától, akkor áll elő úgyszólván megoldhatatlan helyzet, ha az új építésű tömbrészen a megmaradó bérházakétól eltérő – pl. társasházi – telektulajdon jön létre. Nemcsak a bérlakások közvetlen környezeti viszonyainak javítása válik így rendkívül problematikussá (a szomszédos telek irányában történő bérlő kezdeményezésű környezetjavítási szándékokat a szemlélet ma már tolerálja), hanem az *is lehetetlenné válhat, hogy a tömb helyben maradó lakói a létrehozott új, magasabb színvonalú környezetet használhassák.* Semmissé válhatnak ezáltal azok az előnyök, amelyek az új lakásépítés sűrűn beépített területre való átterelését elsősorban indokolhatják, az a jótékony hatás, melyet az új építés egy nagyobb összefüggő terület környezeti viszonyainak átfogó javítására gyakorolhat.

A környezetjavítás és -használat terén jelentkező gondok nyilvánvalóan most is szorosan összefüggnek a tárgyalt városrészek társadalmi megújításával kapcsolatos rövidebb vagy hosszabb távú lakáspolitikai-lakásgazdálkodási koncepciókkal. E népességi szempontból is gyorsan erodálódó térségekben egyet kell értenünk azokkal a korábbi rehabilitációs elképzelésekkel, melyek – ha burkoltan is –, a lakosság társadalmi összetételének kiegyensúlyozottabbá tételét is előirányozták, azaz, *egy optimális mértékű népességcserét* elképzelhetőnek, sőt szükségesnek tartottak. (A megfogalmazásokban a felfrissítés kifejezés egyaránt utalt a fiatalabb, gyermekes családok arányának növelésére és a magasabb státusú társadalmi rétegek súlyának fokozására is.) *Rendkívül kényes* azonban az az *egyensúly*, melyet egy ilyen kompromisszumos jellegű koncepció elfogadása esetén kezelnünk kell.

E szempontból is döntő jelentőségű tényezőnek kell tekintenünk az *újonnan létesülő lakások tulajdonviszonyait*, használati jellegét, illetve a beruházási tevékenység formáit. A jelenleg domináns szervezett magánlakásépítés (pl. OTP) szolíd lakásminőségre, lakásméretekre és a lakáspiacon megnyerő építészeti kvalitásokra való törekvésével – eltekintve most az előbb vázolt környezeti-használati gondoktól – jól szolgálhatja a területmegújítás céljait. Erősen félő azonban, hogy a gyorsan romló városrészekben az e már részben piaci jellegű lakásépítési vállalkozásoknak súlyos *rentabilitási gondok*kal kell megküzdeniök. Az 1986. évi szabadpiaci lakásárakra vonatkozó részkutatásunk is jelezte, hogy a lokális környezet minősége alapvetően befolyásolja a vásárlók értékítéletét, s hogy ebben az értékítéletben a társadalmi környezet jellege – minősége – messze nem elhanyagolható tényező. (A vizsgált évben a leginkább leromlott városrészekben az összkomfortos régi lakás egy m^2-ének szabadpaci ára még éppen csak

meghaladta a 12 000 Ft-ot) Könnyen előállhat így, hogy a környezet általános minőségének javításához még éppen elfogadható színvonalú építés termékei *már* az eladhatóság határa fölé kerülnek. Az is bekövetkezhet természetesen, hogy a támogatásokkal elfogadhatóvá tett árat megfizető új lakástulajdonos majd később érzékeli a környezeti háttér határozott értékcsökkentő szerepét, s neki kell átvállalnia annak terheit is.

E rentabilitási feszültségek és a környezetjavítás előbb tárgyalt nehézségei nyilvánvalóan összefüggnek. A lakásépítő szervezetek előtt érdekeik érvényesítése során tulajdonképpen két út áll: *növelni a vállalkozás, a hozzá kötődő környezetjavítás nagyságrendjét*, területi kiterjedését, vagy a lehető legteljesebb mértékben elkülöníteni, izolálni az újonnan létrehozott lakókörnyezetet. Az előbbi megoldás általában keresztülvihetetlen, s a „radikális rekonstrukció" túlhaladott koncepcióját idézi fel, az utóbbi pedig a már tárgyalt környezeti-használati ellentmondást élezi ki. Tekintettel arra, hogy a leromlott városrészekben a megmaradó házak bérlakásainak privatizációja – az előzőkben tárgyalt tömbtípusokhoz hasonlóan – aligha képzelhető el, valószínű, hogy a bérlakásépítés szorgalmazása jobban szolgálhatja a városmegújítás ügyét. Általánosságban is az a meggyőződésünk, hogy a Budapesthez hasonló méretű és helyzetű városokban nem a *könnyebben mobilizálható,* a szociális jellegű feszültségek kezelésére is megfelelőbb bérlakásállomány felszámolását, hanem a bérlakásrendszer korszerűsítését kell feladatnak tekinteni. A lakásépítés dominanciáját megcélzó, s mindig bontásokkal járó városmegújítási koncepciókat a társadalmi közvélekedés is inkább elfogadja, ha az új bérlakások legalább egy része az ideiglenesen elköltözöttek vagy a hozzájuk hasonló társadalmi rétegek számára épülhet, s ha a rossz minőségű, nedves lakásukból véglegesen elköltözők és a helyben maradók helyzete is javítható.

Tudatában vagyunk annak, hogy a most tárgyalt koncepcióvázlatunk is egy javuló helyzetű gazdaság feltételezésére épül. A jövőkép bizonytalansága miatt ma inkább az alább – harmadikként – következő, a *telkenkénti, telekcsoportonkénti megújítás*t célul kitűző alternatíva tűnik a leginkább célravezetőnek. A növekvő társadalmi és szakmai egyetértés ellenére mi – városrendezőként – inkább fenntartásainkat hangsúlyozzuk annak ellenére, hogy a *kisebb léptékű beavatkozások,* azaz a telkenkénti kezelés koncepcióját a gazdaságiak mellett számos végiggondolásra érdemes terv támogatja. Ezek egyaránt táplálkoznak szigorúan gyakorlatias és már-már végletesen teoretikus forrásokból, közülük több, olyan valódi értéktényezőre hívja fel a figyelmet, melyet korábban elhanyagoltunk, mások – sajnos – súlyos félreértéseken alapulnak. Vizsgálatunkat az utóbbiakkal kezdjük.

A kis lépésekben történő megújítási stratégiák támogatói egyaránt hivatkoznak a nemzetközi gyakorlat ez irányú elmozdulására és azokra az előnyökre, amelyek a településfejlődési-fejlesztési kontinuitásban rejlenek. A nemzetközi gyakorlatban – a számos korábbi durva, környezetidegen beavatkozás ellenhatásaként is ma valóban a telkenkénti, épületenkénti kezelés a domináns. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az, hogy az effajta megújítási tevékenységek gyakran nem soklakásos bérházakra, hanem „polgárházakra" irányulnak, ahol környezeti értelemben a fő feladatot a hagyományos beépítési struktúra időközben rárakódott elemektől való megtisztítása képezi. A budapesti – a „magyar" – bérház maga is egyedi képződmény, nem valamely nyugati beépítési formáció puszta másolata. Kutatásunk alapján úgyszólván bizonyos, hogy a feudális jellegű tulajdonjogra vezethető vissza, a földszintes, kapuáthajtós városi polgárház és a zsellérsoros beépítés ötvözeteként jött létre, majd ez a formáció vált többszintessé. Sűrűsége esetenként jelentősen magasabb a jellegében hasonló európai (Berlin, Bécs) példákénál, az ezzel összefüggő környezeti gondok tömeges jelentkezése pedig abból is fakad, hogy Budapest bérházállománya a II. világháború során kevésbé károsult. Az európai gyakorlatot példaadó mivoltában mindezek miatt kellő óvatossággal kell kezelnünk.

Az organikus fejlődés-fejlesztés előnyeit hangsúlyozó érvekkel általánosságban egyet kell értenünk, e konkrét esetben: az érvelés azonban visszájára fordul. Éppen a történeti fejlődés spontán folyamatai idézték elő a városrészek gyors fizikai és társadalmi leromlását, s hozták létre a beavatkozásra érett helyzetet. A lakásépítő tőke fokozatos visszahúzódása, a „besűrítő" átépítések elmaradása miatt maradt

fent e területeken a legrégibb, leggyengébb lakásállomány, s a jövőben – a piaci viszonyok várható térnyerése mellett – sem várható, hogy a tőke e területeket preferálja majd. Mint láttuk, a magasabb minőségre törekvő lakásépítés itt rentabilitációs gondokkal küzd, az esetleges külföldi erőforrások aligha e városrészek felé irányulnak majd. Inkább *egyes kedvezőtlen folyamatok felgyorsulásá*tól kell tartani, a magasabb tőkeerejű termelő, szolgáltató munkahelyek „inváziójának" fokozódásától, attól, hogy a leggyengébb épületeket, azok telkeit, a foghíjtelkeket az itt még domináns lakófunkciótól idegen, azt zavaró tevékenységek foglalják el. Egy fellendülő gazdaság lakásépítés-lakáspiac körülményei között várhatóan a kedvezőtlen társadalmi folyamatok is felgyorsulnak: tovább fokozódhat a társadalom perifériájára szoruló rétegek e városrészben való koncentrálódása.

Alapvető fenntartásaink ellenére számos esetben – s különösen akkor, ha az új lakásépítés a megújítási folyamatban még hosszú ideig nem tud részt vállani – az épületenkénti, telkenkénti (telekcsoportonkénti) javítás koncepciója marad az egyetlen járható út. Az érintett városrészek gyorsuló leromlását elkerülendő, e stratégia itt széles körben és úgy alkalmazandó, hogy előnyös következményei maradjanak túlsúlyban. Ez utóbbi elv hangsúlyozása különösen fontos, hiszen a tömbök telkenkénti kezelése esetén a *nagyobb mérvű környezetjavítás esélyei rendkívül beszűkülnek,* illetve meglehetősen esetleges módon az adott telek, illetve a közvetlen környezetében levő telkek helyzetétől, beépítésétől válnak függővé. Annak a veszélye fenyeget így, hogy az egyetlen telekre, épületre korlátozott javító beavatkozások révén a legkedvezőtlenebb környezeti helyzetek is túlzottan hosszú távra konzerválódnak, azaz a népesség várhatóan tovább fokozódó környezetérzékenysége miatt az egyébként kellően feljavított lakások is elértéktelenednek (ld. az említett bécsi példát!). Újra csak az időbeni távlatok problematikája kerül előtérbe, amelynek kezelésében a fejlesztési kérdések megválaszolását is részben felvállaló, koncepciózus, de a részletekre, a *szakterületi kapcsolatokra* (pl. ingatlankezelés) *is kitekintő rendezési tervek szerepe* alapvető lehet.

A „kis lépésenkénti" megújítási stratégia legfontosabb korlátainak felvázolása után adósok vagyunk még kétségtelen *előnyei*nek rövid felsorolásával.

- A hazai szakmai közvélemény csak az utóbbi időben hangsúlyozza erősebben, hogy a kisebb léptékű – a szűkebb lakókörnyezetbe való – beavatkozások társadalmi-lakossági következményei könnyebben felmérhetők, kezelhetők, a lakossági-bérlői együttműködés, kezdeményezőkészség, sőt a lakossági kontroll gyakorlásának feltételei is kedvezőbbek. A nemzetközi tapasztalatok arra is utalnak, hogy a nagyobb léptékű, átfogóbb beavatkozások esetén is előnyösebb a feladatsor kisebb, az adott lakóközösség méretét is figyelembe vevő akcióegységekre való lebontása.
- Mint korábban leírtuk, a tömbtípus alapvető jellegzetessége az épületállomány és a környezeti helyzet rendkívül nagymérvű heterogenitása. E heterogenitásnak nyilvánvalóan a beavatkozások sokféleségében, változatosságában is tükröződnie kell. (Másképpen kezelendő nyilvánvalóan a komfortos lakásokat tartalmazó sarokház, a gyenge lakásállományú bérkaszárnya, vagy a kellemes környezetű egyemeletes bérház, vegyes minőségű lakásállományával)
- A telkenkénti kezelés során nagyobb az esély arra, hogy bizonyos lokális környezeti és építészeti értékek megőrzésre kerüljenek. Egy jó légtérarányú udvar kellemes zöldfelületei éppúgy fennmaradhatnak, mint esetleg egy-két jobb minőségű magasföldszintes épület, sőt földszintes bérház is. Egy lakásépítés-centrikus beavatkozás során – bár ott a városrészléptékű környezetjavítás lehetőségei nagyobbak – általában éppen ezek a lakókörnyezettel való azonosulást is segítő lokális értékek esnek áldozatul. A meglevő változatosság hosszabb távon való fennmaradásának is kétségkívül vannak hasonló előnyei, a telkek oldalhatárán magasabb tűzfal homlokzatosítható, sőt az esetleg megmaradó alacsony épület felett a keskeny utca túloldalán levő ház megtarthatja kapcsolatát az éggel, a nappal, a udvar zöldjével.
- Az is várható, hogy a szükségszerűen változatos beavatkozási-javítási tevékenységekhez távlatban a tulajdonosok, a megújítást, építést kezdeményező, lebonyolító közösségek, szervezetek, építővállalatok fokozódó

változatossága társul majd. Az egymásnak megfelelésből származó előnyök példák nélkül is nyilvánvalóak. Az egyedi, változatos adottságokhoz való finom igazodás minden bizonnyal a költségtakarékosabb megvalósítást is elősegíti.

- Nagyobb a lehetőség a telkenkénti kezelés során a hosszabb távú területtartalékolásra, ha a rövid távú érdekek túlzott érvényesülése megakadályozható.

Valószínűleg még számos előnyös sajátosság lenne érvként felsorakoztatható a heterogén tömbök telkenkénti kezelése mellett. Fontosabb azonban most annak tisztázása, hogy milyen legyen a viszony e koncepcióváltozat és a lakásépítés által irányított változat között. Antagonisztikusak, kibékíthetetlenek-e a kétféle megközelítés ellentétei, vagy mód van azok egyidejű, egymást segítő alkalmazására? Nyilvánvaló, hogy a telkenkénti megújítási stratégia kizárólagos alkalmazása esetén az új lakásépítés – ha egyáltalán részt vállal a megújításban – a foghíjbeépítések esetlegesen jelentkező feladataira korlátozódhat csak, így aligha járulhat hozzá hatékonyan a nagyobb térség átfogó környezetjavításához. Az sem lehet kívánatos, hogy egy későbbi ütemben folyó új építési tevékenység érdekében egyes időközben felújított, korszerűsített házak akárcsak részlegesen bontásra kerüljenek. Kibékíthetők, sőt kétségtelen előnyökké oldhatók fel ugyanakkor az ellentétek *a két változat egyidejű alkalmazásával.*

Már említettük, hogy a meglevő adottságok, értékek az új lakásépítés által dominált megújítási folyamatban is jórészt telkenkénti differenciáltsággal kezelendők, különösen a tömbök azon részein, ahol az új építés hatásai már kevésbé érvényesülnek. Még messzebb juthatunk az előnyös kompromisszumok útján, ha e gondolatmenetet városrészméretre is kiterjesztjük, s a lehető legpontosabban meghatározzuk azokat az *összefüggő zónákat* (utcavonalakat, tömbsorokat stb.), *ahol egyik vagy másik változat prioritásának kell érvényesülnie.* Nyilvánvalóan így az egyes részletmegoldásokat tekintve a tömbök szintjén az elkerülhetetlen kompromisszumok könnyebben megköthetők, az iterációs jellegű munka amúgy is szerves velejárója mindenfajta koncepciózus tervezésnek. Nem hagyhatók itt említés nélkül a helyi társadalom érdekérvényesítési esélyei terén nyerhető előnyök sem: ha tömbönként, tömbcsoportonként erősen különböznie is kell a lakáskörülmények javítását elősegítő intézkedéseknek, a kisebb javulás közeli reménye is biztatóbb, mint a több évtizedes várakozás addig, amíg a rehabilitáció végre „eléri" a területet.

Az előbbiek alapján még közelebb jutottunk az e városrészekben folytatandó átfogó tervezés jellegének meghatározásához. Már előbb is utaltunk arra, hogy nem elegendő, s nem is lehetséges itt csak a „kemény" városrendezési eszközök (szabályozási, építési vonalak, építési övezet, sűrűségi, ellátási paraméterek stb.) alkalmazása, szükséges, hogy a tervezés szerves része legyen a kellő alapossággal feltárt adottságokból fakadó fejlesztési elvek, módszerek meghatározása is. (A klasszikus kategóriákban gondolkodva: jóváhagyandó munkarészként kellene kezelnünk az intézkedési tervet is!) E szemlélet elfogadtatása révén nemcsak a városmegújítás ügye, hanem a ma egyre inkább kiszolgáló, követő szerepre korlátoztatott városrendezési szakma is sokat nyerhet.

Sűrűbb, kevésbé heterogén beépítésű tömbök (C)

A vizsgált tömbök e csoportja diagramunkon a homogén, magasabb sűrűségű rehabilitációs tömbök csoportja (A) fölött helyezkedik el. A korábbi koncepciók a – rekonstrukcióval szembeállított – tömbrehabilitációt tartották kezelésük kívánatos módjának. Városszerkezeti elhelyezkedésük előző típusokhoz hasonlóan jellegzetes. A Belváros déli részének néhány régebbi építésű tömbje (pl. Bástya u., a Károlyi kerttől É-ra fekvő tömb) sorolódik ide – mintegy jelezve a középkori városmag e részének viszonylagos fejlődési elmaradását –, másik részük a két körút közötti gyűrű belsejében, illetve a keskenyebb, organikus módon létrejött korábbi főutcák (pl. Baross utca, Majakovszkij utca) mellett helyezkedik el. Viszonylag magasabb sűrűségi értékeik (2 m^2/m^2 és 3 m^2/m^2 szintterület-sűrűség között) jórészt ezen elhelyezkedéssel függnek össze.

Budapest e már erősen központi fekvésű részein az „alapításkori" beépítés emlékei, a földszintes bérházudvarok már eltűntek. A második – a századvégi késő eklektikus, szecessziós – átépítés azonban itt sem volt teljes, jelentős arányban maradtak meg e zónában az alacso-

nyabb, egy-két emeletes kora eklektikus bérházak is. Ez utóbbiak gyengébb lakásállománya – illetve a nagyszámú udvari, komfort nélküli lakás – miatt marad e tömbökben is a komfortos lakások aránya még a 60–80% között, ugyanezen házak alacsonyabb beépítési sűrűsége miatt nem emelkedik a szintterület-sűrűségi érték az amúgy már igen magas, 3 m^2/m^2 fölé.

A lakosság társadalmi rétegzettségét tekintve érdekes megfigyelni, hogy *e tömbök adatai a vizsgált összes tömb átlagértékei körül helyezkednek el*. A felsőfokú tanintézetet végzett aktív keresők aránya 20% körül van, s a segédmunkásoké is csak kevés tömbben tér el érzékelhetően a 171 tömb 20,6%-os együttes átlagértékétől. A komfortos lakások arányának értékei is a budapesti átlag körül szórnak. A tömbök ismeretében egyfajta dinamikus egyensúlyt kell feltételeznünk: igen jelentős sűrűségüket és elhanyagoltságukat a lakossági értékítéletben a viszonylagos központi helyzet előnyei kompenzálják. (A városközponttól mért távolság fontos szerepét a szabadpiaci lakásárak matematikai-statisztikai vizsgálata is kimutatta.)

Tulajdonképpen ugyanezen jellemzők voltak azok, amelyek a korábbi városmegújítási koncepciókban e tömböket a rehabilitációs jellegű munkálatokra kijelölték: a történeti városmagban vagy annak közvetlen közelében való elhelyezkedés, a legfontosabb idegenforgalmi, kulturális intézményekhez való közelség, az intézményközpont területi bővítésének szándékai természetes módon irányították a figyelmet e tömbök felé. A magas sűrűségi értékek, s a viszonylag jobb lakásminőség már hamar, a 70-es évek elején nyilvánvalóvá tette, hogy a radikális bontás és újjáépítés koncepciói itt nem jelenthetnek megoldást. A területek központi fekvéséből fakadó magas területértékre tekintettel a tervek a lakókörnyezet lokális minőségének jelentős javítását irányozták elő (tömbbelsők feltárása részleges bontásokkal) úgy, hogy magas bonyolultságú műszaki megoldásokkal (többszintes területfelhasználás) a helyi és összvárosi szintű intézményépítés, rekonstrukció számára is tér nyílt volna (pl. a BUVÁTI terve az Erzsébetváros 4 tömbjére 1971-ből). Felmerült később a városrészméretű környezetgazdagítás itt aligha megvalósítható koncepciója is (pl. Belső-Erzsébetváros részletes rendezési terve 1979-ből).

Az e városrészekben megvalósult egyetlen rehabilitációs program (VII. kerület 15-ös tömb) a lokális környezetjavítás részfeladatát helyezte előtérbe úgy, hogy a foghíjbeépítésekkel és a megmaradó házak korszerűsített lakásaiban úgyszólván *teljes népességcserét* valósított meg. A megújítás magas költségei, a létrehozott új lakókörnyezet nem mindenben kielégítő minősége (túlzott méretű, ugyanakkor csak az új lakók által használható közkert a tömbbelsőben) és a radikális népességcsere koncepciójának más programok (pl. VI. kerület) tapasztalatai alapján is egyre nyilvánvalóbb tarthatatlansága együtt a *szemlélet módosítását* tették szükségessé. Bár közben számos olyan elvi jellegű tervezői javaslat (tervpályázatok elsősorban) született, amely a kívánatos műszaki-környezeti-társadalmi egyensúly létrehozását segíthette volna elő, az anyagi lehetőségek beszűkülése a nyolcvanas évek közepéig a felújító,konzerváló koncepciók irányába való visszalépést kényszerítette ki. A legutolsó években megint gyökeres szemléleti változásnak vagyunk tanúi. Az intézményi funkciók építésében érdekelt – jórészt külföldi – tőke fokozatosan intézményterületként értékeli fel a városszerkezetileg legelőnyösebb fekvésű tömböket, tömbcsoportokat (pl. Majakovszkij utca, Madách sétány) miközben a lakásfejlesztésben elkötelezett szervezetek a piaci törvényekre hivatkozással könnyű szívvel mondanak le korábbi kudarcaik helyszíneiről.

E rövid történeti áttekintés is jelzi a városrészek megújításának rendkívüli nehézségeit, egyúttal azt is vázolni tudtuk, hogy mely koncepcióváltozatokat kell mindenképpen kizárnunk (túlzott mértékű fellazítás, népességcsere). A központi elhelyezkedésből fakadó magasabb területérték telek- és ingatlanpiaci hatásaival távlatban mindenképpen számolni kell. Emiatt e városrészek egyre kevésbé lesznek tiszta lakóterületekként kezelhetők, bizonyos azonban, hogy *az intézményi funkciók térnyerését* a területek egy megújuló gazdaságban is rendkívüli mértékben *korlátozni fogják*. Az is hozzátendő ehhez, hogy a nem lakóterületi funkciók arányának jelentős növelése csak akkor támogatható, ha azok egy átfogó megújítási koncepcióba illeszkednek, s bizonyos kiinduló feltételek teljesítésével hozzá tudnak járulni a környező lakóterületek minőségének javításához is.

A városközponthoz közvetlenül csatlakozó sűrű beépítésű *lakóterületek fokozatos funkcionális átalakulása* a világ nagyvárosaiban jól ismert, úgyszólván törvényszerűen jelentkező – folyamat. E zónák fokozatosan avuló, gyengébb lakásállományú tömbjeiben a tulajdonosoknak általában el kell fogadniok, hogy házaik lakbérbevételei – kedvezőtlen környezeti viszonyok miatt is – viszonylagosan csökkennek. Gyakran választják ezért azt a megoldást, hogy házaikat, azok egyes részeit *egy magasabban jövedelmező használati módba viszik át* (penzió, szálloda, iroda stb. – ld. a bécsi „Józsefváros" egyes részeit!). A magas sűrűség, a kedvezőtlen környezeti helyzet miatt Budapesten is jogosnak kell ítélnünk az effajta átalakulást segítő koncepciókat, megvalósításuk feltételei azonban még jórészt hiányoznak.

A korlátozó tényezők között itt csak említeni tudjuk, hogy a nyugati nagyvárosok többségével szemben *Budapest még csak a decentralizációs folyamatok egy korai fázisában van,* már emiatt sem várható, hogy a közelebbi jövőben a lakáshelyzet mennyiségi-minőségi mutatói határozottabban javuljanak, s legalább egy minimális lakástöbblet létrejöjjön. (Bécs lakossága több, mint fél millióval csökkent az elmúlt évtizedekben, ez a körülmény és az új lakásépítés együtt mintegy 120 000 lakást szabadított fel, melyek jelentős része üres, illetve második lakásként csak időszakos használatban van.) A lakáshelyzet javításáért – de legalább a feltételrendszer kidolgozásáért – felelős közösségi szervezeteknek emiatt rendkívüli óvatossággal kell kezelniük a piaci viszonyok várható térnyerésének tárgyalt hatásait. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy nem ezek azok a városrészek, ahol lakástöbblet termelésre törekedni lehet, a funkcionális átalakulás esélyeitől függetlenül is *e területeken távlatban mindenképpen a lakásszámok fokozatos csökkenésével kell számolni.* A funkcionális átalakulás – s mint látni fogjuk, a környezetjavítás és lakáskorszerűsítés – igényelte *lakáspótlásnak jórészt a város más zónáiban kell megvalósulnia.* Többek között éppen korábban tárgyalt területeinken, tömbjeinkben, ha az új lakásépítést egyre inkább a városmegújítás generatív tényezőjévé kívánjuk tenni. (Érdemes itt felfigyelni a területi – egészen regionális szintű összefüggések szigorúságára: a városmegújítás már emiatt sem csak Budapest, s ugyanennyire nem csak az egyes kerületek ügye.)

A funkcionális átalakulás-átalakítás koncepciójának van *számos lokális tényezője* is. Bár a Belső Erzsébet-, Ferenc- és Józsefvárosban még inkább a Belváros déli részén jól kimutathatók azok a jellegzetes intézményi koncentrációk, amelyek egyedi karaktert biztosítva az átalakulás csuklópontjait, gerincvonalait képezhetik, ezek összefüggő tiszta funkciójú lakóterületekbe ágyazódnak. Határozott eltérések fedezhetők fel a konkrétabb fizikai-morfológiai adottságok terén is. Különösen a „nőtt" városrészekben (pl. Belső-Erzsébetváros) keskeny mellékutcák intézménytelepítésre való alkalmassága jóval alatta marad a korábbi főutcákénak. A hosszú utcasorokon át fennálló „magasföldszinti" helyzet is arra utal, hogy a funkcionális átalakulás folyamatának erőteljesebb érvényesülése esetén is még igen hosszú ideig *tiszta lakóterületek és lassan kialakuló intézményi zónák együttélésével* kell számolnunk.

A várostervezésnek e folyamatok, koncepciók hatékony kezelése érdekében megint csak bővítenie kell hagyományos, a szabályozásra összpontosító működési körét. A rövid történeti áttekintés azt is jelezte, hogy az eddig készült részletes rendezési és tanulmánytervek vagy valamely ideális véghelyzet prekoncepciójából indultak ki, vagy túlzott jelentőséget tulajdonítottak egyes részfeladatok kezelésének. (A központbővítési koncepciók például – a lakásszféra eddigi merev ellenállása miatt – utóljára a „Madách sugárút" 60-as évek végén készült ambiciózus tanulmányában kaphattak hangot, ennek gondolatát elevenítik fel egyes újabb tanulmányok.) Határozott véleményünk, hogy számos, már évtizedek óta folyamatosan tervezett – és áttervezett – területen is szükség van arra, hogy a várható folyamatok és a tágabb területi összefüggések ismeretében újra kellő alapossággal áttekintsük a fejlesztés lehetőségeit, meghatározzuk *környezetelvű feltételrendszerét.* Csak az ilyen kiindulású, a jelenlegieknél mélyebbre hatoló vizsgálatokkal megalapozott, ugyanakkor kellő szabályozó erejű tervek alapján dönthető el, mely területsávokban preferálható az intézményfejlesztés, hol kell különös figyelmet fordítani ennek környezeti és egyéb hatásaira, illetve hol kezelhetők a tömbök, telekcsoportok a máig megszokott módon: a tömbre-

habilitáció alapegységeként, elsődlegesen a helyben lakó népesség javítandó lakókörnyezeteként.

Az *intézményfejlesztés környezeti hatásait* különös súllyal kell kezelni. E városrészekben – mint láttuk – a lokális környezetnek a magas sűrűséggel összefüggő alacsony minősége súlyos ellentmondásban van a magasabb területértékkel, fejlesztési potenciállal. Ez az ellentmondás nyilvánvalóan csak úgy oldható fel, ha az intézményépítés – túllépve az adott építési helyszín, telek által megszabott feltételek szűkkeblű kielégítésén – önmagában is (közhasználatú, részleges közhasználatú intézményudvarok, zöldfelületek, bevásárló passzázsok stb.) és a szomszédos lakótelkekhez, lakóépületekhez való kapcsolataiban is hozzájárul a lokális környezet javításához. A 3 m^2/m^2 körüli átlagos és meglehetősen egyenletes eloszlású szintterület-sűrűség mellett minden reálisan adódó lehetőség kihasználandó a jelentős részben megfelelően felszerelt lakások közvetlen környezeti kapcsolatainak javítására is. Ebből a szempontból esetenként az olyan beépítési mód is elítélendő, melynél az új épülettömegek szigorúan „befeszülnek" a telket határoló tűzfalak közé, véglegesen elzárva ezzel a szomszédos bérházak lakóinak fény irányába való kitörési lehetőségeit (pl. Aranykéz utcai parkolóház).

Az *intézményfejlesztési* koncepcióváltozatban természetszerűen a környezeti vonatkozások kevésbé közvetlen, *városrészléptékű összefüggései* is kezelendők. A már jelenleg is igen jelentős hivatásforgalom és szállítás fokozódó zavaró hatásai nemcsak a szint alatti parkolás kiépítésére vonatkozó előírások szigorú betartását követelik meg, hanem adott időpontban a viszonylagos forgalommentesítés, *a területi forgalomcsillapítás,* illetve jól kiválasztott vonalak mentén a *gyalogosítás* is megvalósítandó. (Előbb tárgyalt tömbtípusainkat befoglaló városrészekben is szóba jöhetnek ilyen megoldások, ott azonban nem a központbővítési stratégia részeként, hanem a helyi közösségi életet is szervező, kisebb intézményközpontok vonzó, védett környezetének megteremtése céljából.)

Bár az intézményépítéssel fontos fejlesztő energiák kapcsolhatók be a városmegújítási folyamatba, ezek hatása területi értelemben csak korlátozott lehet. Elsődleges feladatnak továbbra is a lakóterületi rendeltetés által meghatározott igények kielégítését kell tekintenünk. E kedvező elhelyezkedésű, magas értékű, jobb lakásállományú de igen magas beépítési sűrűségű városrészekben a *lakókörnyezet javítása* a *megújítási stratégiák meghatározó eleme kell, hogy legyen.* A városrészléptékű – leginkább közvetett – környezeti kapcsolatok javítása elsősorban a meglevő *közterületek kezelésére* kell, hogy korlátozódjon. A már javasolt területi forgalomcsillapítás, egyes utcavonalak „lakóutca" jellegű kiképzése, fásítása része kell, hogy legyen a lakóterületeket megújító stratégiáknak is, megvalósításuk feltétele a személygépkocsi-tárolás, elsősorban a helyben lakók igényelnek megoldása. (A megfontolt területtartalékolás itt alapvető fontosságú.) Újabb, a környezetminőség javítását is szolgáló közterületek kialakítására várhatóan csak egyes különleges esetekben lesz mód (pl. Madách sétány), ezekkel kapcsolatosan a rendezési terveknek határozottan állást kell foglalniok.

A viszonylag értékes lakásállomány a lakótömbök szintjén megvalósítandó környezetjavítás lehetőségeit is erősen beszűkíti. Tekintve, hogy itt is érvényesül az a szabályszerűség, hogy az újabb építésű, jobb lakásállományú bérházak egyúttal magasabbak, így zsúfoltabban is beépítettek, az e házakban levő *lakások közvetlen környezeti kapcsolatainak javítása* az esetek egy jelentős részében *csak értékesebb épületszárnyak, lakások bontása árán lehetséges.* Emiatt az az egyébként optimálisnak tekinthető megoldás sem alkalmazható mindig, amelynél a beépítés új „modulját" *két szűk belső udvar összenyitásával* kialakított kertudvarok adják (ld. a VII. tömb DNy-i sarkát). Gyakrabban adódik olyan lehetőség, hogy néhány egymással szomszédos, gyengébb minőségű – általában alacsonyabb – épületeknél gazdasági szempontból is előnyös a hátsó épületszárnyak bontása, s ezek helyén egy, az udvar összenyitásával nyerhetőnél *nagyobb méretű tömbkert* hozható létre. A tömb adottságainak megfelelően tulajdonképpen e *két megoldástípus megfelelő kombinációja* vezet célra akkor, ha tekintettel vagyunk e kétféle beavatkozás környezetetjavítás szempontjából határozottan eltérő jellegére. Az udvarok összenyitása révén elsősorban az érintett lakások közvetlen környezeti kapcsolatait javítjuk, a tömbkert kialakí-

tásával ilyen közvetlen előnyök általában csak akkor nyerhetők, ha a feléjük forduló tűzfalakat homlokzatosítjuk, vagy a lakásokat más eszközökkel irányukba áttájoljuk.

Tömbkertek létrehozása nyilvánvalóan csak akkor célszerű, ha azok a környező tömb házainak, lakásainak lehető legnagyobb hányadából megközelíthetők. Közterületi jellegű használatuk a már tárgyalt „védelmi" okokból aligha képzelhető el, így általában el kell fogadnunk, hogy a létrehozott tömbkertek csak az adott tömb vagy tömbrész lakosságát szolgálhatják. (Erről egyébként több helyszín vizsgálata is meggyőzött: a belső városrészek néhány ilyen jellegű kertjét a lakók zárják, de legalább az „Idegeneknek tilos a bemenet" felirat jelzi azok „félprivát" használatát.) Ha a tömbkertek mérete erre megfelelő és a választott műszaki megoldás – pl. részbeni vagy teljes szintbeni elválasztás – kellően környezetelvű, a kert egyes részei, területsávjai a lakók személygépkocsijának tárolására, illetve a tárolók megközelítésére is felhasználhatók. Bár természetesen „finom" átmenetek elképzelhetők, elvben határozottan meg kell különböztetnünk e kimondottan lakóterületi jellegű környezetjavító beavatkozást a tömbökön átvezetett *fedett vagy nyitott bevásárló passzázsok*tól, az elsődlegesen valamely intézmény szabad területi funkcióinak helyet adó udvaroktól. Ezek jogosultsága nyilvánvalóan csak egy nagyobb, összefüggő területre kiterjedő rendezési koncepció keretében igazolható, használatuknak is feltétele hálózatuk viszonylagos folytonossága, megfelelő kapcsolatuk a város legfontosabb üzletutcáival. A hazai – és a nemzetközi – tapasztalatok szerint ezek sem tekinthetők korlátlan közhasználatú területeknek, a védelem, a lakók nyugalmának igénye itt is általában a zárható megoldásokat kényszeríti ki. E városrészek esetében is kimondható, hogy kerülni kell a használati és térszervezési szempontból bizonytalan megoldásokat, ezek amúgy is általában a megvalósítás gazdasági korlátaiba ütköznek.

Az *új lakásépítés szerepe* e tömbtípusban az előbb tárgyaltaknál jóval kisebb lehet csak. Mégha azt az ideális térszervezési és építészeti megoldások keresése indokolná is, a legszükségesebb mértékre ajánlatos korlátozni a tömbbelsőkben a kiegészítő jellegű építési munkálatokat. Nemcsak az ilyenfajta építés gazdaságtalan volta indokolhatja ezt, hanem a hamarosan tárgyalandó lakossági szempontok is. Emiatt az új építés általában néhány foghíj olyan beépítésére szűkítendő le, melynél a beépítés választott módja egyaránt figyelembe veszi a tömb belső struktúráját és a tömböt határoló, úgyszólván mindig *keskeny utcák környezeti igény*eit. Az építési vonalhoz és a szomszédos magasabb épületek párkányvonalához való szigorú igazodás utcaképi szempontból sem mindig előnyös, fontosabb ennél, hogy elkerüljük a 9–12 méter széles utcák túloldalán levő házak,lakások túlzott takarását, elsötétítését. (A két világháború között elterjedt francia udvaros beépítési mód, vagy a felsőbb szintek visszaugratásának eszközei jól ismertek.) Hasonló szempontok veendők figyelembe az emeletráépítésnél is. Az előzőekben elmondottakat összefoglalva: mindenképpen el *kell kerülnünk a magas beépítési sűrűség további fokozását*, sőt az esetek zömében el kell fogadnunk a lakásszintfelület, illetve lakásszám kisebb mértékű csökkenését is. A bontások és az egyéb beavatkozások (pl. lakásösszevonás) miatt bekövetkező lakásveszteséget – mint már mondottuk – más, új építésre alkalmasabb területeken lehet pótolni.

A lakásállomány és a *helyben lakó népesség kezelését* illetően is határozott megkötéseket kell megfogalmaznunk. Korábban a nemzetközi gyakorlatban, s az első ismertetett hazai kísérletek során is legalább burkoltan megfogalmazódtak olyan koncepciók, amelyek a központi fekvésű városrészekben a lehető legmagasabb értékű lakásállomány, egyfajta „elit lakóterület" létrehozására törekedtek. A magas telekérték és a leginkább *tőkeerős társadalmi rétegek megújításba való bevonás*ának szándéka egymást erősítő szempontként jelentkeztek. A nemzetközi tapasztalatok, de az első ilyen indíttatású budapesti programok ellentmondásai, kudarcai is hamar felhívták a figyelmet a koncepciók mögött meghúzódó feszültségek súlyosságára. Társadalmi szempontból egyre kevésbé volt elfogadható az ún. „gentrifikációs" folyamat, mely az alacsonyabb jövedelmű családok feljavított városrészekből való tömeges távozásával járt együtt. Számos országban (pl. Franciaországban) a szociális támogatási rendszerek szerves részévé – sőt egyik legfontosabb elemévé – vált a *lakbérek támogatásának a városmegújító tevékenységekhez is*

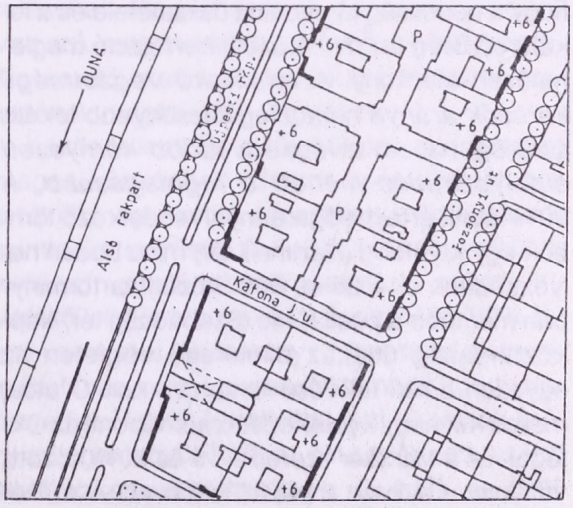
kapcsolt formája, annak érdekében, hogy a rehabilitáció anyagi terhei csak kisebb részben, illetve csak fokozatosan háruljanak át a helyben maradó családokra. (A fokozatosság pl. azt jelentheti, hogy legalább a lakásban élő első generáció részesül a támogatásból, s a megnövelt terhek csak a következő, egyéb okokból támogatásra már nem szoruló generációt, illetve bérlőket terhelik.) E kérdés a folyó hazai lakáspolitikai-lakásgazdálkodási koncepcióalkotási munka keretében nem kapott még kellő súlyt, pedig egy piacibb alapokra helyezkedő rendszerben a *célirányos támogtások kiépítése* nálunk is *alapfeltétele* kell, hogy legyen *a társadalmi értelemben elfogadható városmegújítási tevékenységnek.*

A vizsgálataink során beszerzett népességi adatok, s az első programok konkrét tapasztalatai is jól mutatják, hogy tárgyalt tömbjeink *lakossága* is *csak igen korlátozott mértékben képes a városmegújítás anyagi terheinek átvállalására.* Bár e központibb fekvésű tömbökben valószínűleg a privatizációs elképzelések keresztülvitelének esélyei kissé jobbak, itt is a bérlakásállománynak egy korszerűsített lakásrendszer kereteiben való fenntartása a célszerű. Mégha az előnyös vásárlási feltételek mellett – és vegyes tulajdon létrejötte nélkül – a lakások eladhatók is lennének, különösen a „stratégiailag" legfontosabb helyeken a megosztott tulajdoni forma egészen biztosan akadályozná a tömbök hosszabb távon elengedhetetlen környezetjavító megújítását. (Ld. erről még később!)

Vizsgált lakótömbjeink megújítására adott javaslataink várhatóan jól összhangba hozhatók a népességi-társadalmi szempontokkal. Ha a műszaki-fizikai beavatkozás terén lemondunk a korábbi koncepciók – a tömbrehabilitáció – egyfajta maximalizmusáról, s elfogadjuk, hogy az itt mindenképpen környezetjavítással is összekapcsolandó felújítások, korszerűsítések sem igénylik szükségképpen a tömbök elszakíthatatlan egységként való kezelését, nagyobbak a lehetőségek arra, hogy a javító munkálatok elsődlegesen a helyben lakó népességet szolgálják. Elérhető így, hogy a népesség elköltöztetése csak azokon a helyeken váljon szükségessé, ahol a részleges vagy teljes bontás elkerülhetetlen, vagy ezt a ház szerkezeti állapota indokolja, s a „szolíd városmegújítás" (a bécsi újabb koncepciók elnevezése) népességi szempontokra érzékeny – korábban tárgyalt – módszerei legyenek alkalmazhatók ott, ahol a beavatkozás mértéke kisebb („alapszanálás", bérlőkezdeményezésű korszerűsítés, tűzfalak homlokzatosítása, udvarokban növényzettelepítés stb.). A beavatkozások módszereinek differenciált alkalmazásával várhatóan a népesség felfrissítésének, a magasabb jövedelmű, fiatalabb gyermekes családok preferálásának óvatosan kezelendő koncepciója is szerephez juthat, nem utolsósorban a környezetjavítás eredményeképpen.

A műszaki-környezeti és a népességi szempontok kezelésének szükséges differenciáltsága, a megvalósítás kisebb egységekben való végrehajtása természetesen nem mondhat ellent a *városszerkezeti összefüggésektől* a telek- telekcsoport, az épületek, *a lakások léptékéig kontinuitást kereső átfogó koncepciók*nak. Az összhang megteremtésében – ahogyan erre már többször utaltunk – az önmagát is megújító várostervezés szerepe alapvető kell, hogy legyen.

1/e Magas sűrűségű, viszonylag jó lakásminőségű tömbök

Kiugróan magas sűrűségű, jó lakásminőséggel rendelkező lakótömbök a Duna-parton, ahol a telepszerű építés gyakorlata érvényesült

Vizsgált tömbjeink e csoportja korábban bemutatott diagramunkon felül (80%-nál magasabb komfortoslakás-arány) és „jobbra a magasabb sűrűségű tartományban (2–4,5 m^2/m^2 szintterü-

let-sűrűség) helyezkedik el. A népesség társadalmi rétegzettségét jelző adatok a sűrűséghez hasonlóan erősen szórnak (felsőfokú végzettségű aktív keresők aránya a 11,3% és 35,6% között).

Közös jellemzője e tömböknek a *viszonylag kedvező elhelyezkedés.* Valamennyi vizsgált tömb a Belváros É-i részén, a VI. kerület belső részein, a Duna-parton, Budán, de legalább valamely fontos belső főútvonal, tér mentén található. A korábban tárgyalt tömbtípusoknál általában *jelentősen magasabb sűrűség* oka most is a kedvező fekvés. A XIX. század végi s az e századi lakásépítési vállalkozások e területeken a magasabb lakbérjövedelmekre törekedve a minőségi lakásépítést általában igen magas sűrűséggel valósították meg. Vagy újonnan igénybe vett területeknek az építésügyi szabályzatok lehetőségeit maximálisan kihasználó beépítésével, vagy már beépült területek többszöri átépítésével. A tömbök zömében ezért a bérházak harmadik generációja többségben van.

A vizsgált tömbök viszonylag nagy – e típust budapesti arányához képest bizonyára jelentősen felülreprezentáló – száma néhány érdekes, a lakosság környezeti értékrendjére is jól utaló összefüggés bemutatását teszi lehetővé.A bemutatott diagramból egyszerűen leolvasható, hogy a népesség társadalmi összetétele és a lokális sűrűség ($m^2/m^{2)}$ közötti korreláció meglehetősen alacsony. A *felsőfokú végzettségű keresők aránya* nem a legalacsonyabb lokális sűrűség, hanem *a legkedvezőbb környezeti elhelyezkedés mellett a legmagasabb.* A 30% feletti értelmiségaránnyal rendelkező tömbök egy kivétellel (Martinelli tér) mind Budán helyezkednek el, a 25 és 30% közötti tartományban már több a pesti tömb (Szabadság tér, Népköztársaság útja),az ellenkező végleten az egyetlen belső fekvésű tömb (VI. ker. Ó utca) mellett két nagy közlekedési csomópont, az Oktogon és a Marx tér szerepel 15 és 20% közötti, valamint – nyilván a prostitúció miatt – a Rákóczi tér igen alacsony 11,3%-os adatával. A lokális sűrűség hatása a terület „presztizsénél" jóval csekélyebb, de észrevehető: néhány egyébként igen kedvező elhelyezkedésű tömb (pl. Jászai tér, Belgrád rakpart, Kecskeméti utca, Mártírok útja) bizonyára igen magas (4 m^2/m^2 körüli) sűrűségi értéke miatt is szorul hátrább a népességi dimenzió listáján. *Közöttük több, kimondottan telepszerű építés* eredménye, ahol az igen magas sűrűséget az egységes tervezés és megvalósítás is elősegítette (Jászai tér: világítóudvar jellegű központi udvar szűk, hátsó udvarokkal. Mártírok útja: egymással összekapcsolt sötét udvarok sorozata két tömbben, típusházakkal).

Az a tény, hogy a központi elhelyezkedés, a tágabb környezet értékei a viszonylag magas színvonalú lakásállománnyal együtt jelenleg még ellensúlyozni tudják a lakások közvetlen környezeti kapcsolatainak súlyos hiányosságait (erre egyébként a matematikai-statisztikai analízis is rámutatott), egy ma még előre nem látható időtávlatig lehetővé teszi tárgyalt tömbjeink *környezetjavító megújításának elhalasztását.* Lehetőség van tehát arra, hogy az összetettebb, bonyolultab és költségigényesebb megújító beavatkozásokat a műszaki és társadalmi szempontból leginkább veszélyeztetett térségekben koncentrálva valósítsuk meg, miközben e kedvezőbb helyzetű tömbök esetében a teendőket az állagmegóvásra, a szükséges felújítások elvégzésére, az esetenkénti lakáskorszerűsítésekre korlátozhatjuk.

E csak viszonylagosan és időlegesen kedvezőbb helyzet természetesen nem járhat együtt azzal, hogy e tömbökben vagy azok közvetlen környezetében történő beavatkozások során a lokális környezet alacsony minőségének tényét figyelmen kívül hagyjuk, s ne törekedjünk legalább a *környezetjavítás nagyobb távú lehetőségeinek biztosítására.* El kell kerülni egyrészt, hogy az igen magas beépítési intenzitású tömbrészekhez kapcsolódó új építkezéseknél a meglevő épületállományt „örökösen megmaradó" jelleggel kezeljük, s a tűzfalakra való közvetlen ráépítéssel vagy más módon a környezetjavítás lehetőségeit egyszer s mindenkorra kizárjuk (ld. pl. a vizsgált Mártírok útja menti tömböket). Egy másik kezelési lehetőség az *intézményi funkciók* várható térnyerésével összefüggésben adódik, s *áttételes környezetjavító hatása* már rövidebb távon is érvényesülhet.

Míg a központi fekvésű rehabilitációs tömbökkel kapcsolatban korábban az intézménytelepítés lakókörnyezetet károsító hatásainak csökkentését, a lokális környezet és a városszerkezeti összefüggések megfelelő alakítását jelöltük meg elsődleges feladatként, most az intézményfejlesztés egy sajátos, a meglevő épü-

letállomány fokozatosan átalakuló használatában rejlő lehetőségére hívjuk fel a figyelmet. E legsűrűbb beépítésű tömbökben a rendkívüli feszített légtérarányok miatt a földszinti, első emeleti – sőt néha a második emeleti – lakások környezeti helyzete általában igen kedvezőtlen, ennek javítása részleges bontásokkal vagy más műszaki eszközökkel reálisan nem képzelhető el. (Gyakran igen magas építészeti értékeket hordozó bérházakról is szó van.) Várható, hogy leghamarabb ez a legkedvezőtlenebb fekvésű lakásállomány veszíti el ma még viszonylagosan magas presztizsét. Központi, vagy fontos üzletutcák menti fekvésük esetén e tömbök intézményi rendeltetések iránti vonzereje ugyanakkor magas (ld. a tömegesen szaporodó üzletudvarokat). E két konvergens szempont együttes kezelésével kettős eredmény érhető el. Az *intézményi funkciók*nak az *alacsonyabban fekvő szintterületek felé való irányításá*val fokozható a városközponti jellegű területek, városszerkezeti vonalak funkciógazdagsága, fokozatosan megszüntethető másrészt a e városrészek magas presztizsével is egyre súlyosabb ellentmondásba kerülő elértéktelenedő lakásállomány. Nem csak arról lehet szó távlatban, hogy az intézményi funkciók a meglevő szintterületeket foglalják el fokozatosan, a nemzetközi – de a hazai – gyakorlat is jól ismeri az ennél környezeti szempontból általában kedvezőbb műszaki-építészeti megoldásokat (udvarok alsó szintjeinek beépítése pl. nagyterű irodák vagy más üzleti funkciók számára).

Korábban már többször utaltunk arra, hogy Budapest számos települési folyamat tekintetében a hozzá hasonló méretű és jellegű európai városokhoz képest megkésettségi helyzetben van. Az elmúlt évtizedek sajátos településpolitikája-lakáspolitikája általában e helyzet rögzülését segítette elő, csak kevéssé adott teret olyan spontaneitásukban is törvényszerű folyamatok érvényesülésének, amelyek másutt már korábban lezajlottak. Előbbi javaslataink is ilyen jellegű folyamatokhoz kapcsolódnak: egy fellendülő piacgazdaság viszonyai közepette várható, hogy a kedvezőbb környezeti állapotokat is elősegítő spontán jellegű funkcionális átstrukturálódás utat tör magának. Természetesen ezzel együtt az is feltételezendő, hogy ugyanezen gazdaság új település- és lakáspolitikájával, a lakásépítés és a városmegújítás korszerűsített gyakorlatával képes lesz itt is a lakásszintfelület csökkenésében jelentkező veszteségek pótlására.

A legsűrűbb beépítésű és sok szempontból a legkedvezőtlenebb ökológiai helyzetben levő budapesti lakótömbökkel kapcsolatos teendőket nagyfokú változatosságuknak megfelelően tudtuk tárgyalni. Miközben határozottan törekedtünk arra, hogy bebizonyítsuk a differenciált, a környezeti beépítési típusok sajátos adottságaiból kiinduló kezelés fontosságát, számos általánosabb település- és lakáspolitikai kérdést is igyekeztünk kellően megvilágítani. Felment ez bennünket az alól, hogy a továbbiakban tárgyalandó környezeti típusoknál ezekre újból részletesen kitérjünk.

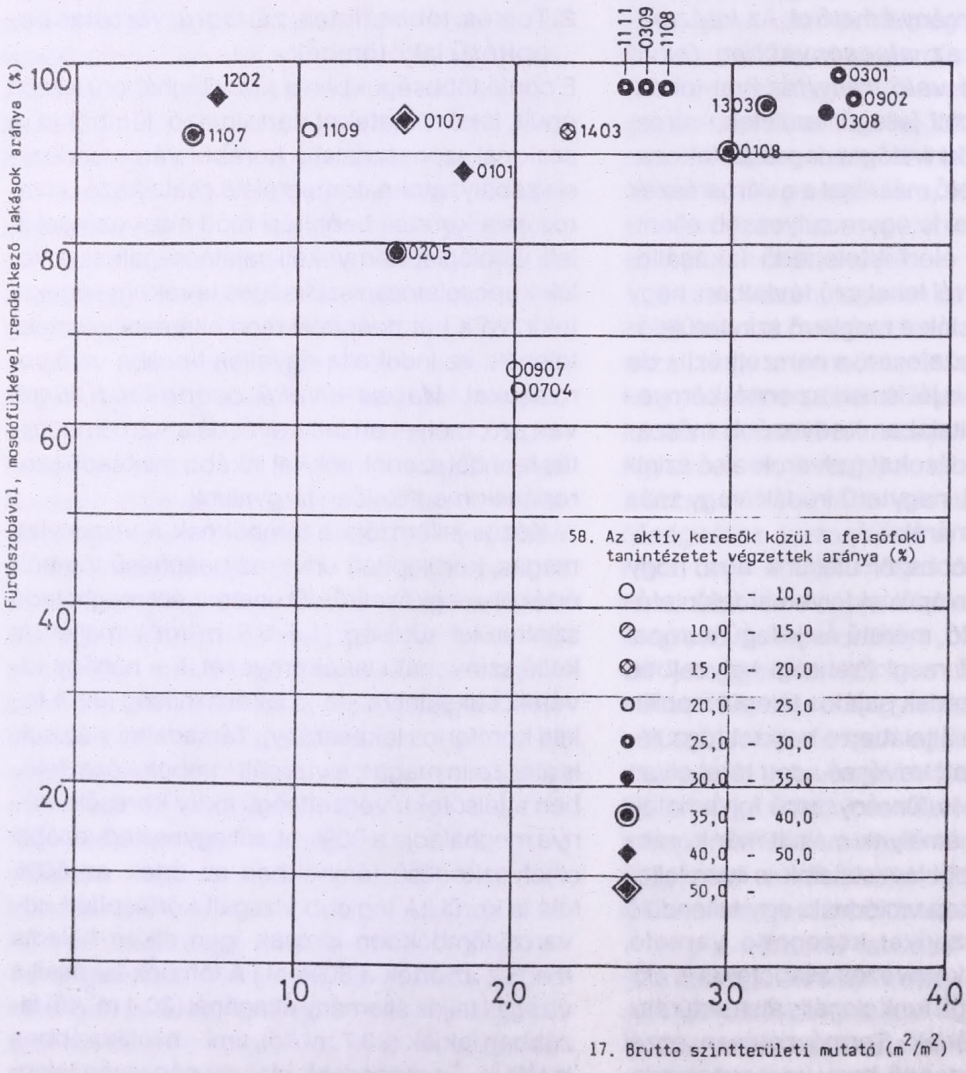
2. Telkes, többszintes, zártsorú, városias beépítésű lakótömbök

E döntő többségükben a két világháború között épült lakóépületeket tartalmazó tömböket a szakmai szóhasználat a korábbi városrendezési szabályzatoknak megfelelő csatlakozó udvaros és a keretes beépítési mód elnevezéssel illeti. Ökológiai-környezeti sajátosságaikat, a velük kapcsolatosan szükséges tevékenységeket tekintve a két beépítési mód eltérései jelentéktelenek, ez indokolta egyetlen típusba való sorolásukat. *Magas értékű beépítési típus*ról van szó, melyet emiatt kevésbé a városmegújítás teendői szerint, sokkal inkább mintaadó szerepének megfelelően tárgyalunk.

Közös jellemzője e tömböknek a viszonylag magas, körülépített udvaros beépítésű tömbök értékeit megközelítő, sőt esetenként meghaladó szintterület-sűrűség (1,5–3,5 m^2/m^2) mellett is kellő színvonalú lakókörnyezet, s – néhány kivételtől eltekintve – a jó lakásminőség (90% feletti komfortos lakásarány). Társadalmi státusuk is általában magas, a vizsgált tömbök közel felében a felsőfokú végzettségű aktív keresők aránya meghaladja a 30%-ot, sőt egyes kedvezőbb elhelyezkedésű tömbökben az érték az 50% fölé is kerül. (A legjobb vizsgált körülépített udvaros tömbökben is csak igen ritkán haladta meg ez az érték a 30%-ot.) A tömbök lakásait a vizsgált teljes állomány átlagánál (20,4 m^2/fő) lazábban lakják (23,7 m^2/fő), ami – mint korábban is láttuk – a magasabb státusú népesség jelenlétével függ elsősorban össze. A lakásállomány méretbeli összetétele ugyanakkor nem különö-

sebben kedvező, az átlagos nettó lakásalapterület – kis szórással – csupán 56,1 m^2, a 3–X szobás lakások aránya alig haldja meg a 25%-ot, s igen sok az egyszobás lakás is (39,0%). Mindez főleg a két háború közötti – esetenként kimondottan tömeges jellegű – lakásépítési vállalkozások által megcélzott *középosztályok szolíd fizetőképességével* függ össze. A kedvezőtlenebb lakásösszetétel okozza elsődlegesen azt, hogy az igényesebb nagyobb családok elhelyezésére e tömbök kevésbé alkalmasak: a körülépített udvaros tömbök mellett itt a legkevesebb a gyermek (13,2%), s átlagban itt a legnagyobb az elöregedés is.

A tömbök *városszerkezeti elhelyezkedése* rendkívül *változatos*. A két világháború közötti többszintes lakásépítés e jellegzetes formáját egyaránt alkalmazták a tömör beépítésű városrészek akkori határán (Budán éppúgy, mint a pesti oldalon, esetenként ipari övezetekhez is kapcsolódva) és a már beépült belső területeken önálló tömbökben, vagy már beépült tömbök átépítése során. Azok az eltérések, amelyeket az e tömbtípusra is elkészített háromdimenziós diagramunk mutat, részben éppen az elhelyezkedésbeli jellemzőkkel függnek össze.

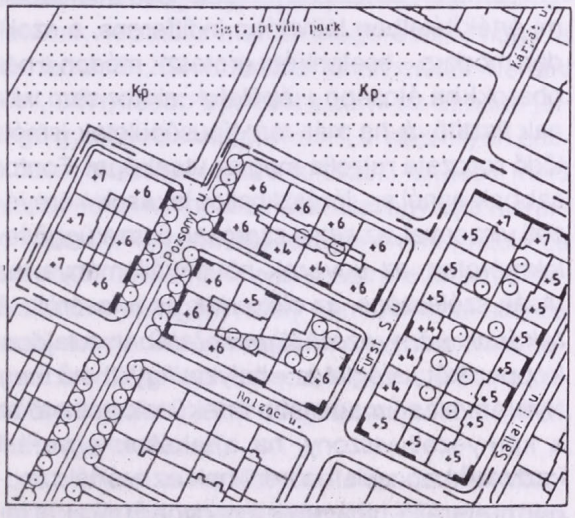

101 Naphegy u., 107 Toldy F. u., 108 Szalag u., 205 Moszkva tér, 301 Lajos u., 306 San Marco u., 309 Tavasz u., 704 Petőfi tér, 902 Bakáts u., 907 Tűzoltó u., 1107 Diószegi út, 1108 Eszék u., 1109 Nagyszőlős u., 1111 Ulászló u., 1202 Kiss János Alt. u., 1303 Szt. István park 1403 Lumumba u.

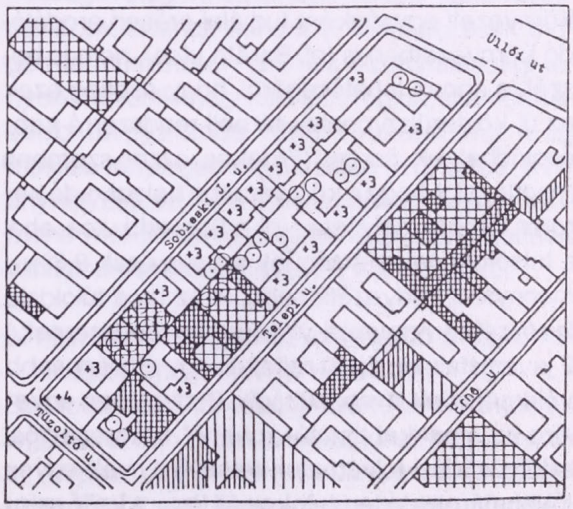
A lakásminőség, a beépítési sűrűség és a népesség képzettségének összefüggése a vizsgált keretes beépítésű többszintes tömböknél

A diagramon balra „fent" elhelyezkedő alacsonyabb sűrűségi tömbök (1,5 m^2/m^2-ig) közül a legmagasabb értelmiségarányt a lejtős terepen épült budai tömbök (pl. Naphegy, Toldy Ferenc utca) mutatják fel. A legalacsonyabb sűrűségi értékek (1 m^2/m^2-nél kisebb) oka egy később tárgyalandó típussal (földszintes, magasföldszintes zártsorú (6.)) való intenzív keveredés; az újabb építésű házak itt is magasabbak (pl. Villányi út–Ábel utca, Kiss János altábornagy utca). Sajátos helyzetű a vizsgált Moszkva téri tömb: itt egyaránt van keveredés a korábban tárgyalt körülépített udvaros és a földszintes zártsorú épületekkel, figyelemre méltó a tömb magas státusa. A magasabb sűrűségi tartományban (2 m^2/m^2 felett) már a tiszta típusok dominálnak, a 3 m^2/m^2 körüli és afölötti szintterület-sűrűség esetén úgyszólván mindig egyfajta akciószerű, nagyobb összefüggő területre kiterjedő építési tevékenység jelei mutathatók ki jelentős beépítési magassággal, csökkenő telekméretekkel. A két jellegzetes, vizsgálatainkban is megfelelően reprezentált akcióterület – Újlipótváros és Dél-Buda – mellett Dél-Pest, Zugló és Észak-Buda magasabb sűrűségű tömbjei is ide sorolódnak. A dél-pesti irányra külön fel kell figyelnünk: ezt a zártságában a környezet zavaró hatásainak ellenállni képes beépítési típust a lakóterületek ipari zónák irányába történő fejlesztésénél is sikerrel alkalmazták.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

Igen magas sűrűséggel beépített keretes lakótömbök a Szent István parkban. A szűkös, növényzetben szegény udvarok környezeti hátrányait a kedvező fekvés, az utcák nagyobb szélessége és a parkterület „kompenzálja".

Példa alacsonyabb értékű lakóterületbe ékelődő keretes beépítésű lakótömbre a Ferencvárosban. A kis lakások magas aránya és a viszonylag alacsony státusú népesség is jelzi a tágabb környezet értékcsökkentő hatását.

Külön figyelmet érdemel a két gyengébb lakásminőségű vizsgált tömb (Sobieski utca, Baráth utca); utóbbi az elavult belső városrészek korabeli átépítésének jellegzetes példáját képviseli. Meglehetősen gyakori volt a két világháború között, hogy az elavult *tömbökön keresztül* – általában középen, a legrégibb épületek helyén – *új utcát* nyitottak, s azt keretes jellegű beépítéssel szegélyezték. Esetenként ez az utcavonal nem vált a közterületi hálózat részévé, hanem az építési telek része maradt (pl. Hangya-udvar), s kerítéssel vagy más módon is védték a környezeténél általában jóval magasabb értékű tömbrészeket. E megoldások mögött nyilván az a – máig erősen ható – környezeti értékrend húzódott meg, amely az utcai lakást az udvarinál magasabbra becsülte. Mai rekonstrukciós és rehabilitációs programjaink általában a tömbbelsők kezelését helyezik előtérbe, a történeti tapasztalatok alapján is megfontolandó, nem lenne-e esetenként célszerűbb – különösen a lakásépítésre nagyobb lehetőséget adó, korábban tárgyalt zónákban – inkább megfelelően méretezett közterületek, utcák, kisebb terek tervezésére törekedni a tömbbelső sokszor erőszakolt feltárása helyett. A helyszíni vizsgálatok arról is meggyőztek, hogy egy akár csak 100–120 méter hosszú, fásított utca önálló társadalmi-környezeti egységként tud élni erősen erodálódó környezetben is (pl. Baráth utca), nem is beszélve annak lehetőségéről, hogy esetleg ezek az új közterületvonalak térbeli rendszerré kapcsolódhatnak össze. (Érdekes ezzel szemben megfigyelni, hogy a környezetbe beleolvadó keretes tömbök helyzete – pl. a Sobieski utca, ahol a felsőfokú végzettségűek aránya csak 9,6% – mennyivel kedvezőtlenebb; itt az utca túloldala is része a környezeti-viselkedési rendszernek.) E javaslataink mögött rejtetten egy általánosabb véleményünk is meghúzódik: Budapesten egyelőre az amerikai típusú „rohanó" szegregációs, szlömösödési folyamatok veszélye csak egyes jól lehatárolható területeken áll fenn, a kellő színvonalú és méretű újonnan létrehozott környezeti egységek ellenállóképességével remélhetőleg még hosszabb ideig számolni lehet.

Diagramunk – az előző tömbtípusával összehasonlítva és önmagában is – ad néhány fontos információt közvetlen, lokális környezeti viszonyok társadalmi értékelésével kapcsolatban is. Az a tény, hogy vizsgált tömbjeink lakosságának társadalmi összetétele – a néhány említett kivételtől eltekintve – a magas státusú rétegek felé tolódik el, s hogy az erre utaló adatok a legjobb fekvésű és legjobb lakásállományú körülépített udvaros bérházakénál úgyszólván mindig magasabbak, önmagában is a lokális környezet magasabb minőségére vezethetők vissza. (Vegyük figyelembe, hogy az összehasonlítás alapjául szolgáló tömbök – 1/e típus – belső lakásminősége is igen kedvező.) Önmagában szemlélve az adatsort, feltűnő, hogy az átlagosan magas értelmiségarányhoz képest a központtól távolabb fekvő pesti tömb (Zugló) mellett alacsonyabb értékeket mutatnak fel a legforgalmasabb főutakhoz kapcsolódó tömbök (Lajos utca, Bocskay út, Nagyszőllős u.). Erősen gyanítható, hogy itt is a lokális környezet – alacsonyabb – minősége a legfontosabb hatótényező.

A fentiek alapján vizsgált, keretes beépítésű tömbjeink környezeti minőségét – a modern városépítési szemlélet korábbi elítélő vélekedésével szemben – általánosságban magasra kell értékelnünk. Kiegyensúlyozott, bizonyos értelemben kompromisszumokra törekvő gazdaságos beépítési-környezeti típussal állunk szemben, melynek érdemes egyes meghatározó elemeit közelebbről is szemügyre vennünk.

A tömbök építészeti megjelenése a társadalmi értékítéletben láthatóan indifferens, a szolídan modern – esetenként groteszk módon a neobarokkba átcsapó – épületek akkor sem válnak tisztítóvá, ha már-már típusépületek ismétlődő sorozata rajzolja meg az utcaképet. Fontosabbak ennél a jórészt hallos lakások környezeti viszonyai, az ezzel szorosan összefüggő telekméretek, az udvarok növényállománya, az utcák szélessége, az előkertek és a fasorok. *A lakások környezeti kapcsolatá*ban tulajdonképpen két – végletes – helyzet figyelhető meg. Nyilvánvalóan magasabb értékűnek ítélhető az a környezeti viszony, ha a lakások egyaránt kedvező kapcsolatba kerülnek az – értékrendben preferált – utcával és a nagyobb telkeket fedő zöldterületekkel (ld. Ulászló utca). Mindkét értéktényező inkább szimbolikus, mint használati jellegű. A kellően széles, fasoros utca a lakás szempontjából éppúgy csak látvány és a megvilágítást biztosító tér, mint az általában csak a földszinti lakók által használt fásított, de erősen leárnyékolt udvar. A környezeti skála másik végén a ténylegesen csak az utcákra tájolt lakóé-

pületek tömörebb típusa helyezkedik el (pl. Szt. István park), itt a korábbi cselédszobák, fürdőszobák, konyhák az udvari szárnyon „egymásba" és kicsiny burkolt udvarokra néznek, az ellenkező oldalon azonban az utca kialakítása adhat kompenzációt (kellő szélesség, üzletutca jelleg, fasorok). Itt az egyirányú tájolás miatt a benapozás is szigorúbban kezelendő szemponttá válik.

A két világháború közötti városépítés eddig kellően nem értékelt, józan és praktikus funkcionalizmusából következett, hogy – legalább ott, ahol a keretes tömbök nagyobb városszerkezeti egységekben épültek – a csak szimbolikus értéktényezők mellett *kisebb terek, zöldfelületek, játszóterek, parkok* formájában a használati oldal is megjelent. A kor tervezői tudatában voltak annak, hogy magas sűrűségű, többszintes beépítés esetén a házak közvetlen környezete – az udvarok – csak kevéssé keverhetők az intenzívebb használat lakásokat zavaró tevékenységeivel, azok kihelyezéséről azonban általában gondoskodtak. Különös jelentőséget kap ez a kérdéskör a keretes beépítés napjainkban – a telepek városszerkezeti elhelyezkedésétől függetlenül – általánosan használt tömbtelkes formájánál. A nemzetközi gyakorlat és a hazai néhány ilyen jellegű új lakóterület használatának tapasztalatai is megerősítik, hogy a tömbbelsők funkcionális túlterhelését kerülni kell, előnyösebb azokból kizárni az átmenő jellegű gyalogos mozgásokat is, s valamilyen eszközzel biztosítani kell a földszinti lakások kellő védelmét. A környezethasználat egyfajta hierarchiájának, lépcsőzetes jellegének megfelelő és szimbolikus elemek használatára is törekvő téralakítás olyan igény, mely nem mondhat ellent a mai várostervezés magasfokú komplexitást kereső szemléletének (ld. ezzel kapcsolatban a később tárgyalandó két világháború közötti tömbtelkes telepeket is!).

Az előkert sem sorolható a kimondottan használati jellegű környezeti elemek közé, a keretes tömbök vizsgálata is bizonyította ugyanakkor, hogy a lokális környezetben az előkert – annak itt mindig kerítéssel elzárt formája – karaktermeghatározó tényező. Ezt akkor is el kell fogadnunk, ha tudjuk, hogy mai lakásépítési gyakorlatunkban használatát több szempont – pl. földszinti garázsok alkalmazása – akadályozza.

A keretes jellegű tömbökkel kapcsolatosan a *népességi szempontok város- és lakáspolitikai kezelésének* kérdéseit viszonylag röviden megválaszolhatjuk. A fiatalabb épületállomány, a kiegyensúlyozottabb népességi helyzet mellett e tömbökben magasabb az esély a bérházak lakásainak privatizálására. (Az épületek egy jelentős hányada ma is társasházi tulajdonban van.) Óvatosságra int ugyanakkor a gyakori bauxitbeton épületszerkezet, a házak egy részének igen leromlott műszaki állapota, s hogy esetenként a modern építészet kiemelkedő értékű alkotásairól van szó. A bérlői együttműködésre, kezdeményezésre, kontrollra – pl. bérlőközösségek formájában – itt várhatóan nagyobb sikerrel lehet számítani, az ebben rejlő előnyös lehetőségek kihasználására ajánlatos messzemenően törekedni.

Újra fel kell hívni a figyelmet végül arra, hogy e házak lakásai már – távlati – kapacitásuk határához közeli kihasználtsággal működnek (25 m^2/fő- höz közeli átlagérték; Bécsben ez az adat 32 m^2/fő!), így további népességfelvevő képességgel alig rendelkeznek. Az is valószínűsíthető, hogy az átlagosnál nem jobb lakásméret-összetétel miatt e tömbökben továbbra is elsősorban a magasabb státusú, de alacsonyabb fizetőképességű rétegekhez tartozó kisebb háztartások, családok találnak otthont. (E feltételezések mögött természetesen számos bizonytalansági tényező húzódik meg; mint látni fogjuk, számos később tárgyalandó tömbtípusunk ma még messze tényleges kapacitásán felül lakott, e hiányhelyzetben, és a lakásépítés alacsony volumene mellett nyilvánvalóan egy mérsékeltebb visszasűrűsödési folyamat is lejátszódhat.)

3. Telkes, többszintes, szabadon álló, többlakásos beépítésű lakótömbök

Budapest – sőt az ország – lakásállományának legértékesebb része e tömbökben helyezkedik el. A pesti oldal néhány területe (pl. a Városliget környéke, Zugló egyes részei) mellett zömük a budai hegyvidéken található. Vizsgálatainkat is elsődlegesen e budai térségre összpontosítottuk, azonban munkánkban itt kevésbé törekedhettünk a teljességre. Miután a lakások, a környezet, az ellátás minőségének elemzése mellett minden esetben a helyi népesség demográfiai, társadalmi összetételét, a lakáshasználat né-

hány fontos jellemzőjét is fel kívántuk tárni, vizsgálódásaink körét a 70-es évek végéig már beépült és lakott tömbökre kellett korlátoznunk. Nincs módunk emiatt arra, hogy a legutolsó évtized e térségen folyó lakásépítését környezeti és társadalmi szempontból mélyrehatóan értékeljük, elsődleges célunk amúgy is a – már kialakult – sajátos környezettípusok értékelése, s a velük kapcsolatos teendők körvonalazása volt. A vizsgált adatok elemzése alapján mindezek ellenére néhány igen fontos, a tömbök feltételezettnél jóval jelentősebb differenciáltságára is utaló megállapítást tehetünk.

Részben a más – magasabb vagy alacsonyabb – sűrűségű beépítési módokkal való keveredésük, részben az építés idején érvényes építési szabályzatok miatt az épületállomány jellemzőiben igen jelentős különbségek tapasztalhatók. A régebbi építésű tömböket felülreprezentáló állományon belül viszonylag magas az egy lakóépületre jutó átlagos lakásszám (10,8), s a beépítési típus szabadon álló jellegéhez képest jelentős a szórás is. A magas értékek mögött (a többszintes társasüdülőkből bérházzá alakított épületeket tartalmazó Melinda utcai tömbtől eltekintve) általában egy sajátos altípus: a századeleji bérvilla, illetve a zöldövezeti bérház húzódik meg (Nyúl utca, Mányoki út).

A tömbök *lakásállománya* a felszereltséget tekintve általában igen *magas minőségű*, a leggyengébb lakásminőségű tömbökben (Thököly út) is jóval 70% fölött van a legalább komfortos lakások aránya. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a vizsgált tömbök lakásállományának közel 10%-ában hiányzik a fürdőszoba. Bár e beépítési típusban a legmagasabb a nagyobb (3–X szobás) lakások aránya, a 33,1%-os érték önmagában, de a 170 tömb 21,9%-os átlagához képest sem különösen magas, az egyszobás lakások arányát (28,1%) tekintve pedig a többszintes lakótelepek is kedvezőbb arányt mutatnak fel. Két ismert ok áll a vártnál gyengébb adatok mögött: a komfort nélküli, illetve kisebb lakásokat teremtő *lakásmegosztások* és a 60-as évek társasházépítésén belül a *kétszobás lakások* építésének *jelentős aránya*. Mindezekkel összhangban az átlagos lakásméret sem különösen magas: 63,0 m^2.

A vizsgált tömbök zömét *magas státusú népesség* lakja. A felsőfokú végzettségű aktív keresők átlagos aránya (35,6%) itt a legmagasabb, az átlagérték közel egyezik a vizsgált „legjobb" körülépített udvaros tömbével. Nem elhanyagolható ugyanakkor az összesen 23,6%-os fizikai-munkás-arány sem, melyen belül a segéd- és betanított munkások részesedése több, mint egyharmados. Az alacsonyabb státusú rétegek vártnál kissé nagyobb részarányára utal, hogy ezekben a csak kevéssé elöregedett tömbökben átlagosan még mindig 10%-ot tesznek ki a 8 osztályt el nem végzett felnőttek.

A magasabb képzettségű népességi csoportok fokozottabb jelenlétével függ össze, hogy e tömbök lakásai viszonylag alacsony sűrűséggel lakottak, azaz magas az egy főre jutó átlagos nettó lakásterület értéke (23,6 m^2/fő). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy e zöldövezeti tömbök között sem találkoztunk kiugróan magas átlagértékekkel, sőt előbb tárgyalt körülépített udvaros és keretes beépítési típus tömbjei inkább szórnak felfelé, az alacsony lakáson belüli laksűrűségre utaló 30 m^2/fő érték irányába. A vizsgált tömbök körén belül (a legújabb építésűeket, mint említettük, nem tárgyaljuk) tehát *nincsen szó sem a lakásállomány, sem a lakáshasználat különlegesen magas minőségéről*. „Luxus" színvonalról legfeljebb egyes épületek építészeti kialakításával kapcsolatban beszélhetünk, a száraz adatszerűség egy, a közelebbi nyugat-európai nagyvárosok átlagértékeit csupán megközelítő szolíd minőségre utal. A társasházépítésre vállalkozók körében is korlátozott fizetőképesség, az egyre növekvő telekárak lehető legnagyobb számú lakás közötti megosztásának – korábban a beépítési szabályzatokkal is támogatott – szándékai, s nem utolsósorban a lakásépítési támogatások, a hitelezés felső korlátai eredményezték e csak hazai viszonyaink között kiemelkedő színvonalat. (Megjegyzendő, hogy a tömbök 1980. évi kormegoszlása – átlagban még kevés az idős korú, de fogyó a gyermekek száma is – befolyásolja majd a lakáshasználat várható sűrűségét.) Fontos látnunk ugyanakkor, hogy a következőkben tárgyalandó okok mellett éppen e tényezők is közrejátszottak a vizsgált tömbök, illetve városrészek jogosan bírált magas beépítési sűrűségének kialakulásában.

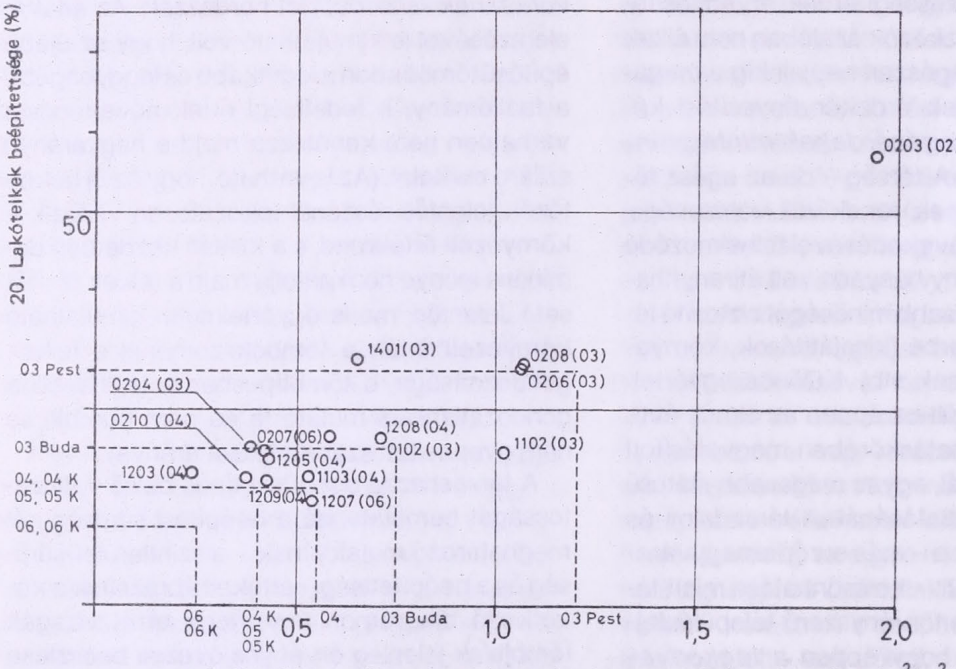
A viszonylag magas *beépítési sűrűség*, az azzal összefüggő környezeti gondok kialakulásának okait keresve, végső soron a *telekrendszer*hez, annak e térségben jellegzetes *átala-*

kulási folyamataihoz kell eljutnunk. Igazolni tudtuk, hogy már a század első évtizedeitől kezdődően a budai hegyvidéken (de más, értékesebb területen, pl. Zuglóban is) a településfejlődés meghatározó mintái a telektulajdonosok sajátos érdekeinek feleltek meg. Egyeduralkodó volt a gyorsan növekvő értékű telkek önerős és önhasznú megosztása, a korábbi mezőgazdasági használatot szolgáló dűlőutak vonalai – kisebb szélesítéssel – általában rögzültek, nagyobb összefüggő közterületek, terek, parkok úgyszólván teljesen hiányoznak, illetve csak akkor alakultak ki, ha valamilyen okból mód volt a nagyobb összefüggő terület parcellázására (pl. Torockó tér). A tágabb környezet magasabb minőségéhez fűződő közösségi érdek érvényesítéséhez szükséges eszközök általában nem álltak rendelkezésre, sőt egészen napjainkig a magasabb státusú rétegek érdekérvényesítési képessége révén a *magánérdekek mintegy intézményesültek* is. A térség – de az egész főváros – fejlesztésének rendkívüli vesztesége, hogy a telekérték növekedésével felhalmozódó tőke csak igen kicsiny hányada volt átirányítható a környezet magasabb minőségét biztosító tevékenységi rendszerbe (kisajátítások, környezetelvű szabályozások stb). Különös egyértelműséggel érvényesült ez éppen az elmúlt évtizedekben a város hatáskörében megvalósított kevés parcellázásnál, egyes magasabb státusú rétegek telekhez juttatásánál. A társadalmi és környezeti tényezők e – más európai nagyvárosokban is érvényesült – kölcsönhatása miatt tekinthető úgyszólván törvényszerű településfejlődési jelenségnek, hogy éppen *a legkedvezőbb környezeti helyzetű területeket fenyegeti elsősorban a túlzott besűrűsödés veszélye.*

A helyi környezet jellegének, minőségének további részletesebb értékeléséhez éppen a legfontosabb sűrűségmutatók elemzése ad támpontot. Sok szempontból váratlan eredmény, hogy tárgyalt beépítési típusunkhoz legközelebb a – következőkben tárgyalandó – többszintes lakótelepek állnak. A bruttó lakószintterület-sűrűség tekintetében a telepek átlagértéke ugyan kissé magasabb (1,1 m^2/m^2, illetve 0,8m^2/m^2), a beépítettség átlaga tulajdonképpen megegyezik (24%). (A laksűrűségben ez nem érvényesül – 387,8, illetve 210,8 fő/ha – mert a telepek lakásait igen magas zsúfoltsággal lakják.) Nem jelentős az eltérés a társasházak javára a szabadterületből a fák lombja által fedett területrész arányát tekintve sem (19,2, illetve 16,0%), ez az előbb tárgyalt keretes típusra (15,9%) is igaz. Az egyetlen olyan környezeti mutató, amelyben vizsgált tömbjeink messze megelőzik valamennyi beépítési típust, a szabadterület gyepesítésének aránya (78,1%), s csak a családi házaknál (6., 7., 8. számú beépítési típusok) tapasztaltunk a társasházakéhoz hasonlóan alacsony átlagértéket a burkolt felület arányában (12,7%). Ez utóbbi eredmények különösen azért figyelemreméltók, mert az egyébként túlzott sűrűséggel beépített tömbök jelentős részében is a *környezet fokozatos javulásának lehetőségét* hordozzák. Az adatok elemzésével is kimutatható volt, hogy az újabb építésű tömbökben a legritkább és leggyengébb a faállomány, a fedettségi érték növekedését várhatóan nem korlátozza majd a nagyarányú szilárd burkolat. (Az is várható, hogy az új beköltözők jelentős részénél fokozatosan változik a környezeti értékrend, s a kilátás kezdetben domináns igénye nem gátolja majd a telkek fásítását.) Jelentős, ma is egyértelműen kimutatható környezeti érték a tömbök zöménél a telkek gondozottsága, e tömbtípusban a legkisebb a gondozatlansági mutató (a se nem burkolt, se nem gyepesített szabad felület aránya).

A társasházas beépítési típus belső változatosságát bemutatandó a beépítési sűrűség két meghatározó mutatójának – a szintterület-sűrűség és a beépítettség – értékeit ábrázoltuk a következő diagramon úgy, hogy arról vizsgált tömbjeink jelenleg érvényes övezeti beosztása is leolvasható. (Feltüntettük némi egyszerűsítéssel a mai BVSZ övezetek „befoglaló négyszögeit" is.) Az alacsonyabb sűrűségi tartományba (szintterület-sűrűség: 0,35 és 0,6 m^2/m^2 között, beépítettség: 10–12% és 20–22% között) esik vizsgált tömbjeink nagy többsége. E tömbökben is általában található egy-egy családi ház, az ennél alacsonyabb értékek (pl. Jagelló út) esetén már erős a *keveredés a családiházas típussal*. Egy másik kisebb, de jellegzetes csoport az egységnyi szintterület-sűrűség körül és a 20-tól 30%-ig terjedő beépítettség tartományában helyezkedik el (Nyúl utca, Mányoki út, Torockó tér). Viszonylag belső fekvésű, korábbi építésű tömbökről van itt szó, melyek különleges környezeti értéke a gyakran magas építészeti minőség és

a már kifejlett faállomány mellett éppen a *beépítés viszonylagos tömörségé*ben van. E bérvillák, zöldövezeti bérházak viszonylag kis telken épült, szabadon álló jellegük ellenére zárt karakterű utcaképet adó sora megint – a keretes típushoz hasonlóan – egyfajta racionális kompromisszum a lakásépítési vállalkozások rentabilitási törekvései és a megcélzott társadalmi rétegek környezeti igényessége között. Környezeti-városépítészeti szempontból a légtérarányok feszítettsége, a házak léptékével mára egyensúlyba került faállomány inkább szimbolikus, mint használati értéke (pl. átlátások megakadályozása), az utcai kerítésekkel együtt biztosítják e tömbtípus sajátosan városias karakterét. Nem tekinthető véletlennek, hogy az elmúlt korszakok környezeti mintáiból is táplálkozó legújabb városépítészeti irányzatok előszeretettel alkalmazzák a városi villa előképét (pl. R. Krier nyugat-berlini tervei). A legmagasabb sűrűségi tartományba (2 m^2/m^2, illetve 50% fölött) a pesti példa (Thököly út) mellett egyetlen budai tömb (Keleti Károly utca) sorolható, a magas sűrűséget itt megint a más beépítési típussal való keveredés okozza.

102 Naphegy tér, 203 Keleti K. u., 204 Apostol u., 206 Szilágyi E. fasor, 208 Torockó u., 210 Napraforgó u., 1102 Ménesi út, 1103 Kelenhegyi út, 1203 Jagelló út, 1205 Mártonhegyi út, 1207 Melinda út, 1208 Zugligeti út, 1209 Szarvas G. u., 1401 Népstadion út

17. Bruttó szintterületi mutató (összes bruttó szintterület/vizsgált terület, (m^2/m^2)

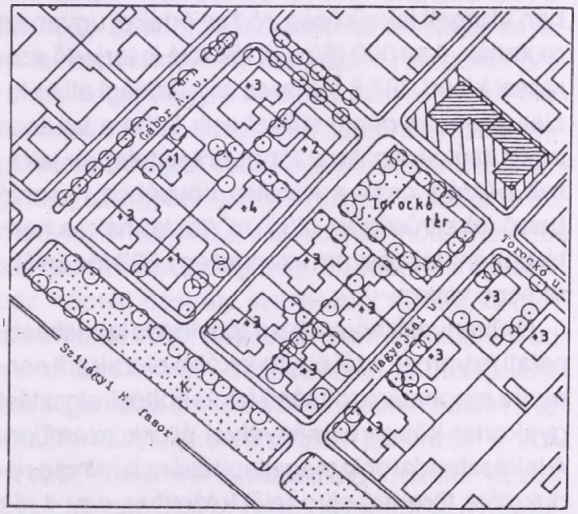
A vizsgált többszintes, szabadon álló beépítésű lakótelkes tömbök sűrűségi értékeinek összehasonlítása az érvényes övezeti előírásokkal

A vizsgált környezeti típus belső differenciáltságának további elemzésével olyan jórészt építészeti jellegű kérdések tárgyalásába kellene bonyolódnunk, amelyek meghaladják e tanulmány kereteit, s melyek megvilágításához a vizsgált állomány volumene (14) amúgy sem lenne elegendő (bizonyos beépítési formák – pl. teraszház – sajátos problémái, a szabályozás építészeti formálást időszakonként túlzottan meghatározó szerepe). Általánosítható tapasztalatai miatt nem kerülhető meg ugyanakkor, hogy felhívjuk a figyelmet *vizsgált tömbjeink adatai és a jelenleg hatályos övezeti szabályozás közötti* eltérések néhány következményére. Diagramunkról jól leolvasható, hogy a – már beépült – tömbök sűrűségi értékei (szintterület-sűrűség és beépítettség) úgyszólván mindig meghaladják a legújabb övezeti előírások felső határértékeit. A tömbök jelentős részében fennmaradtak foghíjtelkek, vagy olyan, – általában korábbi építésű – kisebb méretű avult üdülőépületek, családi házak, melyek építészeti-történeti értékek híján nem kerülhetnek a védettség valamely kategóriájába, s melyek bontása után az

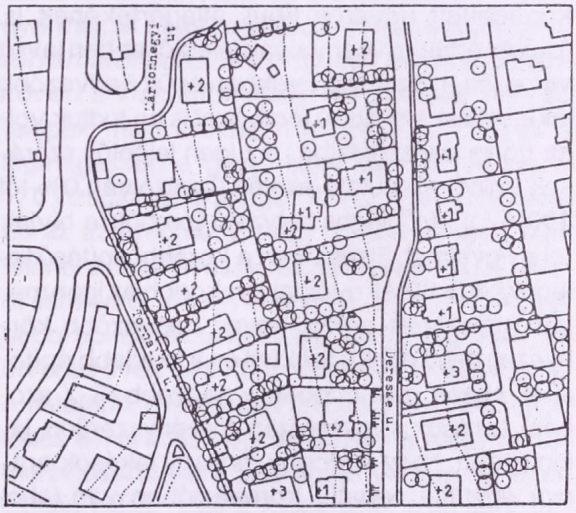
új építés szabályzati kötöttségei miatt súlyos városképi és más jellegű zavarok állhatnak elő. Fenntartva, hogy a beépítési sűrűség alacsony szinten tartásához alapvető érdekek fűződnek, s hogy az építészettörténeti örökség minél teljesebb megóvása e frekventált városrészekben különös fontosságú, *a rendezési tervekben* ajánlatos e *veszélyhelyzetek részletes feltárása és kezelése.* Valószínűleg az övezeti szabályozás további, az adottságokhoz finomabban igazodó módosítása mellett az egyedi elbírálásnak is teret kell kapnia, akkor is, ha ez nyilvánvaló más jellegű feszültségekhez vezet.

A városmegújítás teendőire összpontosító mondandónk keretében viszonylag röviden tudtuk csak tárgyalni a társasházak övezetének kérdéseit. Hasonló lesz a helyzet a következőkben ismertetendő többszintes lakótelepekkel is, egyes „altípusai esetében azonban – panelos telepek első felújítási munkáinak egyre közeledő aktualitása mellett – kimondottan rehabilitációs igények is felmerülnek.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

Magas sűrűséggel épített „zöldövezeti bérházak" a II. kerületben. A közterületek változatos, növényzetben gazdag kialakítását az egyidejű, tervszerű parcellázás tette lehetővé

4. Tömbtelkes, lakótelepszerű, többszintes beépítésű lakótömbök

A tömbtelkes formában történő lakásépítés legkorábbi budapesti példái a század első évtizedeiben valósultak meg, a két világháború között az építési forma aránya határozottan növekedett, majd 1945 után, főleg a 60-as évektől kezdődően vált úgyszólván egyeduralkodóvá. A néhány, a 80-as évek elején készült, a telepszerű lakásépítés kedvezőbb városépítészeti mintáit is kereső kutatáshoz hasonlóan tanulmányunk is különös figyelmet szentel az *építés idejéhez* kapcsolódó sajátosságoknak. Az építés kora, időbeni tagolódása szerinti elemzés most is viszonylag jól összhangba hozható lesz a város-

szerkezeti elhelyezkedés és a társadalmi rétegződés témáinak vizsgálatával.

A többszintes lakótelepek épület- és lakásállománya már az átlagértékek szintjén is sajátos, a többi beépítési típustól határozottan megkülönböztethető jellemzőkkel bír. Az épületenkénti lakásszám átlagértéke igen magas (25,7/épület), egyezik a körülépített udvaros típuséval, a szórás felfelé azonban – elsősorban a középmagas, panelos építés miatt – itt határozottabb. A lakásállomány a felszereltséget tekintve átlagban jó minőségű, a 12,4%-nyi fürdőszoba nélküli állomány és a lefelé igen jelentős szórás néhány korábbi építésű telep korszerűsítésének elmaradásával függ össze. A szobaszám szerinti eloszlás terén jelentkezik a többszintes telepek legkarakteresebb megkülönböztető sajátossága, a kétszobás állomány dominanciája. A többi beépítési típushoz képest mind az egyszobás, mind a háromszobás lakások aránya alacsony (22,0, illetve 19,7%), a nagyobb lakások aránya alatta marad a bérkaszárnyákat is felvonultató körülépített udvaros típus átlagértékének is. (Utóbbi érték nyilvánvalóan jelentősebben javult volna, ha a legutolsó években épült kedvezőbb lakásméret-eloszlású tömböket is be tudtuk volna vonni a vizsgálatba.) Az igen jelentős szórások (mindkét mutató esetén úgyszólván 0%-tól 100%-ig) különleges helyzetű tömbökre hívják fel a figyelmet. Elsősorban a korábbi építésű telepeknél (a 60-as évekig) gyakoribb az igen magas egyszobás arány, egyes kedvezőbb környezeti helyzetű tömböknél és a legújabb építésűek között gyakoribbak a nagyobb (3–X szobás) lakások. Úgyszólván törvényszerűen jelentkezett, hogy a kicsiny és nagy lakások aránya egyfajta negatív korrelációban van (ahol sok a kislakás, kevés a nagyobb méretű és viszont). Ennek oka főleg az építés időszakában a megcélzott társadalmi rétegekkel, csoportokkal kapcsolatban érvényesített *normatív szemlélet*, mely egyébként is *meghatározó sajátossága e beépítési típusnak*. A lakások átlagos alapterülete előzőkből is következően meglehetősen alacsony (50,7 m^2), csak a földszintes bérházaknál találtunk számottevően alacsonyabb értéket, a kisebb mértékű szórás (40–65 m^2) azonban azt jelzi, hogy a telepek tervezésénél érvényesült normatív szemlélet bizonyos értékeket, egyfajta racionális kiegyenlítő szándékot is hordozott. A kis lakások mérete (40 m^2) már az elfogadhatóság alsó határán van, a magasabb szobaszámú lakások kisebb mérete pedig – a vizsgálatunkban teljes szobaként számolt félszobák alkalmazása mellett – a takarékos, funkcionálisabb alaprajzszervezésből is következik. (Ez utóbbiak értékként való kezelését az újabb szakirodalom részben jogosan vitatja, mi a fő gondot a lakáshasználat ezekből is következő jellemzőiben látjuk.)

Szakmai körökben sem ismert eléggé, hogy a *többszintes lakótelepek lakásait jóval a budapesti átlag feletti belső laksűrűséggel lakják*. Az egy főre jutó nettó lakásterület-érték átlaga 18 m^2 alatt helyezkedik el, igen jellemző, hogy a leglazábban lakott vizsgált tömb értéke is éppen csak eléri az előbb tárgyalt három típus – közel azonos – átlagértékeit (23 m^2/fő felett). Csak a leggyengébb lakásállományú földszintes bérházak (5. beépítési típus) átlagértéke alacsonyabb a többszintes telepekénél, a vizsgált körön belül találtunk olyan tömböt is, melynél az érték jóval a 14 m^2/fő alatt van. A területi értelemben vizsgált laksűrűség (fő/ha) értékei ugyanezt mutatják. Az 1000 fő/ha érték fölé is terjedő szórással kisért 387,8 fő/ha-os laksűrűségi átlag kialakulásában döntő súllyal esik latba a lakáson belüli zsúfoltság: ha a többszintes telepek lakásait például csak a keretes típuséhoz hasonló belső laksűrűséggel (23,7 m^2/fő) laknák, a hektáronkénti lakosszám azonnal egy 293 fős értékre esne vissza.

Nyilvánvaló, hogy újra a tényleges lakáshasználati folyamatoktól egyre inkább elszakadt normatív meghatározottságú lakásépítési-elosztási gyakorlat következményeivel állunk szemben. A lakásstandardok megállapításának mindig redukcióra törekvő elve felől közelítve, egy 4 fős háztartás számára elengedőnek tűnhet a vizsgált telepeinknél felmért minimális (14 m^2/fő) értékkel számolt 56 m^2-es lakás is, el kell fogadnunk ugyanakkor, hogy a beköltözöttek további igénye már legalább az átlagos (20,4 m^2/fő), de inkább a fölötti érték felé tendál. (Az 1980-as lakáshasználati átlagnak megfelelő lakásméret egyszerű szorzással 82 m^2.) Határozottan meg kell állapítanunk tehát, hogy többszintes lakótelepeink egy igen jelentős hányada a mai budapesti – s a jobb lakáshelyzetben levő nagyvárosokhoz mérve igen csak szolíd – társadalmi normához viszonyítva is *jóval tényleges kapacitása felett zsúfol magába embertömegeket.*

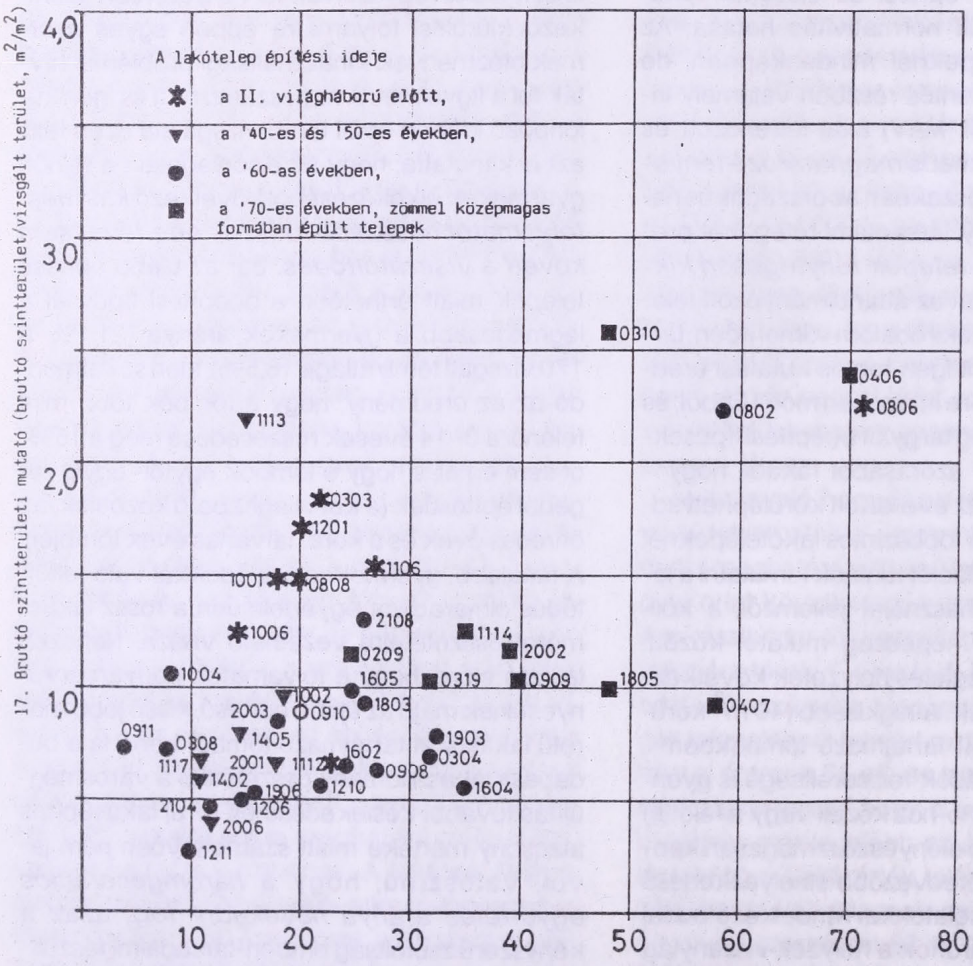
Bár a valóban jobb, gazdaságosabb lakásalaprajzok annak mértékét kissé enyhítik, el kell fogadnunk, hogy a többszintes lakótelepek használatának viszonylagos zsúfoltságában – részben rejtve – a *budapesti lakáshiány egyik döntő tényezője* akkumulálódott. Az áttanulmányozott környezetlélektani és antropológiai szakirodalom arra is felhívja a figyelmet, hogy a környezet külső és belső tényezői mindig szétszakíthatatlan egységükben vizsgálandók és kezelendők: a lakótelepi életformától való idegenkedés, a menekülési tendenciák mögött a szűkebb és tágabb lakókörnyezet gyakori alacsony minősége mellett döntő jelentőségű a lakáson belüli zsúfoltság hatása is.

Vizsgált tömbjeink társadalmi státusát tekintve is domináns az építési és elosztási rendszerben érvényesült normativitás hatása. Az újabb építésű telepeknél mindenképpen, de még a régebbi – jelentős részben valamely intézmény, vállalat (pl. MÁV) által létrehozott és fenntartott – tömböknél is *meghatározó tényező, hogy* az adott időszakban az országos és helyi lakáspolitika mely társadalmi rétegeket preferált, illetve hogy a *telepek ténylegesen kiknek épültek.* (E témát az áttanulmányozott településszociológiai szakirodalom kimerítően tárgyalja, az egyébként igen fontos kutatási eredmények ismertetésére itt nincsen mód.) Ebből, és a lakásméretek eddig tárgyalt beépítési típusokhoz képest csekély szórásából fakadt, hogy – szemben a közel száz éve lakott körülépített udvaros tömbökkel – a többszintes lakótelepeknél csak igen laza korrelációt tudtunk kimutatni a lakásállomány, lakáshasználat jellemzői, a környezet, valamint a népesség mutatói között. Csak a leginkább végletes helyzetek következményei egyértelműek. A legkisebb (40 m^2 körüli és alatti) lakásokat tartalmazó tömbökben – különösen, ha a lakások felszereltsége is gyenge – igen magas (30%-hoz közeli vagy a felettii) a segédmunkások, s elenyésző a magasan képzettek aránya. A legkedvezőbb elhelyezkedésű és környezeti kapcsolatokkal rendelkező budai telepeknél éppen fordított a helyzet: viszonylag magas a felsőfokú végzettségűek aránya akkor is, ha a komfortos lakások részaránya jóval a 100% alatt marad (pl. Bécsi út, Margaréta utca). A jobb környezeti helyzet hatása még egyes kimondottan gyenge lakásállományú régebbi telepeknél (pl. Bocskai–Diószeghy u.) is kimutatható volt.

Sokatmondó következtetésekre juthatnánk, ha módunk lenne legalább nagy vonalakban áttekinteni, hogy az elmúlt évtizedekben az általunk végzett lakótelepeken milyen mértékű és összetételű volt a lakásmobilitás; sajnos a népszámlálási adatok (1970, 1980) összehasonlítására a körzetbeosztás módosulása miatt közvetlenül nem volt lehetőség. A másutt – pl. a körülépített udvaros tömböknél – jórészt indifferensnek bizonyult kormegoszlás vizsgálatával azonban közvetett módon ki tudtunk mutatni egy alapvető fontosságú folyamatot. A *gyermekek létszámarányának széles szórása* a lakótelepeken jól ismert jelenség, a magas beköltözési létszám után úgyszólván törvényszerűen jelentkező kiürülési folyamatra éppen egyes gyermekintézmények kihasználtsági problémái hívták fel a figyelmet. A nagyszámú (43) és igen különböző időben épült tömb vizsgálata ezen felül azt is kimutatta, hogy az elsődlegesen a felnőtt gyermekek elköltözéséből következő *kiürülési folyamatot hosszabb időszak elteltével sem követi a visszatöltődés.* Bár az újabb építésű telepek miatt érthetően e beépítési típusnál a legmagasabb a gyermekek aránya (21,1%, a 170 vizsgált tömb átlaga 16,5%), igen sokatmondó az az eredmény, hogy a tömbök több mint felénél a 0–14 évesek részesedése még a 15%-ot sem éri el, s hogy e tömbök egytől- egyig régebbi építésűek (a két világháború közöttiek, az ötvenes évek és a kora hatvanas évek tömbjei). A fiatalabb, gyermekes családokkal való feltöltődés elmaradása egyértelműen a rossz lakásméret összetételre vezethető vissza. Nehezen látható előre, hogy e folyamatok hogyan érvényesülnek majd az újabb építésű, kissé jobb méretű lakásokat tartalmazó tömbökben. Ha a budapesti lakásállomány összetétele a városmegújítás további késlekedése és az új lakásépítés alacsony mértéke miatt számottevően nem javul, valószínű, hogy a *háromgenerációs együttélés aránya növekedni fog,* azaz a kényszerű zsúfoltság emberi-társadalmi feszültségei rejthetik majd csak el a lakótelepek rossz lakásösszetétele által is okozott mennyiségi- minőségi hiányt.

Az, hogy a vizsgált lakótelepi tömbjeink igen jelentős részéről éppen a budapesti lakáshely-

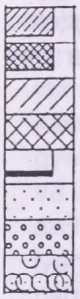
zet fokozatos javulása közepette, az elmúlt évtizedekben bizonyosodott be, hogy *gyermekes családok lakóhelyéül egyre kevésbé alkalmasak,* igen sajnálatos ellentmondásban van azzal, hogy környezetük kialakításánál – legalábbis az elvek és a szándékok szintjén – a gyermekek szempontjait elsődlegesnek tekintettük. Ezzel az ellentmondással analóg az a – következőkben tárgyalandó – paradox helyzet, hogy a helyi lakótelepi környezet és a lakásállomány minősége között vizsgálataink alapján egyfajta negatív korreláció figyelhető meg, azaz *általában a legjobb lakásminőségű tömbök lakókörnyezete a leggyengébb és viszont.* Ezt a szakmai körökben egyáltalán nem ismeretlen ellentmondást egy, a korábbiakhoz hasonló, egyszerű diagrammal is be kívántuk mutatni. A környezetminőség egyik indikátormutatójaként most is a szintterület-sűrűséget (m^2/m^2) vettük fel, másik tengelyen pedig a szabadterületből a szilárd burkolattal ellátott felület %-os arányát ábrázoltuk. Az építés idejét jelző harmadik dimenzióval együtt lehetővé vált vizsgált tömbjeink durva, kiinduló rendszerezése.

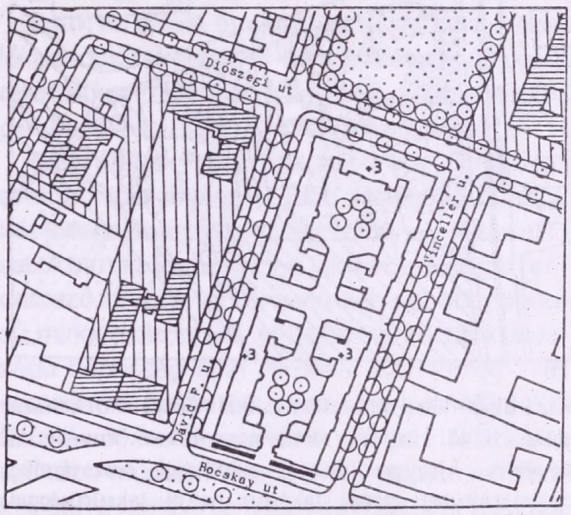
209 Verecke lépcső, 303 Nagyszombat u., 304 Mátyáshegyi ltp., 308 Vihar u., 310 Szentendrei út, 312 Gázgyári ltp., 319 Békásmegyeri ltp. 406 Ujpesti ltp., 407 Ujpesti ltp., 802 Harmincketesek tere, 806 Golgota u., 808 Stróbl A. u., 908 Mester u., 909 Ifjúmunkás u., 910 Toronyház u., 911 Napfény u., 1001 Zágrábi u., 1002 Zágrábi u., 1004 Harmath u., 1006 Salgótarjáni út, 1106 Vincellér u., 1112 Kanizsai u., 1113 Baranyai u., 1114 Kelenföldi ltp., 1117 Vegyész u., 1201 Németvölgyi út, 1206 Mártonhegy, 1210 Dániel u., 1211 Janka úti ltp., 1402 Amerikai út, 1405 Mogyoródi u., 1602 Lándzsa u.—I. ltp. 1604 Centenáriumi ltp., 1605 Gizella u., 1803 KISZ ltp., 1805 Havanna ltp. 1903 Vörös Hadsereg útja, 1906 Zengő u., 2001 Zamárdi u., 2002 Baross u., 2003 Baross u., 2006 Tátra tér, 2104 Béke téri ltp., 2108 Fémmű u.

A beépítés fizikai értelmű sűrűségének és a szabadterületek burkoltságának összefüggése a különböző időszakokban épült budapesti többszintes lakótelepeken

A bruttó lakószintterület-sűrűség értékének szórása – különösen felfelé – igen jelentős, feltűnő azonban, hogy az általunk vizsgált legsűrűbb középmagas beépítésű tömb értéke sem éri el a körülépített udvaros tömbök átlagát (2,6 m^2/m^2). Az is figyelemre méltó, hogy a tömbök mintegy négyötöde egy viszonylag szűk, a 0,5 és 1,5 m^2/m^2 közötti tartományban helyezkedik el, s hogy az összes vizsgált tömb átlagértéke (1,1 m^2/m^2) éppen fele a keretes tömbök átlagának. *Az adatok önmagukban* tehát *nem igazolják vissza a lakótelepek magas fizikai sűrűségével kapcsolatos társadalmi közvélekedést.* A szintterület-sűrűségnél sokkalta határozottabban szór a burkoltság adata, értéke esetenként eléri a 70%-ot is. (Az átlag ugyanakkor itt sem különösen magas: 24,7%, kissé alacsonyabb a keretes tömbök átlagánál.) A diagram első ránézésre áttekinthetetlen ponthalmazát a harmadik dimenzió, az építés kora rendezi el jól értelmezhető „környezeti nyalábokká". Meglehetősen tisztán határolódnak egymástól a különböző korszakok lakótelepi tömbjei.

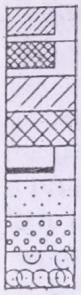

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

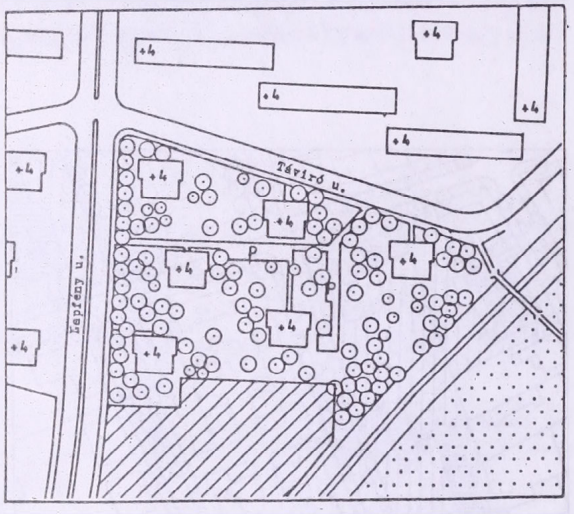

Viszonylag magas beépítési sűrűségű lakótelep a két világháború közötti időszakból Budán. A rossz lakásméret-összetételt és a lakások alacsony komfortfokozatát a kedvezőbb környezeti helyzet ellensúlyozza, ennek felel meg a népesség összetétele is.

– Egy viszonylag magas sűrűségű (1,2 és 1,9 m^2/m^2 között), ugyanakkor alacsony burkolt felületarányt felmutató (10–30%) tartományban helyezkednek el a *két világháború között épült lakótelepek*.A magas szintterület-sűrűséget nem az itt általában mérsékelt beépítési magasság, hanem az alkalmazott – gazdaságos – *keretes jellegű beépítési mód* okozza. A kialakuló tömbbelsők általában részleges közhasználatú, gyakran kerítéssel határolt közkertek értékes faállománnyal és a minimálisan szükséges burkolattal. A helyszíni vizsgálatok tapasztalatai alapján a telepek közkertjeiben egymással is összefüggő környezeti gond adódik: az *elhanyagoltság* és a *személygépkocsi-tárolási igények növekedése*. E telepek kicsiny és részben komfort nélküli lakásait általában *alacsonyabb státusú népesség lakja,* a környezet minősége iránt e társadalmi rétegek részéről is – másutt – tapasztalt igényesség kialakulását a tömbtelkes építési forma csak kevéssé segíti elő. Esetenként e kisebb telepek (Kanizsai utca „rendőrtelep" vagy a Bécsi úti telep a 30- as évekből) sajátos városépítészeti-környezeti értékek hordozói is.

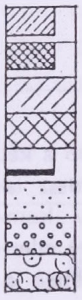

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke.
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

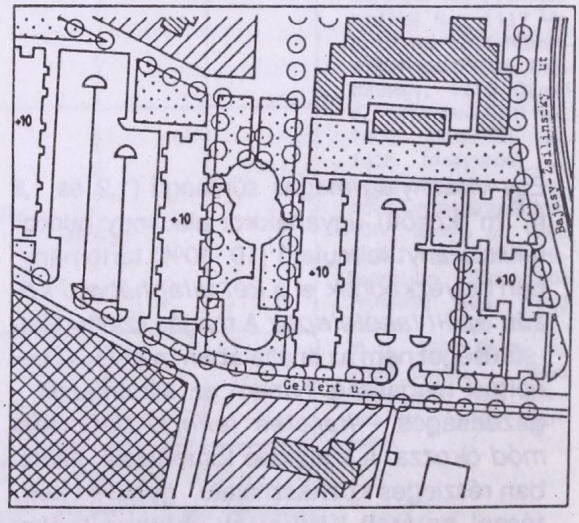

Kizárólag kétszobás lakásokkal épült kockaházas telep (Üllői úti lt.) kellemes mikrokörnyezettel, egyelőre kiegyensúlyozott népességi összetétellel, de viszonylag magas lakáson belüli laksűrűséggel.

– Egy jelentősen *alacsonyabb* és viszonylag szűk *sűrűségi tartományban* (0,4–1,1 m^2/m^2 között) helyezkednek el a *60-as évek lakótelepi tömbjei*. Csoportjukon belül egymáshoz igen közeli értékeket (0,6–1,0 m^2/m^2, illetve 10 és 20% között) mutat fel a vizsgált négy, 50-es évekből származó tömb. Ez utóbbiak a beépítés módját tekintve – keretes, esetenként párhuzamos sávos jelleg – közeli rokonságot mutatnak a két háború közötti típusokkal, jelentősen alacsonyabb sűrűségi értékeik azonban az ekkor már határozottan érvényesülő, a lakóterületek fellazítását célzó tervezői megfontolások, normatívák eredményei. A 60-as évek tömbjeinek változatossága igen jelentős, a *környezet karakterét* azonban kevésbé a beépítési mód (párhuzamos sávos, bokros, kocka-, pontházas stb.), hanem a már kifejlett növényzet, a *szabadterületek* általában színvonalas, kertészeti tervek alapján történt *kialakítása határozza meg*. A viszonylag laza beépítés miatt a parkolók jelentős része a tömböket határoló utak mentén elfér, általában lehetőség van a pótlólagos igények kisebb egységekben, környezettel összhangban való elhelyezésére is (pl. Üllői úti telep). A nagyobb telepeknél általában a tágabb környezet minősége is kedvezőbb, számos telep rendelkezik „saját" közparkkal, közkerttel. A kiürülési folyamat hatásai ugyanakkor éppen ezeknél jelentkeznek a leghatározottabban; a kicsiny lakásokat általában *erősen elöregedő népesség lakja*, a környezet használatában igényeik dominánsan jelentkeznek. (Jellegzetes például a kiépített játszóterek fokozatos „beolvadása" a parkosított környezetbe.)

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

Igen magas lokális sűrűséggel épült középmagas telep Újpesten 70%-os munkásnépességgel és igen magas lakáson belüli laksűrűséggel. A szabadterületek több mint 2/3-a burkolt.

– Meglepő eredmény, hogy a *70-es évek* vizsgált *középmagas telepei*nek zöme a sűrűségi értékeket tekintve csak kevésbé különbözik az előbb tárgyaltaktól. Jellegzetes nyalábjuk a diagramon kissé az egységnyi szintterület-sűrűség fölött s a magas burkoltsági arány felé elnyúlóan, jóval a két háború közötti telepek alatt helyezkedik el. A szabadterületek 25%-tól 60%-ig terjedő jelentős burkoltsága a parkolófelületek iránti igények határozott növekedésével függ össze. A még fiatal faállomány csak kevéssé képes önálló térszervező szerepet játszani, esetenként a növényzet úgyszólván teljesen hiányzik is. Különösen egyes újabb építésű középmagas telepeken a parkosításra, a kertek gondozására fordítandó pénzeszközök hiánya a szabadterületek súlyos elhanyagolásához is vezetett. A lakások általában jobb méretbeli eloszlása, a gyermekes családok magasabb aránya, illetve a környezet alacsony minősége közötti feszültség egyfajta negatív visszacsatolásos folyamatot generál: a fiatalabb korosztályok nagy térigénye révén is tovább romlik a környezet állapota, miközben a gyenge minőségű környezet egyre kevésbé tudja kielégíteni a lakók szabadterülettel kapcsolatos használati és „szimbolikus" igényeit. (Részletes tárgyalás helyett csak utalni tudunk itt olyan, a lélektan, az antropológia és a szociológia által vizsgált kérdésekre, mint a gyermekek szocializációs tereinek – általában a tér differenciáltságának – a hiánya, a középmagas épületek közötti „megaterek", az azoknak való „kitettség"taszító pszichikai hatása, a különböző társadalmi-népességi csoportok eltérő viselkedési mintáinak esetenként visszahúzódásra, „begubózásra" késztető következményei stb. Különösen ez utóbbiak konkrétabb vizsgálata nyilvánvalóan nem csak a középmagas telepekkel kapcsolatban várat még magára.)

– *A legsűrűbb* – diagramunkon felül, szórtan elhelyezkedő – *tömbök* többsége egyedi esetnek tekintendő. Az eleve magas sűrűséget adó keretes beépítési módú lágymányosi tömb (1113) középmagas házai miatt került a legmagasabb sűrűségi tartományba, szerepel köztük egy ugyancsak keretes jellegű század eleji munkáskolónia (0806 – a Kolónia), egy józsefvárosi tömbtelkes jellegű átépítés (0802, Harminckettesek tere). A további két tömb esetén a középmagas beépítés területkiuzsorázó módjával állunk szemben: a házak elrendezése csak a benapozási igényekre van tekintettel, a köztük fennmaradó térséget úgyszólván teljesen kitöltik a megközelítő utak és a parkolók.

Kevés változóval dolgozó rendszerezésünk a következő – a lakásminőség és a népesség adatait bemutató – diagrammal kiegészítve is mindenképpen einagyolt. „Információvesztesége" a többszintes telepek tényleges változatosságához viszonyítva igen jelentős, megfelelő ennek ellenére ahhoz, hogy a teendőket – hasonló elnagyoltsággal – rendszerezzük.

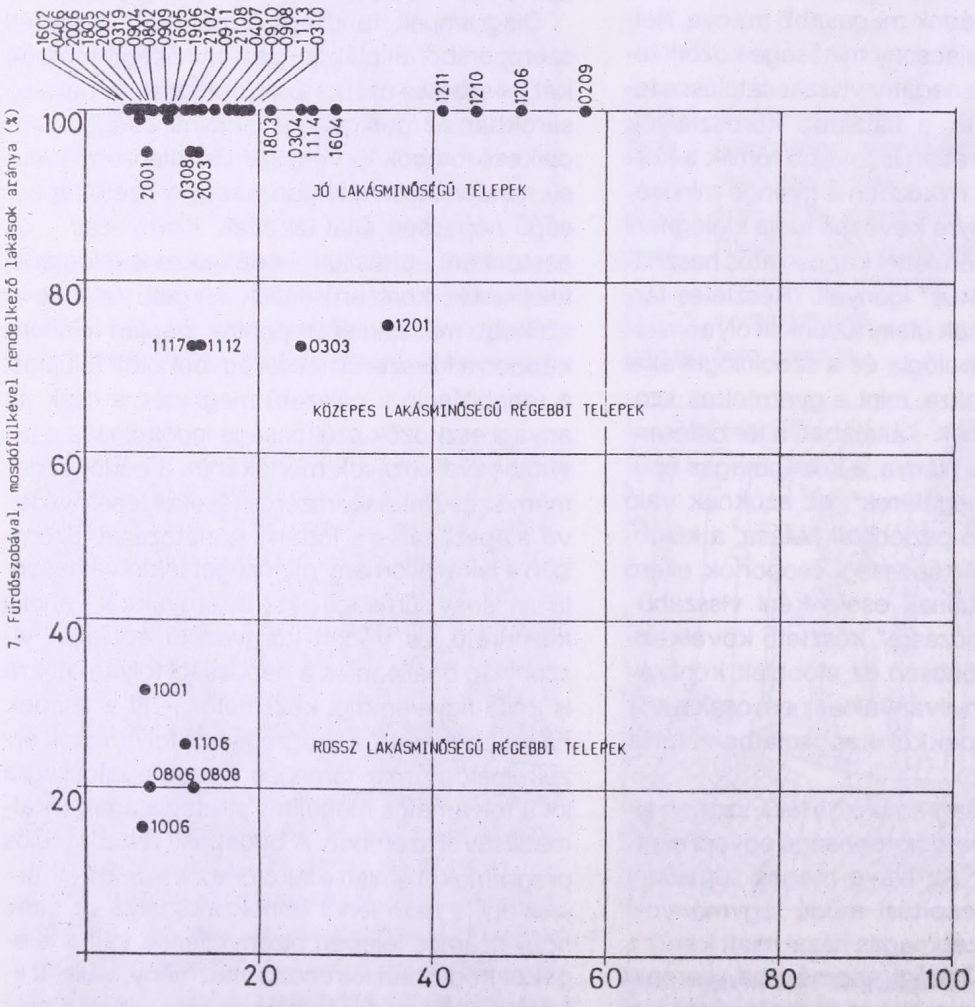
Csak az elmúlt években, a tulajdonosi, kezelői gondok felmerülése és a privatizációs program kapcsán kerültek a figyelem előterébe a *régebbi építésű többszintes lakótelepek*.

Diagramunk tanúsága szerint e környezeti szempontból általában jobb minőségű tömbök két jellegzetes csoportba sorolódnak. A bal alsó sarokban az igen gyenge lakásminőséggel rendelkező tömbök törvényszerűen alacsony státusú, minden bizonnyal igen alacsony fizetőképességű népesség által lakottak. Környezeti – és esetenként építészeti – értékeikre is tekintettel felújításuk, korszerűsítésük sürgető feladat. A szűkebb műszaki szempontok alapján mindenképpen a korszerűsítéssel egybekötött felújítás, a rehabilitáció a célszerű megoldás, s csak az anyagi eszközök szűkössége indokolhatja a javító beavatkozások mértékének a bérlőkezdeményezésű lakáskorszerűsítéseket lehetővé tevő alapszanálásra történő korlátozását. Szemben a lakásállomány minőségét tekintve hasonló alacsony sűrűségű bérkaszárnyákkal – ahol a kisméretű, és védett környezetű épületek viszonylag önállóan és a népességi folyamatokra is kellő figyelemmel kezelhetők – itt a telepek nagyobb mérete, a szegregációs folyamatok érzékelhetően már tömeges jellege óvatosságra int a folyamatos megújítás stratégiájának alkalmazásával szemben. A budapesti rehabilitációs programokat emiatt e lakótömbökre is ki kell terjeszteni, s nem lehet ennek akadálya az sem, hogy számos telepen bizonytalanná vált a telepeket korábban létrehozó intézmény, vállalat illetékessége (pl. MÁV telepen már jelentős számú nem vasúti dolgozó lakik), vagy hogy a kezelő részéről hiányoznak az anyagi feltételek. A

távlatban Budapesten is létrehozandó város-, lakóépület-, lakásmegújítási alapok (ld. újra a bécsi tapasztalatokat!) éppen az ilyenfajta hiányok megelőlegezésére, pótlására szolgálnak. A privatizációs koncepciók – bár itt a jobb környezet, s az épületek fiatalabb kora miatt talán könnyebben keresztülvihetők – a városmegújítás szempontjából általában a *feladat megkerülését jelentik*. Legalább az „alapszanálás" elvégzendő ahhoz, hogy a bérlők részéről a nagyobb arányú kezdeményezőkészséget és anyagi tehervállalást elvárhassuk.

A két világháború között épült tömbök másik, összehasonlíthatatlanul *jobb átlagos lakásminőségű* (70% feletti komfortos lakásarány) *csoportjá*ba csak budai tömbök tartoznak. Lokális környezeti minőségük is viszonylag magas, s kevés kivétellel a lakásaik mérete is kedvezőbb (55–65 m^2). A megújítás teendői itt kevésbé költségigényesek, s a telepek egyedi adottságainak megfelelően határozandók meg. (Komfort nélküli társbérletek megszüntetése, felújítás stb.; itt a privatizálás esélyei is jóval nagyobbak, esetenként kimondottan támogatandók is.)

A diagramunk felső, a teljes körű komfortosságot jelző vonalán vagy kissé az alatt elhelyezkedő, de az alacsonyabb értelmiségarány (20% alatt) zónájában sűrűsödő *újabb építésű lakótelepekkel kapcsolatos teendő*k körvonalazására még az elnagyoltság előbbi szintjén sem vállalkozhatunk. A nemzetközi tapasztalatokra sem építhetünk kellő biztonsággal. A nyugat-európai nagyvárosok többségében a lakótelepek – köztük elsősorban a középmagas építésű-

209 Verecke lépcső, 303 Nagyszombat u., 304 Mátyáshegyi ltp., 308 Vihar u., 310 Szentendrei út, 312 Gázgyári ltp., 319 Békásmegyeri ltp. 406 Ujpesti ltp., 407 Ujpesti ltp., 802 Harminckettesek tere, 806 Golgota u., 808 Stróbl A. u., 908 Mester u., 909 Ifjúmunkás u., 910 Toronyház u., 911 Napfény u., 1001 Zágrábi u., 1002 Zágrábi u., 1004 Harmath u., 1006 Salgótarjáni út, 1106 Vincellér u., 1112 Kanizsai u., 1113 Baranyai u., 1114 Kelenföldi ltp., 1117 Vegyész u., 1201 Németvölgyi út, 1206 Mártonhegy, 1210 Dániel u., 1211 Janka úti ltp., 1402 Amerikai út, 1405 Mogyoródi u., 1602 Lándzsa u.–I. ltp. 1604 Centenáriumi ltp., 1605 Gizella u., 1803 KISZ ltp., 1805 Havanna ltp. 1903 Vörös Hadsereg útja, 1906 Zengő u., 2001 Zamárdi u., 2002 Baross u., 2003 Baross u., 2006 Tátra tér, 2104 Béke téri ltp., 2108 Fémmű u.

A lakásminőség és a népességösszetétel összehasonlítása Budapest többszintes lakótelepein

ek – rohamos presztizsvesztése nagyjából párhuzamosan folyt a lakásállomány minőségének határozott javulásával és a városokat népességi értelemben fellazító decentralizációs, dekoncentrációs folyamatokkal. A városok „mag-területeinek" esetenként 30%-ot is meghaladó népességszámvesztése olyan mennyiségű lakástöbbletet eredményezett, mely a jelenleg is figyelemreméltó mértékű minőségi jellegű új beépítés mellett az értékskála alsóbb részébe szorította a tömbtelkes lakóterületek egy jelentős részét. Bár rehabilitációjuk koncepciói is megfogalmazódtak, lakásaik jelentős része üresen áll, környezetük leromlott és sokhelyütt már bontásuk is megkezdődött. Mint már említettük, Budapest e fejlődési folyamatokat tekintve is a megkésettség állapotában van, tárgyalt telepeink ugyanakkor mintegy 10–20 évvel fiatalabbak megfelelő európai előképeiknél. Arra kell tehát számítanunk, hogy vizsgált tömbjeink zöme még viszonylag hosszú ideig szolgál nagy népességi csoportok lakóhelyéül, miközben a telepek presztizse, társadalmi státusa, a lakások viszonylagos piaci értéke fokozatosan csökken. Várhatóan a külső fekvésű, kedvezőtlenebb lakásméret-összetételű és környezeti kapcsolatokkal rendelkező középmagas telepek értékvesztése lesz a leggyorsabb, de esetükben is évtizedekre tehető a folyamatok lezajlásának időbeni távlata.

Újabb telepeink tárgyalt jellemzői és e bizonytalan jövőképük alapján elsődlegesen arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy a mindenképpen szükséges fenntartási, a paneles épületek esetén különleges gondokat felvető felújítási, és a környezetgondozási munkákon túlmenően, illetve azokhoz kapcsolódóan *milyen mértékben kell átfogóbb, rehabilitációs jellegű beavatkozásokkal számolnunk*. (E kérdés néhány éve az építésztársadalom érdeklődését is felkeltette, több tervpályázat is foglalkozott a témával.) *A közeljövő teendői és a távlati koncepciók* ugyanis *egyáltalán nem függetleníthetők egymástól*. A rehabilitációs elképzelések között elsősorban a zöldfelületekkel, általában a közterületekkel kapcsolatos *környezetjavítási*, a *besűrítési* és az építészeti arculatra is kiható *lakásméret-javító beavatkozásokat*, a jelenlegi elképzelések között pedig a telepek esetén igen határozottan megfogalmazódó privatizációs szándékokat kell egybevetnünk. Mondandónkat az utóbbiakkal, a tulajdonforma lakótelepeknél különös fontosságú kérdéseivel folytatjuk.

Bár a telepek fokozatos értékvesztésével párhuzamosan a nagyobb mérvű beavatkozások esélyei „összvárosi szinten" nyilvánvalóan növekednek majd, a privatizáció úgyszólván teljesen kizárhatja a rehabilitációs jellegű tevékenységek megvalósításának lehetőségeit. A „proliferizációs" jellegű privatizálás, a tulajdon egyes telepek esetén házanként többszáz családi méretű egységre való osztódása a nemzetközi tapasztalatok alapján súlyos akadálya mindenfajta – tehát nem csak a telepekre vonatkozó – városmegújító tevékenységnek. Ugyanezen tapasztalatok ugyanakkor arra is utalnak, hogy a tulajdonkezelési feladatoknak e telepek jellemzőivel összhangban levő formákba történő átvitele (housing associations – lakásépítési, kezelési társulások pl. Angliában) a nagyobb távú javítás érdekeinek is megfelelhet. Ha a népességcserével járó „radikális szanálás" spekulációs jellegű folyamatait a helyben lakók érdekében el akarjuk kerülni (itt megint a bécsi tapasztalatok az iránymutatóak), e szervezetek célszerűen a megfelelő városmegújítási alapokból támogatott, illetve „non-profit" jellegű vállalkozások lehetnek. Előnye e formának, hogy a környezet, a tömbtelkek gazdái azonosak lesznek az épületekével, s hogy így a lakossági szándékok is beépíthetők a megújítási koncepciókba.

Nagyobb időtávlatban van a privatizálásnak egy inkább népességi-társadalmi, illetve lakásgazdasági vonatkozású hátránya is. Már szóltunk arról, hogy a tulajdonos által használt lakásállomány – különösen egy kiegyensúlyozatlan lakásrendszerben – *a bérlakásoknál eleve nehezebben mobilizálható* (többszörös lakáscserék stb.). A mobilizálás nehézségei a vázolt elértéktelenedési folyamat egy adott időpontjától kezdve nyilvánvalóan magát a tulajdonossá lett korábbi bérlőt is súlyosan érinthetik, ha lakásának viszonylagos piaci értéke erősen lecsökkent, vagy ha – a nemzetközi tapasztalatok alapján ezzel is számolni kell – egyszerűen *eladhatatlanná válik*. Ugyanennyire fontos, hogy az értéküket vesztő társasházi lakások új, kisebb fizetőképességű tulajdonosai egyre kevésbé lesznek képesek a szükségessé váló javító beavatkozások finanszírozására. A prolife-

rizációs jellegű privatizálás mindezek miatt csak azon újabb telepek esetén javasolható, melyeknél a kedvező városszerkezeti helyzet, a lokális környezet és a lakásállomány jobb minősége a viszonylagosan magas presztizsértéket nagyobb távlatban is biztosítja, s ahol a fenntartás, felújítás fedezete várhatóan így is rendelkezésre áll majd.

A lehetséges *rehabilitációs* jellegű értéknövelő beavatkozások között az új építést involváló *besűrítés* és a zöldfelületek, *közterületek minőségének javítása* egymással párhuzamosan merült fel a többszintes telepek megújítási koncepcióiban, terveiben. E stratégiák lényegüket tekintve valójában csak kevéssé térnek el egymástól; az *elsődleges* cél mindkét esetben *valamilyen térhiány pótlása.* A besűrítés koncepciói mögött – eltekintve most a gondozatlan kertek, parkok területére javasolt „lakásszámnövelő" elképzelésektől – mindig a *hagyományos városi utca és tér iránti igények kielégítésének* szándéka húzódik meg. A kerttervezési indíttatású javaslatokban is olyan *másodlagos térrendszer* létrehozása a feladat, mely kellően tagolja a telepeknek az épülettömegek által meghatározott elsődleges „megatereit", s melynek változatos elemeit a különböző korcsoportok és lakossági rétegek minél szélesebb köre használhatja. A két beavatkozási stratégiában közös a kompenzációs jelleg is: a jól használható és karakterükkel a *lakóhelyi azonosulást is segítő szabad terek* – a pótlólagosan létrehozott közhasznú épített terekkel együtt – *enyhíthetik a szűkös lakások belső térhiányát.* Különösen fontos itt a legnagyobb szabadidővel rendelkező, de egymástól jelentősen eltérő jellegű szabadterület-igénnyel fellépő két korosztály, a gyermekek és az idősek saját szempontjainak, „térelsajátítási" jellemzőinek figyelembevétele. Az, hogy adott területen a két megoldási változat milyen kombinációja a leginkább célszerű, jórészt az általunk is vizsgált adottságoknak kell eldönteniök. Igen magas sűrűségű, zöldterülethiányos telepeken a besűrítés erőltetése csak tovább rontja a helyzetet, másutt több tér nyílhat az ilyen megoldások előtt.

A többszintes telepek *„belső térhiány*ának" *pótlása* a legnehezebb feladat; a lakások méretének növelése önmagában is rendkívül bonyolult építészeti, tervezési, épületszerkezeti, épületfizikai, technológiai, szervezési feladatot jelent, ráadásul az egyidejű, akciószerű megvalósítás feltételei itt mindenképpen rendelkezésre kell, hogy álljanak. Utóbbi szempont megint csak a privatizáció rövid távú előnyöket kereső szándékait teszi igen csak kétséges értékűvé. A későbbi lakásösszevonások, a szobaszámot növelő ráépítések építészeti karaktert is gazdagító – a nemzetközi szakirodalomból ismert – megoldásai nem csak bonyolultságuk és magas költségeik miatt lehetetlenülhetnek el; társasházi formában ezek aligha valósíthatók meg.

A többszintes lakótelepek esetén napjaink teendőit a viszonylag nagy időtávra előrevetített tendenciából, a jövő feladataiból próbáltuk visszakövetkeztetni. A következőként tárgyalandó beépítési típus súlyos gondjait a közeljövőben kell orvosolnunk.

5. Telkes, földszintes, bérházudvaros beépítésű lakótömbök

E Budapesten egyre csökkenő számban fellelhető lakótömbök a „magyar bérház" korábban már ismertetett őstípusait foglalják magukba. Városszerkezeti elhelyezkedésük igen jellegzetes: egyes nagyobb, összefüggő csoportjaik még megtalálhatók az ún. átmeneti övezetben, a korábbi – 1872-es – városhatár és a tömör beépítésű belső városrészek között. Általában jellemző rájuk az ipari területekhez való közelség, de ez – tekintve, hogy nem csak munkástelepekként létesültek (pl. Iparosok telepe Angyalföldön), – nem tekinthető törvényszerűnek. A peremtelepülések központi részei is jellegzetesen ezzel a beépítési típussal épültek be (pl. Újpest), e tömbök döntő többségét azonban a „városközpont rekonstrukciók" során már lebontották.

A földszintes bérházak úgyszólván minden vizsgált adata *kiugróan gyenge lakás- és környezetminőségre* utal, ezzel és kezelésük súlyos ellentmondásaival függ össze, hogy e tömbökben zsúfolódnak a legalacsonyabb társadalmi státusú rétegek. Esetükben már ún. törzsadataink is fontos tényre utalnak: a vizsgált 13 tömbből csak két tömb sorolódik olyan építési övezetbe (BVSZ szerinti 05 ép.öv.), melynél az előírások érvényesítése nem szükségszerűen jár együtt az épületállomány bontásával, ennek megvalósításáig *építési tilalommal, korlátozások*kal. A tömbök döntő többségénél a bontást, radikális átépítést előirányzó döntés 1960 – az első II. világháború utáni általános rendezési

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

terv elfogadása – óta van érvényben, hatása egyaránt súlyos az épületek, a lakások, a területfelhasználás és a környezet állapotára, s nem utolsósorban a népességi folyamatokra.

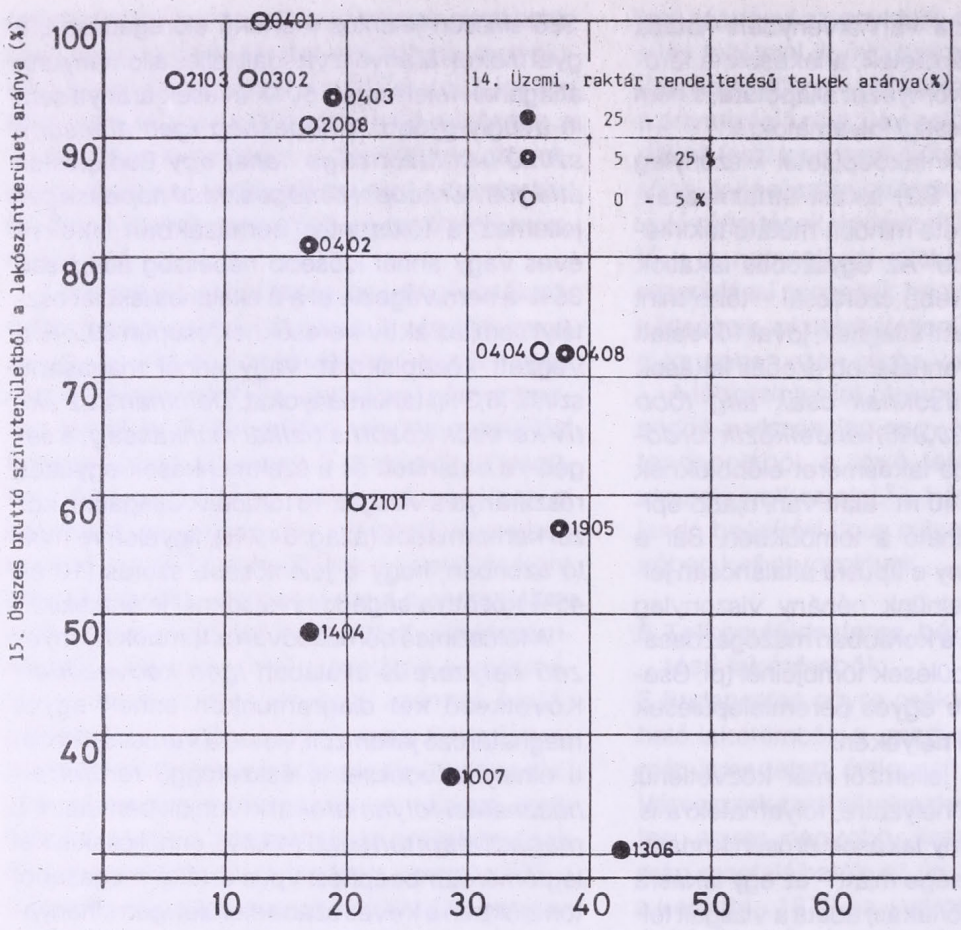
A vizsgált tömbök lakóépületei viszonylag kisszámú (átlagosan 8,2) lakást tartalmaznak, ezek minősége, mérete minden mutató tekintetében a leggyengébb. Az egyszobás lakások aránya (77,2%) – kisebb szórással – több mint kétszerese a budapesti átlagnak, jóval 10% alatt van a három-, vagy annál több szobás lakások részesedése, *a lakásoknak csak alig több mint egynegyede (25,8%) rendelkezik fürdőszobával.* Az átlagos lakásméret előbbieknek megfelelően jóval a 40 m^2 alatt van, újabb építésű lakás alig található a tömbökben. Bár a gyenge lakásállomány e típusra általánosan jellemző, fel kell figyelnünk néhány viszonylag kedvezőbb adatra is a korábban mezőgazdasági jellegű peremtelepülések tömbjeinél (pl. Csepel, Soroksár), illetve egyes peremtelepülések központjaihoz közeli helyeken.

A lakáshasználat jellemzői már közvetlenül utalnak a népességi helyzetre, folyamatokra is. Bár – nyilván a kicsiny lakások erősen korlátozott befogadóképessége miatt – az egy lakásra jutó népesség (2,36 fő/lakás) adata a vizsgált teljes állomány átlagánál jobb, *az egy lakos számára rendelkezésre álló nettó lakásterület (átlag: 14,9 m^2/fő) már igen magas zsúfoltságot jelez.* Esetenként a 10 m^2/főt alig meghaladó értékkel is találkoztunk, zömmel az ipari területekhez közeli részeken. (Érdemes itt visszautalnunk a lakótelepekkel kapcsolatosan tárgyaltakra: az új lakásépítés során a lakáselosztás normáiban mintegy a legsűrűbben lakott földszintes bérházak 1980. évi tényadata intézményesült: 4 fő x 14 m^2/fő = 56 m^2. A területi értelmű laksűrűség adata is érdekes összehasonlításra nyújt lehetőséget. A földszintes bérházak 200 fő/ha értéket meghaladó laksűrűségi értéke a társasházakéhoz áll a legközelebb; abban az esetben azonban, ha a földszintes bérházakat is a legmagasabb presztizsű lakásosztály belső laksűrűségével 23,6 m^2/fő laknák, a területi értelmű sűrűség azonnal a 130 fő/ha érték alá esne.)

A magasfokú zsúfoltság mutatói már jelzik a helyzetet elfogadó – elfogadni kénytelen – népesség társadalmi rétegek szerinti összetételét.

Szó sincsen jelentős mértékű elöregedésről, a gyermekek aránya a vizsgált teljes állományunk átlagának felel meg, a 60–X évesek aránya sem itt a legnagyobb. *A népesség igen alacsony szintű iskolázottsága tehát egy* Budapesten *átlagos korcsoport-megoszlású népességet* jellemez: a földszintes bérházakban lakó 14 éves vagy annál idősebb népesség átlagosan 35%-a nem végezte el a 8 általános iskolai osztályt sem, az aktív keresőknek csupán 29,7%-a végzett középiskolát, vagy annál magasabb szintű (6,3%) tanulmányokat. *Domináns az aktív keresők között a fizikai munkásság,* a segéd-, a betanított és a szakmunkások együttes részaránya a vizsgált 13 tömbünk átlagában közel kérharmados (átlag: 64,7%), figyelemre méltó azonban, hogy a jelentősebb szórás (10 és 45% között) a segédmunkásoknál jelentkezik.

A földszintes bérházudvaros tömbök *környezeti helyzete* is általában *igen kedvezőtlen.* Következő két diagramunkon ennek egyes meghatározó jellemzőit, illetve a városszerkezeti elhelyezkedéssel is összefüggő *területfelhasználási folyamatok* at kívánjuk bemutatni. E *magas beépítettségű* (43,7%, ennél csak a két legtömörebb beépítési típus értéke magasabb) tömbökben a kevés szabadterület igen elhanyagolt (gyepesített rész átlagban csak 50,7%), a legtömörebb belső tömbök mellett itt a legritkább a faállomány, viszonylag magas a burkolt felület aránya (átlagosan 20,2% egészen 40%-ig terjedő szórással), s rendkívül jelentős mérvű a tömbön belül az üzemek, raktárak telkeinek részaránya, a területfelhasználás kevertsége is. Első diagramunk korrekt statisztikai analízis nélkül is meggyőzően bizonyítja, hogy a *területfelhasználás kevertsége összefügg a szabadterületek burkoltságának mértékével.* A második tábla már az okokra is jól utal: a kevertséget elsődlegesen előidéző ipari funkciók térnyerése nem függetleníthető a vizsgált tömbök nagyobb összefüggő ipari zónáktól mért távolságától. Az ipari zónáktól 10 percnyi utazásnál kisebb távolságban levő tömbök – egy kivétellel – vagy az ipari-raktározási telkek magas részarányát mutatják fel, vagy azt, hogy a tömb közvetlen szomszédságában ipari üzem helyezkedik el. A távolabb fekvőknél sem a magas kevertség, sem az ipari üzemmel szomszédos helyzet nem jellemző.

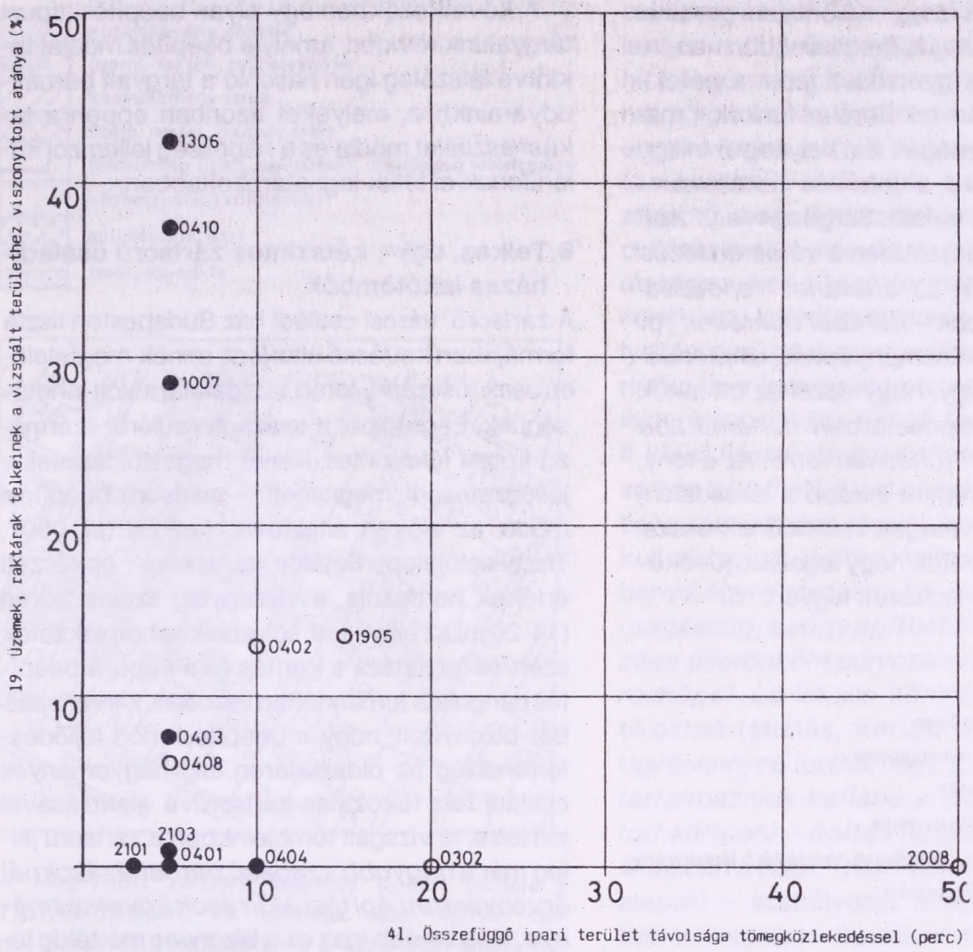

22. A vizsgált területen a szabad|területből a burkolt felület aránya (%)

302 Nagyszombat u., 401 Temesvári u., 402 Berzeviczky u., 403 Bocskai u., 404 Templom u., 408 Árpád út, 1007 Gyömrői út, 1306 Reiter F. u., 1404 Nagy Lajos király útja, 1905 Jahn F. u., 2008 Soroksár, Hősök tere, 2101 Rákóczi F. út, 2103 Posztógyár u.

Az épített szintfelületek és a telkek vegyes használatának, valamint a szabadterületek burkoltságának összefüggése a földszintes, bérházudvaros budapesti lakótömbökben

Az *ipari funkciók* lakóterületi *„invázójának"* okait már a többszintes, körülépített udvaros bérházaknál ismertettük. A földszintes bérházudvarok esetén az *építési tilalmak* különösképp *felerősítik e folyamatot.* A legsúlyosabb helyzet ott áll elő, ahol a tömeges lakásépítés már nem támaszt igényt a területre, s az időközben ideiglenes jelleggel megtelepedett kisebb ipari üzemek véglegesen birtokukba veszik a tömbök jelentős részét. Jellegzetes az ipar telkenkénti előrenyomulása, a telephelyek méretének növekedése, fokozódó új építkezés, a telkek burkolása, a növényzet eltűnése. Mint diagramjaink alapján is láttuk, a lakókörnyezet leromlása ott a leghatározottabb, ahol a korábbi tilalmak kedvezőtlen városszerkezeti, környezeti elhelyezkedéssel párosultak. Az, hogy a földszintes bérházudvaros tömbök jelenlegi helyzete általában rendkívül súlyos, nem jelenti azt, hogy magát a tradícionális beépítési módot is egyértelműen kedvezőtlennek kell tekintenünk. Néhány vidéki város (pl. Pécs) központhoz közelebb fekvő részein sikerrel állítottak helyre egy-egy „L" alakú épületet, a növényzetben gazdag udvarokra néző felújított, korszerűsített lakások környezeti helyzete kimondottan kedvező. Vizsgált tömbjeink egy részében is tapasztaltuk, hogy a tradícionális életforma részeként - elsősorban az idősek - gondozzák a telek lakásukkal szemközti részeit, s így a leginkább erodálódó területeken is fennmaradt néhány kimondottan kellemes hatású bérházudvar. Sajátos altípusa a földszintes bérházudvarnak (pl. 2008, Soroksár) az a telekforma, amikor az egyoldali beépítésű „rövidebb" bérház mögött a telek végén egy kisebb, korábban a háztulajdonos által

302 Nagyszombat u., 401 Temesvári u., 402 Berzeviczky u., 403 Bocskai u., 404 Templom u., 408 Árpád út, 1007 Gyömrői út, 1306 Reiter F. u., 1404 Nagy Lajos király útja, 1905 Jahn F. u., 2008 Soroksár, Hősök tere, 2101 Rákóczi F. út, 2103 Posztógyár u.

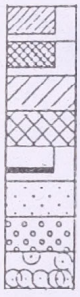
Az ipari funkciók térnyerésének a városszerkezeti elhelyezkedéssel való összefüggése a földszintes bérházudvaros vizsgált tömböknél. (A tömör kör azon tömböket jelzi, amelyeknél a tömb közvetlen szomszédságában is ipari üzem helyezkedik el.)

művelt haszonkert helyezkedik el. A környezet karakterét, s a telekhasználat jellegét tekintve e beépítési típus leginkább az alacsony sűrűségű (egyemeletes) bérkaszárnyákkal rokonítható, azzal a lényeges különbséggel, hogy ott az udvarok használati funkciói a szimbolikus mellett háttérbe szorulnak, s azok mintegy az összes lakó közös „eszmei birtokát" képezik.

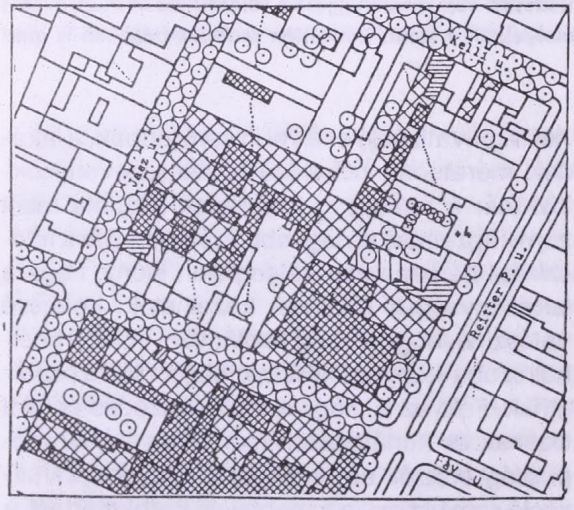
Ha az épületek műszaki állaga, a környezet helyzete azt lehetővé teszi, *a földszintes bérházudvarok kezelési módja* is *megfeleltethető az alacsony sűrűségű bérkaszárnyákkal kapcsolatban javasoltaknak*. Megfelelő alapozás esetén, ha a vízszigetelés megoldott – azaz a lakások nem nedvesek – a szennyvízbekötés lehetősége biztosított, az alapszanálást követően a bérlőkezdeményezésű korszerűsítés megfelelő és költségtakarékos megoldás lehet. A privatizáció esélyei itt sem jobbak, a lakások méretének növelése lakásösszevonásokkal már a zsúfoltság ismertetett állapota miatt sem képzelhető el nagyobb számban. Bár a földszintes bérházaknál kétségtelen előny, hogy a lakásegységek önállóan kezelhetők, kevéssé valószínű, hogy a még felújítatlan, komfort nélküli szoba-konyhás lakások tulajdonlásra csábítanak. Félő az is, hogy a több évtizedes építési tilalmak és korlátozások már olyan mérvű „népességi eróziót" eredményeztek, hogy a privatizáció sem biztosítja a megfelelő karbantartást, a szakszerű felújítást, korszerűsítést.

E veszélyek is arra hívják fel a figyelmet, hogy *a földszintes bérházudvaros tömbök felújítása, korszerűsítése általában rendkívüli nehézségekbe ütközik*, s hogy előbb leírt javaslataink várhatóan csak erősen korlátozott mér-

tékben valósíthatók meg. Különösen ott, ahol már a lakóterületi jelleg is megszűnőben van, inkább a felszámolás gyorsítása lehet a cél, kihasználva egyes nem lakóterületi funkciók magasabb fizetőképességét, és helyileg mintegy ezzel kompenzálva a jelentős lakásszámveszteség, a pótlás terheit. Sürgősen *felül kell vizsgálni* ezzel kapcsolatban a városrendezési tervek – elsősorban *az általános rendezési terv övezeti tervének – korábbi döntéseit* (pl. bontás, zöldterület, intézményépítés, lakóterületi átépítés céljára) úgy, hogy ezzel az ott lakók perspektíváival kapcsolatban *mihamarabb egyértelmű helyzet jöhessen létre.* Az a tény, hogy e tömbökben egyre inkább a társadalom perifériájára szorult rétegek zsúfolódnak össze, még inkább megköveteli, hogy legalább jövőképük többé-kevésbé tisztázott legyen.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

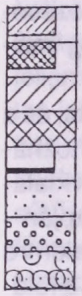
Az ipari funkciók „inváziójának" erősen kitett földszintes bérházudvaros lakótömbök Angyalföldön az ún. „iparos telepen". A 60% körüli munkásnépesség a gyenge lakásokat rendkívül magas sűrűséggel lakja, a tömbök szabadterületének több mint egyharmada burkolt.

A következőkben egy olyan beépítési típust tárgyalunk röviden, amely a beépítés módját tekintve látszólag igen hasonló a tárgyalt bérházudvarainkhoz, melyeket azonban éppen a lakáshasználat módja és a népesség jellemzői különítenek el tőlük leghatározottabban.

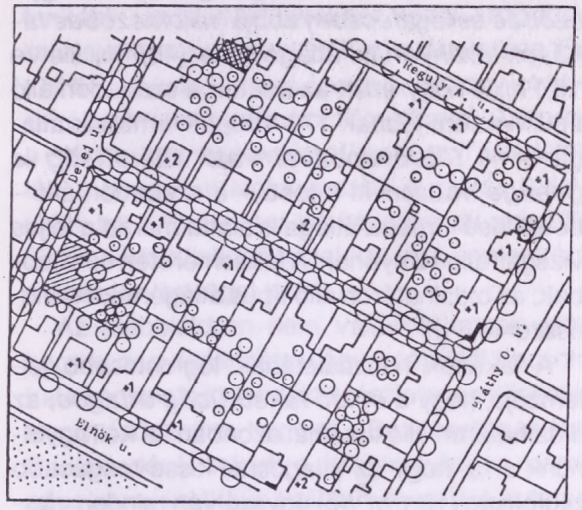
6. Telkes, egy-, kétszintes zártsorú családiházas lakótömbök

A zártsorú városi családi ház Budapesten tiszta formájában kevéssé elterjedt, ennek megfelelően csak kisszámú tömb vizsgálatára volt lehetőségünk. Legrégibb, a századfordulóról származó típusa földszintes, illetve magasföldszintes – jellegzetesen „megnyitott" – zártsorú beépítési módú, az előkert általában hiányzik (pl. 0807, Tisztviselőtelep). Sajátos városképi-, építészeti értékek hordozója, a viszonylag széles telken (14-20 m) az elnyújtott, sokablakos homlokzatok szerves folytatása a kerítés és a kapu, a beépítés hangulata kimondottan városias, kisvárosias. Bár bizonyított, hogy a beépítési mód fejlődéstörténetileg az oldalhatáron álló hagyományos családi ház fokozatos zártsorúvá alakulásával jött létre, itt vizsgált tömbjeinkben a zártsorú jelleg már a *nagyobb szabású parcellázásoknál érvényesített építési előírások következménye.* Még inkább igaz ez a bizonyos mértékig telepszerű jelleg a későbbi építésű tömbökre (1406, Vitézi-telep Zuglóban), ahol már a parcellázás során egy nyugatias típusú sorházas beépítés telekrendszere fogalmazódott meg úgy, hogy végül a beépítés telkenként elkülönült módon valósult meg. Megint csak átmeneti típus a peremtelepülések központjaihoz közvetlenül kapcsolódó tömbök zártsorú beépítése, itt azonban igen *gyakori a földszintes és a többszintes bérházzal való keveredés* (pl. 2005, 2007, Pesterzsébet).

Egyébként is fontos sajátossága e beépítési típusnak, hogy a családiházas jelleg nem kizárólagos, sőt – a korábbi szabályzatok által is engedélyezetten – a telkenkénti átlagos lakásszám általában jelentősen meghaladja az egységnyi értéket. A lakások úgyszólván minden jellemzője a vizsgált teljes állomány átlagához közeli (pl. az egyszobás lakások aránya 35,8%, a 3-X szobásoké 26,5%, fürdőszoba a lakások 72,7%-ában van, átlagos lakásméret: 57,8 m^2), de általában jobb az oldalhatáron álló és szabadon álló, családiházas típusok átlagértékeinél.

közintézmény épülete
üzemi, raktár-, műhelyépület
közintézmény telke
üzem, raktár, műhely telke
földszinten üzlet, szolgáltató, vendéglátó létesítmény
közhasználatú zöldterület
gyümölcsös, kert
fasor, egyedi fa

A megnyitott zártsorú beépítés tipikus példája a Tisztviselőtelepen. Az épületek csak részben családi házak (3,5 lakás/épület), a viszonylag magas státusú népesség a lakásokat 30 m^2/fő értékhez közelítő, igen alacsony belső laksűrűséggel lakja.

Ugyanez a helyzet a lakáshasználat és a népesség jellemzőivel is. A lakásokon belüli laksűrűség viszonylag alacsony (21 m^2/fő), a gyermekek és az idősek aránya átlagos. Bár a teljes felnőtt népesség mintegy 1/5-e nem végezte el a 8 osztályt, viszonylag magas (56,7%) a legalább középiskolát végzett aktív keresők aránya, és a felsőfokú tanulmányokat befejezett keresők részesedése is meghaladja a 20%-ot.

Kevés számú vizsgált egységünk alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket sem zártsorú tömbjeink helyzetével, sem távlati teendőivel kapcsolatban. Annyi azonban kellő biztonsággal megállapítható, hogy szolíd minőségű, esetenként igen határozott környezeti-építészeti értékeket is felmutató beépítési típusról van szó. A városrendezési szabályozás eszközeivel is *biztosítani kell a jellegzetes* utcaképek, az építészeti karakter (kapu helye, ablakosztás stb.) védelmét, s esetenként az új - foghíj jellegű - beépítések feltételei is a szokásosnál szigorúbban határolandók körül. Ugyanennyire fontos, hogy a beépítési típust mintaadó szerepében is értékeljük; a városias karakterű zártsorú, magasföldszintes, egyemeletes családi házat *ma is előnyösen alkalmazható, gazdaságos beépítési formának kell tekintenünk*. Meg kell szabadulnunk a korábbi szabályozási gyakorlat egyes előítéleteitől, mely szerint korszerűnek csak az ikresített forma, és a tulajdonképpen telek nélküli, egységes homlokzati kialakítással megvalósítandó – csoportos – sorház tekinthető. Nem bocsátkozhatunk itt szabályozástechnikai részletekbe, de a már kialakult zártsorú beépítésű városrészekben (pl. Kőbánya egyes részei) a *7,5 m magas párkánymagasság, a négy építhető lakás engedélyezése esetenként súlyosan rombolhatja a városképet* és lokális környezeti zavarokat is okozhat (átlátás, kertek benapozása stb.). Ugyanennyire fontos, hogy a *szabályzatoknak tartalmazniuk kellene a zártsorú – megnyitott zártsorú – építés lehetőségét*. Ideálisnak általában a helyi – részletes rendezési terveken alapuló – szabályozás szerepének növelését kell tekintenünk. Budapest esetében azonban ezt mindenképpen meg kell előznie a már elavult övezeti terv adottságokra érzékeny átdolgozásának. A zártsorú beépítéasi forma egyébként maga is rendkívül „érzékeny" a szabályozásra, különösen az *egységes megjelenés kívánatos optimumá*nak – minimumának– biztosítása okoz súlyos nehézségeket.

A következőkben tárgyalandó családiházas jellegű beépítési típusok is elsősorban a szabályozás kérdéseit vetik fel, e tömbök vizsgálata azonban számos más jellegű, a főváros lakáshelyzetével, lakáspolitikájával kapcsolatos gondra is felhívja a figyelmet.

7-8. Családi házas jellegű lakótömbök

Ahogyan ez már az előző beépítési típus tárgyalása során kiderült, Budapesten a családi ház fogalma kellő óvatossággal kezelendő. A bevezetőben említett településszociológiai kutatások is kerülik használatát – külső területeknek nevezik az ilyen jellegű tömböket befoglaló városrészeket az 1872-es városhatáron kívül –, s az építésügyi szabályzat (BSZV) sem tartalmaz kimondot-

tan egylakásos, lakótelkes övezetet. Vizsgálataink alapján az is kiderült, hogy ez a nehezen definiálható övezet rendkívül változatos, s hogy a hagyományosabb, oldalhatáron álló és az általában újabb szabadon álló beépítési mód szerinti megkülönböztetés – bár információtartalma nem csekély – sem tekinthető a rendszerezés számára elégséges kiinduló feltételnek. (Emiatt is tárgyaljuk együtt e két típust.) Kutatásunkban a pesti oldal korábbi peremtelepüléseire összpontosítottunk (kimaradt pl. a – budai – XXII. kerület), ez pedig bizonyos mértékben korlátozza, hogy teljes körben általánosítható következtetéseket vonjunk le.

A nagyfokú heterogenitás fő oka a *településtörténeti fejlődés*ben keresendő*. A korábbi peremtelepülések tömb- és telekrendszere, beépítési módja és jellege egymástól sokszor független – nagyrészt spekulációs – parcellázások eredménye. Mindenképpen meg kell különböztetnünk egymástól a hagyományos *parasztfalvakat* (Csepel, Soroksár, Békásmegyer), a jórészt alacsony státusú népességet megcélzó telepszerű parcellázások területeit, a már a kiindulásnál *városiasabb karakterű részeket* (pl. Újpest), a századforduló után kialakuló *kertvárosi tömböket* és a korábbi *üdülő- és villanegyedeket*. Ezek beépítése – sőt társadalmi státusa is – máig erősen eltérő és olyan jegyeket visel magán, melyeket kezelésük során is figyelembe kell vennünk.

A nagyfokú változatosságot adataink is jól mutatják. A vártnál jóval *magasabb telkenkénti-épületenkénti lakásszám*ot mutattak ki vizsgálataink. Különösen a földszintes bérházakkal esetenként keveredő, oldalhatáron álló típus átlagértéke magas (2,1), de nyilvánvalóan az esetenkénti lakásmegosztások, önálló lakásegységet létrehozó bővítések is hozzájárultak a magas érték kialakulásához. Ez az eredmény különösen fontos a területekkel kapcsolatos távlati teendők szempontjából: a meglevő – pesti – családiházas övezetek pótlólagos „lakás- és népességfelvevő kapacitása" alacsonyabb annál, mint az általában feltételezett. Ellene mond ez ugyanis azoknak a „besűrítő" koncepcióknak, amelyek a legújabb szabályozás egyik alapvető kiinduló elvét képezték. (A magánlakásépítés pesti oldalra terelése a magasabb építhető szintterületek engedélyezésével, a kérdés néhány vonatkozására még visszatérünk.)

A lakásállomány összetétele, használata, és a népességi mutatók megint csak nehezen hozhatók összhangba a családi házról általában kialakult vélekedésekkel. Bár – a fentiek alapján – igen jelentős az adatok szórása, igen figyelemre méltó, hogy a régebbi tömböknél (7. típus) a földszintes bérházak után a leg*magas*abb *az egyszobás* és leg*alacsony*abb *a háromszobás lakások arány*ának átlagértéke (46,7%, illetve 16,1%), s hogy ezek az adatok a szabadon álló típusnál sem jobbak 173 vizsgált tömbünk átlagánál. *A fürdőszobával való ellátottság* is *gyenge,* rádásul itt a jobb – a szabadon álló – beépítésű tömbök átlaga is alatta marad a teljes vizsgált állományének. A lakásméretek sem jobbak; az oldalhatáron álló típus átlagértéke mindössze 48,6 m^2.

A lakások használatának legfontosabb jellemzője, hogy a *belső laksűrűség átlagos,* az oldalhatáron álló típusnál azonban fel kell figyelnünk arra, hogy az átlagosnál kissé magasabb zsúfoltság (18,1 m^2/fő) úgyszólván minden vizsgált tömbre jellemző. A leglazábban lakott tömb adata sem éri el a belső, sűrűn beépített tömbök átlagát. (Nem találtunk pl. olyan többszintes keretes tömböt, amelynek lakásait sűrűbben laknák, mint a régebbi építésű tömbök leglazábban lakott házait.) A lakásokat egyébként egy átlagosan elöregedett népesség lakja, a gyermekek aránya – kisebb, de nem jelentéktelen szórásokkal – alig magasabb a 173 tömb átlagánál, csak részletesebb elemzéssel lehetne kimutatni, mi az oka annak, hogy az idős (60–X éves) népesség arányát tekintve nemcsak a jórészt újabb építésű tömböknél (8. beép. típus), hanem a régebbieknél is igen magas a szórás (10-től 38%-ig, illetve 17-től 37%-ig). A társadalmi rétegek szerinti összetétel az átlagokat tekintve a magasabban képzett népesség csekély részarányát mutatja (7,1%, illetve 13,1%; csak a földszintes bérházak átlagértéke alacsonyabb), s csak a szabadon álló típusnál találtunk jelentősebb szórást felfelé, a felsőfokú végzettségűek irányába. Magas a munkásrétegek átlagos aránya is, ami – előző adatainkkal együtt – elsődlegesen a *tömbök korábbi peremtelepülési helyzeté*ből kö-

* Az itt következők döntően Schwarczuk Ágnes kutatásán alapulnak.

vetkezik. Határozott korrelációt találtunk itt is a lakásminőség, a lakáshasználat és a népesség jellemzői között. A nagyobb és inkább komfortos lakásokat tartalmazó tömbökben az általában magasabb státusú népesség a lakásokat általában alacsonyabb (20 m^2/fő körüli) „belső laksűrűséggel" lakja. *Környezeti helyzetük* hasonlóan *változatos*, ami jórészt a telkek használatának erős különbségeivel függ össze. A tömbök általában tisztán lakóterületi funkciójúak, esetenként – az ipari területekhez közel – azonban itt is jelentkezik az ipari funkciók térnyerése. Fel kell figyelnünk mindenképpen arra, hogy a helyszíni bejárások *a régebbi tömböknél (7. típus) a házak egynegyedét elhanyagolt*nak találták, s hogy itt a legmagasabb a szórás felfelé (80%-ig!) a földszintes bérházudvarok után. (Ez újra a bérház jellegű házakkal való esetenkénti magas kevertséget jelzi.)

Az alábbiakban nem vállalkozhatunk arra, hogy e nagy változatosságú beépítési típusokkal kapcsolatos teendőket részletesen kifejtsük. Meggyőződésünk, hogy ez a Budapesten területi kiterjedését tekintve tulajdonképpen domináns környezettípus önálló, mélyreható kutatást igényel, s hogy ennek fő célja a most következő általánosabb megállapítások részletesebb – társadalmi jellegű kérdésekre is kiterjedő – visszaigazolása, s a *teendők sokrétűségé*nek bemutatása kell, hogy legyen.

- Olyan *lakáspolitikai, lakásgazdálkodási elvek* és módszerek alakítandók ki Budapesten, *melyek a családiházas övezetek megújításának feladatait* ugyanúgy *elősegítik*, mint a belső területek környezetelvű korszerűsítését. Kutatásunk – mégoly korlátozott körű – eredményei is megmutatták, hogy a családi házak lakóinak tulajdonosi státusa önmagában nem biztosítéka a megújító, a lakások méretét, felszereltségét, a házak állapotát javító tevékenységek fokozódásának. E területek igen jelentős részben olyan társadalmi rétegek által lakottak, melyeknek alacsonyabb fizetőképessége jelentősen korlátozza a megújítás lehetőségeit. Nyilvánvalóan nem elegendő a közműtársulások szorgalmazása, *a létrehozandó városmegújítási alapok* egy jelentős *része céltudatosan e területek felé* is irányítandó. A régebbi építésű, nem megfelelő alapozású, szigetelésű, esetleg komfort nélküli, vagy ilyen lakrésszel bővített épületek felújításának – ha műszakilag egyáltalán lehetséges – költségei rendkívül magasak, megfelelő támogatások nélkül a külső városrészek helyzete továbbra sem javulhat számottevően.
- Részletesen fel kell tárni a különböző jellegű területeken a *telkek*, azok *beépítésének, használatának sajátosságai*t, az egymástól eltérő beépítési és telekhasználati módokat, majd ezen jellemzőkkel összhangba kell hozni az építésügyi szabályozás előírásait.
- Külön figyelmet kell fordítani előbbi szempontból a legkedvezőbb környezeti helyzetű területekre, itt várható ugyanis, hogy az általában magasabb státusú és fizetőképességű népesség inkább kihasználja a legújabb szabályozás nyújtotta lehetőségeket (telkenként több lakás, megnövelt szintfelületek, beépítési magasság), s ennek eredményeként rendkívüli *városképi és használati zavarok* állnak elő. Helyszíni vizsgálataink tapasztalatai alapján e veszély súlyos. A családi házak esetében is igaz, amit a társasházaknál korábban megállapítottunk: a környezetromlás éppen a legjobb kiinduló környezeti helyzetű térségekben fenyeget inkább. E megállapítás természetesen kiterjesztendő a sajátos építészeti hagyományokkal bíró, az adott térség karakterét adó központi területekre is. A meglevő nagy *változatosság társadalmi integrációt segítő szerepe* itt sem hanyagolható el.

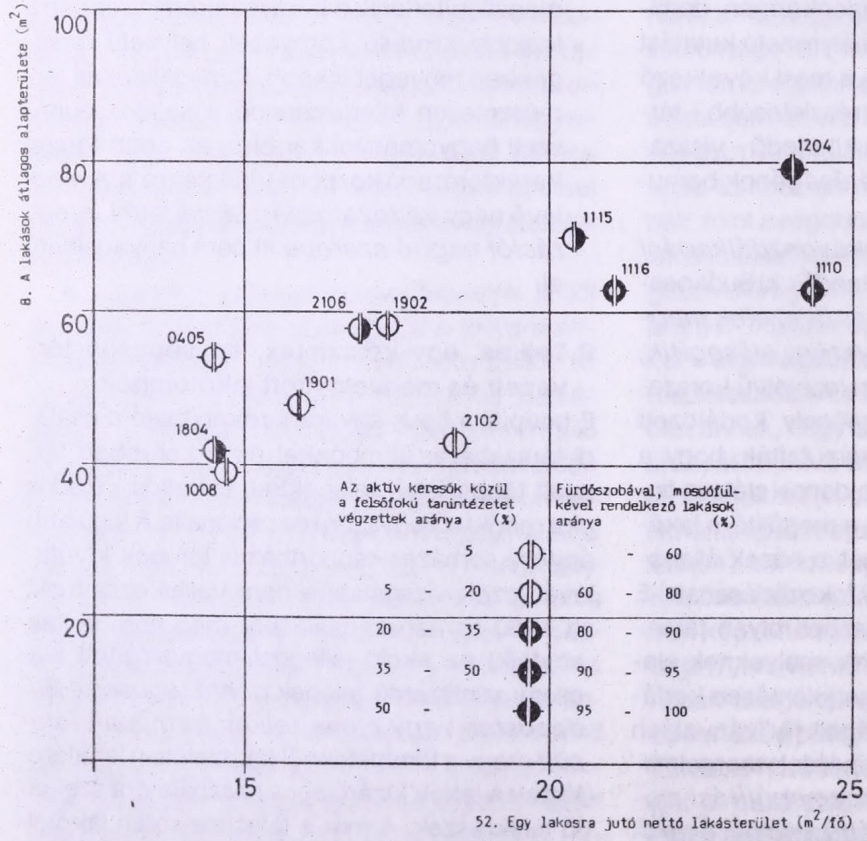
9. Telkes, egy-kétszintes, egységesen tervezett és megvalósított lakótömbök

E beépítési típus egyaránt rokonítható a családi-társasházas tömbökkel és a korábban tárgyalt többszintes telepekkel. E kettős kötődés oka rendkívül egyszerű és racionális. A legújabb építésű sorházas csoportházas tömbök kivételével (ezek vizsgálatára nem vállalkozhattunk; az 1980-as népszámláláskor még nem voltak adataik) az akció jelleggel megvalósított alacsony szintszámú telepek *döntő többsége Budapesten vagy eleve telkes formában létesült*, vagy a tömbtelekből fokozatosan lehatárolódtak a lakók kizárólagos használatára szolgáló telekrészek. A már a létesítés során lakótelkes formában előirányzott telepek nagy száma, s az előbb jelzett átalakulási folyamat is határozott lakossági értékrendet tükröz: különösen a

magas sűrűségű akciószerű építésnél a családiházas jelleghez szervesen hozzátartozik a telek, legyen az akár egy nappali szoba méreténél is kisebb. A *telepszerűség* ugyanennyire meghatározó jellemzője a nagyobb, összefüggő területek egységes tervezésével, az egyidejű megvalósítással, ismétlődő épülettípusok alkalmazásával, általában a – már tárgyalt – nagyfokú normativitással függ össze.

A beépítési típus azonosító jegyeinek felsorolása az előbbiekkel tulajdonképpen teljes. A típus változatossága rendkívül nagy; az egyik végletet az adott építési korszak alsó középosztálya számára létesült *kimondottan kertvárosi jellegű telepek* (pl. Wekerle-telep) jelentik, a skála másik végén a *földszintes munkáskolóniák* (1008, Sibrik M. utca) helyezkednek el. A telepszerűség jeleit több vizsgált egységnél csupán a *szabadon álló, iker- vagy sorházak ismétlődő tömegei* mutatják fel, a környezet egésze már erősen diverzifikálódott, csak a szakember ismeri fel a változatos kerthasználat, kerítésarchitektúra, az egyedivé személyesített homlokzatok, tetőtérbeépítések stb. mögött az eredeti egységesítő szándékot.

A *nagy belső változatosság* miatt úgyszólván minden vizsgált mutatónk igen nagy szórást mutat, az átlagok majdnem semmitmondók. Statisztikai kiindulással készült előzetes rendszerezésünk is csak nagy vonalakban segíti az eligazodást. Diagramunkon ezúttal 4 adatot ábrázoltunk, az átlagos lakásméret és a lakáson belüli laksűrűség (m^2/fő) adatai mellett a felsőfokú végzettségű aktív keresők és a fürdőszobával rendelkező lakások arányát mutatjuk be. Első közelítésben határozottan elkülöníthető egymástól a kisebb lakásokban (40–60 m^2) egyre inkább alacsonyabb státusú népességet nagyobb zsúfoltsággal (14–19 m^2/fő) tömörítő *pesti tömbök* csoportja, az ugyanezen mutatókat tekintve általában kedvezőbb helyzetű *budai* tömböktől. A lakások minősége, a fürdőszo-

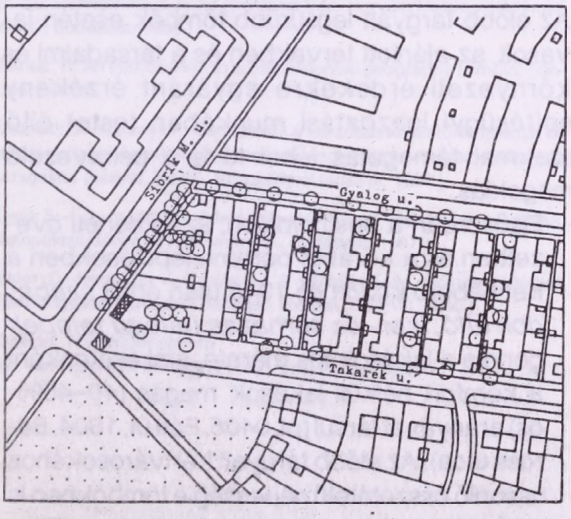

320 Árpád út; 405 Megyeri út; 1008 Sibrik M. u.; 1110 Nagyszőlős u.; 1115 Kondorosi út; 1116 Építész u.; 1204 Németvölgyi út; 1804 Kinizsi u.; 1901 Garay köz; 1902 Kós K. tér; 2102 Rákóczi F. u.; 2106 Csillagtelep

A lakásméret a lakásminőség, a lakáson belüli laksűrűség és a felsőfokú végzettségű aktív keresők arányának összefüggése a vizsgált alacsony szintszámú budapesti lakótelepeken

bás lakások aránya kevésbé tűnik differenciáló tényezőnek, amiben elsősorban a terület presztizse, a lakásméret és az játszik közre, hogy e telepek eredetileg mely társadalmi rétegek számára épültek. Bár e statisztikai alapon végzett rendszerezésünk ad némi eligazítást az alacsony szintszámú telepek változatosságáról, a távlati teendőket illetően, egy más jellegű csoportosítás inkább célravezető lesz. Elsőként azokat a telepeket tárgyaljuk, amelyek valamilyen fajta „rehabilitációs kezelést" igényelnek.

– A megújítás terén a legtöbb, legbonyolultabb feladatot a kimondottan *kolónia jellegű, magas beépítettségű,* telepek adják. E kimondottan szociális jelleggel – zömükben a két világháború között – épült, igen gyenge lakásállományú telepek többségét az elmúlt évtizedekben lebontották, a még állók többségénél hosszabb távon való fennmaradással lehet számolni. Tipikus beépítési módjuk a *párhuzamos-sávos elrendezés,* a *kicsiny* (40 m^2 vagy annál kisebb) *lakások* – egy középső főfal két oldalán – általában csak egyetlen irányban rendelkeznek rövid homlokzati felülettel. Az összefüggő tömbtelekből a lakók saját kicsiny kertrészüket leválasztották, jogi szempontból azok azonban nem tekinthetők lakótelkeknek. Figyelemre méltó, hogy az építéskor igen jelentős részben fürdőszoba nélküli lakásállomány felszereltsége időközben jelentősen javult, a leggyengébb vizsgált telepen is magasabb a komfortos – legalább mosdófülkés – lakások aránya az 50%-nál. A jellegzetes beépítési mód a magas beépítettséggel párosulva rendkívül megnehezíti ugyanakkor a lakások bővítését. A tetőterek csak igen korlátozott lakószintfelület befogadására képesek, a bérlők részéről így egyre fokozódó igény a horizontális értelmű, az amúgy is igen kicsiny telek rovására történő terjeszkedés (Ld. 1008, Kőbánya, Sibrik M. u.). Ez elvben – egyfajta átriumos jellegű beépítési móddá történő átalakítással – lehetséges is.

Példa nagy beépítési sűrűségű, földszintes, kolónia jellegű telepre Kőbányán

Míg a kicsiny lakások bérlői életterük bővítésében, a telepek kezelői a gondoktól való szabadulásban, a privatizációban érdekeltek. (Utóbbi esetenként szinte kikényszeríti, hogy a bérleti jogok a nagyarányú lakosságcsere miatt a vállalati telepek – pl. MÁV – esetén tisztázatlanok, hogy a tömbtelken belül a közművállalatok illetékessége vitatható stb.). A privatizálás elvben előnyös is lehet, hiszen a tulajdonosi státus tovább erősítheti a földszintes telepek lakóinak eddig is – talán a társadalmi értelmű „közelség" által is támogatott – kezdeményezőkészségét. Nehezen hozhatók azonban összhangba az egyéni szándékok, képességek a *magas sűrűség miatt* itt mindenképpen *érvényesítendő szervezettség*gel, az egységesség kívánatos mértékével. Az ellentmondás feloldására elvben két lehetőséget látunk.

Jelenleg készíttetik el e telepek kezelői azokat a rendezési terveket, melyeknek úgyszólván egyedüli célja a spontán módon már kialakult telekrendszer „jogszerűvé" tétele, a tulajdonba adás feltételeinek megteremtése. Rendkívül hasznos lenne e rendezési terveket kiegészíteni olyan építészeti munkarészekkel, építési szabályokkal, melyek „helyi épületbővítési *ajánlott tervek"* formájában kellő eligazítást adnak mind a lakók, mind a szakigazgatás számára a környezetalakítás szempontjából előnyös megoldásokról. Készítése előtt fel kell tárni a *helyi lakosság sajátos igényeit, preferenciarendszerét* ahhoz, hogy a tervezői optimumkeresés munkája a helyi társadalom által behatárolt keretek között folyhasson. A tervezőmunkát ki kell terjeszteni a félprivát vagy átme-

neti zónákra, a kerítésekre, a kapukra, a sikátorokra is. E magas sűrűségű beépítés esetén ezek szerepe az esztétikai mellett használati szempontból (részleges vagy teljes izoláció a kis udvarban stb.) is alapvető fontosságú. A tervezést mintegy a *lakosság – szakmai jellegű – támogatása*ként szükséges kezelni, közpénzekből kell finanszírozni, ahogyan ez a típustervek készítésénél az általános gyakorlat volt. A színvonalas magántervezés piacáról e telepek alacsony fizetőképességű lakói általában kiszorulnak, a szakszerűtlenség, a színvonaltalanság pedig itt súlyos környezeti károkat okoz. A szakmai támogatásnak természetesen ki kell egészülnie az anyagi jellegűekkel is.

Ez a Budapesten eddig csak kevéssé kipróbált módszer nyilvánvalóan valamennyi résztvevő összehangolt, kiegyensúlyozott munkáját kívánja meg, melyben a magasabb környezeti érték teremtésére való törekvésnek messzemenő *társadalmi érzékenység*gel kell párosulnia. Különösen ez utóbbi teljes kudarcot eredményezhet. A környezetalakítás magasabb minőségét nyilvánvalóan nagyobb biztonsággal garantálja, ha e telepek megújításának lebonyolítása egy kézben marad, s a privatizáció helyett a bérlakás jelleg fennmarad, s a kezelés *megfelelő szervezeti keretek* közé kerül. A többszintes telepeknél más említett formák (pl. a lakáskezelési és -építési társulások) képezhetnék itt is az optimális megoldást. A mai szervezeti keretek le-, majd újraépítése azonban még várat magára, ezért is foglalkoztunk részletetesebben a privatizáció környezeti összefüggéseivel.

– Részben hasonló jellegű problémákat vetnek fel azok az alacsony szintszámú budapesti telepek, melyeknél nem elsősorban a rendkívüli sűrűség, hanem a sajátos építészeti-környezeti érték kell, hogy határt szabjon az egyedi korszerűsítési, lakásbővítési szándékok érvényesülésének. (Wekerle-telep, Pongrác úti telep Kőbányán, vagy az e típushoz is sorolható óbudai gázgyári telep.) E zömmel közvetlenül a századforduló után létesült lakóterületek egyértelműen az *angol kertvárosmozgalom környezetalakítási elveit* követik. Bár a lakótelkek viszonylag kicsinyek, így beépítettségük is magas (30–35%), a környezet karakterét kevésbé az ismétlődő típusépületek térbeli viszonylatai, hanem a kiegészítő jellegű elemek, a kerítések, kapuk, előkertek, a keskeny oldalkertek, s nem utolsósorban a gazdagabb növényállomány határozza meg. A távlati kezelés szempontjából is mértékadó a jelenleg még jórészt bérlő státusú lakosság viszonya környezetéhez. Általánosan jelentkező szándék a kicsiny telkek intimitásának fokozása sövények ültetésével az elő- és oldalkertben, s – bár a telepek környezeti értékei a lakók jelentős része számára nyilvánvalóak – ugyanilyen határozott a *szűkös lakótér* (eredetileg 45–60 m^2) *bővítésének igénye* is. Miután a kicsiny telkek legfeljebb a garázsoknak adhatnak helyet, dominál a tetőtérbeépítés, esetenként az udvari irányban való bővítés.

A kertvárosi karakterű telepek sajátos népességi összetétele – melyben egy viszonylag szűkkörű felsőfokú végzettségű népesség (10% körül) mellett magas a szakképzett munkások és a nem fizikai foglalkozásúak aránya – is hozzájárul ahhoz, hogy a *privatizálás* központi szándékai a *lakosság részéről is határozott támogatást kap*nak. Fenntartások elsősorban a műemlékvédelem oldaláról jelentkeznek, ezeknek azonban csak korlátozott mértékben adható hely. A lakáskorszerűsítési, lakásbővítési munkálatok eddig is a bérlők kezdeményezésére folytak, s kevésbé a tulajdonosi jogokat gyakorló kezelő szervezeteken, mint az építésügyi igazgatás munkáján múlott, hogy azok építészeti minősége mennyiben volt összszhangban az épületek és a környezet magasabb értékével. Az előbb tárgyalt legsűrűbb tömbök esetén javasolt, az ajánlott tervekben és a társadalmi és környezeti érdekekre egyaránt érzékeny építésügyi igazgatási munkában testet öltő szakmai támogatás lehet itt is a célravezető megoldás.

– Elsősorban a pesti oldalon, az átmeneti övezetben és a korábbi peremtelepülésekben a két háború között és 1945 után épült *szabadon álló, iker- és sorházas jellegű telepek* gondja a lakások kis mérete, ami esetenként a komfort nélküli lakások magas (40–45%-os) arányával társul (pl. 0405, Fóti út; 1804, Baross utca). Az előbb tárgyalt kertvárosokéhoz hasonló összetételű népesség e tömbökben is várhatóan fokozottabban jelentkezik a korszerűsítés és a bővítés szándékaival. A környezeti diverzifikáció veszélyei itt kisebbek, *a házak egyedivé alakításának elképzelé-*

sei megfelelő építészeti minőség felett kimondottan *támogathatók* is. (Természetesen kivételek e csoportban is adódhatnak, ld. a munkánkban nem vizsgált, s inkább a kertvárosokkal rokonítható magdolnavárosi telepet, vagy a viszonylag jó lakásminőségű albertfalvai OTI telepet – 1110.)

– Azt, hogy a telepek eredeti terveiben megfogalmazott egységesség fokozatos felbomlása nem tekinthető egyértelműen káros folyamatnak, éppen egyes vizsgált budai tömbjeink igazolják (1110, Gyorök u., 1204, Pagony u.). Sajátosan egyedi környezeti értékek jöhetnek létre, ha az eredetileg idegen testként megjelenő telepek fokozatosan integrálódnak az őket befogadó társasházas, családiházas környezetbe. Ez a megállapítás a kisebb többszintes telepekre is érvényes.

IRODALOMJEGYZÉK

A környezet állapota és védelme (KSH, Budapest, 1986.)

Appropriation of space (ed. P.Korosec-Serfaty, Louis Pasteur University, Strasbourg, 1976.)

Bamberg, Lübeck, Regensburg, 3 Beispielstädte (Deutschen Nationalkomitee für das Europäische Denkmalschutzjahr, 1975. Berlin)

Berkovits Gy.: A gyarmat, Újpest történeti szociográfiája, 1835–1868, (Valóság, 1981/8.)

Budapest története, 3/1 kötet. (Nagy Lajos–Bonis György, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.)

Budapest története, 4. kötet (Spira György–Vörös Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.)

Budapest története, 5. kötet (Gerelyes Ede–Horváth Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.)

Canter, H: An introduction to urban historical geography (Arnold, London, 1983.)

Csanádi G.–Ladányi J.: Budapest – a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata (kézirat, MKKE, Szociológiai tanszék, 1987.)

Deák S.–Locsmándi G.: A települési környezet védelme és alakítása, Településtudományi Közlemények, Budapest, 1987.)

Ekler D.–Hegedüs J.–Tosics I.: A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján (kézirat, BUVÁTI, 1980.)

Gallion: The Urban pattern
(D. van Nostrand Company I. nc., New Jersey, 1959.)

Hanák P.: A polgári lakáskultúra szakaszai a XIX. században. 1815–1914. (Történeti antropológia. Budapest, 1984.)

Heimat Bergen–Enkheim (Notizen-Institut für Kulturantropologie und Europäische Ethnologie. Frankfurt No 12, 1982.)

Illyefalvi I.L.: A székesfőváros múltja és jelene grafikus ábrázolásban (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1933.)

József D.: Kandidátusi disszertáció (kézirat, 1987.)

Lynch, K.: The Image of the City (MIT Pres, Cambridge, Mass., 1965.)

Meggyesi T.: Magyarország hagyományos lakókörnyezeti kultúráinak tipológiája. (Településtudományi Közlemények 35. sz. Bp. 1987.)

Petschnig M.: A munkaerő és lakása (Valóság, 1986/10. sz.)

Preisich, G.: Budapest városépítésének története, I–III. kötet (Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1960, 1964, 1969.)

Rapoport, A.: Human aspects of Urban Form (Oxford, Pergamon Press, 1977.)

Siklóssy, L.: Hogyan épült Budapest? (1870–1930) (Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Budapest, 1931.)

Sjoberg, G.: The Preindustrial City (Free Press, New York, 1960.)

Sommer, R.: Personal space. The behavioral basis of design. (Prentice Hall, Englewood Cliffs N.Y. 1969.)

Vörös K.: Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

Wallerstein, I.: A modern világgazdasági rendszer kialakulása (Gondolat, Budapest, 1983.)

A HELYI TELEPÜLÉSPOLITIKA TARTALMA, MEGVALÓSÍTÁSA

BAKAI JOLÁN

A helyi településpolitikában a hetvenes évek eleje-közepe óta jelentős változások figyelhetők meg: a folyamat kiindulópontját az 1971. évi tanácstörvényben jelölhetjük meg, a nyolcvanas évek elején a változások felerősödtek, majd az évtized közepétől – a tanácsi gazdaságirányítás 1986. évi korszerűsítésének következményeként – lényegében változó helyi településpolitika kibontakozásának vagyunk tanúi. Az utóbbi időszak minőségi változásának bázisát az Országgyűlés a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól hozott 1985. évi határozata teremtette meg, kimondván, hogy „...bővíteni kell a helyi tanácsok gazdálkodási, döntési önállóságát, felelősségét, korszerűsíteni a tanácsi gazdálkodás rendszerét, növelni a választott testületek döntési és ellenőrzési szerepét..."

A helyi településpolitika alakulásával átfogó módon ez idáig viszonylag kevés kutatás foglalkozott, ezért a Ts 2/2 kutatási program keretében 1986 végén „A terület- és településpolitika tartalma, megvalósítása, értékelése" címen indult kutatómunka elsődlegesen a helyi településpolitikai gyakorlat vizsgálatának, elemzésének célkitűzését fogalmazta meg. A jelen tanulmány e kutatás eddigi megállapításainak egy részét mutatja be. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kutatás gerincét képező empírikus vizsgálat* 1988 közepén zárult, íly módon a társadalmi-politikai élet azóta felgyorsult változásainak a helyi településpolitikára gyakorolt hatását még nem tükrözi. A tendenciák azonban már így is kirajzolódnak, jóllehet, nagy bizonyossággal feltételezhető, hogy a helyi településpolitika az elmúlt egy év alatt lényegesen sokszínűbbé vált: az újabb sajátosságok, jelenségek feltárása és bemutatása a kutatás második, jelenleg folyamatban levő szakaszától várható.

A helyi településpolitika értelmezése, kialakulása

A helyi településpolitika fogalmát kutatásunk indításakor néhány – általunk alapvetőnek tartott – szakirodalmi forrásra támaszkodva, feltételesen határoztuk meg – a későbbi verifikálás igényével. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy amint a szakirodalomban is viszonylag kevés – logikai úton közelített – értelmezés található, úgy a helyi dokumentumok, hosszú és középtávú koncepciók, beszámolók és előterjesztések sem körvonalazzák a településpolitika lehatárolását, arra csupán következtetni lehet az anyagok tartalmából. Íly módon a helyi településpolitika általános értelmezésére való rákérdezés empírikus vizsgálatunkban egyfelől saját definíciónk minősítését szolgálja; másfelől azonban némi lehetőséget adhat a helyi szinten megfogalmazott elvek és a konkrét tevékenység ütköztetésére.

Elöljáróban meg kell állapítanunk, hogy az interjúk során kérdésünk szinte mindenkit meglepett, a válaszok érzékelhetően – bár átgondoltan – bizonyos spontaneitással akkor és ott fogalmazódtak meg, jelezve, hogy a megkérdezettek többsége a mindennapi gyakorlat gondolatban gyorsan leképzett summázatát mondja.

---

* Az empírikus vizsgálat keretében több mint 60 különböző típusú, nagyságú, elhelyezkedésű település tanácsi vezetőivel, s a települések közel felében a helyi Hazafias Népfront tisztségviselőivel meghatározott gondolati vázlat alapján mélyinterjúkat készítettünk. Az átlagos két-két és félórás beszélgetések a helyi településpolitika témakörének egészét lefedték (a tanulmányban közölt idézetek a mélyinterjúkból származnak). A vizsgálat mintájának kiválasztásához a Ts 2/2 „A településrendszer strukturális és morfológiai változása" című (témafelelős: Dr. Valér Éva), párhuzamosan futó témájában alkalmazott tipológiát használtuk fel, a városok esetében a tipológia teljes körű átvételével, a falusi települések esetében bizonyos egyszerűsítéssel. A részeredmények alapján azonban megállapítottuk, hogy a helyi településpolitika sajátosságai más rendező elvek mentén különülnek el, így az elemzés során összevontabb kategóriákat alkalmaztunk. A mélyinterjús vizsgálatot egy-egy településre, városkörnyékre vonatkozó esettenulmányok és széles körű dokumentumelemzés egészítette ki.

Mindezek ellenére értékelhető meghatározásokat kaptunk – néhány kivételtől eltekintve: egyik nagyvárosunk vezetője kitért a válasz elől; „ezt odafenn kitalálták, nekünk itt más a dolgunk, mondotta interjúalanyunk másutt (alföldi újváros apparátusában vezető); s egy-két községben, illetve valamennyi társközségben gondot okozott a válasz. A helyi településpolitikát tehát sokan és sokféleképpen értelmezték. E sokféleségből azonban többé-kevésbé kirajzolódnak csoportok, típusok, s néhány közös vagy csaknem közös jellemző.

A *közös jellemzők* közül legfontosabbnak – s mindenképpen a nyolcvanas évek sajátosságának – tartjuk a szemléleti megközelítést: a közösségközpontúságot, a lakosságcentrikusságot, a lokalitás előtérbe helyezését. Kivétel nélkül minden megfogalmazás az „itt élő embereket", a helyi lakosságot állítja az origóba, a településpolitika elsődleges feladata, rendeltetése mindenütt a lakosság szolgálata, sehol sem szűkül le – legalábbis a verbalitás szintjén – „öncélú településfejlesztésre, építésre, vagy akár a városi státus elérésére (jóllehet az érintett települések településpolitikájának ez rendkívül domináns eleme). Valamennyi meghatározás a településpolitika átfogó, alapvető céljaként a helyi lakosság életkörülményeinek, közérzetének javítását jelöli meg.

Általános jellemzőnek tekinthető továbbá, hogy a meghatározások szerint a településpolitika döntően különböző súlyú célkitűzések gyűjteménye (halmaza vagy prioritások szerint rendezett összessége – a többségre ez utóbbi vonatkozik). A meghatározások tehát eltérnek a településpolitika klasszikusnak mondható definíciójától, nem, vagy alig és elvétve hangsúlyozzák, említik a célok eléréséhez szükséges eszközöket. Ez a sajátosság egyfelől arra vezethető vissza, hogy eszközök címszó alatt a többség csak pénzügyi forrásokban gondolkodik. Másfelől – s ez a súlyosabb – ebben is manifesztálódik a deklarált és a tényleges települési önállóság közötti eltérés, a települések kiszolgáltatottsága, a nyomott és egyre több bizonytalanságot mutató településfinanszírozási rendszer.

Kivételek voltak. Egyik makroregionális központunk vezetője például elvonatkoztatott saját valóságától s „könyvbe illő" meghatározást adott: „a várospolitika fogalmának belső tartalma alapvetően nem változott. Ma sem lehet más, mint a város lakossága magasabb színvonalú ellátását szolgáló célkitűzések sora, amelyeket a megteremthető eszközök arányos felhasználásával törekszik fokozatosan megvalósítani"! Egy dunántúli jól prosperáló újváros vezetője meggyőződéssel jelentette ki: „Reális településpolitikai elképzeléseket nem lehet megállapítani eszközrendszer nélkül. Számszerű adatokat nem tudtunk, de nem is ez a lényeg... Ha az anyagi oldalon nagyobb változások következnek be, a vezetőségnek tudnia kell irányt váltani... Fontosak továbbá a szabályozási kérdések, a helyi politikai-társadalmi viszonyok s a szakemberi háttér is, melyek bizonyos vonatkozásban az eszközrendszer részeinek tekinthetők." Itt tehát az eszközrendszer már tágabb értelmezésű. A szabályozás egyébként még néhány helyen megjelenik, s néhányszor a tervezést is említik, mint az eszközrendszer elemét.

Megjegyzendő, hogy a meghatározás elhangzását követő rákérdezésünkre legtöbb beszélgetőtársunk súlyos hiányosságnak, kényszerhelyzetnek minősítette, hogy a településpolitika az eszközrendszert nem – vagy csak nagyon esetlegesen, részlegesen – tartalmazhatja. A lehetőségekkel kötött kompromisszum lényegét – sokak véleményét kifejezően – egy új város vezetője így summázta: „Úgy gondolom, először a feladatokat kell megfogalmazni. Ha jól határoztuk meg a feladatokat, úgy akkor sincs nagyobb probléma, ha ezeket csak lassúbb ütemben tudjuk megvalósítani. A baj akkor van, ha menet közben derül ki, hogy rosszul fogalmaztuk meg a feladatokat, és hiába van akkor pénzünk. Véleményem szerint meg kell fogalmazni a feladatokat és számba kell venni a lehetséges eszközöket: pénzt, társadalmi segítséget, s minden olyan támogatást, ami igénybe vehető, s ezt követően lehet dönteni az ütemről. Néhány feladathoz rendelhetünk eszközöket, a többi csak sorrendbe állított cél marad".

Kiinduló definíciónktól – miszerint a településpolitika döntően hosszú távú, stratégiai jellegű célkitűzéseket tartalmaz – eltérő, de az előzőekből konzekvensen következő harmadik közös jellemző, hogy – vizsgálatunk szerint – a településpolitika hosszú, közép- és rövid távú célkitűzéseket egyaránt felölel, s a letapintható tendencia jelzi, hogy a hangsúly mindinkább a középtávú és a napi célok, feladatok felé tolódik. A távlat beszűkülése eléggé egyértelműen következ-

zik az eszközrendszer előbb jelzett bizonytalanságából, ennek – talán kissé sarkosan fogalmazva – frusztráló hatásából, de jó néhány utaló megjegyzés alapján az a meggyőződésünk alakult ki, hogy ebben az átalakuló választási rendszer is szerepet játszik: a tanácsi tisztségviselők többsége már nem tekinti megbizatását hosszú időre biztosnak, érzi, hogy eredményeket kell felmutatni.

A különböző időtávokban való gondolkodás igénye, az időtávok viszonyáról való vélekedés, a hangsúlyok elhelyezése széles skálán mozog. A községek egy része, a társközségek összessége célkitűzéseit legfeljebb öt évre vetíti előre, s ezt körülményeik eléggé magyarázzák: ugyanekkor több nagyközség, potenciális város szerint a szándékokat, célokat hosszú távra kell megfogalmazni, s a rövidebb távra vonatkozó elképzelések mint feladatok jelennek meg a településpolitikában. A hosszú táv eléggé kategorikus elutasítása egyetlen városban hangzott el: „A máról-holnapra élés jellemzi az országot, ez kizárja, hogy a településpolitika alakítói komolyan hosszú távban gondolkozzanak". A városok egy része a középtávú és a mai célok mellett szükségesnek ítélte a hosszú távot is, de ez utóbbit érzékelhetően sokan inkább kötelességből, a „lecke ismeretében" említették. Másrészük (a városok mintegy fele) szerint: „Az a jó, ha a politika közép- és rövid távú céljait úgy állítják össze, hogy a fejlesztés hosszú távú várospolitikai elképzelések medrében haladjon, s azt erősítse. Rövidebb távon néha szembe is kerülünk a hosszabb távú célokkal. A hosszabb távú célokat időnként át kell tekinteni, és néha módosítani is kell, mivel egy hosszú távú politika realizálódása, egy település sorsa nemcsak a helyi szervek döntéseitől függ, hanem az általános társadalmi mozgástól is." Ez a – többek véleményét jelentő – állásfoglalás jól tükrözi az időtávlatok szükséges egységben kezelését, s az ezen belüli, aligha elkerülhető konfliktusokat, a megújulás, a korrigálás igényét.

Részben az előző ismérvekből is adódik, hogy a helyi településpolitikát a nagyfokú gyakorlatiasság, az erőteljes funkcionalitás jellemzi. A deklarált önállóság és az attól elmaradó tényleges lehetőségek a települések irányítóit, a politika-alakítási folyamat résztvevőit racionalitásra, gyakorlati gondolkodásmódra készteti. Jó érzékkel alkalmazkodnak az állandóan változó körülményekhez, az esélyérvényesítés kínálkozó különböző lehetőségeihez. Az eltérő adottságok s a mindinkább manifesztálódó sajátos érdekstruktúra bázisán formálódó helyi politikák közös jellemzője – jóllehet paradoxonnak hangzik – éppen egyediségükben, sokszínűségükben, a sematikus megoldásoktól való elszakadásban rajzolódik ki.

A településpolitika általános tartalmát illetően a kapott meghatározások *lényeges különbségeket* is mutatnak – elsősorban az életkörülmények értelmezése mentén. A mintában szereplő települések közel fele esetében a tanácsi vezetés és/vagy a HNF tisztségviselő az életkörülményeket a műszaki és szociális infrastruktúrával való ellátással azonosítja, s íly módon a településpolitika célrendszere alapvetően ennek fejlesztését fedi le. A társközségek, a községek egy része s néhány kis-, illetve új város mindezt tovább szűkíti az alapellátás fejlesztésére: ezek hátterében minden esetben az infrastruktúra mennyiségileg és minőségileg egyaránt alacsonyabb szintű kiépítettsége, az átlagos ellátási színvonaltól való leszakadás húzódik meg. A nagyobb városok az ellátást természetesen artikuláltabban, és a középfokú ellátást s esetenként a felsőfokú ellátási elemeket is magában foglalóan értelmezik.

A minta másik felében az életkörülményekbe a munkalehetőségeket, a munkahelyválasztékot is beleértik, a településpolitika fogalmát a foglalkoztatáspolitikára is kiterjesztik, s a foglalkoztatást hangsúlyos kérdésként kezelik. E csoportba a makroregionális központok közül csupán egy tartozik, nem található köztük ipari város; egyértelműen idesorolódnak viszont az alföldi középvárosok, a kisvárosok, az újvárosok egy része, s szinte valamennyi nagyközség. A kétfajta értelmezéshez kapcsolódó településlista összevetése megközelítőleg arra utal, hogy az elmúlt évtizedekben központilag dinamikusan fejlesztett, erőteljesen iparosított városokban a foglalkoztatás gondja még nem merült fel olyan erőteljesen, hogy a településpolitika fogalmába igazából bekerüljön, jóllehet néhány közülük depressziós térségben helyezkedik el. Ezzel szemben a kevésbé támogatott, az iparosításnak csupán a második, a decentralizáció jegyében kibontakoztatott hulláma által elért vagy érintett településekben a foglalkoztatás a településpolitika célrendszerének fontos tényezője.

A szűkebben vagy bővebben értelmezett életkörülményeken túlmenően a települések jó harmadában a településpolitika fogalma további elemekkel bővül: „A településpolitika az adott település jövőjét meghatározó elvi megfontolások, gyakorlati intézkedések összessége. Tartalmazza a célkitűzések rangsorolását, kiterjed a településigazgatás, működtetés kérdéseire, a településirányítás mindezekhez kapcsolódó feladataira, beleértve a lakossággal való kapcsolattartást, a lakosság aktív bekapcsolásának módszereit is" – fejtették ki csaknem azonos módon néhány nagy- és középvárosban, azaz a működtetés, az irányítás a fejlesztéssel egyenlő hangsúlyt kap, s megfogalmazódik a lakossággal való kapcsolat követelménye is, bár némileg „kívülről, enyhe paternalisztikus felhanggal. Ezzel szemben jó néhány kisváros, potenciális város és nagyközség a „lakossággal való kapcsolatot a településpolitika lényegeként fogalmazza meg: „A várospolitika legfontosabb feladata az érdekek felszínre hozása, az érdekegyeztetés fórumainak megteremtése. Nincs más lehetőség a falupolitikában, mint a lehető legszélesebb körben átfogni valamennyi érvényesíthető, támogatható érdeket, s ha ezeket sikerül összehangolni, akkor mindenki érzi, hogy az ő munkájára szükség van..." (nagyvárosi agglomerációs község vezetője); ...„A településpolitika másik alapvető feladata, hogy az ott élő emberekben kialakítsa azt a tudatot, hogy ez a település a mienk, mi vagyunk érte felelősek, semmi sem történhet nélkülünk, ez a föld a mienk, fejlesztésében cselekvően kell részt vennünk, nem várhatunk másra" (budapesti agglomerációs község vezetője).

Ugyanez a gondolatsor egy tágabb kitekintés igényével is párosul egy-egy új város vagy potenciális város vezetőjének megfogalmazásában: „A településben élő lakosoknak sajátos érdekeik vannak... A településpolitika mozgatója tehát egyrészt az itt élő lakosság érdeke; másfelől a település az ország településhálózatában meghatározott funkciót lát el, s ezzel is foglalkozni kell. Nem elégséges tehát csak a helyben élők szükségleteinek megismerése és kielégítése, a településnek a szerepköréből adódó feladatokat is magára kell vállalnia. E kettős megközelítésből alakítható ki a településpolitika"; ...„A településpolitika ma a lakossággal együtt, a lakosság megnyerésével és közös akaratával a település egészének fejlesztése, messzemenően figyelembe véve azokat a tradíciókat, melyek a települést azzá teszik ami, melyek a települést megkülönböztetik más településektől. A településpolitikának mérlegelnie kell azokat a közgazdasági és társadalmi hatásokat, azt a makrokörnyezetet, mely működését befolyásolja. Hangsúlyosan kell kezelnie azokat a célokat, melyek az anyagi urbanizáltságon túl szellemi urbanizáltságon keresztül elvezetnek oda, hogy a település valóban város legyen".

A településpolitika fogalmának meghatározását árnyaltabbá teszi, kiegészíti, ha vizsgálat tárgyává tesszük, hogy a felkeresett települések vezetői, HNF tisztségviselői miképpen vélekednek a *településpolitika és a társadalom- és gazdaságpolitika kapcsolatáról,* jóllehet meg kell mondani, hogy erre vonatkozó kérdéseinkre többé-kevésbé értékelhető választ csupán a minta mintegy háromnegyedében kaptunk, s a válaszok sokszor eléggé bizonytalanok, az országos és a helyi szint időnként egymásba csúszik. Mindezek ellenére néhány jellegzetes szemléleti irányzat kirajzolódik.

Inkább a nagyobb városok – makroregionális központok, ipari városok – tartoznak abba a csoportba, amelyek képviselői a politikai szférák között egyértelmű alá-, fölérendeltséget tételeznek fel: „A gazdaságpolitika a társadalompolitika része, s a gazdaságpolitika része a településpolitika". Az e véleményt vallók közül azonban ezt nem mindenki minősíti kívánatosnak: „...egy ilyen nagyságrendű város életében, de biztosan így van ez a kisebbeknél és a nagyobbaknál is – a településpolitikának kiemelt jelentőségűnek kellene lennie, de ma ez még nincs meg... Ha a településpolitika tényleg első helyen állna egy település életében, akkor ennek alárendelten képzelném el a gazdaságpolitikát, a településpolitika eszközeként..."

Mások úgy vélik, hogy a három politikai szféra között kölcsönkapcsolat van: „A gazdaságpolitikai célok, a gazdaságpolitika eredményessége döntően meghatározza a településpolitikát. Egyoldalról alárendeltségi viszony van a kettő között, mert a gazdaságpolitikai törekvések, azok eredményessége meghatározza, hogy merre haladjon a településpolitika. Mellérendeltségi viszony van olyan tekintetben, hogy visszahat a településpolitika a gazdaságpolitikára..." Teljesebb és elméletibb megfogalmazásban:

„...a településpolitika és a társadalom- és gazdaságpolitika nem választható el mereven egymástól. A rész és egész viszonya a jellemző, a társadalompolitikán belül van a gazdaság- és a településpolitika. Nem mechanikus összegződésről van szó, hanem oda-vissza kölcsönhatásról." Ugyanide sorolhatjuk azokat a véleményeket is, melyek ugyan feltételezik a településpolitika függőségét, de egyben tágítani igyekeznek annak mozgásterét: „Függvénye az adott társadalom- és gazdaságpolitikának, mivel a megelőző társadalompolitika következményeiből kell kiindulnia. A gazdaságpolitika adja vagy nem adja a hiányosságok megszüntetésének lehetőségeit. A függőség azonban nem egyértelműen meghatározó, mindig az adott település törekvései számítanak, az adottságok, s a fontossági sorrend mindig helyben alakul ki."

A harmadik – az értékelhető válaszok nagyobb részét felölelő csoport – a három szféra teljes egységében gondolkodik azzal a logikával, hogy a településpolitika megegyezik a helyi politikával, s íly módon a helyi társadalom- és gazdaságpolitikai célokat is magába integrálja: „Mindaz, ami a településen belül történik, legyen gazdaságpolitikai vonatkozású vagy bármi más, az a településpolitika része. A településpolitika, a várospolitika egységes, átfogó fogalom, s mindent ehhez kell hozzárendelni. A valóságban ez nem mindig így van, s ez nagy baj. Abból kell kiindulni, hogy egy város érdeke nem lehet más, mint az ott élő társadalomé, az ott működő gazdaságé. Tehát minden, ami a település életéhez, jelenéhez és jövőjéhez kapcsolódik, az mind várospolitika" – mondotta egyik nagy tradícióval rendelkező alföldi városunk vezetője, s megközelítése általában a kisvárosokra jellemző. Még erőteljesebb integrációra, komplexitásra, mindent átfogó jellegre való törekvés, társadalomépítő elkötelezettség olvasható ki a következő meghatározásból: „A fogalmat két irányból közelíteném meg. Egyfelől minden olyan törekvést beleértek a településpolitikába, amely a helyi társadalom kialakítását célozza. Magyarország számos településében kialakultak a kötődések, a településsel való törődés, tenniakarás, kialakultak a városi szintű közösségek, a települések többségére azonban ez nem mondható el. Azért hangsúlyozom a helyi közösség kialakítását mint a településpolitika elsődleges célját, mert ez felöleli mindazt, hogy mit kell tenni a lakosságért, hogyan kell bevonni a lakosságot, hogy a lakosság hogyan fejtheti ki a véleményét, tehát a kohéziót erősítő megoldásokat. Másfelől a stratégiai célok irányából közelíthetjük a fogalmat, melyek eleve szükségesek a helyi társadalom kialakulásához. E téren már nagyok az egyes települések közötti különbségek, mert minden település más körülmények között formálódott..." A megfogalmazás egyik középvárosunk vezetőjétől származik, s sajátja mellett néhány kisváros, több nagyközség és község vezetőinek véleményét is tükrözi: s úgy látjuk, hogy a települések jelentős részében ez a fajta gondolkodási mód mindinkább kezd kibontakozni.

A helyi szintű településpolitika múltja – empírikus vizsgálatunk szerint – mintegy két-két és fél évtizedre tehető településeink életében, irányításában. Megállapításunk természetesen csupán a szóhasználatra, a deklarált, tudatosnak minősített településpolitikára vonatkozik. A század első feléből több, tananyagot is képező, átfogó szemléletű, előretekintő városfejlesztési-építési példa lenne idézhető, azonban – úgy tűnik – a háború, a helyreállítás időszaka, a központi irányítás, a felülről tervezés évtizede e folyamatot olyan erőteljesen szakította meg, hogy a helyi településpolitika és annak megvalósítása mint új forgalmi rendszer és tevékenység vonult be a „települési köztudatba".

A helyi szintű településpolitikai szemlélet és gondolkodásmód kialakulása – legalábbis a máról való visszatekintés alapján – a hatvanas évek elejére-közepére tehető, eléggé erőteljesen kapcsolódik az általános rendezési tervek második generációjához. Szinte valamennyi, akkoriban már városi jogú település vezetője a helyi – már úgy-ahogy saját, de korántsem önállónak mondható – településpolitika kibontakozását a hatvanas évek első felére, közepére vezeti vissza a vidéki ipartelepítés, az első 15 éves lakásépítési terv követelményeire és hatására hivatkozva, s a politika megjelenési formájaként az általános rendezési tervet jelöli meg. Kivételként csupán néhány olyan város említhető, amelyek ugyan történelmi városok, de ilyen vagy olyan okok folytán a fejlesztés perifériájára szorultak: esetünkben a helyi politika kialakulása kb. egy évtized késéssel, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején vette kezdetét.

A vizsgált szempontból a másik, jól elhatárolható csoportot a nyolcvanas évek újvárosai s a

potenciális városok, a napjainkban városi státusra pályázó települések képezik: a saját településpolitika kialakítására irányuló törekvések általában a hetvenes évek elején-közepén bontakoztak ki, a helyi adottságok mellett jórészt az OTK-ban kapott szerepkör s a megyei szemlélet változása nyomán. E csoportnál az általános rendezési terv szerepe a helyi településpolitika kibontakozásában már mérsékeltebb.

A nagyközségek, községek körében – nyilvánvaló összefüggésben az országos szemlélet változásával – a saját településpolitika megfogalmazásának igénye a hetvenes évek végére, inkább a nyolcvanas évek elejére tehető: kivételt csupán a mintában szereplő két agglomerációs település képez, esetünkben a településpolitikai elképzelések kialakulásának ideje a hetvenes évek eleje.

A múltból a jelenbe vezető utat vizsgálva megállapítható, hogy szinte valamennyi település saját politikájának „történetét folyamatként fogja fel, melyben ugyan megragadhatók bizonyos csomópontok, érzékelhetők hangsúlyeltolódások, legtöbbször szakaszok is elkülöníthetők, de ezek szerves egymásra épülése, az új célok mellett más, régebbi célok továbbélése következtében nem annyira új politikáról, mint inkább módosult politikáról beszélnek. A politika iránymódosulását kiváltó okok, csomópontok az adott település fejlődési pályája szerint sajátosak, s nem minden esetben alakulnak ki azonos időpontban; jórészt néhány azonos jellegű csoportba sorolhatók. Ilyenek az adott település szempontjából külső, objektív hatások (a mezőgazdaság kollektivizálása, majd a tsz-összevonások, az ipartelepítés első és második hulláma, egyes nagy jelentőségű ipari beruházások, regionális jellegű intézmények telepítése, a tömeges – ezen belül főként a házgyári – lakásépítés, az intézménykörzetesítések stb.); a közigazgatási átszervezések-rendezések következményei (összevonások, városkörnyékek kialakítása, várossá nyilvánítás stb.); szemléleti jellegű változások – részben az országos településpolitika változásából eredően (a mennyiségi törekvésekkel szemben a minőségi elemeknek, az új építéssel szemben a rekonstrukciónak, az értékek megőrzésének az előtérbe kerülése, a településönállóság deklarálása, a helyi társadalmak megerősödése, az identitástudat fokozatos kialakulása stb.).

Vizsgálatunk egyik kérdéssora annak feltárására irányult, hogy napjaink helyi településpolitikája milyen dokumentumokban fogalmazódik meg, s milyen „előzmény-anyagokra" építkezik: egyéb koncepciók, tanulmányok mellett bázisát elsődlegesen a nyolcvanas évek közepén kidolgozott hosszú távú koncepciók vagy pedig az általános rendezési tervek képezik-e, egyáltalában, milyen kapcsolat van a hosszú távú koncepciók és rendezési tervek, illetve a településpolitika között.

Mint említettük, a hatvanas években a helyi településpolitikák kialakulásában az *általános rendezési terv* meghatározó szerepet játszott, mondhatni a politika a tervben testesült meg, célkitűzésrendszerét a tervből vette át – legalábbis a városokban. Ehhez képest lényeges változást regisztrálhatunk: napjainkban az általános rendezési tervet és a településpolitikát kevésbé azonosítják, a településpolitika bázisát szélesebben értelmezik. Általánosnak mondható az a vélemény, hogy a településpolitika az elsődleges, a politika adja meg a programot a tervezés számára, a tervezésnek ki kell szolgálnia a politikát, s az általános rendezési terv a településpolitika egyik jelentős eszköze. „A településpolitika állandóan változó valami, a terv statikus, s azt alá kell rendelni, hozzá kell igazítani. ...Azt hiszem, sehol a világon nem fordul elő, hogy a rendezési tervhez igazítsák a várospolitikát, az mindig előbbre van."

A megkérdezett települések lényegesen szorosabb kapcsolatot jeleztek a településpolitika és a *hosszú távú fejlesztési koncepció* között, olyannyira, hogy több település (egy ipari város, néhány középváros és potenciális város és szinte valamennyi község) vagy közvetlen válaszában, vagy közvetett kérdésekkel kitapinthatóan azonosítja a településpolitikát és a hosszú távú koncepciót. A városok túlnyomó többsége azonban úgy vélekedik, hogy a politika sokkal szélesebb területet ölel fel, sokkal átfogóbb, komplexebb jellegű, inkább társadalompolitikai töltetű, de a hosszú távú koncepció a politika sok elemét is tartalmazza, s íly módon mindenképpen szoros kapcsolat van a kettő között. A kívánatos kapcsolatrendszert hierarchikusnak minősítik, mindenképpen elsődleges, meghatározó szerepet játszik a településpolitika, s ebből deriválódik a hosszú távú koncepció, tehát a koncepció is a településpolitika eszköze. Az általá-

nos rendezési terv feladatmeghatározását, területileg leképzendő célrendszerét pedig – ideális körülmények között – a hosszú távú koncepció és a településpolitika együttesen adja.

Kérdésünkre, hogy a településpolitika végül is milyen dokumentumban fogalmazódik meg, egyik kisvárosunk vezetője mintegy összefoglalta a számos más településben is elhangzottakat: „...a várospolitika úgy istenigazából nincs leírva, de tudjuk, ismerjük, közmegegyezéssel jött létre... Nehéz feladat lenne pontosan írásba foglalni, hiszen a településpolitika állandó változásban van, folyamatosan alakul, sok rugalmasságot követel, nem is lenne jó bemerevíteni. A hosszú távú koncepció egy száraz anyag – meggyőződésem szerint minden városé ilyen –, az élet ennél színesebb. A koncepciók, tervek arra jók, hogy bizonyos irányokat szabjanak, támpontokat adjanak... de a várospolitikával nem azonosíthatók."

Összefoglalóan: a helyi településpolitika fogalmát vizsgálatunk bázisán – de figyelemmel más kutatások mondanivalójára is –, a különös mellett az általános jellemzők kiemelésével a következők szerint véljük megragadhatónak: lényegét tekintve a helyi településpolitika a település adottságaival számoló, esélyérvényesítési lehetőséget rugalmasan mérlegelő, a mind nyíltabb viták, érdekkonfliktusok és kompromisszumok során alakuló, a helyi társadalom egyre táguló köre által jegyzett, belső hangsúlyaiban és arányaiban állandóan változó érdekstruktúrát kifejező, a település jelenét és jövőjét körvonalazó társadalmi közmegegyezés és az ezt megtestesítő társadalmi magatartás. A településpolitikai gyakorlat ma még nem minden esetben és nem minden vonatkozásban azonosítható meghatározásunkkal, de vizsgálatunk szerint általánosan ilyen irányú tendencia van kibontakozóban az egyes helyi politikákban.

A helyi településpolitika célkitűzésrendszere

A településpolitika fogalmának értelmezése során a célkitűzésrendszer többé-kevésbé elvi szinten körvonalazódott: a tényleges gyakorlatra való részletes rákérdezés az eddigiekhez képest némileg eltérő, de mindenképpen árnyaltabb, pontosabb képet adott. A célkitűzésrendszer természetszerűleg az adottságoktól és számos más feltételtől függően más és más elemeket tartalmaz és máshová helyezi a hangsúlyokat. Elemzésünkben ezért a minta többségére vagy egy-egy típusára jellemző általános, illetve a nagyon is sajátos célokat emeljük ki.

A településpolitika fogalmára adott elvi meghatározásoktól eltérően a települések nagyobb sokasága – a minta túlnyomó része – esetében a konkrét településpolitika tartalmaz *társadalompolitikai jellegű célkitűzéseket*, jóllehet, e célkitűzések sem mindig jelennek meg manifeszt módon – de a közvetett megfogalmazásokból a társadalompolitikai töltet kibontható –, s nem alkotnak rendszert, eléggé fragmentáltan jelennek meg. Kivételként a makroregionális központokat kell kiemelnünk – ezek csoportjában a megkérdezettek nem tértek ki ilyen célokra.

A legáltalánosabb társadalompolitikai jellegű célkitűzéscsoportok a lakosság iskolázottsági színvonalával, a kvalifikált rétegek – ezen belül elsősorban az értelmiség – magatartásával, integrálásával kapcsolatos, sokirányúan és sokféleképpen deklarált célok képezik: ezek a célok más és más háttérrel, indoklással és feltételek között az ipari városok, a hagyományos kisvárosok, potenciális városok és a községek településpolitikájában egyaránt megjelennek. Az ipari városokban elsősorban a humánértelmiség körének szélesítését, a történelmi kisvárosokban a műszaki értelmiség számának növelését, az új- és kisvárosokban, potenciális városokban, a községekben általában az értelmiség megtartását-letelepítését szorgalmazzák. Ennek megfelelően változnak az eszközök is: a nagyobb városokban a kulturális élet palettájának színesebbé tételében látják a megoldást, a kisebb városi települések a munkahelyválasztékot kívánják bővíteni, mindenekelőtt kvalifikált szakembereket igénylő ipari egységek létesítésével, a kisebb településekben az ottmaradást, a letelepedést különböző kedvezményekkel (lakás, telek) próbálják elősegíteni. Sokhelyütt a településpolitika hangsúlyos célkitűzése a középfokú oktatás átalakítása, gazdagítása (ötödik év bevezetése, fakultációk célirányosabbá tétele, új típusú szakképzés) annak érdekében, hogy az iskolát befejező fiatalok be tudjanak illesz-

kedni az adott munkahelystruktúrába, és ne hagyják el a településeket.

Az előbbi célkitűzés a községi településpolitikában tágabb fogalmazásban általában a népesség megtartására irányul: ezt valamennyi község, nagyközség, potenciális város hangsúlyosan deklarálja, s minden egyéb célkitűzésüket ennek rendelik alá. A cél eléréséhez sok irányból közelítenek, a munkahely, az életkörülmények kérdésköre mellett többen a helyi közösség erősítésében látják a megoldást (ez egyébként a kisvárosokra is jellemző). A helyi identitástudat erősítése, a hagyományok, értékek megőrzése, az emberi kapcsolatok, a közös tevékenység eredményességébe vetett hit, az összetartás és az összetartozás érzete, a bizalom légköre, a generációk közötti kapcsolatok alakítása – mindez nem is kevés község, kisváros településpolitikájában meglehetősen egységes filozófiaként jelenik meg. „A társadalomban ki kell alakítani egy olyan tudatot, hogy közöm van hozzá, csak akkor lesz belőle valami, ha én is részt veszek benne"; „...be kell bizonyítanunk, hogy a településben érdemes élni, s akkor az emberek számára a haza, a szülőföld, a nemzeti és helyi identitás nem elvont elemek. Valahol ez is a településfejlesztés része, erről meg vagyok győződve. Mert ezek nélkül az érzetek nélkül fizikálisan építeni, anyagi jelleggel települést fejleszteni fából vaskarika, sohasem tudjuk megtölteni élettel" – illusztrációként egy agglomerációs nagyközség és egy potenciális város vezetőjét idéztük. S hozzá kell tenni, hogy ezekhez az „elvont" célokhoz nagyon is reális megoldások kapcsolódnak.

A településpolitika többhelyütt külön deklarálja az idősekkel való törődést, s ezt mint fontos társadalompolitikai célkitűzést vállalja fel, másutt a fiatalok gondját helyezik előtérbe, s külön ifjúságpolitikai „része van a településpolitikának (ez utóbbi a viszonylag fiatal korstruktúrájú települések mellett olyanokban is megjelenik, ahol nagyon kevés a fiatal).

A helyi településpolitika és a helyi gazdaság viszonyát, a településpolitika *gazdaságpolitikai céljait* döntő módon befolyásolja az a kialakult helyzet, amely szerint: míg a településpolitika alakításának gazdája, szervezője és működtetője a tanács, a helyi gazdaság részint a helyi pártbizottságok, részint a megyei tanácsok irányítása alá tartozik (nem is szólva az erősödő vállalati önállóságról), s mint ismeretes, a vidéki ipar jórészt telephelyben testesül meg; ugyanekkor a foglalkoztatás a helyi tanács deklarált felelőssége, a munkahely a tágabban értelmezett életkörülmények fontos eleme, a lakosság közérzetének egyik fontos meghatározója, s végül: a helyi gazdaság az átadott pénzeszközök révén közvetlenül, a lakossági jövedelmeken keresztül közvetett hatást gyakorol a település rendelkezésére álló anyagi eszközök mennyiségére.

Az ellentmondásos feltételek között a különböző típusú települések gazdaságpolitikai szemlélete és magatartása nagyon is eltérő módon alakul. „A tanács nem igazán érdekelt a helyi gazdaságban, bár elvben érdekelt kellene hogy legyen, nem érdekelt a területen működő vállalatok eredményében, s a vállalatok nem szorulnak rá a tanácsra."... „Ugyancsak mondogatjuk, hogy az új szisztémában a tanácsoknak van vállalkozási lehetőségük... Ez az elmélet a valóságban, ha a tanács létrehoz egy vállalatot, az eredményből való részesedése ugyanolyan, mint bármely más vállalatéból. Tehát szabályos módon nem is lehet abban érdekelt, hogy új munkahelyeket teremtsen. Legfeljebb a foglalkoztatási gondon enyhít, de felmerül a kérdés, ez az ő gondja-e vagy legyen a kormány gondja" fogalmazta meg a problémákat egyik makroregionális központunk vezetője. Egyik jelentős ipari városunkban azt az információt kaptuk, hogy a foglalkoztatás megyei vezényléssel történik, a másik két ipari városban a foglalkoztatás nem probléma. – A kiragadott idézetek is jelzik, s a vizsgálat anyaga alátámasztja, hogy makroregionális központjaink és ipari városaink településpolitikájában tehát a helyi gazdaság fejlesztésére, a foglalkoztatás biztosítására, bővítésére vonatkozó célkitűzések kevéssé jelennek meg. Ez egyfelől bizonyára annak a következménye, hogy a szabályozási korlátok ezekben a településekben erőteljesen érzékelhetők, másfelől viszont szerepet játszhat ebben a ma még viszonylag teljes körű foglalkoztatás – legalábbis a helyben lakók vonatkozásában –, s feltehetően a szerkezetátalakításra vonatkozó kormánypolitika halogató taktikája következtében a jövő létbizonytalansági érzete sem alakult még ki.

A mintába került középvárosok településpolitikájában már erőteljesebben jelenik meg a helyi gazdaság fejlesztésének igénye, vázolják a

szerkezetátalakítás lehetséges és kívánatos irányait – összevetve a rendelkezésre álló szellemi kapacitással, a technikai színvonallal, tágabb piaci kitekintéssel.

Ugyanekkor az egyik olyan város vezetője, ahol nemrégiben komolyabb foglalkoztatási problémával kellett megbirkózni, szintén rámutatott a nehézségekre, a feladatok és az eszközök között feszülő ellentmondásokra: „Szegényes az eszköztárunk, bár a dokumentumokban megjelenik, hogy a helyi tanácsok segítsék elő a munkahelyek létesítését, de valójában ezt nem tudják megtenni. Egy Ruhr-vidéki város a testvérvárosunk, ahol szintén bőven voltak foglalkoztatási gondok, s a tanács ezt sikeresen oldotta meg – de 90%-os állami támogatással. Nálunk a foglalkoztatási alap semmire sem elég."

A kisvárosok, potenciális városok és községek településpolitikája szinte kivétel nélkül tartalmazza a foglalkoztatás témakörét, többségében egyik alapvető célkitűzésként fogalmazza meg a foglalkoztatási lehetőségek bővítését, másutt a munkahelyek számának növelése mellett a kvalifikált munkahelyek biztosításában gondolkodnak. A foglalkoztatás problémájának megoldása egy részükben az általános célkitűzés szintjén marad, jó néhány esetben azonban a helyi gazdaság bővítésére konkrétabb elképzeléseket is megfogalmaztak, így pl. kvalifikált munkaerőt foglalkoztató vegyes vállalat letelepítése, kisszövetkezetek alakulásának támogatása épülettel, idegenforgalom megteremtése, s ennek érdekében gyógyszálló kiépítése, a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségeinek kutatása stb. Egyik kisvárosban a tanács az ingyenes közművesített telek mellett komoly tőkével is támogatná (s erre lakossági kötvényt is kibocsátana) a kvalifikált munkaerőt kívánó termelőegység letelepedését, s aktív szerepet játszik a megfelelő partner keresésében is. S végezetül egy sajátos példa: egy szakszövetkezeti bázisú agglomerációs községben a helyi kábeltelevízió kiépítését tűzték ki célul annak érdekében, hogy a nagyobb piacokkal kapcsolatot teremtve (telexen) este tájékoztathassák a lakosságot, hogy hajnalban merrefelé célszerű a különböző termékekkel elindulni.

A településpolitika célkitűzéseinek harmadik, jellegzetes csoportja a szűkebben értelmezett életkörülmények javítására, azaz az *infrastrukturális ellátás fejlesztésére* irányul. Ez a célkitűzéscsoport a minta valamennyi településre jellemző, konkrét tartalmát az adott település fejlettségi szintje határozza meg, összefoglaló bemutatása meglehetősen nehéz. A városokra általában jellemző, hogy a lakásépítés már nem hangsúlyos célkitűzés – jóllehet, a lakásellátottság szinte mindenütt probléma –, s helyébe a különböző vállalkozói típusú, szövetkezeti, társas- vagy magánkezdeményezésű építést lehetővé tevő területelőkészítés került. A makroregionális központok és ipari városok egy részében a külső fekvésű peremterületek, csatolt települések infrastruktúrájának fejlesztése kerül előtérbe; az alföldi városokban a műszaki infrastruktúra hiányainak felszámolása – ezen belül a burkolt utak arányának növelése kap nagyobb prioritást. A települések széles körében érvényesülő célkitűzés a gázellátás teljessé tétele. A műszaki infrastruktúra fejlesztési célokhoz minden esetben lakossági erőforrások kapcsolódnak.

Empírikus vizsgálatunk alapján végezetül a településpolitikai célkitűzések még egy csoportja rajzolódik ki, azok az *átfogó célok, általános elvek,* melyek a települések fejlesztésének főbb irányvonalait fogalmazzák meg. A nagy- és középvárosok, ipari városok esetében ezek az intenzív fejlődési szakaszhoz kapcsolódnak: a városszerkezet organikus fejlesztése, a belvárosok rehabilitációja, rekonstrukciója, az idegenforgalmi feltételek javítása, az arányosság és a minőség követelményének megfogalmazása, a környezeti ártalmak mérséklése s ezzel egyidejűleg a természeti és épített környezeti értékek védelme, az adottságok megfelelő hasznosítása, a népességszám-növekedés céljának feladása stb. A kisvárosok esetében általánosan a kisvárosi jelleg felvállalása, megőrzésének igénye, a hagyományok óvása, s a sajátos arculat, profil megteremtésének célkitűzése válik hangsúlyossá. A potenciális városok településpolitikájában a várossá válásra irányuló törekvés a városi életfeltételek megteremtésének komplex célkitűzésével párosul. A községek településpolitikájának idetartozó, átfogó célkitűzéseként a saját adottságok és lehetőségek minél teljesebb kihasználását kell említenünk.

A térségi szemlélet érvényesülése a helyi településpolitikában

Az önkormányzatok erősödésével, a helyi önállóság deklarálásával egyidejűleg az az aggály is

megfogalmazódott, hogy a települések – elsősorban a saját lakosságuk ellátására viszonylag függetlenül képesek városok – közötti kapcsolatok lassú kibontakozási folyamata lefékeződik, a településközi együttműködés területe a kívánatos bővülés helyett beszűkül, a pillanatnyi érdekeltség a településhatárok közötti gondolkodásmódot erősíti. A kérdést a magunk részéről is a helyi településpolitika fontos elemének tartjuk, ezért vizsgálatunkban több irányból is közelítettük.

A *városkörnyékközpontok* 1985-ben hosszú távú fejlesztési koncepcióikat előírás szerint a térség egészére kiterjedően készítették el, így a városok és a központ szerepet betöltő potenciális városok, nagyközségek a térségben való gondolkodást firtató kérdésünkre kivétel nélkül erre hivatkoztak, ezen belül azonban a „város és vidéke" kapcsolatát meghatározó szemlélet, s még inkább a valóságos gyakorlat meglehetősen polarizált, a skála a feladatok hárításától a „lecke ismeretén" keresztül a térségi együttműködés melletti kötelezettségig terjed.

Nagyvárosaink és középvárosaink többsége részben a történeti fejlődés, részben a kölcsönös érdekeltség viszonylag újabb felismerése alapján a térségi szemlélet szükségességét képviseli, fejlesztési elképzeléseiben a környékben való gondolkodás nem pusztán formális elem, az ellátást, a foglalkoztatást illetően természetesen vállalja fel szerepkörét, s tisztában van azzal, hogy ezt saját fejlődése is szükségessé teszi. Ugyanakkor ők jelezték a legerőteljesebben azt a gondot, hogy a gyakorlatban a jelenlegi gazdasági feltételek között mind kevésbé tudnak eleget tenni a városkörnyék támasztotta ellátási igényeknek: „térségben kellene gondolkodni, ezzel szemben a gazdasági és irányítási rendszer befelé fordulásra késztet, nem ösztönzi arra a várost, hogy a térség érdekeit szolgálja. Kényszerítve vagyunk, hogy a település belső érdekeire koncentráljunk. Tudom, ez hosszú távon nem követhető, s nem tételezem fel, hogy ezt valóban így akarják a központi irányításban, de ez a gyakorlati hatás" (egyik nagyvárosunk vezetője). Ezzel a problémával találkoztunk egyik ipari városunkban is. A nagy- és középvárosok, ipari városok esetében tehát valóban helye van az aggodalomnak, hogy a központ és a városkörnyék kapcsolata szegényesebbé válik, a központ adta ellátás beszűkül, ez azonban nem a megnövekedett önállóság szemlélettorzító hatásának következménye, hanem a településgazdálkodás elfogadhatatlanul csökkenő forrásaira, a források bizonytalanságára, a finanszírozási rendszer e szempontból (is) tisztázatlan elveire vezethető vissza.

A térségi szemlélet kevésbé jellemző a mintába került „nem megyeszékhely" középvárosokra. Ezek fejlődési pályája a hatvanas- hetvenes években alacsonyabb ívű volt, illetve egyikük nagyon alacsony szintről éppen ebben az időszakban indult fejlődésnek, így saját gondjaik még nyomasztóbbak. Csoportjukban – bizonyos mértékben érthetően – intenzívebb a befelé fordulás, de az említett, viszonylag fejletlen központ, s meglehetősen fejlett, nagyfalvas városkörnyéke esetében még a rivalizálás jelei is érzékelhetők („többet kell költenünk intézményekre, mint a községekben, azok többet fordíthatnak a műszaki infrastruktúra fejlesztésére, jobb helyzetben vannak, mint mi").

A kölcsönös érdekekre épülő együttműködési készség, a kapcsolatok kibontakoztatásának igénye, az ellátási kötelezettség felvállalása, a gondok megoldásában való segíteni akarás, ugyanekkor a települési önállóság tiszteletben tartása, a mellérendeltség hangsúlyozása jellemzi – kevés kivétellel – a kisvárosok településpolitikáját. A központok sok vonatkozásban támogatják a környező településeket, így pl. a lakásigények egy részét a környező településekben levő üres házak felvásárlásával oldják meg, térségben gondolkodva szervezik a gázellátást, az illetékeseket beszámoltatják a községi ellátásról (pl. ÁFÉSZ-t), kiterjedt koordinációt végeznek, s a hatósági munkában is – az előírásokon túlmenően – segítséget nyújtanak. Pénzeszközök időleges, kamat nélküli átadására is több példa adódik. A környék középfokú ellátásában játszott szerepüket a városi lét természetes velejárójának tartják. Fejlesztési koncepciójuk elég részletesen foglalkozik a városkörnyékkel, az is előfordult, hogy nemcsak utólag egyeztették, hanem közös munkával alakították ki a vonatkozó fejezeteket. Ugyanekkor helyenként a községek az őket is érintő városi fejlesztésbe tehetségükhöz mérten anyagi eszközökkel is bekapcsolódnak (pl. orvosi műszer vásárlása, gyógyfürdő-bővítés).

Ugyanez a szemléletmód nyilvánul meg az újvárosokban, a városkörnyék-központi szerepet

ellátó nagyközségekben, potenciális városokban is. Az együtt fejlődés követelményét az egyik potenciális város vezetője így fogalmazta meg: „Városunk 7000 lelkes település, szeretnénk, ha város lenne, de akkor is város tud lenni, ha ennyi marad a népességszáma, s még jobban város tud lenni, ha a minket körülvevő gazdaságilag elmaradott térség településeiben a népességszám kicsit még növekedne is. Mert ezek az emberek középfokú igényeiket itt fogják kielégíteni, s a valódi funkciók működése szempontjából fogják lemérni, hogy tudjuk-e azt nyújtani, ami az egész körzetnek feltétlenül kell; ...nem akarunk abba a hibába esni...hogy olyan migrációt váltsunk ki, hogy ide mozduljon el a kiskörzet, s ezzel nálunk túl dinamikus fejlődés induljon, ellátási feszültségek keletkezzenek, s a városkép indokolatlan megerőszakolásával tegyünk eleget a fejlesztési igényeknek, miközben a minket körülvevő környezet tovább romlik." A vizsgálat során azonban ellentétes példával is találkoztunk, ahol amellett, hogy közös létesítményeket is hoztak létre, s időnként kölcsönnel is kisegítik a környező községeket, kiderült, hogy helyesnek tartanák, ha néhány falut – úgyis itt dolgoznak, mindenért idejárnak indoklással – egyesítenének a nagyközséggel. Ez a két eset két szélső pólust jelent az újvárosok, potenciális városok csoportjában, de összességükre nézve elmondható, hogy úgy érzik, a városnak és környezetének együtt kell működnie, „a város attól város, hogy környezete van."

A városkörnyékközpontok és városkörnyéki települések együttműködésének formális keretét a *városkörnyéki bizottságok* jelentik, ezek előírásszerűen mindenütt léteznek. A bizottságok többsége a környékközpont tanácsának vezetője elnöklésével ülésezik – de sok helyen a rotációs forma mellett döntöttek. A bizottsági ülés alapvetően koordinációs fórum.

A vizsgált térségek mintegy felében a bizottság városkörnyéki alappal rendelkezik. Az alap a városkörnyéki települések népességarányos befizetéséből képződik, aminek nagyságrendje mintánkban 10 Ft/fő/évtől 80 Ft/fő/évig terjedt; néhány esetben a város vállalta, hogy amennyit a községek összeadnak, ugyanannyit hozzátesz az alaphoz. A felhasználás módja többféle: van, ahol az egész összeget a közös beruházásokra szánják, másutt egyharmada közös beruházási fedezet, kétharmada kölcsönként – kamatmentesen vagy előnyös kamatláb mellett – igénybe vehető. Előfordul olyan konstrukció is, hogy a város egyáltalában nem tart igényt az alapra vagy csak a periódus végén, tehát mintegy megelőlegezi a községnek ezt az összeget. Az alapból pályázat révén lehet általában részesedni. A közös felhasználás célja úttörőtábor létesítése, a szennyvízelhelyezés, hulladékelhelyezés megoldása, kórházi műszerbeszerzés, de az is előfordul, hogy a „város és környéke közös lapkiadási költségeit is ebből fedezik. A vissza nem térítendő juttatás, illetve a kölcsön a legkülönbözőbb célra szolgálhat (vízellátás kiépítése, szolgálati lakás, gyógyszertárépítés stb.).

A bizottságok működését a központ szerepét betöltő települések kétharmada jónak, hatékonynak, az intézményt a jövőben is fenntartandónak ítélte, a többiek formálisnak minősítették. A megítélés nem egyértelműen függ attól, hogy rendelkeznek-e alappal, volt arra is példa, hogy alap nélkül is kiterjedt koordinációról, jó együttműködésről adtak számot, de az ellenkező esetben, amikor van alap, a bizottsági munkát rendszerint értelmesnek tartják (itt is van azonban kivétel). A bizottságok működésének községi megítélése eléggé eltérő. Sajnos mintánk összetétele csak részben tette lehetővé a városi-községi vélemények közvetlen ütköztetését, de ezekben az esetekben azonos megítéléssel találkoztunk, mindkét „fél" egyformán ítélte jónak, szükségesnek vagy egyszerűen felesleges kötelezettségnek. A községek véleményében már meghatározóbb az alap léte, ahol volt alap, ott egyértelműen pozitívan nyilatkoztak a bizottság működéséről.

Abban, hogy a jobb helyzetű községek kevésbé igénylik a városkörnyéki bizottságok adta fórumot, nagy szerepet játszik az a tény, hogy több községben adtak számot a városkörnyéki – vagy azon túli – települések nem a központ által szervezett *együttműködéséről.* Az együttműködés esetenként társulásos formában, máskor megállapodás alapján jön létre, mintánkban kettőtől huszonegy településig terjedően. A célok sokfélék: vízellátás, szennyvízelvezetés és -elhelyezés, hulladékelhelyezés, gázellátás (lecsatlakozás és települések közötti vezeték), rendezési tervek közös készíttetése, konténeres szemétgyűjtés, közös gyermekszakrendelő építése, közös orvosi műszerbeszerzés, gépkölcsönzés.

Vizsgálatunkban a városok egymással való kapcsolatát is érintettük, rákérdezve, van-e egyeztetett munkamegosztás a megyei vagy más megyei, de közeli városok között. A válaszok meglehetősen nagyfokú elzárkózást, elszigeteltséget tükröztek még az elméletben összetartozóként kezelt településformációkban, agglomerációkban, városegyüttesekben is. Az elmúlt időszak centralizált településpolitikájának, a preferenciák kiterjedt rendszerének hatása még ma is érzékelhető mind a kitüntetettek, mind a háttérbe szorítottak szemléletében: az előbbiek nem szoktak hozzá, hogy mással törődjenek, hogy közösen is lehet gondolkodni, az utóbbiakban pedig nem simult el a sérelmek nyoma. Nyitottabbnak mutatkoztak a „múlt nélküli" potenciális városok: körükben többen meggyőződéssel vallották, hogy funkciómegosztást kell kialakítani, nem szükséges minden középfokú intézményt a várossá váló településen belül megvalósítani, ha az a közelben másutt már működik, vagy máshová ésszerűbben telepíthető.

A helyi településpolitika alakításának és megvalósításának „szereplői"

A helyi településpolitika alakításában a különböző településekben intézményesen és a kialakult „szokásjog" alapján a szervezetek, intézmények, csoportok és egyének csaknem azonos köre vesz részt, érdekérvényesítési esélyeik azonban nagyon is különbözőek lehetnek. A folyamatos munka felelős irányítója, szervezője, a „településpolitika legfőbb letéteményese" a kibontakozó önkormányzattal összhangban természetszerűleg mindenütt a *helyi tanács*. Emellett azonban – empírikus vizsgálatunk tanúsága szerint – a tanács településpolitikai magatartását, a tanács mint népképviseleti szerv és az apparátus közötti hatáskör- és munkamegosztást, a résztvevők szerepének valóságos vagy formális jellegét illetően az egyes települések, településtípusok között lényeges eltérések mutatkoznak.

A nagyvárosokban a különböző településpolitikai jellegű anyagokat megtárgyalja a helyi MSZMP V.B. vagy annak illetékes bizottságai, a HNF elnöksége és körzeti bizottságai, a KISZ, esetenként szakszervezeti fórumok, a gazdálkodó szervezetek képviselőinek értekezlete, „megfuttatják "az anyagokat a MTESZ, a MÉSZ, az ÉTE stb. fórumain s természetesen részletesen tárgyalja azokat – a fontosabbakat kétfordulósan – a városi tanács ülése: a tanácstagi körzetekben, körzetközpontokban tájékoztatókat, vitákat szerveznek, felhasználják a helyi sajtó és – ahol van – az elektronikus tömegkommunikáció helyi lehetőségeit. Tehát minden az előírások s azon túlmenően az elvárások szerint bonyolódik – a nyílt várospolitika jegyében. Valójában azonban a településpolitikát – a háttérből, de meghatározó módon – az apparátus tartja kézben, alakítja ki és irányítja: pozícióját saját felkészültsége mellett elképzeléseit alátámasztó szakértői véleményekkel, tekintélyt parancsoló tudományos vizsgálatokkal is rendszerint körülbástyázza. A város, a városi tanács koncepciója, terve lényegében az apparátus és a tanácsi vezetés településpolitikája.

A vázolt nagyvárosi „modell" számos körülménnyel magyarázható. A népességszám nagyságából, a területi kiterjedésből, a gyors növekedésből, a régebben önálló települések becsatolásából adódóan a lokalitás érzete, az identitás érzete nyilvánvalóan kevésbé alakult ki, mint a kisebb településekben, az egyes településrészekhez kapcsolódó partikuláris érdekek dominanciája erőteljesebb; a nagyváros településpolitikája szükségképpen sokirányú, sűrű szálú szövedék, áttekintése, még inkább alkotó jellegű továbbfejlesztése elmélyülést és szakértelmet kíván, a tanácstestület a mind jobban képzett apparátussal szemben valóban „hátrá-

* A témakör kapcsán ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálat 1988 nyarán zárult; a napjainkban kibontakozó pluralizmus, politikai nyitottság még csíráiban is alig volt fellelhető, a településekben a politikai szervezeteket az MSZMP és a KISZ jelentették. A megállapítások egy részét tehát az élet meghaladta, de úgy véljük, a folyamat alakulását mindenképpen jól jellemzik ma is.

nyos helyzetben" van. Ugyanekkor jól érzékelhető, hogy a tanácstestületek egyre jobban törekednek deklarált hatáskörük tényleges realizálására, s a tanácsi vezetés – részben a választási rendszer változása nyomán – a kiéleződő erőviszonyok közepette valamiféle kiegyensúlyozó szerepet játszik.

A középvárosokban a településpolitika alakításának folyamatában az erőviszonyok kiegyensúlyozottabbak. A tanács vezető szerepe mellett általánosan megfogalmazódik az „agytröszt" működtetésének követelménye; a politika kimunkálásában a település politikai és társadalmi szervezetei, a termelőszövetkezetek nagyobb súlyt képviselnek. Az apparátus szerepe ugyan itt is jelentős, itt is jellemző a szakértői-tudományos alátámasztás mint elhárító érvrendszer igénybevétele, de semmiképpen nem annyira meghatározó, mint az előző típusnál. A tanácstestületek aktívabbak, hatáskörükkel erőteljesebben élnek, a „körzet" érdekeinek képviselete mellett a város egészében való gondolkodás kiterjedtebben érvényesül. Lényeges különbséget jelent a „nagyvárosi modellel" szemben a termelőszövetkezetek képviselőinek erőteljesebb részvétele a településpolitikai célok megfogalmazásában – s még inkább azok megvalósításában (monolit jellegű helyi gazdaság esetében viszont az is előfordul, hogy egy-egy nagyvállalat a településpolitikában is domináns szerepre törekszik). A lakosság közvetlen – a tanácstagi képviseleten túlmenő – bekapcsolásáról egyik középváros nagyságrendű üdülővárosunk vezetője őszintén így nyilatkozott: „Más a kívánatos és más az, ahogy van. Valójában a főszereplőnek a lakosságnak kellene lennie. Csak kevés rá az idő, az energia, a türelem..." A lakosság tanácson kívüli képviseletét a HNF vállalja fel, s igyekszik e feladatnak minél jobban eleget tenni.

A kisvárosok, potenciális városok településpolitika-alakítási folyamatát – kevés kivétellel – a széles körű csapatmunka jellemzi, olyannyira, hogy több helyütt a tanács természetes vezetőszerepét is szinte megosztja.

A csapatmunkán belül az erőviszonyok kiegyensúlyozottak, következésképp a kialakuló érdekstruktúra viszonylag jobban artikulált. Az apparátus szerepnövelési késztetését a tanácsi vezetés a tanácstestületre és a lakosságra támaszkodva fékezi. A tanácstestület a kisvárosokra jellemző egészséges lokálpatriotizmus jegyében a partikuláris érdekek mellett a település egészének érdekeit is erőteljesen képviseli, a döntések legtöbb helyen hosszú és gondos előkészítés, erőteljes vita nyomán születnek meg. A folyamatban a HNF a tanács valódi partnere, a megvalósítást illetően fontos támasza. Ugyanekkor a tanácsi vezetésnek a lakossággal közvetlen kapcsolata is van: ez a tanácsi vezetők határozott törekvése, s a település léptéke ezt lehetővé is teszi. A termelőszövetkezetek és a települések jobban egymásra utaltak, képviselőik – részben tanács-, illetve vb- tagokként is – aktív szerepet játszanak a célok kimunkálásában, s lehetőségeikhez képest azok megvalósításához is segítséget nyújtanak. A helyi MSZMP-vezetés szintén részese a folyamatnak, esetenként a gazdaság és a tanácsi vezetés közötti közvetítéssel is segíti a közös munkát.

A községekben folyó településpolitikai tevékenységet ugyancsak a közös munka jellemzi. Az „agytröszt" természetesen áll össze a tanács, a politikai és társadalmi szervek, termelőegységek képviselőiből: ehhez az is hozzájárul, hogy egy-egy személy gyakran több funkciót is betölt, s a személyes kapcsolatok is intenzívebbek. Vizsgálatunk alapján az rajzolódik ki, hogy az apparátus és a tanácstestület viszonya általában kiegyensúlyozott, a tanácsi vezetésnek viszont lényegesen erőteljesebb szerepe van, mint a nagyobb települések esetében. A tanácsi vezetés és a lakosság kapcsolata intézményesen szegényesebb az előbbi „modellben" vázoltnál, ugyanakkor a személyes kapcsolatok kiterjedt rendszere révén az informális lehetőségekkel él a lakosság. A községek egy kisebb csoportjára – elsősorban az agglomerációs községekre – viszont éppen az ellenkező szemlélet és gyakorlat jellemző: „...Közösen kell vállalkozni, itt helyi szinten a tanácselnök, a párttitkár, a HNF-titkár stb. ne csak egy poszt betöltőjeként szerepeljen, hanem mint ahogy a megbízott eljár a megbízó ügyében. A megbízó, a lakosság akaratának, nem a tanácselnök akaratának kell érvényesülnie: ha erről nem tudom a népet meggyőzni, nem sok remény van, hogy eredményesen lehessen dolgozni."

A településpolitika alakításának aktorait, a közöttük levő erőviszonyokat, a szereposztást, az érdekérvényesítési lehetőségeket és mechanizmusokat vázoló átfogó képet követően az

egyes résztvevők helyzetét, bekapcsolódási lehetőségeit, szerepét, esélyeit részletesebben is kifejtjük.

A *lakosság, a helyi közösség* szerepe és lehetősége a településpolitika alakításában, megvalósításában, lehetősége érdekei közvetlen vagy közvetett érvényesítésében munkánk adott kontextusában nehezen értékelhető, mivel lakossági vizsgálatot nem végeztünk, megállapításainkat csak a tanácsi vezetők és a HNF-titkárok véleményére, az általuk elmondottakra építhetjük, nincs lehetőségünk a lakosság szemszögéből vizsgálni a kérdést, s más kutatások alapján ismert, hogy a lakosság településpolitikai szempontból sem homogén közeg, a csoportérdekeket számos társadalmi, gazdasági, területi tényező determinálja.

Mint az előzőekben, a modell leírásakor jeleztük, nagyvárosainkban a lakosság és a városi szintű településpolitika meglehetősen távol van egymástól. Van olyan városunk is, ahol eleve el is zárkóznak a lakosság bekapcsolásától, mondván, hogy „...a lakosság nem rendelkezik olyan ismeretanyaggal, mint az apparátus, így véleménye csak figyelemfelhívó lehet, hogy a durva hibákat elkerüljük". A városok többségében azonban a tanácsi vezetés nem ennyire elhárító szemléletet képvisel. A kialakult helyzetért hibáztatják az irányítás centralizált rendszerét (a városi szinten centralizált irányítás ugyan szakszerű, de az ügyek keletkezése és intézése távol van), de legtöbbször a lakosság passzivitására hivatkoznak. A lakosság nem igazán érzi, hogy beleszólhat a döntésekbe; a lakosság inkább csak a szűk lakóhelyi kérdésekre figyel, a városi szintű fejlesztés kevésbé érdekli. Ugyanekkor körvonalazódnak a kapcsolatrendszer megváltoztatását célzó törekvések is („el kell érnünk, hogy az emberek közelebb kerüljenek a városhoz, ehhez azonban a városnak is közelednie kell"), s bizonyos intézkedésekről is képet kaptunk: erősíteni kívánják az úgynevezett tanácskozási központokat a lokális problémák megoldására meghatározott összeget is bocsátva rendelkezésükre, szélesítik az üzemi fórumok körét stb. Úgy érezzük azonban, hogy mindettől csak lassú változás várható, különösképp most, amikor a nehezedő gazdasági feltételek az embereket valóban befelé fordulásra késztetik.

A lakosság településpolitikában játszott szerepét illetően mintánk középvárosai két élesen elkülönülő csoportot képeztek. A kisebbik csoportban a nagyvárosokhoz hasonló helyzetet tapasztaltunk, itt is megfogalmazódott, hogy „a lakosság még nem elég érett a közéletbe való beleszólásra", de a tanácsi vezetés ezt nem is tartja alapvetőnek, mondván, hogy tisztában vannak a lakosság igényeivel. A városok többségében azonban a szemlélet nyitottabb. A vezetők elfogadják, hogy a lakosság véleményének ismerete a településpolitikában egyre nélkülözhetetlenebb, bár sok helyütt hozzáteszik, hogy a koncepcionális kérdések nem érdeklik a lakosságot. Az elképzeléseket – főként a HNF által szervezett – sokfajta fórumon ismertetik, körzeti beszámolókon, üzemi kollektíváknál, fiatalok körében, sajtón keresztül, s konkrét példák hangzottak el, hogy esetenként az elhangzott vélemények alapján módosítják is azokat. Több városban hangsúlyozták a rendelkezésre álló szellemi kapacitás értékét, s megpróbálnak élni ezzel. Összehívják az ott élő szakembereket, s különböző kérdésekben kérik véleményüket. Van, ahol a lakossági vélemény feltárása érdekében kérdőíves módszerrel is próbálkoztak. Mindezek ellenére az a meggyőződésünk alakult ki, hogy a tanácsi szemlélet meglehetősen paternalista, a tanács és a lakosság kapcsolata eléggé laza, sok benne a formális elem, a tanácsi vezetők inkább kényszeresen, semmint meggyőződésből fordulnak a lakosság felé, a kapcsolattartást jórészt az apparátusra hárítják: ugyanakkor a gondolkodásmód változásának jelei is tapasztalhatók.

A kisvárosok, potenciális városok körében a lakosság a településpolitika alakításában – kevés kivétellel – „teljes jogú szereplő", az érdekérvényesítés lehetősége adott, mechanizmusai folyamatosan gazdagodnak. Szinte jelszóként fogalmazódik meg a gondolat, hogy „a lakosság nélkül a lakosságért nem lehet dolgozni." Nagyon fontos szerepet játszanak a körzeti tanácskozások, melyeken az esetek többségében tanácsi tisztségviselő vesz részt – sok helyen az MSZMP megfelelő szintű vezetőjével együttesen. A „jó ráérősnek" nevezett tanácskozásokon a körzeti problémák mellett a koncepcionális kérdések is szóba kerülnek, s a megfelelő, közérthető tájékoztatás, a rendszerint élő lokálpatrióta szemlélet a lakosságnak nem kis részét ez utóbbiak

iránt is fogékonnyá teszi. A körzeti tanácskozás gondolatát pl. egyik alföldi kisvárosunkban „körzeti bejárássá" fejlesztették, amikor is a tanácsi vezetőkből, az MSZMP körzeti és magas szintű képviselőiből, a HNF-titkárból és körzeti megbízottból stb. álló csapat az adott körzet minden utcáját bejárja, a helyszínen hallgatja meg a panaszokat, s azonnal megtárgyalja az orvoslás módját a szakapparátus ugyancsak ott levő embereivel. Ugyanebben a városban másik újszerű kezdeményezésnek találtuk a „vének tanácsának" a megalakítását: a városban élő nyugdíjas vezetőkkel (tanácsi, vállalati vezetők, intézmények volt igazgatói) minden tanácsülési anyagot előzetesen megbeszélnek, tanácsaikat kérik. Sok helyen rendszeresen tartanak rétegtalálkozókat, valóban igényt tartanak az ott élő értelmiség gondolataira. Általános az üzemi találkozások intézménye, ezeken is részt vesznek a tanácsi tisztségviselők. A fórumok őszinte, nyílt viták színterei, a tanácsok a HNF-fel közösen ösztönzik a véleménynyilvánítást. Elmondható, hogy a kisvárosok többségében a tanácsi vezetésnek közvetlen, személyes kapcsolata van a lakossággal.

Felvetődhet a kétség, nem túl szépre festették-e a megkérdezettek a képet, hiszen a lakossági felvétel hiányában nincs kontroll vélemény. Teljeskörűen alátámasztott válasz ugyan nem adható, de véleményünk szerint az elmúlt évek városfejlesztése igazolja az elmondottakat. A kisvárosokban a tanács sokkal nagyobb mértékben van a lakosságra utalva, mint a nagyobb városokban („a lakosság fog minket" mondotta valaki), ha valóban produkálni akar. A saját közvetlen környezet fejlesztését szolgáló infrastrukturális beruházásokban való nagyon nagy arányú, anyagi eszközökkel és fizikai erővel való részvétel mellett ezekben a településekben alig létesül valami a lakosság hozzájárulása, pénze és társadalmi munkája nélkül. Úgy véljük, ha a lakosság nem érezné, hogy partnerként kezelik, nehezen lenne rávehető arra, hogy a város egészét érintő fejlesztésekben (a kórházrekonstrukcók, iskolaépítések, zöldterület-fenntartás, uszodaépítés stb.) is ilyen intenzitással vegyen részt.

A községekben a lakosság részvétele a településpolitika alakításában talán nem ennyire kiterjedt, bár rendszeresek a falugyűlések, nagyon sok helyen szerveznek kiskörzeti gyűléseket, tájékoztatják a lakosságot, mondván, hogy „ismerni kell a célokat, hogy aktivizálhatók legyenek az emberek". A hivatalos fórumok mellett azonban inkább a személyes kapcsolatoknak, az informális csatornáknak jut nagyobb szerep. A célkitűzések megvalósításában a lakosság egyértelműen meghatározó tényező: a víz, a gáz bevezetése, a járda- és útépítés, néhol a csatornaépítés mindenütt nagymértékű lakossági áldozatvállalás eredménye, s hozzájárul a lakossági pénz és munka az intézmények létrehozásához, karbantartásához is: a tanács mozdulni sem tud a lakosság nélkül. A tanácsok tehát jelentős agitatív és szervező funkciót is betöltenek, s igazán komoly eredmények ott születnek, ahol a tanács, a tanácsi vezetők megfogalmazzák maguk számára a helyi tudat alakításának, erősítésének feladatát. Erre legjobb példaként mintánk két agglomerációs községét említhetjük, melyekben – mint kifejtették – a bizalom kialakítása, a helyi társadalom formálása az elsődleges településpolitikai cél. Ennek nyomán – s e településekben a célok kialakítása is a lakossággal a legszorosabb párbeszédben, az érdekek egyeztetése keretében történik – a lakosság társadalmi munkaként még „bérmunka" vállalására is hajlandó, hogy a település rendelkezésére álló összeget növelje, a társadalmi munka az életforma természetes elemévé vált. A községekben a településpolitikát alakító „agytröszt" minden esetben az ott élő értelmiséget is magában foglalja, jelentős szerepe van a településpolitika megfogalmazásában és – példát mutatva – megvalósításában, a társadalmi munkában is (a pedagógusok, orvosok, igazgatási emberek és agrárértelmiség, a műszakiak – ha vannak is – passzívabbak).

A lakosság kérdéskörén belül vizsgálatunk kitüntetett módon kezelte a *peremterületeken, csatolt településekben, külterületeken, tanyás térségekben, társközségekben* élők és a helyi településpolitika viszonyát, érdekérvényesítési lehetőségeik letapogatását.

A peremterületek (részben átfedésben az egyesítéssel, csatolással a városhoz kapcsolt, azelőtt önálló településekkel) problémája alapvetően a nagy- és ipari városokra jellemző. Körükben szinte kivétel nélkül megfogalmazódik a felismerés, hogy a belső városrészek s a külső fekvésű várostestek között olyan mérvű a fejlettség-, az ellátásbeli különbség, ami már jelen-

tős feszültségek forrása, s nem fogadható el. Van, ahol már az 1985. évi koncepció településrészekre lebontva végezte a vizsgálatot és határozta meg a fejlesztési célokat, az érintett lakossággal többszörösen egyeztetve. Másutt utólag dolgozták ki a „peremterületek ellátásának fejlesztését" célzó programokat, a programhoz önálló, elkülönített pénzalapot rendelve, esetenként az itt létrejövő társulásokat magasabb arányban támogatva (pl. 70% az egyébkénti 50%-kal szemben). Bizonyos fokig a programokhoz kapcsolódóan fogalmazódott meg a csatolt települések lakosságában a kérdés: „ki képviseli a mi érdekeinket". A tanácskozási központokhoz tartozó területek kijelölésekor ugyanis sok helyütt nem követték a természetes elhatárolódást, nem igazán építenek az ott lakók véleményére, nincs közvetlen kapcsolatuk a lakossággal. A csatolt települések zöme a városokon belül még mindig külön társadalmat képez, s a települési önállóság, a helyi önkormányzat általános politikájának meghirdetésével az eddig elnyomott identitástudat is újraéledt, alátámasztva azzal a ténnyel, hogy sok település, ha önálló maradhatott volna, jobban fejlődött volna – mint ezt a városi vezetők egy része is elismeri. Mindez a városokon belüli elöljáróságok létrehozatalának deklarált igényéhez vezetett. Az elmúlt 10–15 évben csatolt települések nagy része, de több, a hatvanas, sőt az ötvenes években csatolt település lakossága is elöljáróságot követel, s úgy tűnik, a városi tanácsok ezt józan mérlegeléssel el is fogadják, esetenként elébe is mennek a kívánságoknak, s maguk kezdeményezik. Az elöljáróságok tehát sorra alakulnak, a települések „visszaveszik" eredeti nevüket, a lakosság a saját területét érintő településpolitikába közvetlen beleszólási lehetőséghez jut, s az elöljáróságon keresztül az egész város településpolitikájában is jobban hallathatja szavát.

A közép- és kisvárosokban, potenciális városokban – ahol ez egyáltalában probléma lehet – szintén elismerik, hogy a csatolt részek az elmúlt évekig túlságosan háttérbe szorultak, részben a belső területek még megoldatlan gondjai, részben szemléleti okok miatt nem tudtak olyan helyzetet teremteni, hogy a csatolt részeken élők városi lakosnak érezhessék magukat. Néhány helyen már működnek elöljáróságok, ezekben a településekben megélénkült a lakosság kezdeményezőkészsége, s a fejlődés is megindulóban van. Az elöljáróságok külön összeggel gazdálkodnak, s az érintett lakosság él beleszólási jogával. Feltűnő különbség a nagyvárosokhoz viszonyítva, hogy ahol nincs még elöljáróság, minden esetben úgy nyilatkozott a városi tanács képviselője, hogy mindent megtesznek a hátrányos helyzet enyhítésére, de az elöljáróság igénye még nem merült fel, ha kérnék, hozzájárulnának. Vizsgálatunk mélysége e sokszor elhangzott kijelentés tartalmának kontrollálására nem ad módot. Esetenként ezt az egész interjú tartalma, a megkérdezett szemléletmódja, s konkrét szavai is igazolni látszottak. („Nagyon fontos, hogy a vezetés ne csak mondja, de úgy is érezze, hogy ez a kis településrész is ugyanolyan része a városnak, mint bármelyik másik. Ezt megérzi a lakosság..."). Másutt ebben korántsem vagyunk ilyen biztosak. S bár nem sok helyen, de ellentétes felfogással is szembekerültünk. Például egyik újvárosunkban amikor rákérdeztünk, hogy a nemrégiben odacsatolt X település lakói mennyire szólhatnak bele a településpolitikába, a következő választ kaptuk: „X nem nagyon szerepel a tervben. Lehet, hogy politikai okok miatt is, de nincs nagyon kiemelve, hogy most X-ről van szó. Nem társközség, tehát elméletileg nincs X, ott egyetlen ipari üzem sincs, az ÁFÉSZ sem ott van... inkább azt akarjuk, hogy a saját dolgaikról mondjanak véleményt, ne a mi dolgainkkal foglalkozzanak" (mármint az ott működő elöljáróság). Ugyanitt a többszáz lakosú külterületről is úgy nyilatkoztak, hogy „velük nem tárgyalunk külön, eszünkbe sem jut, hogy Y is van" (hozzá kell tennünk, hogy interjúalanyunk ez esetben az apparátus egyik vezetője volt).

A tanyás térségek gondja beépül az illetékes központok településpolitikájába. A problémát – mint mondották – a tanyákkal kapcsolatos általános szemlélet (s annak múltbéli változásai) még mindig nehezítik: „A megyei vb-nek ugyan megvan a joga, hogy a települések előterjesztésére tanyás térségeket jelöljön ki, ahol ugyanúgy lehet építkezni, mint a belterületen, de ez még mindig kötöttség, s szubjektív dolgok is közrejátszhatnak, differenciálhatnak, holott ezt már régen nem szabadna." A tanyavilág jellegétől függően van, ahol a gondoskodás a szociális ellátásra, segélyekre s a napi élelmiszer biztosítására szorítkozik, jól prosperáló vidékeken, főként csoporttanyák esetében jelentős lakossági hozzájárulással a villany mellett a vízellátás, ese-

tenként a gázellátás és a telefon kiépítése is megvalósult, vagy folyamatban van. Ugyanez mondható el a külterületi lakotthelyekre is, azzal a különbséggel, hogy több helyen az ottani lakosság véleményére is számot tartanak.

Vizsgálatunk a társközség intézményekre is kiterjedt, mintánkban székhelyközségek és a társközségek egyaránt szerepelnek. Valamennyi székhelyközség vezetője úgy véli, hogy az elismert belső feszültségek oldásában az elöljáróságok megalakulása számottevő szerepet játszott. Véleményük szerint már előbb kellett volna az elöljáróságokat létrehozni, kevesebb lett volna az önállósulási törekvés. „Az elöljáróság sokat adott vissza abból, amit elvesztettek; működnek, s nem mi működtetjük őket formálisan és mondjuk meg, hogy mit csináljanak": az elöljáróságok a „falu motorjai" lettek, képviselik a falu érdekeit, szervezik a falusi fórumokat, közvetlen kapcsolatot tartanak a lakossággal, sok helyen az átadott eszközökkel önállóan gazdálkodnak. A vezetők többsége úgy nyilatkozott, hogy nincs „székhely-centrikusság", az eszközöket koncentrálva évenként más-más településben fejlesztenek. Elismerték, hogy tapasztalható elégedetlenség is a társközségekben, de ezért az eleve szűk fejlesztési keret okolható. Az elöljárók jobban belátnak a számokba, s inkább meg tudják magyarázni a lakosságnak a körülményeket. A székhelyközség tanácsa és az elöljáróságok közötti kapcsolatot jónak minősítették, elismeréssel méltatták az elöljáróságok munkáját, sőt azt is felvetették, hogy központilag munkaidő-kedvezményt kellene az elöljárók számára biztosítani.

A társközségek elöljárói az előbbiekben elmondottakat visszaigazolták. Szerintük is alapvetően megváltozott a székhelyközség és a társközség kapcsolata az elöljáróságok megalakulásával, a tanácsok egyenrangú partnerként kezelik az elöljárókat. A pénz hiánya mindenütt felmerült, de ezért többségükben nem a székhelyközséget, hanem az elosztáspolitikát hibáztatták.

Az előbbiekből adódó megállapítást, miszerint az elöljáróság intézménye megoldaná a társközségek főbb problémáit, legalábbis a lakosság jogait illetően némileg megkérdőjelezi az a tény, hogy két nemrégiben önállósodott községben kemény kritikát fogalmaztak meg a volt elöljáróságra (az önállósulási törekvések élére nem az elöljáróság, hanem a párttitkár állt). De ezen túlmenően is mintánkat szűknek tartjuk a kapott kép általánosítására. Azt viszont leszögezhetjük, hogy a változás kedvezőnek mutatkozik.

A *Hazafias Népfront* lakossági érdekközvetítő, érvényesítő szerepét a településpolitika alakításában a nagyvárosok – az előbbiek szerint erősen a tanács, illetve az apparátus által kézben tartott – településpolitikai gyakorlatában a tanácsi vezetés és a HNF eltérő módon látja. A tanácsi vezetés elismeri, hogy a HNF aktívabb, mint régebben volt, hogy a „lakóterületen a tanács egyedüli partnere az érdekek felszínre hozásában", ugyanekkor azonban nehezményezi, hogy csak közvetít, hogy „nem irányítója az érdekeknek", a közös döntések képviseletét nem vállalja fel. Ugyanott (s ez a kettősség minden nagyvárosra és több ipari városra jellemző) a HNF-titkár úgy véli, hogy az új városvezetés nyitottabb politikát akar, igényli a HNF közreműködését mind a napi, mind a stratégiai kérdésekben, s a HNF ezt a segítséget meg is adja. Végül is olyan véleményünk alakult ki, hogy a tanácsi elmarasztalásban inkább az tükröződik, hogy a munkamegosztást kissé kényszeresen, „leckeszerűen" fogadják el.

A Hazafias Népfront nagyvárosokbani működésének egy másik belső problémáját az egyik népfronttitkár kérdésünkre – nevezetesen, hogy a HNF mennyire a saját, illetve a lakosság véleményét képviseli – őszintén elmondotta, hogy a választott testületek általános dilemmájától a HNF településpolitikai tevékenysége sem mentes: „...döntően a népfrontbizottságok véleményét képviselik, bár ennek mértéke nehezen érzékelhető. Szélesebben megalapozott vélemények kellenének, nem alakult ki a lakosság szondázásának ipari gyakorlata. S a lakosság nem nagyon akarja megfogalmazni véleményét, hosszú ideig nem voltunk erre kíváncsiak." Úgy véljük, hogy ez jellegzetesen a nagyvárosok léptékéhez kapcsolódó, arra visszavezethető probléma, s a körzeti bizottságok erősödésével oldódni fog.

Nem ellentmondásmentes a tanács–HNF viszony, s ezzel együtt a HNF településpolitika alakításában betöltött szerepe a középvárosokban sem. A tanácsok általában kreatívabb közreműködést várnának a HNF-től: „Nem becsülöm le a HNF-t, szükség van rá, de önmagában csak az igényeket tudja összegyűjteni, már a szintézisre

sem képes, se apparátusa, se felkészültsége nincs, de nem is feladata..." A településrészekben való gondolkodás, az „egész" áttekintésének hiánya többször elhangzott észrevétel volt, ugyanúgy, mint az, hogy a HNF közvetíti ugyan a lakossági igényeket, de a lehetőségeket illetően nem tud visszacsatolni. Ugyanekkor a HNF-titkárok a HNF működését úgy jellemezték, hogy segítséget adnak a „településpolitika gyenge pontjainak kitapintásához", s az élő, személyes kapcsolatban „együtt határozzák meg, merre kell haladni".

A kisvárosok, potenciális városok esetében a HNF a településpolitika alakításában – és megvalósításában – meghatározó szerepet tölt be. A tanáccsal, a tanácsi vezetéssel összhangban munkálkodik, általában korrekt kölcsönkapcsolatban. Aktív szerepe van a célkitűzések kialakításában, a tájékoztatásban, a vélemények oda-visszacsatolásában, a tanácsi vezetés és a lakosság kapcsolatának erősítését (is) szolgáló fórumok létrehozásában és működtetésében, a helyi közösség alakításában, a kisebb-nagyobb társadalmi gondok megoldásában, az ezt célzó kezdeményezések kimunkálásában, s mindenekelőtt a célkitűzések megvalósítására irányuló mozgósításban, a társadalmi munka kiterjedt szervezésében. A tanácsok szükségképpen racionálisabb és a HNF felvállaltan emberközpontúbb megközelítése jól kiegészíti egymást. A helyi tanácsok elismerik azt a segítséget, amit a HNF ad tevékenységükhöz: „...ma az a tanács, amelyik nem támaszkodik a Népfront sajátos, mással nem helyettesíthető kapcsolatrendszerére, az egy kicsit önmagában hordozza a bukás veszélyét is. Valahol a zsigereinkben ott működik az a gyakorlatból eredő szemlélet, hogy minden, amit a hatalmi régióból kezdeményeznek, az valahol kicsit gyanús... és több évnek kell eltelnie ahhoz, hogy a tanácsi testületet és az apparátust ne azonosítsák...a Népfront ezt át tudja hidalni, mert a Népfront az emberek szemében nem a hatalom, nem az apparátus, nem a kézen fogott akarat..." fogalmazta meg – sok más településben is hallott véleményt tükrözően – egy potenciális városunk vezetője.

A községekben a HNF szerepe a településpolitikában kevésbé „mutatós": lehetőségük és felkészültségük szerint segítik a tanács munkáját – jórészt a társadalmi munka szervezésére szorítkozva.

A *helyi MSZMP-szervezetnek és vezetésnek* a településpolitika alakításában játszott szerepét, s ebben a vonatkozásban a párt és a tanács munkakapcsolatát illetően megítélésünk szerint sok esetben formális, az elvárhatónak megfelelő, s a lényeget kissé megkerülő válaszokat kaptunk. Általában kiegyensúlyozott, jó kapcsolatról adtak számot, véleményük szerint a helyi pártvezetés annyit és olyan módon szól bele a településpolitika alakításába, amennyire az szükséges, a problémakörben nincs utasításos irányítás. Két dolgot kivétel nélkül mindenütt hangsúlyoztak: a pártszervezetek jelentős segítséget nyújtanak a tanácsoknak a gazdasági szférával való településfejlesztési együttműködés generálásában; s ugyancsak általános jellemző, hogy a munkakapcsolatban mindenütt nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a konkrét személynek az intézményes kereteknél („X vagy Y elvtárssal jól tudunk dolgozni, vagy eddig jó kapcsolatunk volt, az új titkárt még nem eléggé ismerjük stb".).

Néhány városban azonban az előbbi általános képtől eltérő vélemények is megfogalmazódtak, s ha ezek nem is mondhatók egy- egy településtípusra jellemzőnek, fontosnak tartjuk ismeretésüket, mivel – mint mondottuk – az e kérdésre adott válaszok túl „jólfésültek" (lehet, hogy a következő észrevételeket több helyütt is elmondhatták volna).

Egyik nagyvárosunk vezetője szerint „elbizonytalanodott a politikai testület településpolitikát alakító szerepe". A döntésekkel kapcsolatos egyetértésükről nem mindig biztos a tanács, nem elég nyílt a pártszervezet részéről a véleménynyilvánítás. Rákérdezésünkre, hogy ezt a változást miképpen minősíti: „A direkt beavatkozást nem szeretem, s nehezen is tűröm, de azt nem tudom elfogadni, hogy ne legyen véleményünk... a fő irányok kijelölésében a politikai vezetésnek részt kell vennie". Pontosan ellentétes kritikai észrevételekkel egy-két középvárosban találkoztunk: „...Sokszor az volt az érzésem, hogy a fő hivatású politikai szervek kisajátították maguknak, hogy a politikával foglalkozzanak. Furcsa, hogy egy városi tanácsnak nem lehet várospolitikai koncepciója, csak a pártbizottságnak... Volt olyan időszak, amikor ezt a szót is törölték a tanácsi szótárból, ez nem jelenhetett meg a mi anyagainkban, csak a pártbizottsági anyagokban, mondván, a politikát a politikusok

csinálják. Pedig szerintem az önkormányzat, a politika-csinálást is jelenti." – A kritika betű szerint a múltra fogalmazódott meg, a jelenre vonatkozó érdeklődésünk sem visszautasítást, sem igenlést nem váltott ki – így meggyőződésünk, hogy a „hatáskörök" még ma sem rendeződtek. Másik középvárosunkban a hasonló tartalmú kritika egyértelműen a mai helyzetre vonatkozott, hogy a lényeges várospolitikai kérdésekben mindig a pártbizottság dönt, s a tanácsnak ezeket kell átültetnie a gyakorlati politikába. Ha ettől megpróbálnak eltérni vagy önállóan dönteni, a pártbizottság keményen kritizál, s vétót emel (konkrét példával támasztották alá az állítást). S végül volt olyan kisváros, potenciális város, ahol úgy vélték, hogy a pártbizottság feladata, hogy az átfogó érdekeket, a helyi társadalmi igényeket szintetizálja és irányelveket fogalmazzon meg, amelyekre a tanács a konkrét terveket ráépítheti, tehát a településpolitika alakítását gyakorlatilag a pártbizottság hatáskörébe tartozónak minősítették. A párt és a tanács szereposztása a helyi településpolitikában tehát nem mindenütt egyértelmű, feltehetően az állam és a párt viszonyának általános rendezését követően a helyi szinten is változások lesznek.

A *helyi gazdálkodó szervezetek* bekapcsolása-részvétele a településpolitika alakításába településtípusonként elég karakterisztikusan eltérő; kivételt csupán a nagyvárosok képeznek, ahol a típuson belül is két csoport rajzolódik ki. Egy részükben a tanácsi vezetők eléggé szkeptikusan nyilatkoznak a vállalatok, üzemek részvételét illetően: azt fogalmazták meg, hogy sokkal kevésbé tudják a termelővállalatokat bekapcsolni, mint szeretnék, ma már az üzemek nem tudnak a lakásépítéshez, intézménylétesítéshez hozzájárulni. S bár szükségük lenne a közreműködésre, a tanácselnök kifejtette, hogy elvileg nem is ért ezzel egyet: „Tisztességes munkamegosztásra van szükség. Az egészséges élet- és lakófeltételeket a tanácsoknak kell biztosítaniok, ehhez meg kell teremteni a feltételeket, az üzem pedig termeljen." A nagyvárosok másik részében – felismerve, hogy a jövőben a tanácsnak egyre nagyobb szüksége lesz a vállalatok segítségére – törekszenek a termelőegységek fokozottabb bevonására: az elnökök rendszeresen találkoznak a vállalatvezetőkkel és azok kisebb csoportjaival, tájékoztatják őket a célkitűzésekről, véleményüket és segítségüket kérik – a kapcsolat azonban itt sem mondható nagyon intenzívnek.

Ez idáig jelentős központi támogatással fejlesztett ipari városaink az elmúlt években döbbentek rá, hogy szükségük van a helyi gazdaság, az ott működő termelő és szolgáltató vállalatok, termelőegységek támogatására, s hogy ehhez a közös gondolkodás is feltétel, hogy a termelőegységekkel „másképp" kell együttműködniök, mint eddig: „...A településpolitikai célok alakításába most vontuk be őket először úgy igazán. Korábban is előfordult, hogy egy-egy célhoz besegítettek, de az egészet csak most, a hosszú távú koncepció vitája kapcsán ismerték meg. Be is szálltak a célok alakításába... a középtávú megállapodásokat háromszor annyi céggel tudtuk megkötni, mint korábban, valahol ők is érezték, hogy az egymásrautaltság erősebb". A nyitott tanácsi szemlélet tehát eredményesnek is bizonyult. Az ipari városok némelyikében a viszony azonban nem ellentmondásmentes: a fejlesztési eszközöknek a 15–20%-át teszik ki ugyan az átvett eszközök, de az is megfogalmazódott, hogy „X vállalat hangoztatja, hogy ő az úr a városban, hiszen az ő eszközeiből épült a város".

A közép- és kisvárosokban erős törekvés tapasztalható a gazdasági szféra településpolitikába való bekapcsolására. A tanácsi vezetők rendszeresen konzultálnak a termelőegységek vezetőivel, minden településpolitikai anyagról véleményt kérnek, próbálják megtalálni a közös érdekeltség bázisát. A középvárosokban kevésbé sikerült a kapcsolat kialakítása, a tanácsok szerint a vállalatokat saját gondjaik foglalják el, s kevésbé vannak a településre vonatkozóan elképzeléseik. Mindamellett az együttműködés számos jele tapasztalható, a vállalatok anyagilag támogatnak beruházásokat – főként, ha saját működésüket is érintő dologról van szó (jellemző példa a telefon), s mind több városban járulnak hozzá az intézmények karbantartásához, működtetéséhez is. Több helyen elhangzott azonban, hogy a kapcsolatkialakítási kísérlet a telephelyek esetében kudarcba fulladt. Érdekes, hogy ugyanekkor a főként telephelyi iparral rendelkező kisvárosokban a termelőszféra intenzíven kapcsolódik be a településpolitikába (bár itt is különbséget tesznek a központok és a telephelyek között, de a különbség nem olyan éles). A kisvárosokban a termelőegységek lokális kö-

tődése sokkal erőteljesebb, az egymásrautaltság felismertebb: „A vállalati vezetők többsége szerencsére figyelembe veszi, hogy ebben a városban ők adják a kenyérhez a pénzt, de a kenyeret a város adja" – fogalmazta meg a kölcsönös érdekeltséget egyik alföldi kisvárosunk vezetője. A kisvárosok találékonyak a módszereket illetően, s az energiát sem sajnálják: pl. előfordul, hogy Pro Urbe díjjal ismerik el a vállalat vezető munkatársainak a városért folytatott tevékenységét, önálló tanácsülésen vitatják meg a város és a termelőegységek kapcsolatát, rendszeresen minden év elején az első titkárral együtt felkeresik a vállalatokat, esetenként ők is segítséget nyújtanak. A kitartó munka eredményes volt, ahol közölték, hogy eddig az átvett pénzeszközök meghaladták az állami támogatást, másutt még devizakeretet is átengedtek a „saját szülőotthon" műszerezésének korszerűsítéséhez, sokfajta „természetbeni" segítséget is nyújtanak. A potenciális városok esetében az együttműködést a közös cél, a várossá válás célja is erősíti: ennek érdekében fontos szellemi és anyagi erőforrás- koncentráció valósul meg.

Mintánk községeinek mintegy kétharmadában volt egy vagy több valamilyenféle gazdálkodó egység. A tanácsok és a termelőszervezetek közötti viszony az előbbiekhez hasonló. A településpolitikai célok megfogalmazásába ugyan kevésbé kapcsolódnak be, a megvalósításhoz viszont lehetőségeikhez mérve adnak segítséget. A legfontosabb partner a helyi termelőszövetkezet.

A helyi településpolitika önállósága, mozgástere

A települések többségében úgy vélik, hogy a településpolitika mozgástere az elmúlt években a korábbiakhoz képest kiszélesedett, ennek ellenére azonban a deklarált és a valóságos önállóság mértéke lényegesen eltér. Mindenekelőtt *nagyfokú gazdasági kiszolgáltatottságot* éreznek: „a régi, direkt irányítás millió szállal átszövi a tanácsi gazdálkodás jelenlegi rendszerét, az előírásokat, a beszámoltatást, a pénzhez való hozzájutást. A tanácsi apparátusban nincs olyan terves szakember, aki kételkedne abban, hogy ma, 1988-ban is keserves tervalku folyik". A nagyvárosok szerint az anyagi eszközök elosztásában a megyének ma már csak látszatmozgástere van, mely a mintegy 15%-ot jelentő fejlesztési fejkvóta differenciálására és a céltámogatás megítélésére szűkül, a 30–50%-ot kitevő működési fejkvótát viszont a Pénzügyminisztérium állapítja meg. Úgy vélik, az eszközök elosztásában centralizációs tendencia érvényesül, s a minisztérium elosztó funkciója nem követhető. A nem megyeszékhely középvárosok s a kisvárosok egy része anyagi helyzetéért viszont a megyét hibáztatja, mondván, hogy a megye a fejkvóta és a céltámogatás mellett a lakásfelújítási és az út-híd keretek felett is rendelkezik. A potenciális városok, nagyközségek szerint a pénzelosztás most is a városoknak kedvez, de körükben több helyütt elhangzott, hogy a kisebb összeggel is jobban járnak, mivel annak felhasználása felől maguk dönthetnek; a községek túlnyomó többsége úgy véli, az 1986-ban bevezetett rendszer helyzetében nem hozott lényegi változást. Néhány kivételtől eltekintve egyhangúlag fogalmazódott meg az a summázó vélemény, hogy a települések az önállóság legkeményebb korlátját a tanácsi gazdaságirányítás rendszerében és gyakorlatában a „dönthetünk, de nincs miben döntenünk" helyzet bekövetkeztében látják. A településfinanszírozás gondolatkörét nagyon sokan az egész településgazdálkodásra kiterjesztve – vállalkozásokban való részvétel problémája, a települési tulajdon kérdése, a banki szférával való kapcsolat stb. – jellemezték a mozgástér alapvető meghatározottságaként, mondván, hogy „...a gazdaságban erőteljes decentralizáció, a településgazdálkodásban viszont centralizáció megy végbe, a valóságos mozgástér szűkül, miközben mindenki azt mondogatja, hogy szélesíteni kell a jogosítványok körét. Az 1985-ös határozat csak deklaráció volt, a gyakorlat mást mutat".

A tanácsok – különösképp a nagyvárosokban és a középvárosokban – a centralizáció, a *központi irányítás erősödését* az eszközök elosztásán túlmenően több más vonatkozásban is érzékelik. Az elmúlt időben létrejöttek a megyei pedagógus-továbbképzők, a szakfelügyelet ezekbe koncentrálódott, s ezek a háttérintézmények közvetlenül a Művelődésügyi Minisztériumhoz tartoznak; íly módon a tanácsoknál csak a gazdasági felelősség maradt, a dologi és bérjel-

legű költségek fedezetének biztosításába, a szakmai programok alakításába már nincs beleszólásuk. A városok saját erejükből városi nevelési otthonokat, kisegítő iskolákat hoztak létre: mindkét intézmény irányítását 1987-ben központi hatáskörbe vonták, ezzel egyfelől megkérdőjeleződött azok szakértelme, akik ezt a munkát eddig végezték, másfelől – miután a beutalási rendszer is máshová került – a helyi rászorultak elsőbbsége sem érvényesíthető. A helyi tanács úgy érzi, hogy amit ezekre az intézményekre fordított, azt lényegében elvették tőle, s arra a következtetésre jut, hogy: „a helyi irányítás érdeke tehát az, hogy lemeztelenítse azokat az intézményeket, amelyek ilyen veszélyeztetett pozícióban vannak, hogy minél kevesebbet veszítsen".

Az oktatáshoz hasonlóan centralizációs jelenségek észlelhetők az egészségügy terén is. A szakmai integrációt szervezeti integrációként értelmezték, következményeként a kórházakhoz integrált járóbetegellátás és a rendelőintézet is kikerült a helyi tanácsok hatásköréből. A helyzetet általában úgy értékelik – amellett, hogy sérelmesnek tartják –, hogy az energiát a koordináció köti le, s nem a tartalmi munka fejlesztése.

Más ágazatok tevékenységével kapcsolatosan is fogalmazódtak meg észrevételek. A kereskedelem terén pl. fennáll a tanácsok ellátási felelőssége, gyakorlatilag viszont nincs hatásköre, legfeljebb a nyitvatartást illetően dönthet. A peremterületeken az állami és a szövetkezeti szektor gazdaságossági okokra hivatkozva szünteti meg egységeit, ugyanekkor a helyiséggazdálkodási előírások nem teszik lehetővé, hogy a tanácsok kedvezmények biztosításával ösztönözzék a magánerő nagyobb arányú részvételét az ellátásban. Az idegenforgalom terén a tanácsok nehezményezik, hogy az üdülőhelyi határok megvonásában nincs szerepük, az ÉVM általában nem járul hozzá az üdülőterületi határok kiterjesztéséhez, pedig sok esetben ez juttathatná a helyi tanácsokat az üdülésből eredően nagyobb bevételhez (pl. a városközpontban levő szállodákra is érvényesíthető üdülőhelyi díj). Nem tartják elfogadhatónak azt sem, hogy az intéző bizottságok saját hatáskörükben döntenek a pénzek felhasználási lehetőségét illetően, s ebbe az érintett településeknek gyakorlatilag nincs beleszólása. A jelentősebb építészeti-történelmi együttesekkel rendelkező települések a műemlékvédelemben érzik kiszolgáltatottságukat, mondván, hogy nem látható át, hogy az e célra rendelkezésre álló kereteket hogyan osztják fel, majd a megítélt összegeket miképpen folyósítják. Több településben észrevételezték, hogy az ÉVM a rendezési tervekhez mereven ragaszkodik, még olyan esetekben is, amikor a tervben rögzített megoldást az idő nyilvánvalóan túllépte, s ezzel nehézségeket gördít a tanácsi fejlesztő munka elé. S a helyi önállóságot csorbító speciális esetekkel is találkoztunk: közülük példaként említjük, hogy ha egy nagyváros lakossága saját pénzéből emlékművet kíván állítani, akkor a témát a legfelső politikai szervekkel kell jóváhagyatnia, a megvalósítót pedig – jóllehet, az ott élő művészek erre vállalkoztak – a Képzőművészeti Alap jelöli ki.

A településpolitika mozgásterét korlátozó, az előbbiekben vázolt jelenségeket a tanácsok a „nagypolitika" torzult mellékhatásainak, az ágazatok hatalmi törekvéseinek tudják be, s nem kapcsolják a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatait meghatározó 1985. évi parlamenti határozathoz; a határozatot és annak háttérdokumentumát kevés helyen ismerték. Általános véleményként többen elmondották, hogy az országos településpolitikában túl gyakran változnak az elgondolások, „...ki sem tud bontakozni az egyik elképzelés, már jön a másik; az országos koncepciókat a gyakorlattól elszakadva dolgozzák ki, későn, és túl hamar megváltoztatják. Addig gondolkodnak rajta, míg az élet túlhaladottá teszi, s akkor jönnek a kapkodó intézkedések..." Konkrét észrevételek két vonatkozásban fogalmazódtak meg: néhányan a kialakult elosztási rendszert – „az egyenlősdit" – a parlamenti határozat következményének tudják be, másfelől a nagyvárosok kivétel nélkül hiányolják az anyagban a „regionális központok" kiemelt kezelését. A dokumentumot – akik egyáltalában ismerik – célkitűzéseiben, prioritásaiban túl sematikusnak érzik, és semmiképpen sem minősítették a helyi településpolitika önállósága kibontakozásának folyamatában olyan meghatározó elemnek, mint azt a kutatás feltételezte.

A helyi mozgástér kiszélesedésének egyik alapvető korlátját a városok többsége ma is a *megyei irányításban* látja (nagyvárosok és a kisvárosok egy részének kivételével). Elsősorban az apparátus hatalmi helyzetét sérelmezik,

úgy tűnik, hogy az apparátus és a helyi tanácsok viszonya több megyében nem megoldott, az apparátus magatartását a választott testületek felé nem tudja megfelelőképpen alakítani (vagy nem is veszi a fáradságot rá). A kétségkívül mindjobban képzett megyei apparátus befolyása a megyei tanács döntéseiben erőteljes (legalábbis a helyi tanácsok megfigyelése szerint), s ezek végrehajtása során a helyi tanácsokkal a „magasabb szint fölényét éreztetik. Mindez városi mintánk mintegy harmadában (már ahol megmondták) feszült viszonyt eredményez a megyei apparátus és a helyi vezetés között, s a helyzetet nem javítja az a tény, hogy viszonylag kevés város képes – még a nagyobbak közül is – a bérezési nehézségek következtében vitaképes saját apparátust létrehozni. A megyei vezetés–helyi vezetés kapcsolatára vonatkozóan úgy éreztük, kevésbé nyílt válaszokat kaptunk, de azért ebben a vonatkozásban is megfogalmazódott, hogy általában „nem célszerű" vitába szállni, mert „lehet ugyan elérni sikereket, de mindig visszaütnek", a viszony azonban mindenképpen jobbnak tűnik, mint az apparátussal.

Az ütközőpontok jelentős hányada az eszközök témaköréhez kötődik, mint már említettük, sokan még mindig túlzottnak érzik a megye elosztó szerepét. A fejkvóta skálájának megállapításában sok helyen a megyeszékhely erősebb kiemelését sérelmezték (esetenként véleményünk szerint is joggal) – ugyanakkor a megyeszékhelyek ellátási kötelezettségeikhez mérve ellenkező irányból minősítették a megyei elosztást: az újvárosok és a potenciális városok egy része úgy véli, hogy a fejkvótában a megye nam adta meg azt a támogatást, amit kapniok kellett volna, hogy valóban várossá fejlődjenek. A céltámogatás kiírásokért is alapvetően a megyét hibáztatják, s ezt a helyi mozgástér jelentős korlátjának, a függelmi viszony egyik elemének tartják. S végül, a bekövetkezett forráscsökkentések is megyei közvetítéssel – ha szűk körben is, de megyei döntéssel – realizálódtak, s a helyi tanácsok közül többen ezért is a megye – elsősorban az apparátus – elosztó funkcióját vádolják: „...deklaráljuk, hogy növekszik a helyi testületek szerepe: előkészítjük a terveket, vitákra visszük, a tanácsülés nagy vitákkal jóváhagyja, s akkor egy kis megyei előadó a pénzünket kihúzza, behúzza, áthúzza, kiveszi, átteszi, megváltoztatja. . . Cirkusz a mi testületünk?" – fogalmazta meg a több városra is jellemző elkeseredett hangulatot egyik középvárosunk vezetője.

A megyei irányítás helyi önállóságot korlátozó voltára a városok közül a legerőteljesebben a megyeszékhelyek vezetői panaszkodtak, s talán még náluk is erőteljesebben fogalmaztak az ottani HNF tisztségviselők („...a főispán ugyan itt lakott, de az elképzelhetetlen lett volna, hogy a város dolgaiba beleszóljon: ma egy megyei főelőadó is megteheti..." jellemezte a helyzetet egyik középvárosunk HNF elnöke). A megyeszékhelyi tanácsok többirányú kiszolgáltatottságot éreznek: „...Meggyőződésem, hogy az önkormányzat viszonylatában nem a községek a leghátrányosabb helyzetűek, hanem a megyeszékhelyek. Ennek két oka van. Egyrészt itt él a megyei vezetés, itt mindent ismer, úgy érzi, mindenbe beleszólhat, ugyanekkor egy megyei vezető hozzánk ritkábban jut el, mint más városokba." A másik oka az intézményi háttér: a megyeszékhelyek sérelmezik, hogy megyei művelődési ház, megyei könyvtár, megyei úttörőház, kórház, színház stb. van, azaz minden meghatározó intézmény megyei irányítású, s ezekhez a városnak semmi köze, „idegen testként" működnek a városon belül. Szerintük ezen intézmények irányításának helyi szintre való átadásáról szóló, a VII. ötéves terv elején született határozatot a megyei tanácsok egyszerűen nem hajtották végre, azzal az indokolással, hogy „ha valami megyei vonzású, akkor megyei irányításúnak is kell lennie". Ugyanezt a problémát a „többi" város másként látja: szerintük a megyei vezetés azzal is a megyeszékhelyeknek kedvez, hogy a meglevő megyei intézményeket a megye működteti a megyeszékhelyeken, s az újabbakat is odatelepíti, hiszen azok 80–90%-ban a megyeszékhelyi lakosságot szolgálják ki, s bizonyos típusú ellátás gondját ezzel leveszik a megyeszékhelyekről. A megyeszékhelyeknek való kedvezés, előnyben részesítés problémája egyébként a legélesebben a középvárosok részéről kapott hangot.

A kisebb városok másik csoportja – ideértve az újvárosokat, a potenciális városok egy részét is – a megyével való kapcsolatra vonatkozó kérdésünkre a múlthoz képest pozitív irányú tendenciákat vázolt, úgy vélik, elhatározásaikba kevésbé szólnak bele, de – teszik hozzá – „már pénz sincs". Több helyen elhangzott azonban, hogy azzal együtt, hogy a nyílt beleszólás keve-

sebb. „...a nem látható szálak alapján a megyei akarat még mindig érvényre jut. Ezt nehéz kimutatni, de meg kell mondani, hogy esetenként a megye ellenkezése – ha nem is kimondottan – befolyásolja döntéseinket. A dolgokat rugalmasan kell – adott esetben a megyei akaratot kiszimatolva – feladni vagy megkerülni. Úgy vélik, hogy lényeges javulás csupán attól, hogy a jövőben a tanácselnök fizetésének megállapítása a helyi tanács hatáskörébe kerüljön, nem várható. Ez annál is inkább valószínűnek tűnik, minthogy a kisvárosok körében is több az apparátussal való konfliktus, mint a megyei vezetéssel. Érthető módon a kisvárosok kevésbé felkészült apparátusa a testületnek bizonytalanabb hátteret tud csak adni vitáikhoz, s jobban rá is szorul a megyei osztályok segítségére.

A községek nagy többsége – köztük elsősorban a nagyközségek, agglomerációs községek – úgy véli, hogy a helyi önkormányzat mozgástere a településpolitikában az elmúlt néhány évben lényegesen bővült; hozzáteszik azonban, hogy a mozgástér bővülése az anyagi lehetőségek mérséklődésével járt együtt. Ezt néhány helyen – keményebben – úgy fogalmazták, hogy akkor kapták meg „a szabadságot", amikor ezzel képtelenek élni. A többség szerint azonban helyzetük mindenképpen javult, s önmagában az a tény, hogy „az olló és a posztó egy helyre került", azaz hogy a források felhasználása felől maguk döntenek, egy hatékonyabb településgazdálkodás lehetőségét adja. Érdekes módon a községek és a megye viszonya eléggé kiegyensúlyozottnak tűnik: főként a nagyközségek körében általános volt az a vélemény, hogy a „megye elfogad partnernek bennünket", vagy még öntudatosabban: „...a megye érdeklődhet, de csak a törvényességet van joga számon kérni". Ugyanakkor sok esetben hallottuk, hogy a megyei apparátustól jelentős szakmai segítséget kapnak a különböző terveik, koncepcióik összeállításához. A központi irányítást illetően – saját léptékükben – már több kritikának adtak hangot, túlnyomórészt a vállalkozási, gazdálkodási korlátokat illetően. Úgy vélik, az előírások özöne alig-alig tekinthető át. Többen megfogalmazták, hogy a felelősség növelésével együtt a hatáskört is tovább kellene bővíteni, a működésnek csak a keretszabályait, általános irányelveit kellene megszabni, s azon belül – a társadalmi kontroll erősítése mellett – „...bizalmat kellene adni, mert a belső kényszer sem erősebb, viszont rengeteg energiát von el a különféle rendelkezések figyelemmel kísérése, a gyakran formális követelmények teljesítése". A községek kisebbik hányada – kisközségek, társközségek – szűkös anyagi lehetőségei következtében nem érez lényegi változást mozgásterét illetően.

A helyi önkormányzatok *önállóságának erősítésére,* mozgásterük kiszélesítésére a tanácsi vezetők közül meglepően sokan, s településnagyságra, típusra való tekintet nélkül két utat látnak. Mindenképpen szükségesnek tartják a helyben képződő források nagyobb arányának helyben hagyását („...az adófizetők pénze ott maradna, ahol élnek, s emellett a gazdaság is ott adózna, ahol működik..."), s ezen túlmenő általánosítással a helyi gazdaság és a helyi tanács–pártbizottság–megyei tanács kapcsolatrendszer újragondolását: „Ahogy szó van országos szinten a gazdaságban a kormány és a párt szétválásáról, valahol ezt helyi szinten is követni kellene, a helyi gazdaság főként a helyi tanácshoz kapcsolódjék". Úgy vélik, a pártbizottságoknak sokkal inkább a politikai irányítás felé kell tevékenységüket kiterjeszteni, a megyei tanács hatásköréből a mezőgazdaság irányítását ki kellene venni, s a helyi gazdaság egészét a helyi tanácsok kapcsolatrendszerébe kellene utalni.

A másik utat vázoló gondolat is sok helyen, sokféleképpen fogalmazódott meg: lényege, hogy a helyi politika alakítóinak, a helyi tanácsoknak nincs igazán érdekvédelme, a megye nem a helyi érdekeket, hanem a megyei apparátusi érdekeket közvetíti a felsőbb szervek felé, ezért mindenképpen a helyi érdekeket képviselő fórumrendszer(ek) kialakítását tartják szükségesnek. A megoldást illetően eltérőek a vélemények: nagyjából azonos arányban látják úgy, hogy a „települési önkormányzatok szövetségére" volna szükség országos szinten egyetlen szervezetben, illetve ennek valamiféle tájegysége tagolódásában, mások viszont a szövetség településtípusonkénti létrehozatalát tartják kívánatosnak. Íly módon felmerült a városok szövetsége és a községek szövetsége gondolat, az újvárosok szövetségének, a kisvárosok szövetségének elképzelése. A helyi tanácsok a szövetség létrehozatalának igényét részben ismert nemzetközi példákkal is alátámasztották, de hi-

vatkoztak arra is, hogy a magyar gyakorlatban több választott testület már rendelkezik ilyen szervezettel. Meggyőződésük szerint egyfelől a reformfolyamat kibontakozása, másfelől a várható nehéz gazdasági évek a helyi önkormányzatok érdekképviseletének megvalósítását – mint a fejlődés velejáróját – elodázhatatlanná teszik.

* A Tanácsi Önkormányzatok Országos Szövetsége azóta már létrejött, s 1989. július 5-én tartotta alakuló közgyűlését.

A TERÜLETI TERVEZÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓINAK NÉHÁNY INFORMÁCIÓELMÉLETI ASPEKTUSA

GROSSER LAGOS ENRIQUE

A TERVEZÉSELMÉLET ALAKULÁSA

A tervezés gyakorlata – munkafolyamata, társadalmi szerepe, céljai, módszerei, szereplői, jogi, valamint intézményi keretei – a legszigorúbban vett "műszaki-fizikai" tervezés esetében is feltételezi önmagáról és a tervezés tárgyáról rendszerezett állítások (elméletek, szemléletek), illetve eszmék, minősítések és modellek "a priori" létezését, amelyeken keresztül a társadalom szükségletei és intenciói kifejezésre jutnak, és egyben a tervezés szereplőinek (a közösség, a megrendelő, a tervezők) cselekvési motívumait, irányát és módját befolyásolják. Ezen intuitív felismerésből következik, hogy a tervezési gyakorlat elbírálása szemléleti alapjainak figyelmen kívül hagyásával annyit jelent, mint eleve lemondani arról a kísérletről, hogy társadalmi funkcionalitását megvizsgálhassuk. Bár több, mint kétezer éve megfogalmazódtak az első településtervezési elvek, az ezekkel szisztematikusan foglalkozó tudomány – a tervezéselmélet – mintegy negyven éve nyert létjogosultságot. Ekkor vált világossá, hogy a többnyire műszaki (településtervezés), illetőleg gazdasági (regionális tervezés) orientációjú szemlélet elégtelen a bonyolultabbá vált urbanizációs folyamatok irányításának – beleértve a tervezést – a megalapozásához. A létrejött összetettebb urbanizációs képződmények (konurbációk, agglomerációk, agglomerálódó sávok, településrendszerek), a régiók közötti kapcsolatok tartalmi gazdagodása, a kölcsönös függőségi viszonyok elmélyülése, valamint a településeken belüli összefüggések sokrétűségének és összetettségének kibontakozása együttesen új szituáció elé állították a tervezést: szabályozási funkciója teljesítéséhez nélkülözte a releváns információt és a jelenségek megértéséhez szükséges elméleti alapokat (1). Ezen ellentmondás feloldására születtek azok a kibernetikához, rendszerelmélethez, operációkutatáshoz és az informatikához kötődő szemléleti irányzatok, amelyek a tervezés analitikus feladatait előtérbe helyezve vállalkoztak a realitást formálisan leíró modellek kidolgozására és az ehhez nélkülözhetetlen adatok rendszerezésére (2, 3, 4). Ezeket a szemléleti megközelítéseket tanulmányozó tervezéselméleti irányzat a tervezést ellenőrző mechanizmusként fogja fel (5, 6), illetőleg kiterjeszti településrendszerekre az általános rendszerelméletet (7, 8), vagy kiemeli információfeldolgozó és -képző szerepét (9). Ehhez csatlakozik a különböző létrejött tervezési rendszerek modelljeit osztályozó, pragmatikus nézetű, taxonomikus megközelítésű tervezéselmélet (10), valamint a tervezési megközelítés komplexitását és interdiszciplinaritását indokló elméletek (11). E meglehetősen változatos árnyalatú tervezéselméleti irányzatok közös vonásai: a tervezés értékmentessége, a tervezéstechnológia mint a társadalmi kontrollt lehetővé tevő eszköz és nem utolsósorban a "modell" mint a realitás konvencionális* leképezése és egyben a tervezés legitimációs ideológiájának alapja. Az ilyen típusú tervezés serkentette a döntések centralizációját, és erőteljes integrációs hatást gyakorolt a makroszintű társadalmi, gazdasági és területi tervezésre, valamint a regionális és településtervezésre.

A hatvanas évek vége felé az egyre szaporodó, területileg lokalizált társadalmi konfliktusok (marginalitás, életkörülmények egyenlőtlenségeinek növekedése, szegregáció, környezeti ártalmak, kriminalitás, városok pénzügyi csődje stb.) meggyőzték ezen elméletek alkotóit (12) arról, hogy a tervezéstechnológia erőteljes fejlesztése ellenére a tervezés éppen azokkal a problémákkal nem képes megbirkózni, amelyek kezelésére hivatott. A tervezés válságának tüneteit Cowling és Steeley négy tételben fogalmazták meg (12):

---

* konvencionális: abban az értelemben, hogy nem tesz különbséget a megfigyelés és a realitás között.

- lehetetlen az előrejelzést megalapozó összes tényezőt nyomon követni,
- a tervezési kontroll hatékonysága az idő függvényében csökken,
- a tervezési kontroll lassú, miközben a társadalmi-gazdasági változás gyorsan megy végbe, és
- a társadalom értékei időben változhatnak és megkövetelik a tervcélkitűzések állandó változtatását is.

A vázolt megállapítások meglehetősen divergáló reagálásokat váltottak ki, melyek két fő irányzatban csoportosíthatók: a realista-technicista és az idealista-humanista irányzat. Az első abból a feltevésből indul ki, hogy az objektív magyarázat többet tartalmaz, mint a megfigyelt strukturális viszonyokon alapuló előrejelzések. A kapcsolódó tervezéselméletet a bizonytalanság feltételei mellett működő dinamikus szabályozás és az integrált modellrendszerek kutatási eredményei alapozzák meg (14, 15). Ennek szintézise a mindenható, az élet lényeges szféráit áttekintő és ellenőrző megfigyelő (16, 17, 18, 19) (a monitoring) rendszer. A monitoring alkalmazása megkönnyítette a hetvenes években – liberális jellegű gazdasági doktrinák nyomán – a regionális szintek javára végrehajtott döntésdecentralizálást (néhány nyugati országban). Eredményei – tisztán tervezéstechnikai szempontból ítélve – figyelemre méltóak, amennyiben megteremtették a materiális alapokat a tervezés fölötti társadalmi kontroll számára.

Az idealista-humanista tervezéselméletek keletkezése összefügg a hatvanas és a hetvenes években kibontakozó strukturális válság következményeivel (stagfláció, munkanélküliség, szegénység, gazdasági egyensúlyvesztés stb.), valamint az erősödő állami ellenőrzés legitimitásának megkérdőjelezésével. Alaptételük a tervezés elidegenedettségét megszüntető közvetlen társadalmi ellenőrzés (részvétel) és etikai szabályozás szükségessége. Az irányzat szemléletileg politológiai, szociológiai és etikai kutatási munkák nyomán alakult ki (20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27). Hazai kutatásokban fontos állomásokat képeznek Bartke, Visy, Fogarasi, Miklóssy és Várnai kutatási eredményei: Bartke a területi folyamatok aktuálissá vált irányítási követelményeiből kiindulva kísérletet tesz a helyi önkormányzat reális szféráinak lehatárolására (28); Visy nemzetközi tapasztalatok és empirikus eredmények alapján a rendezés és a fejlesztés integrálhatóságát vizsgálja (29); Fogarasi szociológiailag közelíti a lakosság részvételi lehetőségeit a településrendezésben és kidolgozza ennek módszertani alapjait (30); Miklóssy és Várnai a regionális tervezés megújításának lehetőségeit integrált, illetőleg politológiai-etikai megközelítéssel tárja fel, amiből a tervezés intézményi (legitimitás) és módszertani (komplexitás) vonatkozásaiban elméletileg és gyakorlatilag releváns következtetésekre jutnak (31, 32, 33). Az elméleti kutatások viszonylag rövid idő alatt vezettek a tervezéselmélet teljes látókörének kibontakoztatásához és módszertani apparátusának kialakításához. A tervezés tárgyát vizsgáló elmélet-képet a tervezési tárgy relációjában magát a tervezést (ön)vizsgáló elmélet helyettesítette.

A tervezéselméleti megközelítés integráltságának szükségességét Ozbekhan már 1965-ben előre látta (34), és a "mi a tervezés?" kérdésre annak következő tagolásával válaszolt:

a tervezés tárgya felől: mit tervezünk?

a tervezési folyamat felől: kik, hogyan és mivel terveznek?

a tervezés társadalmi funkciója felől: kiknek és milyen értékek szerint terveznek?

A tervezési tevékenység tárgyiasulása (technologizált információtermelő folyamattá válása) folytán beteljesedett a tervezéselmélet ontologizálódása (önálló eszmei lét), és ezzel került az eszmék világából a dolgok instrumentalizáló csapdájába. A tervezéselmélet ugyanolyan mértékben, amint kialakulásakor a tervezés elidegenedettségének megszüntetéséhez konvergált, most divergál a saját elidegenedettsége felismerésétől. Magyarán szólva: ideologizálódott, éspedig három tételen keresztül: tudományosság (30), értékmentesség és időfüggetlenség. Nézzünk meg közelebbről két erre vonatkozó példát:

- *A szuperelmélet:* Shean McConnel, támaszkodva Karl Popper kritikai-racionalista nézeteire – miszerint az elmélet nem más, mint a priori feltevés, amely az érzékeken keresztül közvetíti a megfigyelést –, valamint az etikai regulációt javasló szemléletekre építve olyan szisztémát konstruált, amely képes lenne tudományosan és a politikai hatalom ideológiájától mentesen tesztelni az elméletek valóság-

és legitimációs tartalmát (27, 21-103. oldal). A teszt komponensei:

megmásíthatóság: minél specifikusabb egy elmélet, annál alkalmasabb;
szociális érzékenység: a tervezés által legjobban érintett rétegek, csoportok szükségletei;
igazságosság: a "ki nyer, ki veszít" mérlege, valamint
potenciális hatékonyság: az elmélet által bevallott célok elérhetősége.

A Popper (36) által javasolt "megmásíthatóság kritérium" (konzisztencia, logikusság, tautológia) a tervezéselméletek "alkalmasságának" meghatározásában arra az eredményre vezet, hogy azok az elméletek felelnek meg a tesztnek, amelyek konkrétan megfogalmazzák tételeiket: mennyiségeket, specifikus változásokat, áttekinthető időtartamot. Más szóval azok, amelyek a jelenségek szintjén tünetek kezelésére alkalmasak, viszont kimaradnak azok, amelyek az általánosságra való törekvés jegyében a jelenségeket előidéző összefüggéseket veszik szemügyre, s ezek alapján fejtik ki tervezési megközelítésüket. A megmásíthatóság kizárja a társadalmi-gazdasági referenciarendszer és az urbanizációs folyamatok közötti kapcsolatokat, miután e kapcsolatok rövid idő alatt nem igazolhatók és nem kvantifikálhatók. Tehát az egyik oldalon marad a konkrét izolált jelenség, történelmietlen módon, a másikon pedig a formális állítások tartalom nélkül. Eredménye: a negáció útján a jelenlevő társadalmi viszonyok elfogadtatása, a rendszer ideológiájának asszimilálódása; sem pártatlan, sem objektív.

McConnellt többi kritériuma vezeti saját csapdájába, tudniillik az igazságosság és az érzékenység nem másíthatók meg Popper értelmében. A teszt nem konzisztens. De a formalitáson túl: ki dönt a saját és a többiek igazságosságában? Az objektivitás feltétele hiányzik: hogy a rászorultak döntsenek, ki a legrászorultabb.

- *A metaelmélet:* egyik legelterjedtebb megközelítés, amely a XIX. századi természettudomány praxisából ered. Esszenciája: a reális világ jelenségei bizonyos ismétlődő, előrejelezhető törvényszerűségeken alapulnak, amelyekből a funkció és a forma vezethető le. Ezt követi a második lépés, ami abból áll, hogy klasszifikációs eljárásokkal meghatározott szituációkhoz hozzárendeljük a megfelelő tervezés típusát. Faludi (9) és Klaassen (37, 38) nevéhez fűződnek ilyen értelemban a legsikeresebb kísérletek. Faludi három jellemzőre építve – a társadalom képe, a kép terjedelme és a tervezés autonómiai mértéke – osztályozza a tervezési rendszereket, beleértve szervezeti és technológiai jellemzésüket. Klaassen a város és gyűrűje közötti népességmozgást elemezve – mely egyébként egyes nyugat-európai és amerikai nagyvárosok urbanizációs tendenciáira jellemző –, felfedezi saját ciklusát: urbanizáció – dezurbanizáció megkezdése – dezurbanizált állapot – reurbanizáció.* A következtetés banális: mondják meg, milyen helyzetben, illetőleg stádiumban van az adott térség, és mi megmondjuk, hogyan kell tervezni. Az efféle megközelítés – megalapozatlansága ellenére – vonzó minden olyan szakember számára, aki saját szűklátókörűségében a statisztikai jelenségek szintjén azonosítja az ilyen módon értelmezett törvényszerű fejlődés egyik stádiumát. A kísértés ellenállhatatlan, a jövendő szituációra, illetőleg stádiumra rendelkezésre áll a releváns tervezés típusa. Csak "be kell hívni". A tervezéselmélet a tervezéstechnológia és ideológia "exportirodájává" vált.

A tervezéselmélet konzisztens, tudományosan igazolt, általános érvényű állítások rendszerévé való kikovácsolása sikertelen kísérletnek bizonyult. A létező tervezési rendszerek funkcionalitásának és szemléleti alapjainak

---

* Pierre Laconte – "Városmutáció és ingatlanpiac" című könyvében (39, 191-161, oldal) – bizonyító erővel mutatta be, hogy az ingatlanpiac hatására Brüsszel reurbanizálódott Klaassen értelmében (a dezurbanizáció után), de valójában funkcióváltás (nemzetközi központ szerepének erősödése) és filtrációs jelenségek révén (emigránsok beáramlása) dezurbanizálódott. Olyan szituáció következett be, amelynek semmi köze nincsen a ciklusos magatartáshoz.

megítélése nem vonatkoztatható el azoktól a társadalmi és tudati viszonyoktól, amelyek keretében létrejöttek, ahogyan a megítélő sem függetlenítheti magát objektív helyzete és világnézete által meghatározott értékrendjétől, ami alapján e társadalmi viszonyokat értelmezi és megítéli. E felismerés lehetővé teszi, hogy a tervezéselmélet "valóságképébe" beépüljön egy olyan kontrollmechanizmus, amely azzal számol, hogy maga a megismerő és alkotó tevékenység ugyanúgy társadalmi termék, mint amit megismer és amiről értékítéletet mond (30, 10 oldal).

Ilyen értelemben kíséreljük meg mi is saját gyakorlatunk elméleti síkon való megértését, felhasználva a tervezéselméleti kutatások eredményeit, de szem előtt tartva realitásunk igényeit és korlátait.

A TERÜLETI TERVEZÉS JELLEMZÉSE

A területi tervezés a társadalomirányítási rendszer része, s mint ilyen, azzal tölti be funkcióját, hogy a társadalmi lét térbeli viszonyainak és formáinak célszerű kialakítása érdekében strukturálja és explicitté teszi a cselekvés lehetőségeit, irányát és következményeit. Tágabb értelemben az előbbi meghatározás úgy is felfogható, mint a társadalom törekvése, hogy a térbeli viszonyok tudatos kialakítására vonatkozóan *csökkentse cselekvésének bizonytalanságát*, illetve a bizonytalanság mértékét. E megfogalmazás kapcsolódik a rendszerek stabilitása iránti igényhez, amely egyébként minden emberi tevékenységet jellemez, és egyúttal eszközt ad a kezünkbe, amivel a valóságos területi, települési rendszerek dinamikus stabilitása és a tervezés funkciói közötti dialektikus viszony egy lehetséges leírása előállítható.

A tervezés társadalmi funkciójának betöltéséhez alapvetően négy tevékenységtípust fejt ki: megismer, irányt határoz meg, szervez és szabályoz.

A tervezés megismerési funkciója

A tervezés tulajdonsága, hogy a valóság leképezésével, azaz információval realizálja tevékenységét. Az információ – a tervezés munkatárgya – kifejezi lényegi társadalmi meghatározottságát, hiszen a dolgok és a dolgokról alkotott vélemények megismerésének előfeltétele, hogy legyen legalább egy jelzésemisszor és egy receptor, aki végül a világgal való viszonyából eredő szükségletei függvényében a jelzéseket kodifikálja, az a priori előkép szerint a kodifikált képeket információvá alakítja, intuitív vagy racionális tudása alapján az információkat feldolgozza, valamint az így strukturált információkat céljainak megfelelően ismeretté szintetizálja és másoknak továbbadja. A láncolat kezdete és vége: *a kommunikáció*. A kommunikáció kétirányú kapcsolat, amelynek alapja a *közös nyelv*.

A kommunikáció a tervezési folyamatban a tervezők és a környezetükkel szembeni igényeket és lehetőségeket kifejező közösségek között realizálódik. A két fél szerepe különböző, de éppen ez teszi lehetővé, hogy információt adjanak egymásnak, azaz, jelzést kapjanak arról, amiről még nem tudnak. A tervezők tudományos szakismereteik alapján a lehetőségeket és a korlátokat értékelő információt, a közösségek értékeik és érdekeik szerint minősített igényeiket és cselekvési készségüket kifejező információt szolgáltatnak. Ebben az információcsere-folyamatban mindkét fél *tanul* egymástól. A tanulás következményeként szabadabbak lesznek saját elidegenedettségüktől, és együtt találják meg közös nyelvüket. A kommunikáció mint tanulási folyamat így értékformáló és megismerési folyamat is egyben. A tervezés elidegenedettsége a kommunikáció megszakadásával kezdődik, azáltal, hogy a szakosodott nyelv megakadályozza a tervezési ismeretek (az állítólagos terv haszonélvezőiről) a másik fél által való megismerését. De ezen túl a kommunikáció az ütköztetés lehetősége is: ismereteim objektivitásának (tükrözési képességének) a többiek által való igazolása, netán a szintézisnek egy magasabb szintje, elérhetősége. A szaknyelv önmagában nem jelent elidegenedettséget, hanem csak a megismerők és a megismertek közötti viszony jellegétől függően válthatja ki azt (az advocacy expertising például a tervezés olyan for-

---

* rendszer: nem dologi, hanem tulajdonság értelemben használjuk, anyagi és formális entitások kapcsolási tulajdonása

mája, mely potenciálisan csökkenti ezt a lehetőséget) (9). Kommunikáció és megismerés így azonos tartalmú fogalmakká váltak. A tervezéstudomány elidegenedettsége és egyúttal objektivitásának gyengülése azzal az aktussal veszi kezdetét, hogy a kommunikációt az információ kiaknázásával (egyirányú kapcsolat) helyettesítjük.

A területi tervezés információjának – és az ezek alapján nyert ismereteknek – specifikus tartalma van, amelyet a tervezés tárgya determinál: a település(ek), illetőleg a terület. Első megközelítésben mondhatjuk, hogy a tervezési információ specifikus tartalma a közösségi tevékenységek által indukált igényekre (funkciókra), a tárgyiasult térbeli kapcsolatokra (struktúra), az e kettő közötti viszonyrendszerre (szerkezet), valamint a funkció és a struktúra érdekhordozói közötti kölcsönhatások által generált folyamatokra és ezek mozgáskonfliktusaira vonatkozik. A tervezés első motivációja a konfliktusok (többnyire intuitív) felismerése (probléma-szituáció), amelyek mint a dolgok közötti ellentétek (szerkezeti ellentmondások) jelennek meg. A probléma csak abban a tekintetben probléma, hogy a közösség (vagy a nevében ezt megfogalmazó) meghatározott irányú cselekvése szempontjából e konfliktusok akadályt jelentenek. A probléma-szituáció felismerésének két momentuma van: az egyik, hogy felismerjük a vonatkoztatott rendszer stabilitásának jelenlegi meggyengülését, a másik, hogy emiatt jövőbeli cselekvéseink iránya megkérdőjeleződik, bizonytalanok leszünk abban, hogy ez célszerű-e, és egyúttal a rendszer jövőbeli állapotainak stabilitása szintén bizonytalanná válik számunkra.

Ezek a gondolatok átvezetnek a tervezés olyan értelmű felfogására, mely azt mint a településekre, illetve régiókra vonatkozott cselekvések célszerűségét feltáró és meghatározó tevékenységet értelmezi. A célszerűség összetett fogalom, amely magában foglalja a véletlenség és a szükségszerűség dialektikus egységét. Ennek leírására használjuk az entrópia fogalmát kombinatorikus értelemben (40). Minden strukturált jelenség elemi kapcsolatai mint e jelenség mikroállapotai foghatók fel, ezeknek egyik lehetséges kombinációja adja a jelenség egyik bizonyos valószínűséggel rendelkező makroszintű állapotát. A makroszintű állapot stabilitása csak a valószínűség mértékétől függ, amelyet az összes lehetséges és egy adott mikroállapot száma közötti viszony határoz meg. E viszony (logaritmikus) mértéke az entrópia. Következésképpen akkor stabil egy rendszer, ha entrópiája maximális, azaz makroállapota megfelel a mikroállapotok legvalószínűbb eloszlásának. De a rendszer nem más, mint a "mi" és a "köztünk" levő viszonyok, következésképpen az entrópia vonatkozik a mi cselekvéseink egy bizonyos valószínűségi eloszlására, ami viszont a róla szerzett információval függ össze. Tehát akkor maximáljuk ezen cselekvések entrópiáját, ha az erre vonatkozó bizonytalanságot (Hit) minimalizáljuk. Erre Shannon (41) ad egy lehetséges mértéket, az információ entrópiáját. Shannon szerint egy jelzés, illetve egy adat akkor tartalmazza számunkra a legtöbb információt a vonatkoztatott rendszerre, ha ez a rendszer állapotára nézve a legjobban csökkenti bizonytalanságunkat. Az információ entrópiájának minimuma megfelel a rendszer entrópiája maximumának. E gondolatsorból kitűnik, hogy a tervezés azzal teszi lehetővé a térbeli rendszerek stabilitáshoz való konvergenciáját, hogy állandóan csökkenti bizonytalanságunk mértékét a releváns információ megszerzésével, feldolgozásával és felhasználásával. Általánosítva elmondható, hogy a tervezés akkor tesz a legjobban eleget feladatának, amikor információja a legjobban írja le a térbeli rendszerek állapotainak valószínűségi eloszlását. Az így nyert makroállapotok egyik alhalmaza képezi tulajdonképpen a rendszerek – stabilitásukkal konzisztens – célszerű mozgási irányát.

Figyelembe véve, hogy a tervezés a jövőbeli lehetséges cselekvések célszerűségének feltárására törekszik, az előbbi fejtegetések pontosításra szorulnak. Először is megfigyelhető, hogy a társadalmi rendszerek bizonyos távlatokon belül érzékenyek kezdeti állapotukra (ha éppen nem katasztrófa következik be). Ez az állítás azonos annak felismerésével, hogy a jövőbeli állapotok a múlt állapotaitól legalább részlegesen függenek. Ez elfogadható települési és területi rendszerek esetében, tekintettel anyagi szerkezetük tehetetlenségére. Eszerint feladatunk tehát abból áll, hogy a múlt állapotaiból következtethető összes kombinációból kiindulva azokat határozzuk meg, amelyek a jövőbeli rendszer stabilitásának valószínűségét a legjobban biztosítják. Információelméleti szempontból bizo-

nyított, hogy ez akkor következik be, ha a rendszer (a mi cselekvéseink) lehetséges jövőbeli eloszlásai és a jelenlegi részleges információ alapján képezhető eloszlások közötti reláció entrópiáját minimumra csökkentjük (42). Más szóval, a jövőbeli állapotok célszerű alhalmaza (Önhit) megegyezik azokkal az eloszlásokkal, amelyek a legnagyobb információnyereséget szolgáltatják a jelenre nézve (43). A múltat feltáró és a jövőt megalapozó tervezési tevékenység így "egyesül" a megismerő és a prediktív funkció kölcsönös függésében. Célszerűvé válik azon cselekvéseink halmaza, amely a legjobban csökkenti Hitünket és növeli Önhitünket.

Az előző gondolatmenetnek két implikációja van, amelyekre vázlatosan kitérünk a továbbiakban.

- *A stabilitás fogalmának relativitása:* valójában a mindenkor létező térbeli rendszerek stabilitását determináló aspektusoknak csak egy részét vagyunk képesek analitikusan felfogni és meghatározni. Ez egyrészt abból adódik, hogy bizonyos területi folyamatok objektivizálódása nem olyan fokú, hogy teljes mértékben fejtse ki hatását a rendszerek viselkedésére, s a szaktudományok ezeket a hatásokat még nem tudták kellőképpen megismerni és értékelni. Másrészt a relativitás vonatkozik arra a módra és azokra a kritériumokra, amelyekkel a stabilitást értelmezzük. E kritériumok kapcsolódnak a településfejlesztés, illetve területfejlesztés szereplőinek értékrendjéhez és érdekeihez.

  E rövid áttekintés jelzi a stabilitás alapvető problémáit a tervezők szempontjából: egyes kritériumok mérhetőségének lehetetlenségét, ezek ellentétes irányú hatásainak megállapítását és nem utolsósorban az egymás közötti súlyarányaik meghatározását. Megállapításunk azonban nem a stabilitás megragadását, csak ennek puszta analitikus felfogását zárja ki.

  Ha elfogadjuk, hogy a szintetikus, nem számszerűsíthető információ (amelyben összetett formában, pl. az érdekek kifejeződése, benyomások, vélemények stb. nyilvánulnak meg) csökkentheti bizonytalanságunkat a jövőre vonatkozóan, akkor a rendszer entrópiájának maximalizálása szempontjából teljesen racionális aktus ezeket olyan súllyal kezelni, mint az elemezhető információt. S ezzel visszakanyarodtunk a probléma lényegéhez, a tervezéshez mint kommunikációs folyamathoz. A célszerűség csupán analitikus megközelítése a problémának, egy részleges objektivizálása, melynek határai vannak. A célszerűség teljes kibontakoztatási lehetősége csakis a tervezési folyamat társadalmiasításával látszik elérhetőnek, aminek kiinduló bázisát a szakszerűen feltárt összefüggések jelentik. Nem zárják ki, hanem feltételezik egymást. A célszerűség "közös" meghatározása az útja annak, hogy csökkentsük cselekvéseink bizonytalanságát, növeljük Önhitünket és megszabaduljunk a szakszerűség elidegenítésétől. Várnai (33) már kimutatta, hogy végül is a lehetőség a társadalom érdek-objektivizálási és -közvetítési erőterein és mechanizmusain, piacok és fórumok létén múlik.
- *A tervezés optikája:* a térbeli rendszerek célszerűségének meghatározása szoros kapcsolatban van azzal a móddal, ahogyan megismerjük és megítéljük a világot, ezen belül a települések és területek szerepét és a tervezés funkcióját (világnézeti és ismeretelméleti hozzáállás). Hozzátesszük, hogy e tudati kategóriák valamilyen mértékben összefüggnek a térbeli folyamatok fölötti ellenőrzés módjával. Emiatt a realitás még egy viszonylag egyszerű – például mechanisztikus – felfogása szerint értelmezett célszerűség is keresztülvihetővé válik a valóságban – például egy autoritatív, központosított társadalmi ellenőrzési rendszerben. A gyakorlatban, illetve a területi/települési tervezés történelmi fejlődésében fellelhetők olyan ideáltipikus esetek, melyek szemléltethetik az összefüggéseket a tervezés optikája, az irányítás jellege, a megismerési mód, a módszer és a célszerűség között. Előlegezzük, hogy ezen öt kategória között nincsen mechanisztikus megfeleltetés. Ellenkezőleg, a valóság gazdagsága többször bebizonyította, hogy egy gyakorlati cselekvés tökéletesen "megfér" a cselekvés jellegét tagadó felfogással.

  a/ *A dolgok közötti összefüggések rendszere*: a település(ek) és területek úgy jelennek meg, mint fizikai entitások közötti kapcsolatok által strukturált egész. A struktúrát a formai (építészet, morfológia) és a tulajdonjoghoz kapcsolódó hierarchikus

kapcsolatok egyaránt hozzák létre. Az entitások és ezek együttesének célfunkciója a lokális szférán kívül fogalmazódik meg, esetleg mint immanens tulajdonság vagy teleologikus meghatározottság. Ismeretelméleti gyökerei Arisztotelészhez vezetnek, de a modern neotomizmust is meghatározó szemlélet. A gyakorlatban e felfogás gazdaságilag és politikailag extrém módon központosított irányítási rendszerekben materializálódik, erős kontroll-lehetőségekkel. Emiatt a közösségek is magukévá teszik, miután a környezetükre való ráhatás hiánya folytán ez tőlük valóban független, idegen testként létezik. A megismerési szemlélet erősen deduktív mind az általános társadalmi célok és a lokális struktúra szempontjából, mind az e struktúrából levezetett szabályozási lehetőségekre tekintettel. Módszerei az egyszerű klasszifikáció és rendszerezés. Ilyen keretben a konfliktusokat a tervezők úgy tekintik, mint az általános társadalmi célok (esetleg nincs más lehetőségük, miután ezeket normák, utasítások determinálják) és a lokális struktúra közötti ellentétet, amiből végül a célszerűség tartalma, *a rend* ered. A rend, amelyet egy szabályozási terv rögzít, illetve regionális szinten településhálózati vagy országos szinten egy térszerkezeti koncepció: fizikai, esetleg építészeti/morfológiai tartalomra tart igényt. Igazi funkciója és tartalma azonban kapcsolódik egyrészt a tulajdonjogi viszonyok gyakorlásának szabályozásához, másrészt a jelenlevő intézményi struktúra igazolásához.

b/ *Az emberi tevékenységek és a dolgok közötti összefüggések rendszere:* dualista megközelítés, amely a jelenségek szintjén mechanisztikus megfeleltetést tételez fel a közösségi tevékenységek környezetükkel szemben formált igényei (analitikus módon térbeli funkciókká kodifikálva), szerkezete és a települések/területek fizikai entitásokon belüli és azok közötti viszonyrendszere között. E nézet alapja olyan társadalomkép, amelyből hiányzik a rész és az egész közötti kapcsolat dialektikus volta. A lokális szféra a társadalomnak egy műszaki-gazdasági materializálódási szintje, ahol az emberek szabadon alakíthatják és formálhatják környezetüket. A társadalom és térbeli egységeinek mozgása közötti összhangot makroszinten megfogalmazott általános célfüggvények biztosítják, amelyek többnyire gazdasági jellegűek, és egyben az "alsó szintek" szabadságának korlátozó tényezői. A társadalmi ellenőrzés mint a hierarchikusan strukturált és az általános célfüggvényeket képviselő központi hatalom ráhatása a viszonylagos autonómiával rendelkező lokális szférákra jelenik meg. A ráhatás normatív úton (társadalmilag elismert igényszint), műszaki-fizikai tartalmú követelményeken keresztül realizálódik, az ellenőrzés adminisztratív jellegű. Ennek köszönhető a műszaki-fizikai jellemzés, amely kifejezi a közösség elkülönülését (ráhatáshiány) a gazdasági aktivitás szférájától. Utóbbit "külső szabályozók" végzik: a "szabad piac", illetőleg a redisztributív állam. Ugyanúgy, mint az előző esetben, statikus jellegű szemléletről van szó, bár a közösségi igények felőli megközelítés a jövőképek extrapolálására (indukció) kényszerít, amelynek birtokában rekurzív módon fogalmazható meg a hozzá megfelelő struktúra (dedukció).

Tipikus racionalista, empirista megközelítés, hangsúlyozza az elemzést mint módszert, a szintézis (a megoldás) a tervező szakszerű, puszta intellektuális aktusaként jön létre.* Módszertani apparátusa heterogén, az egyszerű számításoktól a viszonylag bonyolult mérlegelési és statisztikai eljárásokon keresztül az optimalizálási módszerekig terjed. Az efféle tervezéspolitika a célszerűséget mint a funkció és struktúra közötti (esetleg optimális) *megfeleltetést* fogja fel. A célszerűséget megvalósító eszközök a területfelhasználási, település-, il-

* Analitikus volta legpozitívabb eredménye a térbeli entitások dologi komplexitásának feltárása (lakás, közlekedés, műszaki és szociális infrastruktúra, terület, rekreáció stb.).

letőleg területszerkezeti tervek vagy koncepciók, a szabályozási terv az előbbiek instrumentalizálási eszköze.

c/ *Az emberi tevékenységek és a dolgok összefüggései közötti kölcsönhatások által indukált folyamatok rendszere:* e megközelítés minőségi változást jelent az előbbiekhez képest. A településeket és területeket fejlődő organizmusokként fogja fel, olyan értelemben, hogy a fejlődés a település és terület sokféle alkotóelemének aktív kölcsönhatása révén jön létre. E fejlődési mechanizmus magában foglalja a visszacsatolás lehetőségét, amely viszont közvetlenül a dolgok világában valósul meg. A mechanikus visszacsatolás lényege, hogy a különböző alrendszerek (lakás, közlekedési hálózat, műszaki infrastruktúra stb., vagy tevékenységek rendszere mint termelés, szolgáltatás stb.) modifikálják szintjüket és szerkezetüket a többi alrendszerek hatására, olyan kritériumrendszer alapján, amely megfelel az egész rendszer viselkedését meghatározó társadalmi elvárásoknak. Közel áll a természettudományi evolucionista elméletekhez, és ez a megközelítés pártfogóit a realitás empirikus megfigyelésén alapuló törvényszerűségek – amelyek később tervezési feltevések megalapozására szolgálnak – keresésére ösztönzi. Egyik-másik irányzat direkt módon vesz át a természettudományokból – analógiai úton – a térbeli rendszerek viselkedését magyarázó törvényszerűségeket (a gravitációs, a relativitás- és a termodinamikai-entrópiai elmélet). Mindkét módszertani megközelítés betorkollik egy deduktív-szintetikus hozzáállásba, amely általában a realitás szerkezetét és viselkedését leíró "modell"-t eredményez. Az analógia, illetőleg az empirikus (törvényszerűségek) úton meghatározott rendszer viselkedése ideológiai értékeket ad arra, hogy a praxisban összetéveszthessék a modell realitását az igazi realitással. Magyarán, nem tesznek alapvető különbséget a modell és a realitás között, megfelelőségük, szükség esetén, "kalibrálás"-sal biztosítható (pozitivista, szenzualista hozzáállás).

Magasfokú dinamikus komplexitását jellemzi, hogy a modell a települések működtetési és fejlesztési aspektusait, valamint ezek környezeti hatásait is magában foglalja.

E felfogás olyan társadalmi közegből származik, amelyben a reálfolyamatok és azok térbeli szférái nagy relatív önállósággal rendelkeznek (áru-, munkaerő-, ingatlan-, információpiacok közvetlenül reguláljak), intézményileg decentralizált, reprezentatív állammal, ahol viszont az erős központi társadalmi-gazdasági szabályozás és a tömegkommunikáció manipulációja biztosítja a különböző érdekszférák konvergenciáját.

A megközelítés célszerűségi kritériumát a sokrétűen értelmezett *dinamikus egyensúly* adja meg. Integratív jellegű, magában foglalja a társadalmi-gazdasági és a műszaki-fizikai aspektusokat, amelyek olyan folyamattervben konkretizálódnak, amely a célok eléréséhez szervezési és végrehajtási intézkedéseket is tartalmaz.

Kiterjedt eszköztárához tartozik az analogikus modellek széles skálája, valamint a determinisztikus jellegű szimulációs dinamikus modellek. Fejlődési tendencia: integrált tervezési rendszerek létrehozása.

d/ *A térbeli folyamatok közötti ellentmondások rendszere:* olyan technokrata megközelítés, amely felismerte, hogy a térbeli folyamatok által indukált ellentmondások és konfliktusok egyik előidézője a reálfolyamatok és az irányítási szféra közötti funkcionalitás hiánya vagy elégtelensége. Ez az elégtelenség, a szóban forgó felfogás szerint, a célkitűzés és az ellenőrzés közötti időkésleltetésre, illetőleg az ellenőrző mechanizmus belső (információbeli) struktúrájára vezethető vissza.

Szemléletileg támaszkodik a szerves rendszerek szabályozási elméletére. Az ellentmondások feloldásának lehetőségét alapvetően a központi ellenőrzési mechanizmusok állandó tökéletesítése jelenti, aminek révén az ellentmondások, konfliktusok explicitté, és ezáltal kezelhetőkké válnak. Lényegében – a megközelítés képviselői szerint – ezek a célok olyan irá-

nyítási rendszer létrehozásával és működtetésével érhetők el, amely tartalmazza a vonatkoztatott realitás egyik releváns stochasztikus szimulációs modelljét és a realitás mozgásának legfontosabb paramétereit észlelő és megfigyelő rendszert (monitoring). A realitást szimuláló egység nemcsak a térbeli rendszerek struktúráját, hanem azok működtetési és fejlesztési mechanizmusait és tényezőit is magában foglalja. Ezáltal előrejelezhetővé válik – a monitoring rendszer megfigyeléseinek felhasználásával – a megfigyelt rendszer mozgásának a rendszer stabilitására gyakorolt hatása, és ennek megfelelően kialakíthatók a szükséges célkorrekciós intézkedések. A monitoring elvén működő tervezési rendszerek már ennél többet jelentenek, totális irányítási szisztémákká váltak, amelyek előfeltétele a társadalomra és a tárgyi életkörülményekre szervezett és központilag kezelt, átfogó, integrált információrendszerek létezése. Ahogyan az előbbiekben már említettük, e rendszerek eredete kapcsolódik a strukturális, állandó szociális és környezeti problémákkal küszködő társadalmakhoz, melyek a gazdasági szférában végrehajtott állami ellenőrzés, illetőleg beavatkozás liberalizálásának szociálpolitikai konzekvenciáit ilyen módon kísérlik meg ellenőrzés és kezelés alá vonni. Ellenőrző és korrekciós mechanizmus egyben. A monitoring megközelítés a térbeli szférák célszerűségét *konfliktusok dinamikus minimalizálásaként* értelmezi. Itt azonban a dolgok és az intenciók egy transzpozíción mentek át, aminek következtében a konfliktusok dinamikus minimalizálása valóban a politikai irányítási rendszer dinamikus egyensúlyával lett azonos.

e) *A térbeli ellentmondások kölcsönhatásai által létrehozott polarizált viszonyok rendszere:* különböző világnézetekből táplálkozó, alapvetően humánus, szociológiai és politológiai megközelítés, amely a tervezéstudományi, illetve intézményi elidegenedettségből, valamint a szociális konfliktusok kiéleződéséből kiindulva kiemeli a konfliktusszituáció polarizáltságát mint a fejlődés meghatározóját.

Ezen irányzat képviselői számára a tervezés "a nem antagonisztikus ellentmondásokat szabályozó és az antagonisztikus ellentmondásokat elnyomó" eszköz (44). Egyik-másik felfogás szerint nem a hatalom osztályjellege, hanem a létező politikai irányítási struktúra milyensége (legitimitása) a meghatározó a lokális konfliktus előidézésében, így a polarizációt a közösség érdekei és a központi hatalom érdekei közötti ellentét határozza meg. A konfliktusok megoldását, e nézetek szerint, elsősorban a tervezés által érintettek *közvetlen részvétele* a tervezési folyamatban szolgálja. Mások ezen túlmenően szükségesnek látják a tervezés etikai szabályozással való kiegészítését. A lakossági részvétel mint érdekegyeztetési mechanizmus számos országban (beleértve Magyarországot) ma már realitás. A lakossági részvétel pozitív eredményei főként az érdekmegnyilvánulási és ütköztetési lehetőségek kibontakozásában nyilvánulnak meg, emellett erősödik a közösségek felelősségtudata és áldozatkészsége; ezzel szemben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket sem a tervezés elidegenedettségének feloldása, sem az alapvető társadalmi konfliktusok enyhítése terén. Ennek következtében a részvételt pótoló ideológiából lassan kezd kibontakozni a "status quo"-t ellenzők ideológiája is (44).

Ezen irányzat szorgalmazói a társadalmi *"konszenzust"* tartják a térbeli rendszerek célszerűségét meghatározó kritériumnak. A gyakorlati módszerek felölelik a tájékoztatást, a nyílt társadalmi vitákat, a rétegorientált részvételt.

Rend – megfeleltetés – dinamikus egyensúly – konfliktusok minimalizálása – konszenzus: a célszerűség tartalmának történelmi láncolata az elidegenedettségtől a szabadságig. A gyakorlatban a szabadság és a megismerés megvalósulása e láncolat logikai megfordításával érhető el. Akkor a rend nem lesz más, mint a mi "Önrendünk", ami a mi egyetértésünket juttatja kifejezésre. Ez az út az "Önhit" növeléséhez (a bizonytalanság minimalizálásához) vezet. Ez viszont feltételezi a szakszerűség olyan sokszor hangoztatott felsőbbségének feladását, és a tervezési folyamat kommunikációs és tanulási (önta-

nulási) folyamatként való felfogását és megszervezését.

A tervezés teleonomikus funkciója

Az előző alfejezetben megállapítottuk, hogy a tervezési folyamatban a megismerési funkció teljesítésén keresztül a jövőbeli cselekvés és ennek eredményeképpen a materializált térbeli relációk lehetséges állapotaiból olyan alhalmaz képezhető, amely adott célszerűségi kritériumoknak eleget tesz. Ez megegyezik a megismerési praxisban használt iterativitással, hiszen általában a megismerés szelektív jellegű. (Így minden egymás után szerzett információ maximálisan csökkenti a bizonytalanságot (45), illetve maximalizálja az információnyereséget.) Ezzel kapcsolatosan vázlatosan érintettük a tudományos elidegenedettség problémáját. Eddig *hallhattunk* arról, hogy a célszerűség keresése magában foglalja a döntések sorozatát, melyek viszont fokozatosan csökkentik a további választási lehetőséget, és potenciálisan konvergáltatja a célszerű cselekvéseket egy konkrétabb irányba, amelyből szintén konkrét cselekvések következtethetők. Ezt nevezzük *célkitűzésnek*. A megismerésen alapuló iránymeghatározás: teleonómia*. A tervezési döntésnek van egy különös sajátossága, nevezetesen, hogy adott körülmények mellett meghatározhat az eddigiekkel ellentétes, eltérő irányt, s ezzel egy új szituációt teremt. Az új szituáció nemcsak az előző szituációtól, hanem a várhatótól is eltér. Más szóval a következtetés (döntés) eltér a premisszáitól, és ebben az értelemben *Ötlet*. Nem minden döntés Ötlet, de egy döntéssorozattól elvárható, hogy az legyen. Ezzel nem mondtunk mást, mint hogy a tervezés tendenciaszerűen egy *kreatív folyamat*, amely nemcsak megismer (racionálisan és intuitíven) és dönt, hanem ezen túlmenően új dolgok, minőségileg új szintek létrehozására képes. Az Ötlet személyhez kötött, mindig valakiben (valakinek az agyában) fogalmazódik meg, aki képes a realitásban levő ellentmondásokat felfogni és – felhalmozott ismeretei és tehetsége alapján – a szokottól eltérő módon olyan szituációt (megoldást) javasolni, amely az ellentmondásokat egy új szintézisben oldhatja fel.

Az Ötlet születésekor individuális aktusként jelenik meg, de fogantatási és érlelési körülményei és formái teljes mértékben kifejezésre juttatják társadalmi voltát. Nemcsak azért, mert a felhalmozott ismeretek (tudás) megszerzéséhez az intézményesített kommunikáción (oktatáson) keresztül jut az individuum, hanem azért is, mert – az előző alfejezetben kifejtett gondolatok szerint – az adott helyzet megismerése és megértése önmagában kommunikációs folyamat eredménye. A kreatív aktusban válik az individuum "zoon politikon"-ná, társadalmi lénnyé, abban az értelemben, hogy tömören kifejezésre juttatja társadalmi eredetét.

Lehetséges, hogy az ötletszerűen megfogalmazott célkitűzés (konkretizált célszerűség) nem a célszerű viselkedéshez (stabilitáshoz), hanem ennek ellentettjéhez (a káoszhoz) vezethet? A gyakorlat azt mutatja, hogy ez lehetséges. Ennek két mozzanata van. Egyszer a célkitűzést megtestesítő terv mint eszmei produktum, és másodszor a terv mint a megvalósítás eszköze. Mint eszmeileg új szituáció, az ötlet feltétlenül – reflexszerűen – bizonytalanságot okoz, abból az egyszerű indokból, hogy első pillanatban még nem tudjuk felmérni reánk háruló következményeit. Lehet, hogy alapvetően megfelel érdekeinknek, de ezt még nem tudjuk felfogni. Ez viszont pillanatnyi bizonytalanság, hiszen a szerepek és konkrét tudási szintek különbözőségéből adódó, a tervezési döntésre vonatkozó elidegenedettség megszüntethető a kommunikáció révén, ami most nemcsak passzív információcsere, hanem ráható információcsere (meggyőzés). A kommunikatív tervezés lehetőséget teremt arra, hogy közösen feltárjuk, megvizsgáljuk az ötlet következményeit az érintettek érdekei szemszögéből, és megegyezésre juthatunk. A közösség felismerése, hogy a célkitűzés megoldhatja térbeli viszonyainak konfliktusait, nem jelent mást, mint hogy ezt magáévá tette, és így kon-

---

* Teleonómia: ellentétben a szerves, illetőleg a társadalmi rendszerek célszerű viselkedését immanens tulajdonságként értelmező teleologikus felfogással, a teleonómia a célszerűséget kauzális jellegű összefüggésekként értelmezi – melyek a szükségszerűség és a véletlenség dialektikus egységében, olyan egymással kapcsolt eseménysorozatot hoznak létre, amely a szóban forgó rendszer célszerű és célraorientált viselkedését determinálja (46).

szenzusként az új szituációt mint célkitűzést konkretizálva célszerűbbé válik. Ebből vezethető le az ötlet problematikájának másik oldala, hiszen azt mondtuk, hogy a közösség tagjai (a közösségek) nem általában, hanem nagyon precízen megfogalmazott érdekek szempontjából viszonyulnak az új szituációhoz, és ez kapcsolódik társadalmi pozíciójukhoz és szerepükhöz.

A célkitűzés mint döntéssorozat eredménye felvetheti az intézményi elidegenedettség problémáját, ami nem más, mint a "ki dönt?" és "kinek érdekében?" kérdések megfogalmazódása. A közösség(ek) szempontjából kívülről hozott döntés az, ami nem az ő részvételének eredménye, a "fölötte levők" döntése, ami esetleg megzavarja a megszokottat. Induláskor számára ez az "Antiötlet". Idegen test. Társadalmi aktivitása, szerepe és pozíciója szempontjából nincsen igazi oka, hogy azt gondolja, ez az ő érdekében történik, miután nem ő fejezte ki, mi az érdeke. Elidegenedik tőle. Természetes reakciója, hogy ragaszkodjon a megszokotthoz, illetve a terv megvalósításakor gyakorlati cselekvéseivel eltérjen a kitűzött céltól. Persze, a probléma nem ennyire egyszerű, még az Antiötletek is keresztülvihetők. Ezért kiterjedt eszköztár jött létre, mely az előző alfejezetben mutatott célszerűség kritériumához hozzárendelve következőképp írható le: elnyomás és korrupció (kliensek, kiskapuk) – gazdasági kényszer – általános korrupció (a jólét ígérete) és érdekmanipuláció – általános kényszer és ellenőrzés. De ez a közösség, amely végrehajtja ezt a célkitűzést, megosztott közösség, vagy szigorú értelemben véve nem közösség. Ha nem közösség, nincs konszenzus, ebből következik az állandó konfliktus állapota, részkonszenzus állapotaival megszakítva, azaz káosz. Ezek a konfliktusok addig maradnak fenn, amíg nem polarizálódnak (konfrontáció), és ebből egy teljesen új állapot jön létre. Ez a tárgyalt probléma általános oldala, miszerint a konszenzus kifejezi az emberiség történelmi törekvését a megértés és egyetértés eléréséhez, a szabadsághoz. Történelmi fejlődési folyamat, és azért utólagosan mindig relatív. Ha leszűkítjük a konszenzust (célszerűség) egy adott pillanatban levő állapotra, akkor a probléma gyakorlati oldaláról megragadható. Ez a minimális konszenzus, ami a terv végrehajtásához szükséges (a többség fogalma). A fogalomszűkítés egyenlő azzal, hogy ami – adott körülmények között – megvalósítható a közösség többségének támogatásával, az célszerű. Tegyünk hozzá egy korlátozó feltételt, amennyire ez a közösség érdekeinek megfelel. E részközösségnek a nem általa hozott döntéssel szembeni reagálása ugyanaz, mint az általános esetben (azaz, ha a konszenzust továbbra is mint a kommunikáció eredményét definiáljuk). Ennek gyakorlati következménye, hogy a közösség tagjai szükségszerűen el fognak térni az "előírtaktól", emiatt a döntéshozók szempontjából nem célszerű állapotok következnek, a közösség szempontjából állandó konfliktus és bizonytalanság van. Mind a kettő szemszögéből: káosz, és valóban ez is van. Ahol nincsen intézményesített lehetőség a kommunikációhoz és a kölcsönös tanuláshoz, ott a célszerűség lehetősége a véletlenre marad. A bizonytalanság állapota uralkodik a bizonyosság állapota fölött. Amit megállapítottunk, nemcsak az Ötletre vonatkozik, hanem a "Nem-ötletre" is, azaz, a status quot megtartó, konzerváló célkitűzésre.

A célkitűzés és a stabilitás közötti kapcsolatnak van egy másik változata is, ami a valóságban gyakori jelenség. Erősen megosztott társadalmakban a térbeli viszonyok célszerű kialakítása megkettőződik, kettős kérdéssé válik, a hatalom és a közösség szerepe polarizálódik. Ennek két specifikus esetét ismerjük. Az egyik: a magas tőkekoncentráltsággal, valamint a finánctőke és az állam erőteljes összefonódásával jellemezhető kapitalista országokban az állam a megosztott közösségek (szegregáció, munkanélküliség, marginalitás) felé integratív célkitűzéseket (jólét, fejlődés) fogalmaz meg, emiatt a célkitűzés tartalmazza mind a társadalmi-gazdasági oldalt, mind a műszaki-fizikai oldalt (hiszen a "szerkezeti probléma", mint például a városközpontok szlömösödése, egyben társadalmi-gazdasági probléma). Ennek megvalósítása már a piaci mechanizmusok ügye (beleértve a szociálpolitika korrekciós szerepét), amelyek ilyen társadalmakban fejlettek. A szerkezeti probléma a piac racionalitása szerint oldódik meg (a rekonstrukcióra tényleg sor került, de tartalma változik). Felértékelődik a negyed, ide költözik a korábban "dezurbanizált" (Klaassen) elit, az itt élők máshová kerülnek, ahol újra szerkezeti problémákat fognak okozni. Az eszmeileg átfogó, integrált célkitűzést realizáló közösség a gyakorlatban nem rendelkezik a mű-

szaki-fizikai folyamatok fölött. Az eredmények eltérnek a célkitűzéstől, a kaotikus állapotok reprodukálódnak. A második eset a bürokratikus szocialista országokra jellemző, amelyeket kezdetleges piaci viszonyok és erősen koncentrált politikai döntési mechanizmusok jellemeznek. Az állam teljhatalommal rendelkezik mind a fejlesztési eszközök odaítélésében, mind a térbeli viszonyok alakításában, s a kettő közötti viszonyt a "termelő és a nem termelő" javak eszméje határozza meg. Az állami önlegitimáció alapja a termelés expanziója, ebből következik, hogy a többi javakat alárendelik e célnak. A tervezés dichotomizálódik: a fejlesztési és a műszaki-fizikai tervezés szétválik, a műszaki-fizikai tervezés alárendelt szerepű, hiszen a fentiek szerint az infrastrukturális javak csupán "ráfordításokat" jelentenek. Ilyen szituációban a közösség részvételi lehetősége a döntésben nem vezet a konszenzushoz, mert valójában a közösség nem rendelkezik a konszenzus megvalósítási feltételei fölött. Sőt a közösséget az igénylő szerepére redukált pozíciója túllicitálásra ösztönzi. Az eredmény ismerős, rendszerint újratermelődnek a konfliktusok, és a megvalósítás a terv célkitűzésétől rendszerint eltér. Mind a két változat megtagadja a konszenzus lehetőségeit. Az egyik eszmeileg integrált és gyakorlatilag dichotomizált, a másik eszmeileg (és intézményileg) dichotomizált és gyakorlatilag integrált célkitűzés (mint ellencélkitűzés) nem vezet a közösség céljaihoz.

A legtágabb értelemben a területi tervezés a társadalmi lét részese. Feladata teljesítése során a célszerűséget meghatározó objektív és szubjektív elemek (egyaránt szükségszerű és véletlenszerű) viszonyrendszerének feltárásában és strukturálásában, valamint a társadalom térbeli szerveződésének fejlődési irányát kijelölő célkitűzés meghatározásában a társadalmi lét történelmileg kialakult formájának újratermelési mechanizmusaként működik, azaz a létező tulajdonviszonyok, hatalmi struktúra, gazdasági szervezési és működési formák legitimációs mechanizmusaként. Ebben a tervezés kifejezi a létező társadalmi-gazdasági rendszer stabilitásra, egyensúlyra, a fejlődésre és az önlegitimitásra való törekvését. Éppen ezt teszi, amikor a társadalmi fejlődés térbeli strukturálásának ellentmondásait és ellentéteit feltárja, tudatosítja, illetve azoknak feloldására törekszik. A társadalom térbeli strukturálódásának különböző szintjein lévő ellentmondások, ellentétek feloldási eshetősége a célszerű mozgási irány kijelölésével ideológiai szinten elfogadhatóvá teszi a közösségek, egyének számára azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek keretében alakítják szellemi és anyagi életkörülményeiket. Ennek nem kevésbé fontos gyakorlati hatása az, hogy a közösségek, egyének az ilyen módon értelmezett célszerű cselekvés révén nemcsak saját életszférájukat, hanem az egész társadalmi rendszer működését funkcionálissá teszik. A funkcionalitás lehetővé tételéhez az a mozzanat is hozzátartozik, hogy a célszerű mozgási irány függvényében a társadalmi rendszer konkrétan létező érdekegyeztetési, -közvetítési mechanizmusai, tulajdonformái, jogi és gazdasági szabályozói stb. korrigálásra, tökéletesítésre, továbbfejlesztésre kerülhetnek (a reform). E gondolatokat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a területi tervezés intézményi elidegenedettsége és elidegenítő hatása lényegileg társadalmi beágyazódottságával függ össze, mértéke függ a társadalom anyagi és ideológiai alapjaitól.

Más hangsúllyal jelenik meg a probléma a társadalmi rendszer működésének szemszögéből a konkrét jelenségek szintjén. A társadalmi akaratot közvetítő mechanizmust az adott társadalom irányítási rendszere képezi, aminek objektív alapjai a társadalmi tagolódást (osztályok, rétegek, közösségek) determináló tulajdonviszonyok, a társadalmi munkamegosztás és a térbeli szerkezet. E kategoriális minőségek szerint strukturálódik a társadalmi irányítási rendszer: politikai hatalom és szakosodott irányítás egyaránt (aminek a területi tervezés része).

E gondolat felveti a formák és mechanizmusok kérdését, amelyeken keresztül a térbeli viszonyok alakításával kapcsolatos döntéseknél a különböző érdekek nyilvánvalóvá tehetők, ütköztethetők és egyeztethetők. A tervezési döntésekkel kapcsolatos érdekek szintetikusan juttatják kifejezésre a közösségek politikailag, gazdaságilag és ideológiailag megfogalmazott igényeit, következésképpen azoknak manifesztálódási és érvényesülési esélyei – egyben a konszenzus esélyei – összefüggnek a társadalom e három szférájában kialakult viszonyokkal és az ezekhez kapcsolódó tervezés funkciójával. E viszonyok történelmileg adottak, és együttesen lehatárolják a tervezésnek az érdekek üt-

köztetésében és egyeztetésében vállalt szerepét és lehetőségeit. (Ezt nem determinisztikusan értelmezzük, hiszen a területi tervezés során éppen hogy a meglevő konfliktusok feloldásának céljából fogalmazódnak meg időnként e mechanizmusok kapcsán változtatási igények, illetőleg a tervezés átvállalja e mechanizmusok gyakorlati korrekcióját.)

A politikai hatalom az összetett társadalmi jelenség intézményesítése, amely a társadalom irányításának tartós birtoklására szövetkezett osztályok, rétegek és közösségek részeinek szövetkezése folytán jön létre. A politikai hatalom mint viszonylagos önálló rendszer irányítási tevékenységében nemcsak az általános és specifikus társadalmi érdekeket, hanem egyúttal saját hegemóniáját stabilizáló, reprodukáló érdekeit (Önjó) fogalmazza meg és realizálja. Erre szolgál a jogilag intézményesített politikai struktúra (állam és mechanizmusok), pártok, mozgalmak, fórumok. Elvileg a politikai hatalom hosszabb távú stabilitása feltételezi azt a képességet, hogy az egész társadalom számára állandóan olyan cselekvési célokat fogalmazzon meg és instrumentalizálja azokat, amelyek lehetőleg a társadalom legszélesebb spektrumának összefogását és aktivitását váltják ki (a Közjó). A területi tervezés intézményi elidegenedettsége kettős – a Közjót kereső (szakirányítás) és az Önjót instrumentalizáló (politikai hatalom eszköze) – minőségéből adódóan potenciálisan mindig jelen van.

E két minőség közötti viszony alakulása – és ezzel a konszenzus lehetővé tétele – gyakorlatilag mindenkor a politikai hatalom generálási mechanizmusainak, az ezzel kapcsolatos társadalmi ellenőrzés mértékének, a politikai érdekeket továbbító csatornák milyenségének, valamint az ideológiai manipulációs és a represszíós eszközök felhasználási lehetőségeinek függvénye. Nem reprezentatív, autark politikai rendszerek esetében a tervezés tendenciaszerűen, mint a központi hatalom akaratát képviselő tevékenység lép fel a közösségekkel szemben, és így a konszenzus lehetősége eleve minden értelmét elveszíti.

A területi tervezés szerepe szoros kölcsönhatásban áll a gazdasági szféra szerveződési, működési formáival és az ezen belül létrejött érdekegyeztetési mechanizmusokkal. A termelési feltételek és a lakossági életkörülmények kialakulását szabályozó erőterek fejlettségi szintjétől függően a tervezés változó mértékben vállalja a korrekciós funkciókat. Relatíve magasan fejlett áru-, ingatlan-, munkaerő- és információpiaci mechanizmusok jelenlétében a területi tervezés – esetleg mint az állami gazdasági szabályozás része – az ezek tökéletlenségéből adódó szociális konfliktusok kezelésére szorítkozik, s célkitűzésén keresztül bizonyos korlátokat is beépít a piacok mozgásterébe. Ellenkező esetben a piaci mechanizmusok híján a tervezés szükségszerűen egyre erősebb redisztributív szerepet vállal, ahol viszont a gazdasági alanyok érdekképviselete elmosódik, tágabb teret engedve az önkényes értékítéleteknek a döntések hozatalakor. A térbeli viszonyokkal kapcsolatos döntési opciók differenciált mértékben hatnak a szükséges ráfordítások szintjére és szerkezetére, az ehhez kapcsolódó hasznok és hátrányok társadalmi eloszlására, valamint a gazdasági tevékenységek (termelés, szolgáltatás, fogyasztás) és a lakosság életkörülményei térbeli feltételeinek kialakulására. A történelmi tapasztalat mutatja, hogy ezen opciók értékelése "objektív" szemszögből – a piaci és a redisztributív szabályozás bármilyen aránya mellett is – nem járható út a konszenzus felé. A piaci értékítélet túlnyomóan az áru, illetőleg az ezeket előállító, elosztó javak tulajdonosainak érdekeit, a redisztributív értékítélet pedig a politikai hatalom érdekeit érvényesíti a közösség érdekeivel szemben.

E felismerés vezet ahhoz a meggyőződéshez, hogy a tervezés aligha töltheti be célkitűzési funkcióját, ha egyrészt nem működik mint a különböző érdekek nyílt megnyilvánulásának és ütköztetésének aktív fóruma, másrészt ha az értékítéletbe nem épít be olyan etikai értékeket, amelyek a szabadság és az igazságosság szempontjából szabályozzák az érdekek egyeztetési lehetőségeit. Utóbbi kifejezi a tervezés *értékformáló* szerepét. A célkitűzés magában foglalja azokat az értékeket is, amelyek alapján a tervezők és a közösség ítéletet mondanak a célkitűzés térképző hatása, valamint az egyének, rétegek, osztályok életkörülményeire gyakorolt differenciált hatása fölött. Gyakorlatilag ezen értékek mint a döntések prioritási kritériumait alátámasztó, indokló szempontok, illetve súlyok kerülnek felszínre. A közösség azonosulása a célkitűzéssel – ideológiai szempontból – közvetlenül a kommunikációs csatornákon és a tervezés

nyíltságán múlik. A tervezés intézményi elidegenedettségének megszüntetése tehát nemcsak a megfelelő kommunikációs lehetőségeket követeli meg, hanem azon túl a társadalom, és esetünkben a tervezés ideológiai toleranciáját és *pluralizmusát* is.

Összefoglalóan, az Általános Jó (a Közjó és az Önjó szintézise) mint a közösség konszenzusát képviselő célkitűzés teszi lehetővé a tervezés – kettős minőségéből adódó – intézményi elidegenedettségének tendenciaszerű megszüntetését. Az Általános Jó keresésén nem egyszerűen a tervezés által képviselt érdekek és a közösség érdekeinek ütköztetését és szintézisét értjük. A közösség egy absztrakció, valódi létében strukturált, a társadalom homomorf leképezése, és mozgásában éppúgy polarizálódnak az Önjó és a Közjó politikai és gazdasági materiális érdekei, valamint ideológiai értékei, mint a társadalom egyéb szféráiban, beleértve a tervezést is. Figyelembe véve az érdekeket továbbító és egyeztető mechanizmusok és csatornák – a társadalom történelmileg meghatározott fejlettségi szintjétől függő – tökéletlenségét, a területi tervezés szerepe mint olyan racionális és erkölcsi törekvés bontakozik ki, amely igyekszik a térbeli viszonyokat alakító közösségek és egyének közötti konfliktusok minimalizálására és a konszenzus lehetőségeinek tudatosítására.

A tervezés szervező funkciója

Az adott térbeli rendszer célszerűségét megvalósító célkitűzés a területi tervezés megismerési és teleonomikus funkciójának teljesítése révén konkretizálódik. Mint megállapítottuk, ez történelmileg csak potenciális lehetőség, érvényesülési mértéke a társadalom politikai és gazdasági fejlettségi szintjével, illetőleg struktúrájával és működési mechanizmusaival, és nem utolsósorban a tervezés ebben vállalt szerepével függ össze. Az utóbbi gondolattól most eltekintve kiemelhető a tervezés egy másik, specifikus, a megismerés-célkitűzés folyamatába beágyazódott funkciója, nevezetesen, hogy folyamatosan feltárja a konfliktust feloldó célkitűzést determináló döntések materiális megvalósíthatóságát. Sőt, ezen túlmenően javaslatot tesz a tárgyiasult térbeli viszonyok célkitűzésnek megfelelő átszervezésére és ezen átszervezés kieszközlésére. Következésképpen, a területi tervezés a cél-eszköz dialektikus egységében teljesít a közösség számára egy határozott *szervezői funkciót*, amely a tárgy felől közelítve *műszaki-fizikai jellegű*, de aminek tartalma továbbra is társadalmilag meghatározott. A tervezés számára – a szervezői feladatok teljesítésekor – mind a célkitűzés, mind a célkitűzést realizáló eszközök jellege adott: a célkitűzés a szervezői tevékenységet vezérlő célfüggvényként jelenik meg. A célkitűzés többdimenziós, ami az előző fejezetben tárgyaltak szerint az alábbi módon tagolódik:

- *Ideológiai dimenzió:* kifejezi a közösségnek a térbeli relációk alakításával kapcsolatos minősítő értékeit, amelyek egyrészt bizonyos fontossági sorrendet határoznak meg a megoldások megítélését szolgáló kritériumok (pl. igazságosság, szabadság, hatékonyság, személyiség kibontakozása) között, másrészt konkrét állásfoglalásokat alapoznak meg a tervmegoldások szociális jellegű hatásainak megítélésére, pl. a társadalmi egyenlőtlenségek kezelési módjára, a társadalmi konfliktusok (munkanélküliség, marginalitás, szegénység, deviancia stb.) figyelembevételére, valamint az ezzel kapcsolatos terhek vállalására vonatkozóan.
- *Politikai dimenzió*: kifejezésre juttatja a társadalmi szintű politikai irányítás és a lokális irányítás önlegitimációs törekvéseit és megegyezésük lehetséges intervallumát, amely az érintett település(ek), illetve régió hasonló vagy magasabb szintű térbeli rendszerekkel való viszonyát és az ebből eredő problémák feloldási mértékét szabályozza, továbbá a település, illetőleg a régió közösségeinek fejlesztési és működtetési igényeit politikailag szankcionálja.
- *Gazdasági dimenzió:* tartalmazza a gazdasági alanyok (beleértve az államot és a lokális irányítást) a településsel, illetve régióval szembeni gazdasági elvárásait, ezen elvárások teljesítésében vállalt szerepét, valamint a fejlesztési és működtetési feladatokra vonatkozó intézkedések megvalósítási módját és hatékonyságának megítélését.

A célkitűzés a gyakorlatban *hierarchizált célhalmazként* fogalmazódik meg, amelynek határozott tér-idő szerkezete, valamint metrikus tulajdonságai (m^2, fő/m^2, db stb.) vannak. A különböző célok közötti viszony magában foglalja a politikai, ideológiai és gazdasági kritériumok

szerint értékelt célok súlyát és prioritását, valamint a megvalósítás által érintett érdekszférákkal való egyeztetésből adódó időbeli vonatkozásokat.

A tervezésszervezői feladatban bontakozik ki a település, illetőleg a régió *dologi komplexitása*, amely kifejeződik:

- az érintett anyagi rendszerek funkció és műszaki-gazdasági paraméterek szerint csoportosított sokaságában: lakás, műszaki infrastrukturális hálózatok és létesítmények, szociális infrastrukturális intézmények, környezetvédelmi létesítmények, termelői objektumok, közlekedési és kommunikációs hálózatok és létesítmények, rekreációs és sportlétesítmények, kereskedelmi és idegenforgalmi létesítmények, egyéb szolgáltatások stb., valamint az erre vonatkozó területfelhasználási struktúra;
- a különböző rendszereknek működtetési szempontból meghatározott és műszakilag, gazdaságilag indokolt térbeli hierarchikus szerkezetében, valamint az összetett funkciókat teljesítő rendszerek műszaki-funkcionális kapcsolatainak bonyolultságában;
- e rendszerek működtetésével kapcsolatos anyagi és funkcionális elhasználódás (kopás) időbeli differenciáltságában, valamint egyes rendszerek funkcionális rugalmasságában.

A tervező feladata, hogy az adott célkitűzés érdekében, az értékelési kritériumoknak megfelelően ezeknek a rendszereknek olyan elrendezését, fejlesztését, módosítását dolgozza ki, amely a meghatározott probléma megoldására szolgál. E feladat szempontjából a tervezők és a közösségek számára a megoldási opciót tőlük független feltételek, korlátok szabják meg:

- *műszaki-technológiai feltételek:* összefüggnek az építőipar és az építőanyag-ipar termelési szerkezetével és fejlettségi szintjével, és meghatározzák a települési, területi anyagi rendszerek műszaki paramétereit, technológiai megvalósulását, idő és ráfordítás vonzatait, valamint – ezeken keresztül – a műszaki-fizikai kapcsolatok alakítási módját;
- *természeti feltételek:* a földrajzi, hidrológiai, morfológiai, mérnökgeológiai, geológiai, klimatikus, biológiai stb. természeti viszonyok, amelyek determinálják a rendezési lehetőségek intenzitásbeli vonatkozásait és a megoldás módját;
- *tulajdonjogi viszonyok*: az érvényes törvények és szabályok, amelyek korlátozzák a tervezés beavatkozási lehetőségeit a tulajdonjog gyakorlatába;
- *politikai viszonyok:* amelyek meghatározzák a döntések szankcionálási, jóváhagyási és egyeztetési mechanizmusait;
- *gazdasági működési és fejlesztési feltételek*: összefüggnek a piaci és a redisztributív mechanizmusok fejlettségével és jellegével, továbbá a beruházási, termelési, fogyasztási, szolgáltatási tevékenységeket reguláló gazdaságszabályozási rendszerrel, amely a tervezési opciók megvalósítási módjára hatást gyakorol.

A felsorolt feltételek hatása a tervezői munkára abból adódik, hogy a lehetséges szervezési opciók megvalósítási feltételeit és módját egy meghatározott intervallumra (megvalósíthatósági intervallum) korlátozza. Gyakori érv a területi tervezés műszaki-fizikai voltának indokolására, hogy kapcsolódik az ismertetett első két feltételrendszerhez, a műszaki-technológiai és a természeti feltételekhez, s ily módon a műszaki és természettudományok törvényeire és tételeire támaszkodva alapozza meg a célkitűzés megvalósítási opcióit. E meggyőződés, mindenekelőtt a tervezők részéről, szilárd alapot ad az intézményileg elidegenedett tervezés ideologizálásának és elfogadtatásának. Az előző alfejezetben már tárgyaltuk ennek gyökereit. Ebben a változatban a tervező önállóan (a Megrendelő hozzájárulásával) univerzális törvények alapján dönt, mi a jó a közösség számára. A valóságban azonban még a "legműszakibb" szemléletű tervező is tudja, hogy tervváltozatait sohasem műszaki, hanem mindig a szociális, politikai és gazdasági hatások szempontjából értékelik. A műszaki rendszerek, bármennyire bonyolultak, emberi munka eredményei, s ily módon használati értékük társadalmilag meghatározott. A reláció egyértelművé válik, ha azon gondolkozunk, hogy mi határolja be a tervezési opciók műszaki-technológiai megvalósítási lehetőségeit (intervallumát). Tulajdonképpen semmi más, mint az adott feltételek mellett keletkezett ráfordítások mértéke és az erre vonatkozó társadalmi, közösségi ítélet. Nyitott társadalmakban a ráfordítások közösségi megítélését (mértéke, eloszlása és haszna) piaci és politikai mechanizmusok teszik lehetővé, így nagyobb a valószínűsége,

hogy a ráfordítások fölötti megegyezés megfeleljen a ráfordításokat előidéző igényekre vonatkozó konszenzusnak (ha a célkitűzés ezen alapszik). Zárt társadalmakban nem a lényeg változik, csak a formája.

E szervezői tevékenység végterméke: a szerkezet (településszerkezet, térszerkezet) sem műszaki-fizikai fogalom, hiszen az alaprajzot és a sokrétű (funkcionális, formális, műszaki) összefüggéseket meghatározó tárgyak (épületek, építmények, területek) nem anyagi szubsztanciájuk által biztosítják a térbeli viszonyok tartósságát, hanem az elemek funkciójához, formájához, sorrendjéhez és helyéhez kapcsolódó emberi tevékenységek, események, emlékek, ideológiai és szubjektív értékítéletek által (azonosulás, önidentitás, intimitás, biztonság stb.). Ez egyébként abból a megcáfolhatatlan tényből következik, hogy a szerkezetet meghatározó "rögzített tevékenységek" (közintézmények, vonalas létesítmények) és "elsődleges elemek" (eseményekhez, emlékekhez kapcsolódó műtárgyak és helyek) lényegében a "....közösségi dolgoknak arra a tulajdonságára utalnak, hogy azok a közösség művei a közösségért" (46, 54. oldal).

A tervező és a közösség közötti kommunikáció aligha lenne értelmes a műszaki-fizikai oldalról megközelítve. A célkitűzést pontosító, a megvalósítást szervező párbeszéd feltételezi a tervezők azon képességét, hogy a szakszerűen megállapított megvalósítási opciók különféle hatásait feltárja a közösség számára, s az utóbbinak szerepe, hogy ezeket mérlegelve döntsön. A feladat komplexitását a hatások sokrétűsége jelzi: környezeti, működtetési, jövedelmi, strukturális, fejlesztési, szervezési, urbanizációs és vonzási, disztribúciós, gazdasági, táj-, illetve térformáló, időfelhasználási, szociális és intézményi jellegűek. Éppen a feladat bonyolultsága teszi szükségessé a tervezés közösségi beágyazódását, mert nincs olyan információrendszer és analitikus eszköz, amely pótolhatja a fenti hatások alanyainak és elszenvedőinek objektivitását. Ugyanakkor az is igaz, hogy a közösségi részvétel csupán intellektuális aktus marad, ha a közösség nem szuverén módon diszponál sorsa fölött (*autonómia*). A rendezés-fejlesztés mesterséges dichotómiája csak így oldódhat fel az autonómia-részvétel-szakszerűség trilógiájában.

A szervezői funkció révén juthatunk a célkitűzés olyan korrigált, konkretizált megfogalmazásához, amely kompatibilis a megvalósítást lehetővé tevő eszközrendszerrel és az eszközrendszer szerveződési formájával. E tevékenység fontos melléktermékeként a térbeli viszonyok elméletileg átgondolt, elhatározott átszervezése (a Jövőkép), amely autonóm, participatív közösségek és szakszerű, kommunikatív és pluralista tervezés esetében az észlelt konfliktusok feloldását hozhatja. A jövőkép – esetünkben a közös orientációt kifejező konszenzus – fontosságát a jövőbeli cselekvéseket orientáló funkciója csak részlegesen magyarázza. Fontossága inkább abban rejlik, hogy a tervezés közben, kikristályosodásával párhuzamosan bázisként szolgál a hozzá vezető cselekvések szervezésére, egyeztetésére és koordinálására. Utólagosan már nem maga a statikus jövőkép bír gyakorlati jelentőséggel, hanem a jövőkép megvalósulását szolgáló cselekvések sorozata. Ezzel a konszenzus egy új, reális dimenziót nyer, nevezetesen: szervezi a közösség alkotó, értékteremtő munkáját. A célkitűzés lényegében cselekvési stratégiává válik, a térbeli viszonyokat alakító közösség időbelileg meghatározott cselekvéseinek koordinációs terévé, és ennek végeredményeképpen a területi tervezés a továbbiakban már nem műszaki-fizikai jövőképeket termelő tevékenység, hanem a közösség eszköze a közös akarat megszervezésére és megvalósítására. Nem szorul magyarázatra, hogy az elidegenedett tervezés miért hangsúlyozza olyan gyakran a statikus jövőkép mindenek feletti fontosságát, és miért erre összpontosítja erőfeszítéseinek nagyobb hányadát. Ez tulajdonképpen a "Mennyország" stratégiája a status quo fenntartásának érdekében. A távlati eszmei jövőképre vonatkozó megegyezés eltakarja a lényeget, tudniillik, hogy a közösség nem dönthet cselekvéseinek tartalma és sorrendje fölött. Ezzel szemben a konszenzuson alapuló cselekvési stratégia csak problémaorientált lehet, ahol az eszközök megszervezése során ugyanolyan hangsúlyt helyeznek a létező szociális konfliktusok (munkanélküliség, szegénység, marginalitás, szegregáció stb.) megoldási útjára-módjára, mint a kapcsolódó tevékenységek műszaki-fizikai kereteinek létrehozására.

A tervezés szabályozó funkciója

A tervezési tevékenység végterméke – az előbbiek szerint – a térbeli viszonyokat alkotó jövőbeli cselekvések (illetve azok eredménye) valamilyen közjó szempontjából célszerűnek minősített és szakszerűen megalapozott megszervezése, amely a jelenlegi, illetve a múltbeli konfliktusokra egy lehetséges megoldást szolgáltat. Lényegénél fogva a terv e cselekvések (illetve azok eredményének) egy *leképezése*, aminek tükrözőképessége döntően az előbbiekben említett elidegenedettségi tényezőktől függ. Ebből a szemszögből közelítve a tervezés *modellalkotó* tevékenységnek minősíthető, amely a múlt – a probléma szituáció –, valamint a jövő – a célszerű cselekvések – modellezését egyaránt felöleli. Terméke eszmei jellegű, már nem a múlt "valósága", hanem annak tükörképe, nem a jövő "valósága", hanem ennek intencionált jövőképe. Tehát visszajutottunk oda, ahonnan kiindultunk. A tervezés modellalkotó tevékenységként nem más, mint *információs munkafolyamat*. Eddig fejtegetéseink a tervezés (mint egész) társadalmi folyamatokban játszott szerepére, vagyis külső jegyeire vonatkoztak, információs munkafolyamatként azonban a tervezés belső struktúráját ismerhetjük meg. Az informatikai kutatások már régen megállapították, hogy a tervezés történelmileg determinált társadalmi funkció, a tervezendő folyamatokról szerzett ismeretek szintje és a tervezés belső struktúrája között szoros, kölcsönös összefüggések állnak fenn (10, 47, 48, 49, 50). A tervezés belső struktúráján a munkafolyamatot jellemző párhuzamos vagy egymás utáni résztevékenységeket értjük, amelyek végső eredménye a terv. E résztevékenységek egy-egy parciális műveletre irányulnak, amelynek tartalma azonos az információ egy meghatározott transzformációjával. E transzformációhoz bizonyos eljárásokat és adott eszközöket használunk. A tervezési tevékenység belső sorrendje, eljárásai és eszközei együttesen definiálják a tervezés technológiájának fogalmát. A sorrendet a résztevékenységek közötti információs áramlások, azaz a kommunikáció biztosítja.

A tervezési folyamat munkamegosztása vagy belső struktúrája – adott technológiai fejlettségi szint mellett – a tervezés optikája (vagy ami ugyanaz, a megismerés szintje) függvényében alakult ki. Tulajdonképpen, amikor a tervező egy számítást végez (pl. kiszámítja a várható közlekedési forgalmat), egyértelműen a várható helyzetet szimulálja (adott feltevések mellett), és később, amikor a számítás eredményét a városépítész a városszerkezet korrigálásához felhasználja, nem csinál mást, mint szimulálja a közlekedés hatásait a városszerkezetre (miközben a valóság esetleg egészen másképp alakul). Ebben a vonatkozásban e résztevékenységek önmagukban az érintett folyamatok modelljének tekinthetők. De ugyanezzel az érveléssel állíthatjuk, hogy a két tervező közötti párbeszéd a két szóban forgó folyamat közötti kölcsönhatásról egy összetett modellt alkot. Ennek két implikációja van. Az első, hogy a két tervező feltételezi (vagy tudja), hogy a valóságban ezek a folyamatok hogyan viselkednek és hatnak egymásra (az adott rendszer általános modellje). A második, hogy ennek megfelelően alakítják az egymás közötti munkamegosztást, és ezzel a valóság egy adott értelmezését beépítik a tervezési folyamatba. Magyarán szólva, a tervezési folyamat önmaga a tervezendő valóság egy *működő modelljét* alakítja ki, amely az értékelési kritériumokon keresztül még a célszerűség kritériumait is tartalmazza. Következésképpen a területi tervezés modelljének kidolgozása egyenértékű a valódi folyamatokról és e folyamatokat irányító kritériumokról alkotott kép instrumentalizálásával az irányítási gyakorlatba. Ennek két vetülete van. Az egyik, amely a szaktudományok mindenkori ismereteinek korlátjaira utal, a másik, amely ideológiai szinten a politikai intencionalitást tartalmazza. Ez utóbbi értelemben a területi tervezés modellje elkerülhetetlenül hordozza a társadalom egy részének – osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak, illetve ezek töredékeinek – a politikai hatalom viszonylatában kifejezett céljait, intencióit a társadalommal szemben. Ez a területi tervezés "eredendő bűne", amelyért – egy elidegenedett tervezési rendszerben – a felvilágosult tervezőknek és a tervezés szenvedő alanyainak egyaránt bűnhődniük kell. Szakértők vagy arisztotelészi tudósok által kidolgozott tervezés-modellek gyakorlatilag magukon hordják születésük körülményeinek jegyeit, hiába az a kérdés, hogy "ki dönt?", a modell nem lehet más, mint amit funkcionális célja és a mögöttes érdekek meghatároznak. Korunkban az emberiség fejlődése azonban nemcsak a városok, régiók tudatos alakítását, ha-

nem egyben az ezt biztosító modellek tudatos kidolgozását is lehetővé teszi. Így a "ki dönt?" kérdését (a tervezési gyakorlat kérdését) a tervezés gyakorlatát meghatározó kérdéssé fogalmazhatjuk át: *ki és hogyan alkotta a tervezés modelljét?* (a tervezéselmélet alapkérdése). Az előbbiekben kifejtett gondolatok szerint a tervezés akkor konvergálhat elidegenedettségének megszüntetéséhez, ha *modellje nyitott, demokratikus, pluralista ütköztetési folyamat következtében jön létre.* A közösségek részvételének kiterjesztése e sarkalatos probléma eldöntésében, a konszenzus jegyében, meghatározná a tervezés tartalmát, célszerűség kritériumait és döntésmechanizmusait. Más oldalról a tervezéstechnológia fejlettsége döntő szerepet játszik a tervezés funkciói teljesítésének hatékonyságában. Közel négyezer év fejlődés – az első dokumentált (Eridu agyagtábla töredéke) várostervezéstől számítva a területi tervezésben (mint az egyéb társadalmi irányítási rendszereknél is), s csak mintegy negyven éve történtek az első komoly kísérletek a tervezés egyes műveleteinek algoritmizálására és gépi megoldására. Az információs forradalom az utóbbi negyven évben teljesen megváltoztatta a tervezés felfogását és munkafolyamatát. A teljesség igénye nélkül e fejlődési folyamat legfontosabb hatásai a következőkben foglalhatók össze:

- Az információ digitalizálása és azzal párhuzamosan a technikai rendszerek fejlesztése praktikusan korlátlan, integrálható, aktualizálható információmennyiségek tárolását és célszerű használatát tette lehetővé. Az ember szellemi tevékenységének eredménye ilyen módon tárgyiasult, különböző adathordozókban tárolódik, materiális, kodifikált jelekké változik, a társadalom *elkülönült memóriájává* válik, mely anyagi természete folytán eltulajdonítható, mint bármilyen más munka terméke. Árutermelő társadalmakban az információ szintén áruvá válik, és termelését, valamint fogyasztását ugyanazok a gazdasági törvények szabályozzák, amelyek más típusú árukra is érvényesek. A társadalmi irányításra vonatkozó információ azonban ezen belül sajátos pozíciót foglal el, mégpedig azért, mert eltulajdonítása a társadalmi kontroll materiális alapját képezi. Ennek eredményeképpen kikerül a kizárólagos gazdasági szabályozás alól, és a politikai szabályozás szférájába kerül. A politikai harc egyben a társadalomra vonatkozó és aktualizálható információ fölötti kontrollért folyó harc, amely a materiális eltulajdonításon túl az információs rendszerek tartalmának és struktúrájának célraorientált kialakítási szándékát is magában foglalja. A területi tervezést alátámasztó információs rendszerek elsősorban a hozzáférhetőségi korlátok miatt idegenülnek el a közösségektől, de emellett – leszámítva a szakszerűség hiánya által támasztott akadályokat – a közösség részvétele nélkül, technokrata módon alakított információs rendszerek tartalma és szerkezete – melyeket nem az önkontroll szükségletei határoztak meg – szintén idegen a közösség számára. A területi tervezés demokratizálása folyamán számolni kell azzal a gyakorlati problémával, hogy dönteni kell, *kié, kinek, minek* szolgál és *milyen* legyen a tervezéshez kapcsolódó információbázis. Ez viszont nem lehet sem gazdasági szabályozás, sem az etikai szabályozás kizárólagos tárgya, az autonómia feltételezi az információs rendszerek decentralizálását, közösségi kontroll alá helyezését, sőt az önkontrollból származó igények szerinti megszervezését és felhasználását.
- A térbeli rendszerek komplexitásának növekedésével a tervezési feladatok bonyolultságának fokozódása és a tervezésre szintén érvényes gazdasági hatékonysági követelmények együttes hatására a tervezési eljárások erőteljes fejlődése indult meg. A területi jelentések szaktudományok általi dekodifikációja lehetővé tette ezek analitikus megközelítését, az operációkutatás pedig az erre vonatkozó elemzési feladatok algoritmizálását, ami végső soron az eljárások számítógépes megoldásához vezetett. Az utóbbi évtizedek fejlődése egyértelműen arra utal, hogy a területi tervezés belső struktúrája a számítógépesítés révén átformálódik és integrálódik. Az először még alkalomszerűen használt analitikus számítógépes eljárások rutinszerűvé vált alkalmazása utat nyitott e részeljárások egyre magasabb integrálódásához. Egyszerű számításokból komplex értékelő módszerek lettek, a komplex értékelő módszerek összekapcsolásából kibontakoztak a térbeli folyamatokat komplexen szimuláló rendszerek, amelyek

képi információs feldolgozást is végezhetnek. Az utóbbiak outputjai nem puszta jelhalmazok, számok vagy térképek, hanem kognitív információk. Az informatika forradalmasításának köszönhetően a területi tervezés modellje immár anyagi tartalommal is rendelkezik, amelyet az eljárások együttese és az ennek alapjául szolgáló adatbázis jelent. A tervezési technológia materiális önállósulása a mindenkori rendszer szabta követelményeknek megfelelő tervezési hatékonyság alapvető feltétele, jóllehet a tudományos és intézményi elidegenedettség veszélyét is magában hordozza. E veszély elhárítása azonban nem az eljárások vagy a tervezéstechnológia oldaláról oldódik meg, hanem a tervezéselmélet alapkérdésének megválaszolásával.

A tervezők – átfogó értelemben a közösség – megszabadítása a tömegszerű adatfeldolgozás terhétől lehetővé teszi az egyre komplexebb térbeli folyamatok gyors, sokrétű és szintetikus megértését, és kétségtelenül megsokszorozza a kreatív képességet. A kreativitás átértékelődik, de emberi aktus marad, talán az egyetlen, ami soha nem lesz algoritmizálható. Már érintettük az első fejezetben, hogyan fulladtak kudarcba azok a kísérletek, melyek a tervezést pusztán racionális, analitikus tevékenységként értelmezték. Az emberek potenciális kreativitása egyben gyarapítja és gazdagítja az intuitív ismereteket, amelyek természetüknél fogva kikerülnek az analízis köréből. A kreatív tervezés újra felveti a kommunikáció kérdését. A hatvanas, illetve a hetvenes években a nyugati világra jellemző integrált tervezési rendszer – szilárd belső vertikális kommunikációs csatornákkal – ma már túlhaladott modell. A tervezés kritikája már eljutott oda, hogy megértse: a tervezés hatékonysága közvetlenül függ össze a tervezési folyamat nyitottságával.

A tervezés olyan modellként és viszonylag önálló rendszerként való felfogása, amely dinamikusan határozza meg a térbeli viszonyokat alakító közösség cselekvésének célszerű irányát, szervezi a cselekvéseket, valamint figyeli és ellenőrzi ezek megvalósulását, kidomborítja a tervezés *„szabályozó funkcióját"*. E funkció integratív jellegű, azaz magában foglalja a megismerési, teleonomikus, szervező és ellenőrző funkciókat. Figyelembe véve, hogy a területi tervezés információt termelő munkafolyamat, olyan dinamikus felfogáshoz jutunk, amely szerint a tervezés a szabályozandó entitások fejlődésével párhuzamosan megváltoztatja a térbeli folyamatokról alkotott szemléletet, illetve azok általános modelljét (település-, illetve területi kutatás), és képes ennek megfelelően saját belső struktúráját és e struktúra alkotóelemeit is átalakítani (tervezéselmélet, rendszerszervezés). Ez az önszervező tevékenység érinti a tervezői munkamegosztást, a kommunikációs folyamatok (információáramlások) irányát és szerkezetét, az alkalmazott eljárások milyenségét és a közöttük levő kapcsolatokat, valamint az információbázis tartalmát és struktúráját. A vázolt alkalmazkodási folyamat szinergikus hatást fejt ki az egész irányítási rendszerre, hiszen a belső átalakítás révén változik az a mód is, ahogyan a többi tervezési rendszerhez, illetőleg az egyéb irányítási szférákhoz viszonyul (gazdasági szabályozás, szakirányítás, fiskális politika stb.). Más szóval, az egész társadalmi irányítási rendszerre vonatkozóan változtatási, továbbfejlesztési igényeket indukál. Természetesen a fordított irány is érvényes. A politikai irányítás felől nézve változások, továbbfejlesztések módosítják az érvényes döntési jogköröket, ezek tartalmát és sorrendjét, emiatt a szakszerűen megállapított továbbfejlesztési igények általában e szféra ellenállásába ütköznek. Persze csak addig, amíg a területi folyamatokban nem következnek be kaotikus állapotok. A területi tervezés továbbfejlesztése késleltetésének ismert kísérő tünetei:

- a komplexitás hiánya (szemléleti és technológiai rés)
- a releváns információ hiánya (információs rés)
- az elégtelen információ továbbadása (kommunikációs rés)
- a döntési és döntéselőkészítési szintek közötti eltérés (szervezeti rés)
- a belső és külső visszacsatolás késleltetése (kommunikációs, munkamegosztásbeli és technikai rés).

Okfejtésünk értelmében a felsorolt tünetek a kialakult tervezési rendszer alapvető ellentmondására utalnak, nevezetesen, a területi folyamatok és entitások modellje (szemlélet) és a reálfolyamatok stabilitásának (célszerűségének) érdekében igényelt modell közötti ellentmondásra. Eufemisztikus megfogalmazásunkkal arra mutatunk rá, hogy ellentmondás feszül a szóban forgó tervezési rendszert instrumentalizálók és a

tervezési rendszer továbbfejlesztését, illetve reformálását szorgalmazók között. Az utóbbiak azért szorgalmazzák a területi rendszer reformálását, mert érzik, tapasztalják a konszenzus hiányát, s ez azt jelenti, hogy mind a politikai irányítás, mind a közösségek érdekei szempontjából a területi folyamatok a kívánt iránytól eltérnek, irányíthatatlanná válnak.

A területi tervezés körüli konfliktusok, nézetek és politikai érdekek polarizálódásának és ezáltal a tervezés válsághelyzetének időbeni elhúzódása a társadalmi konszenzust lehetővé tevő (illetőleg ellehetetlenítő) politikai mechanizmusok függvénye. Valószínű, hogy a polgári demokratikus politikai rendszerek több esélyt biztosítanak az új konszenzus létrehozására, mint az elbürokratizálódott és ellobbyzálódott indirekt rendszerek, de fenntartásaink az elsővel kapcsolatosan sem mellőzhetők. Úgy gondoljuk, hogy itt lényegében egy sokkal mélyebb problémáról van szó. A nyugat- és kelet-európai országokban egyaránt, a területi tervezés hatékonyságának növelésével indokolva, a korábban relatíve önálló tervezési rendszerek – várostervezési és regionális tervezési rendszerek – drasztikus integrálódása ment végbe, aminek következtében egységes országos tervezési rendszerek alakultak ki, amelyekben az intézményi függőségen túl központi építésügyi szabályozás, a tanácsi gazdálkodás központi szabályozása, országos normák és különféle "metodikák", vagy korszerűbben fogalmazva, jogilag rögzített, szabályozott tervezési modellek garantálják a lokális rendszerek egységességét, illetőleg egysíkúságát. A hetvenes évek tervezési válsága a jelzett erőteljes centralizációs tendenciákkal függ össze, miután e tendenciák mögötti szemlélet és intenció figyelmen kívül hagyta a lokális szférák sokszínűségét, alapvető differenciáltságát és specifikusságát. Logikusan gondolkodva *aligha van értelme annak a szándéknak, hogy decentralizáljuk a döntési szinteket, demokratizáljuk a tervezést, miközben központilag döntünk annak konkrét formájáról, a részrendszerek országos rendszeren belüli mozgásteréről és relatív autonómiájáról.* Ez tulajdonképpen centrálisan végrehajtott technikai decentralizálás lenne, aminek semmi köze sincsen az előbbiekben kifejtett gondolatokhoz. Ily módon a tervezés nem vezet a konszenzushoz, az Önjó érdekeit képviseli, és előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül konfliktust és káoszt von maga után. Az ilyen helyzet oda vezethet, hogy "...ha sokat tervezünk, túlzott hatalmat adunk az állam kezébe. Ha ez bekövetkezik, akkor a szabadság elveszett, és ez a tervezés végét is jelenti" (Popper, 51, 130. oldal). A tervezéselmélet alapkérdésének megválaszolásához lehetőséget kell adni a közösségeknek a közvetlen döntésre*, vagy másképpen fogalmazva, lazítani kell a központi köteléket, az egységes tervezési szabályozást egységes koordinációra kell átváltani, miközben az érdekelt közösségekre bízzuk a döntést a konkrét szituációnak megfelelő tervezési rendszer kialakítását illetően. Természetesen ennek eredményeképpen szemléletileg és technológiailag egymástól különböző specifikus tervezési rendszerek jöhetnek létre, amelyek viszont közelebb állnak az objektív lokális igényekhez. Kétségtelen, hogy ennek folytán csökken a területi folyamatokra vonatkozó központi társadalmi kontroll szerepe, de ugyanilyen mértékben nő a társadalmi önkontroll, a felelősség és az önszabályozás mértéke.

A tervezés szabályozó funkciójáról eddig vázolt gondolatokat összefoglalva az alábbi megállapítások fogalmazhatók meg:

- A tervezés intézményi elidegenedettségének alapvető kérdése a tervezési rendszer modelljének kialakítási módján és formáján múlik, az elidegenedettség feloldásának lehetőségét a közösségek közvetlen, demokratikus autonóm kialakításában látjuk.
- A tervezési rendszer fölötti közösségi kontroll a tervezést alátámasztó információs bázis fölötti kontrollt és nyitott információs csatornák létezését tételezi fel.
- A tervezési rendszerek közötti, valamint ezek és a társadalmi szintű tervezési, irányítási rendszerek közötti kapcsolat mint kooperációs, koordinációs tevékenység támasztja alá a

---

* A közösség közvetlen döntéshozatalának eshetőségét mint az intézményi elidegenedettség megszüntetéséhez vezető utat Marx K. vetette fel először, 1843-ban a hegeli "Rechtsphilosophie" kritikájában.

A TERÜLETI TERVEZÉS TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSÉNEK SEMATIKUS JELLEMZÉSE

1. SZERVEZŐDÉS ÉS IDEOLÓGIA

Domináns célszerűség kritériuma	Lehetséges megbízók (Önjó)	Tervezés haszonélvezői (Közjó)	Ideológiai értékek (Általános jó)	Általános vezetői elvek	Megvalósítási eszközök
Rend	– Uralkodó – Despota – Pártállam – Bürokratikus állam	– Uralkodó réteg – Pártbürokrácia – Kliensek	– Szépség – Harmónia – Védelmi biztonság – Jogi egyértelműség	– Uralmi rendszer megtartása	– Karhatalmi rendszer – Jogi elnyomás
Funkcionális megfeleltetés	– Demokratikus állam intézményei – Korporatista állam	– Tőketulajdonosok polgárság – Pártállami menedzserek – Állami bürokrácia	– Egészséges élettér – Funkcionalitás – Társadalmi idő minimalizálása	– Járadék maximalizálása	– Jogi szabályozás – Adminisztratív területi irányítás
Dinamikus egyensúly	– Központosított állami hatalom	– Monopolisztikus elit – Fogyasztók	– Jólét – Növekedés – Mobilitás	– Profitráta stabilitása	– Gazdasági és területi szabályozás
Konfliktusok minimalizálása	– Állam monopolisztikus hatalom – Pártállam	– Társadalmi elit Technokraták – Párt kliensek	– Társadalmi egyensúly megőrzése – Irányítás hatékonyságának növelése – Ökológiai károk minimalizálása	– Monopolhatalom átmentése	– Információ, monopolizálása és manipulációja
Konszenzus	– Közösségek intézményei – Kisegítő központi állami (informatizálódott állam)	– Közösségek tagjainak többsége	– Szabadság, tolerancia, nyitottság – Ökológiai egyensúly – Személyiség kibontakoztatása	– Önmegvalósulás – Önidentitás – Lokalitás – Alkalmazkodás	– Autonómia – Meggyőzés – Információ fölött társadalmi kontroll

A TERÜLETI TERVEZÉS TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSÉNEK SEMATIKUS JELLEMZÉSE

2. MEGKÖZELÍTÉS ÉS TECHNOLÓGIA

Domináns célszerűség kritériuma	Jellegzetes tervezés megközelítés	Domináns szaktudományi ágak	Jellemző tervezés technológia	Használt technikai megoldás	Tipikus tervfajták
Rend	– Utópisztikus dedukció (időfüggetlen)	– Filozófia – Építészet	– Intuitív feldolgozás	– Rajzolás – Leírás	– Alaprajzterv – Szabályozási terv
Funkcionális megfeleltetés	– Normativitás (statikus)	– Műszaki tudományok – Gazdaságtan	– Statisztikai elemzés – Analitikus modellezés	– Egyszeri számítások – Részleges számítógépes számítások	– Területfelhasználási terv – Térszerkezeti tervkoncepció – Struktúraterv
Dinamikus egyensúly	– Komplexitás (dinamikus felfogás)	– Kibernetika – Társadalomtudományok	– Analógikus modellezés – Szimuláció	– Modellek számítógépes feldolgozása	– Folyamatterv – Fejlesztési terv – Intézkedési terv
Konfliktusok minimalizálása	– Racionalitás (negatív visszacsatolásos dinamikus beavatkozás)	– Informatika – Szociálpszichológia – Ökológia	– Modellszerű számítógépes információszervezés és ellenőrzés	– Irányítási modellrendszerek kidolgozása és számítógépes alkalmazása	– Monitoring – Menedzselési terv
Konszenzus	– Induktív embercentrikusság (pozitív visszacsatolásos beavatkozás)	– Etika – Kommunikáció elmélet – Bölcsésztudományok – Rendszerelmélet	– Interdiszciplináris együttműködés – Horizontális kommunikáció	– Folyamatos problémaorientált koordináció digitalizált információs hálózatok alapján	– Kooperációs terv – Rétegorientált akcióterv – Piac stratégiai, ill. versenyterv

tervezés szükséges decentralizálását és demokratikus gyakorlatát. Ennek megfelelően a döntéshozatali rendszert célszerűen úgy kell kialakítani, hogy a döntésekben azok vegyenek részt, akiket a tervezési döntések várható hatásai leginkább érintenek.

- A tervezés hatékonyságának biztosítása az irányítandó folyamatok modelljének, valamint e modell informatikai instrumentalizálásának függvénye. Mindez a tervezés szakszerűségét, a településtudomány, a tervezéselmélet és a rendszerszervezés döntő szerepét hangsúlyozza. Erre minimális követelmény: a releváns komplexitás és az ezt megvalósító tervezési technológia biztosítása (releváns abban az értelemben, hogy megfelel a szabályozandó folyamatok relatív bonyolultságának és terjedelmének).
- A tervezés önszervező képessége nem adott, hanem a társadalompolitikai intézményi rendszer függvényében alakulhat, változó hatásfokkal. Tartalma egyesíti a politikai érdekek megnyilvánulását és a tudományi szakszerűség alkalmazását.
- A tervezés információt termelő munkafolyamat-jellege, társadalmi funkcionalitása az előbbi feltételeken túlmenően etikai önszabályozást és erkölcsi törekvést tesz szükségessé. Emellett gazdasági funkcionalitása a piaci szabályozás mint a továbbfejlesztésre, tökéletesítésre irányuló kényszer érvényesítését igényli.

IRODALOM

1. Buchanan, Colin és mások: Traffic in Towns (The Buchanan's Report)
   London, Penguin Books, 1964.
2. Cripps, Eric L. – Hall, Peter: An introduction to the study of information for urban and regional planning
   Information and Urban Planning Vol. I. 23-81. old.
   Centre for Environmental Studies. London, 1969.
3. Wilson, Alan G.: Models in urban planning: a synoptic view of recent literature
   Urban Studies, 1968.
4. Davidoff, P. – Reiner Thomas A.: A choice theory of Planning
   Journal of the American Institute of Plannes 1962.
5. Mac Loughlin, J. Brian – Wibster, Judith N.: Cybernetic and general system approaches to urban and regional research: a review of the literature
   Environment and Planning 1970. (369-408. old.)
6. Mac Loughlin, J. Brian: Control and Urban Planning
   Faber and Faber Ltd. London, 1972.
7. Chadwick, George: A system view of Planning
   Pergamon Press, Oxford, 1971.
8. Berry, Brian J.L.: Approaches to regional analysis: a synthesis (a "Spatial Analysis: reader in statistical Geography" című kiadványban. Szerk.: Murble és Berry)
   Englewood Cliffs. N.J., Printice-Hall, 1968.
9. Faludi, Andreas: Planning Theory
   Pergamon Press, London, 1973.
10. Altshuler, Alan: The goals of comprehensive planning
    Journal of the American Institute of Planners (34, 186-195. old.) 1965.
11. Faludi, Andreas: Pluralismus im Planungsprozess. Information der Arbeitsmanschaft für interdisziplinäre Ordnung. Socialforschung, Bd 2 (75-92. old.) 1968.
12. Cowling, T.M. – Steeley, G.C.: Subrégional Planning Studies: an Evaluation
    Pergamon Press, Oxford, 1973.
13. Klaassen, L.H. – Paelinck, J.H.P.: Spatial systems
    Saxon House Ltd. Southampton, 1979.
14. Brotchie, J.F.: – Dickey, J.W. – Sharpe, Ron: "TOPAZ"
    Springer Verlag. Berlin, 1980.
15. Department of Environment: "Principles of Monitoring in Urban Planning"
    Internal Paper/London, 1974.
16. Floyd, M.: Structure plan monitoring: looking in the future
    Town Planning Review 49/476-485. old.
17. Gillis, J.D.S.– Brazier, S. és mások: Monitoring and the Planning Process.
    ILGS. Birmingham, 1974.
18. Nijkamp, P. – Fietveld, P. (szerk.): Information System for Integrated Regional Planning
    Elsevier Science Publishers B.V., 1984.
19. Bohn, Richard S.: Planning in America: Learning from Turbulence
    American Institute of Planners, Washington DC., 1974.
20. Stretton, Hugh: Urban Planning in Rich and Poor Countries
    Oxford University Press, 1978.
21. Allison, Lincoln: Environmental Planning: a political and philosophical analysis
    Allen and Unwin, London, 1975.
22. Elkin, Stephen L.: Politics and Land Use Planning
    Cambridge University Press, 1974.
23. Rabinowitz, Francine F.: City Politics and Planning
    Aldine-Atherton, Chicago, 1977.
24. Long, A.R.: Participation and the Community
    Progress of Planning. Vol. 5/2 rész (szerkesztők: Diamond, L.D. – Mac Loughlin, J.B.) Pergamon Press, Cambridge, 1975.

25. Raphael, D.D. (szerkesztő): Political Theory and the Rights of Man
MacMillan Press, 1968.

26. Mannheim, Karl: Planning for Freedom
(a Social Change című kiadványban, szerkesztő: Etzione, E.) Basic Books, 1964. 466. old.

27. Mac Connel, Shean: Theories for Planning
Redwood Burn Ltd. London, 1981.

28. Bartke István: A területi irányítási rendszer korszerűsítése
Tervgazdasági Fórum, 1986. 2. sz.

29. Vajdovichné Visy Erzsébet: A településrendezési tervezés nemzetközi tapasztalatai és a magyarországi hasznosítás lehetőségei
I-II. VÁTI, Bp. 1986-87.

30. Fogarasi Gyula: Közösségi részvétel a településrendezési tervekben
VÁTI, Bp. 1983.

31. Miklóssy Endre: A regionális tervezés helyzete és fejlesztése
VÁTI, tanulmány. Bp. 1986.

32. Várnai Gábor: A regionális tervezés és a terv karbantartása
VÁTI, tanulmány. Bp. 1986.

33. Várnai Gábor: A regionális tervezés politikai megalapozása
VÁTI, Bp. 1988.

34. Ozbekhan, Hasan: Toward a General Theory of Planning
(A "Perspectives of Planning" című könyvben, szerk.: Hantsch, Erich) Organization for Economic Cooperation and Development Párizs, 1969.

35. Fogarasi Gyula: Tervezéselmélet: Tudományos ideológia vagy ideológiatudomány?
VÁTI füzetek 2. 7-15. old. Bp. 1982.

36. Popper, Karl: Logic of Scientific Discovery
(319-352. old.) Hutchinson, 1972.

37. Klaassen, L.H. – Molle, W.T.M. – Paelinck, J.H.P.: Dynamics of Urban Development
Gowe Publishing Co. Ltd. London, 1981.

38. Klaassen, L.H. – Paelinck, J.H.P.: The Future of Large Towns
North- Holland (kiadó), Rotterdam, 1979.

39. Laconte, Pierre: Mutations Urbaines et Marché Immobiliers
Oyez (kiadó), Louvain, 1978.

40. Batty, M.: Spatial Entropy
Geographical Analysis 6. sz. (1-32. old.), 1979.

41. Shannon,C. – Webber, W.: The Mathematical Theory of Communication
University of Illinois Press, 1949.

42. Grosser Enrique: Az entrópia-modellek információelméleti általánosítása
VÁTI füzetek 2. (31-41. old.), 1982.

43. Snickars, F. – Weibull, J.: A minimum Information Principle
Regional Science and Urban Economics 7. (137-168. old.), 1977.

44. Castells, Manuel: The Urban Questions: A Marxist Approach
Arnold (kiadó),(432. old.), 1976.

45. Theil, Henry: Közgazdaságtan és információelmélet
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970.

46. Rossi, Aldo: A város építészete
BME kiadása, Budapest, 1987.

47. Masuda, Yoneji: Az információs társadalom
OMIKK, Bp. 1982.

48. Maiminas, S.E.: Planungsprozesse-Informationsaspekt
Verlag die Wirtschaft, Berlin, 1972.

49. Kirkwood, John: Information Technology and Land Administration
The Estates Gazette Gazette Ltd. London, 1984.

50. England, John R. és mások: Informations Systems for Policy Planning in Local Government
Longman Group Ltd. London, 1985.

51. Popper, Karl: The open Society and its Enemies
Vol. I. Routledge and Kegan Paul, 1945.

INNOVÁCIÓK TERJEDÉSÉNEK TELEPÜLÉSI JELLEMZŐI HAZÁNKBAN

DR. RUTTKAY ÉVA

1. Az innováció településérzékenysége

Az innováció mint fogalom, gondolat, mint a gazdaság, sőt a társadalomfejlesztés eszköze hazánkban a nyolcvanas években került előtérbe. A szakirodalom és a közéleti publicisztika (ideértve a tömegkommunikáció minden eszközét) ma már sokoldalúan foglalkozik a hazai innovációs folyamatok jellemzőivel, lehetőségeivel, kilátásaival.

A különböző műszaki, technikai, gazdasági, kulturális innovációk a térben nem terjednek egyenletesen, a folyamatokban mindenkor kimutatható a földrajzi összetevő hatása.

Bár a térfaktornak lényeges eleme a különböző települések, településkategóriák közötti differenciáltság is, az újdonságok regionális diffúziójának vizsgálata mellett (amely témának viszonylag gazdag szakirodalma van a fejlett országokban) kisebb hangsúlyt kapott a települések közötti terjedés sajátos vonásainak a megragadása. A települések közötti megjelenés és szétáramlás jellegzetességei közül tulajdonképpen csak a sokfunkciós nagyvárosok, nagyvárosi agglomerációk szerepét emelték ki, s kisebb hangsúlyt kapott a településhierarchia további lépcsőin belüli folyamatok elemzése, akár a kibocsátást, akár a befogadást tekintve.

Az, hogy az innovációs jelenségek és folyamatok rendkívül településérzékenyen zajlanak, azaz településkategóriánként igen eltérő módon jelennek meg és viselkednek, tulajdonképpen ténylegesen a *nagyvárosok szerepének* a megértésével történhet.

Mely tényezők azok, amelyek a nagyvárosok által nyújtott körülményeket helyezik előtérbe az újdonságok keletkezésében, terjedésében?

Ismeretes, hogy a földrajzi elhelyezkedéssel foglalkozó kutatások kezdetben főként a nyersanyaglelőhelyek, a szállítási kapcsolatok, a piaci lehetőségek szerepét emelték ki, költségcsökkentő szempontok miatt, mint amelyek meghatározták a különböző tevékenységek térbeli elhelyezkedésének a rendjét. Később átevődött a hangsúly arra, hogy a vállalkozók igyekeznek *információközelben*, a hasonló tevékenységet végző cégekhez közel maradni. Ami speciálisan a műszaki fejlesztő tevékenységet illeti, a nagyvárosok és az agglomerációk is inkább az információszerzés, mint a költségcsökkentés szempontjából látszanak fontosnak. Más nemzetközi tapasztalatok viszont arra mutatnak, hogy az új termékek főként ott jelennek meg, ahol a multinacionális vállalatok K+F tevékenységüket centralizálják – vagyis, ahol a tudósok, mérnökök, illetve a *magasan képzett munkaerő* megtalálható. Megint mások az ötletek áramlásának, transzferének fontosságát hangsúlyozzák. Ez természetesen az emberek mozgásával is kapcsolatos, ami lehet a dolgozók mindennapos tevékenységéből eredő mozgás vagy pedig a munkaerő hosszabb távú mobilitása (állásváltoztatás), illetve annak lehetősége.

Végeredményben nyilvánvaló, hogy "kreatív", az újdonságokat nagy tömegben kibocsátani és befogadni képes területek olyan településekben jönnek létre, ahol

1. nagyfokú a verseny;
2. sokrétű a kulturális és tudományos tevékenység;
3. jó a lehetőség a belső és külső kommunikációra;
4. a ki nem elégített igényekre való érzékenység tapasztalható;
5. a kutatócsoportok együttműködésére, illetve gyors profilváltására (más-más célokhoz más-más összetételű csoport válhat szükségessé) lehetőség van.

Ezek a feltételek pedig végeredményben a nagyvárosokban koncentrálódnak.

Az innovációs jelenségeket és az ahhoz kapcsolódó folyamatokat vizsgáló kutatók számára egyértelmű volt, hogy az innováció szempontjából különösen "termékeny" települések, településegyüttesek nemcsak a kedvező helyi és infrastrukturális feltételek miatt érnek el kiemelkedő helyet, hanem nagyrészt azért is, mert kiváló "melegágyként", "inkubátorként" szolgálnak az újdonságok keletkezése, terjedése számára, igen sokrétű, komplex, sokoldalú feltételrendszer miatt tűnt természetesnek, hogy elsősorban

a nagyvárosi agglomerációk tölthetik be elsődlegesen ezt a szerepet. További érveket szolgáltat ehhez részint a munkaerő szempontjából, részint a vállalkozások szempontjából való közelítés.

A magasan kvalifikált munkaerő településenkénti koncentrációjánál, mobilitásánál az egyéni szempontok és döntések összegződésénél szembetűnő, hogy egyre többet jelentenek az "életminőségi" jellemzők. Aki várost is változtat, az nemcsak az állást minősíti, hanem mérlegre teszi, mit tud az új település nyújtani. Mérlegeli a megélhetési költségeket, egészségügyi ellátást, szolgáltatásokat, kulturális, oktatási létesítményeket, de még a környezetszennyezést is. Összességében, a különféle vizsgálatok szerint a kvalifikált munkaerő kötődik a nagyvároshoz, s legfeljebb a nagyobb városok között mozog.

Maguk a vállalatok különbözőképpen veszik fel a versenyt a műszaki területen. Az offenzív stratégiát folytató cégek rendszerint nagy központi kutatólaboratóriumokat üzemeltetnek, amelyek bármilyen területen azonnal lépést tartanak a versenytársakkal. Mások viszont a defenzív stratégiát részesítik előnyben: az új termékekre a vállalat olcsóbb termékféleség kibocsátásával reagál. A harmadik megközelítés a fejlesztő cégek termékeinek a puszta másolása, ez kevesebb tudományos tapasztalatot követel. Mivel a vállalatok különbözőképpen reagálnak a műszaki fejlődésre, a K+F stratégiákból nem lehet közvetlenül a földrajzi elhelyezkedésre következtetni.

Végül is a vállalatnak arra van szüksége, hogy a szakképzett munkaerőt K+F részlegébe tudja csalogatni, és hogy a személyes kommunikációt lehetővé tegye. Mindezt a legjobban a nagyvárosok tudják kínálni, bár ezek az ismérvek, tényezők arra még nem adnak választ, hogy miért van különbség mégis nagyváros és nagyváros között is. Azok között is ugyanis igen jelentős differencia van "vállalkozási hajlamuk" szerint: az egyik város látszólag azonos feltételek mellett is "kreatívabb", mint a másik.

Az, hogy milyen modell, milyen recept alapján "állítható elő" innovációs központ, ma még rejtély. Többen, többször is megpróbálkoztak már az ismert sémák alapján kreatív területek, innovációs központok létrehozásával periferikus területeken. Úgy tűnik, ezek a kísérletek nem mindig jártak sikerrel, talán mert valami hiányzott az eredeti "receptúrából".

A nagyvárosoknak a településhálózaton belüli kiemelt szerepét vázlatosan a fenti érvekkel lehet érzékeltetni, a többi település szerepének vizsgálata ehhez képest elhanyagolhatóbb. Az empirikus kutatások is elsősorban a nagyvárosok, agglomerációk szerepének a tisztázását szolgálják.

A következőkben néhány szélesen értelmezett, a társadalmi-gazdasági élet igen különféle területein megjelenő konkrét innováció megjelenésének, terjedésének települési jellemzőit vázolom fel. A cikk keretében csak a fő vonások megragadása a cél. E néhány konkrét innováció megjelenésének, terjedésének területi jellemzőiből azonban már megragadható a hazai innovációs folyamatok erős települési determináltsága. Ezáltal lehetőség nyílik az abban közrejátszó főbb társadalmi-gazdasági motívumok számbavételére, bizonyos rendezésére.

2. Néhány újdonság és ezek terjedésének települési jellemzői

a) Műszaki újdonságok, szabadalmak

Ismeretes, hogy az elmúlt évtizedekben a magyar gazdaságban, s különösképpen az iparban erőteljes térségi és települési dekoncentráció ment végbe. A széttelepülés a termelés szellemi bázisának, a munkaerő általános és szakképzettségének területi megoszlásában is kimutatható. Ugyanakkor a műszaki fejlesztés és az ennek eredményét jelző műszaki innovációs produktumok továbbra is igen erős területi-települési összpontosulást mutatnak.

Ez a térbeli koncentrálódás mindenekelőtt Budapest–vidék relációban jelentkezik.

A főváros–vidék dualizmus a műszaki innovációban a nyolcvanas évek elején
(műszaki innovációk száma szerinti megoszlás)

Találmányok száma	A szervezet székhelye Budapest	vidék	összesen
1 – 5	121	112	233
6 – 10	31	20	51
11 – 20	16	3	19
21 és több	6	2	8
Összesen	174	137	311

F.: Nemes Nagy J. – Ruttkay É. (1987)

Kitűnik, hogy a műszaki innovációk többségét (63%) budapesti székhelyű szervezetnél dolgozták ki, sőt a nagyobb újítási tevékenységet mutató egységek közül (ahol ötnél több ezek száma) már a 70%-ot közelíti meg a főváros súlya.

A műszaki innovációs folyamatban részt vevő vidéki vállalatok, intézetek nagyobb része – követve a gazdaság települési megoszlását – városban működik, ezen belül is jelentős számban megyeszékhelyeken (31 egység). Mindössze 21 községben települt szervezetnél regisztráltak újítást, szabadalmat. Ezek közé olyan nagyvállalatok tartoznak, mint a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát, vagy egyes nagyobb vegyipari, illetve bányavállalatok. Az ország több, mint 3000 települése, közel 100 városa közül 63 település volt kibocsátó központ.

Az érintett települések közül a legtöbb helyen (38 település) mindössze egyetlen innováló szervezet van, 13 településben 2-3 egység, 6 településben 4-5 szervezet, míg a többiben hatnál több egység kínál hasznosításra műszaki újdonságot. Ez utóbbi csoportba Debrecen, Miskolc, Pécs, Székesfehérvár és Szeged tartozik. Ez az a települési kör, amely egyben a legjelentősebb, többfunkciós, vállalati, akadémiai és felsőoktatási kutatóhelyeknek egyaránt helyet ad.

A fenti adatokból látható, hogy a műszaki *innovációkibocsátásnak erős hierarchikus jellege van,* s úgy tűnik, hogy másodlagos a gazdaság egyéb regionális sajátosságainak hatása.

Ez az erős települési koncentrálódás érvényes akkor is, ha nemcsak a műszaki újítások szűk körét tekintjük, hanem más típusú, a gazdasági, illetve társadalmi élet más szférájában kidolgozott "újításokat" tekintjük.

A fentiek azt is reprezentálják, hogy az ország jól körülírható területei, településcsoportjai nem, vagy alig szerepelnek az innovációt kibocsátani képesek között, valami okból hátrányban vannak. Az *Enyedi Gy. – Rechnitzer J. (1987)* által végzett vizsgálódás eredménye nem mond ennek a megállapításnak ellent, csupán jelzi, hogy a kép differenciáltabb. Ők az innovációk térbeli terjedését vizsgálva a magyar mezőgazdaságban, arra a következtetésre jutottak, hogy az egész magyar gazdaságban lehetőség van az innovációk kidolgozására, rövid időn belüli általános elterjesztésére. Megállapításaik szerint a falusi térségek sem az innovációk kezdeményezésére, sem a befogadás szempontjából nem jelentenek akadályt. Alapvető feltétele viszont az elterjedésnek természetesen az, hogy a fogadó közegnek (vállalat, intézmény, egyén) *érdeke* legyen az újítás által kínált többletnyereség megszerzése, s ezért hajlandó és képes legyen kockázat vállalására is.

Ez a személyes vagy csoporthoz kötődő érdekeltség természetesen nem kizárólag materiális formákat jelent. A magyar innovációs folyamatok sajátossága, hogy a legtöbb újítás mindig "nehéz emberek" egyéni harcát is jelenti. Ez a társadalmi jelenség, amelynek szintén megvan a maga aspektusa, rámutat arra, hogy az innovációs folyamat eredményes folytatásához szükséges társadalmi méretű vállalkozási hajlam hiánya milyen komoly gátat jelent a műszaki-technikai haladás kibontakozásában.

b) *Új vállalkozási formák*

A vállalkozási készség, vállalkozási hajlam egyik – nem kizárólagos, de igen jellemző – formája Magyarországon az új kisszervezetek megjelenése és terjedése. Ezek maguk is újdonságoknak tekinthetők, s mint ilyeneknek a vizsgálata számos, több szempontból is interpretálható eredményt hoz.

A kisszervezetek terjedése, sőt terjesztése egyébként a fejlett országok területfejlesztési politikájában is kulcskérdés, és sokhelyütt az elmaradott területek megújításában, dinamizálásában szánnak neki gyakran kiemelt szerepet. A nemzetközi szakirodalom is bőségesen foglalkozik a kisszervezetek innovációs és ezen keresztül a gazdasági fellendülést elősegítő szerepével (pl. Finnország-Lappföld, Olaszország, Belgium, Skócia, Anglia stb.).

Világjelenségnek tekinthető, sőt a Szilícium-völgyben és a hasonló innovációs tömörülésekben kifejezetten bevett gyakorlat is, hogy az egyéni ötletek megvalósításához, menedzseléséhez az újítók saját kisszervezetet alakítanak ki. (Ezt a célt segítik elő technikai, "fizikai" oldalról az innovációs parkok, ugrásra kész vállalkozói tőkével a háttérben.) Ez a gyakorlat annak a tapasztalati ténynek az elismerését jelenti, hogy az egyéni vállalkozókedvnek és a tehetségnek mindig is voltak hagyományai az újítások létrehozásában. A mai igen eszköz- és pénzigényes kutatási körülmények között is, még hazánkban is van helye és lehetősége azoknak, akik egyé-

ni hajlamaiktól vezérelve kreatív módon újat tudnak produkálni (ld. személyi számítógép kifejlesztése vagy a hazai kozmetikum-család).

Az emberek, személyek, kisebb-nagyobb munkaközösségek vállalkozási kedvének, hajlamának és nem utolsósorban lehetőségének az utóbbi években tágabb teret nyitottak az új vállalkozási formák. Ezek területi elterjedése gyakran olyan új tevékenységek megjelenését is jelentette a különböző településekben, amelyeknek állami eszközökkel történő, "tudatos" decentralizálásában, a fővárosi monopolhelyzet megtörésében nem volt érdemleges haladás (pl. számítástechnikai, szervezési, innovációs szervezetek).

Az önálló kisszervezeteken belül különösen a gazdasági munkaközösségek területi elterjedésének elemzése érdemel figyelmet. Ez ugyanis egyúttal olyan újdonságnak is tekinthető, amely megfelel az innovációk vizsgálatára elfogadott tudományos kritériumoknak is. (Általánosan, az ország egész területén elterjedt; terjedése szabad döntésen alapult, többéves adatsorral rendelkezünk a jelenségről.)

E vállalkozási formák megjelenésük óta "élvezik" a rendszeres statisztikai adatgyűjtés (KSH) figyelmét. Ezen adatbázis megjelenik a megyei évkönyvekben is, megyei bontásban tüntetve fel néhány jellemző számbeli és létszámbeli adatot. Az egész kisvállalkozási szféra beszámoltatási (adózási) rendszere megyei szinten szervezett, települési bontásban szinte teljesen hiányzik a hozzáférhető, publikus információ. A későbbiekben közölt adatok a PM SZTI szervezetlistájának települési feldolgozásán alapulnak.

c) Nyelvi, irodalmi és kommunikációs (NYIK) alternatív tanterv

A továbbiakban a betűszóval NYIK-nek nevezett oktatási módszer területi terjedését tekintjük át vázlatosan. Ez az oktatási módszer valódi innovációnak nevezhető, mivel

- gondolatmenetében, megoldásában tudományosan ellenőrzött hatékony újdonság a magyar oktatási rendszerben;
- befogadása – bár településkategóriánként eltérő jellegű motívumok befolyásolják – elsődlegesen az alkalmazótól függ.

A NYIK "feltalálója" Zsolnai József (róla Zsolnai-módszernek is nevezik ezt a metódust). 1971-re érlelődött olyanná módszere, hogy a koncepció szintjéről kilépett a kísérletezés stádiumába. Először néhány Kaposvár környéki iskolában, majd egész Tolna megye több településtípushoz tartozó iskolájában került kipróbálásra. A magterület tehát Kaposvár, illetve Tolna megye. A következő években a "feltaláló" menedzselésével minden településtípusban a nagyon tehetséges, kreatív gyerekek és a szélsőségesen hátrányos helyzetű gyerekek körében egyaránt kipróbálták. A módszer a hathatós állami támogatás ellenére is viszonylag lassan terjedt, s elsődleges szerepe volt a terjedésben a "feltalálónak" és tanítványainak, a vele együttműködő szűk kutatói és pedagógus rétegnek, az ő meggyőződésből eredő "menedzselő" munkájuknak.

A program 1985 őszétől vált hivatalosan is választható tantervvé, s mindenképpen új szakaszt jelentett a terjedésében. Azóta minden megyében folyik ilyen módszerű oktatás.

A NYIK-módszer terjedésének főbb szakaszai

1971-1980	20 településben
1980-1983	24 újabb településben
1985	79 újabb településben
1986	116 újabb településben
1987	27 újabb településben

A módszer választásában a képzés két pólusát jelentő iskolák járnak élen: a hátrányos helyzetűekkel foglalkozó, illetve a tehetséggondozó iskolák. A választás elsősorban pedagógustól függő, vagyis az oktatási intézményben működő pedagógusnak és az intézmény igazgatójának egy bizonyos igényességét, új iránti fogékonyságát tükrözi.

* Konkrétan magának a módszernek a leírását mellőzzük, az a pedagógiai szaklapokban megtalálható.

A "feltaláló" – Zsolnai József – megállapításai szerint a NYIK-módszert az ország legkülönbözőbb pontjain leginkább azok a pedagógusok választják, akik "élvezik igazgatójuk jóindulatát és támogatását, illetve azok, akik a szűkebb szakmai környezetben jó szakembernek számítanak". Ugyanakkor – szintén az ő megfigyelése szerint – a fő településtípusokban még további más motívumok is közrejátszanak. Így

- az iskolával rendelkező kis településekben a saját szakmai ambíció az elsődleges;
- a kisvárosokban, esetleg középvárosokban e mellé felzárkózik az iskolák közötti versenyből adódó motívum;
- a nagyvárosokban és a fővárosban a kevésbé mozgékony és vállalkozó szellemű tantestületeket pedig a szülők részéről tapasztalható társadalmi igény és nyomás indítja az új módszer felvállalására.

Mindezek együttesen eredményezik, hogy bár a módszert elsősorban a hátrányos helyzet csökkentésére dolgozták ki, településileg mégis elsősorban a nagyobb lélekszámú, városias településekben ment végbe a telítődés, s a kisebb népességszámúakban a terjedés jóval lassúbb, esetlegesebb volt.

A módszer "területi" (megyénkénti) terjedésében is nagyok a különbségek, s ebben a sajátos "megyei" oktatási, kulturális politika, illetve az azt irányítók személyes ambíciói, meggyőződése is nagy szerepet játszik. Ilyen tényezők állnak pl. Békés megye nagy aránya mögött az innováció választásában. Szembetűnő Győr-Sopron és Vas megye alulreprezentáltsága annak ellenére, hogy itt főiskolák is működnek.

Ennek a kulturális innovációnak a terjedésében a szórtan, nagyjából népességarányosan elhelyezkedő tanítóképző főiskolai hálózatnak a szerepe csekélynek mondható. Nemrégiben indult csak meg a módszer főiskolai oktatása két intézményben (Jászberény, Debrecen).

Megjegyezzük még, hogy más kulturális innováció térbeli terjedésének vizsgálata is történt Magyarországon.

Kozma Tamás (1986) vizsgálta a kulturális magatartások, illetve az abban fellépő innovációk területi változásait egy újnak számító hetilap, a Heti Világgazdaság térbeli terjedésén keresztül. Eredményeikből, az általuk végzett aprólékos vizsgálatokból a következőket emeljük ki:

Egyrészt ez az innovációs jelenség is az országban a fővárosból kiindulva északnyugatra, illetve délkeletre eléggé egyértelműen hierarchikus modell szerint terjed. Viszont az ország jelentős része Kozma Tamás véleménye szerint nehezen illeszthető ebbe a modellbe, másrészt vannak tartósan fehér foltok ott is, ahol előzetesen várható volt (peremterületek, hátrányos helyzetű körzetek), viszont ott is, ahol egyéb mutatók alapján erre nem lehetett számítani. A fogadó közeg (képzettségi szint stb.) eltérései mellett a területi különbségek alakulásában elsősorban az ún. szellemi háttér és az ehhez kapcsolódó általános társadalmi közeg eltérései adnak magyarázatot a fenti jelenségre, továbbá egy földrajzi faktor, a nagyvárostól mint regionális és innovációs szellemi központtól való távolság.

d) Településszépítő és -védő egyesületek

Az utóbbi években megnőtt a lakosság érzékenysége az épített és a természeti környezet minősége iránt. Ez nemcsak a figyelem fokozódását jelentette – erőteljesen növekedett a tenniakarás, cselekvőkészség is. Ennek kifejeződése, hogy az utóbbi évtizedben számos város-, község-, üdülőhely-szépítő, -védő egyesület és baráti kör alakult. 1986-ban csaknem ötven ilyen egyesület és kör tömörült egy országos szövetség keretei közé, s az azóta eltelt időben számuk 130 fölé emelkedett.

Hazánkban az ilyen célú társaságok, egyletek jelentős múltra tekinthetnek vissza. A kezdeményezés – még a múlt század első felében, a reformkor idején – Széchenyi nevéhez fűződik. A századfordulóra már széles körben elterjedtek a szépítő egyesületek. Az egyesületek működését 1945-1950 között visszaszorították, s inkább csak látens formában maradtak meg néhány helyen. Így újbóli megjelenésüket a 80-as évek elején a magyar társadalomban valódi, települési közösségekben megjelenő innovációként kell elkönyvelnünk, amely spontán társadalmi mozgásokból szerveződött országos hálózattá. Ez alatt az idő alatt alakításuk a megtűrtből támogatottá vált, s gyors ütemben terjedtek. Mindenképpen egy-egy kisebb helyi közösség öntudatának, összetartozásérzésének az erősítését szolgálják.

Az újjáalakulási hullám menetében, az innováció keletkezésében az 1980-as év volt a fordulópont: vitathatatlanul egy TV-műsor (Ráday

Mihály műsora) fordította széles lakossági rétegek figyelmét a településépítési, -szépítési kérdésekre.

További fordulópontot jelentett, amely azután megmutatkozott az egyesületalapítási kedv fellendülésében, az, hogy 1983-ban a fővárosban is sor került városszépítő egyesület alakítására.

A jelenség terjedésének sebességét meghatározta, hogy az egyesületek útja nem mindenütt volt sima, létrejöttükkel, működésükkel kapcsolatban akadt ellenérzés, félreértés is. Az élet azonban "helyére tette" a dolgot, bebizonyította, hogy településszépítő és -védő társadalmi kezdeményezések jól illeszkednek a társadalmi törekvésekhez.

Ennek elfogadtatásában, a politikai fogadókészség és bizalom erősödésében fontos szerepet játszott, hogy az MSZMP Politikai Bizottsága 1986 júliusában arra hívta fel a helyi pártszerveket, pártszervezeteket, tanácsokat: támogassák a településszépítő egyesületeket. Segítséget jelentett az is, hogy a Hazafias Népfront 1986-ban tartott legutóbbi kongresszusa politikai és szervezeti segítséget ígért az egyesületet alapító közösségeknek. A "központ" elfogadó, bátorító magatartása megmutatkozik az egyesületalapítások hullámzásában.

Településszépítő és -védő egyesületek alakulásának szakaszai

1980 előtt	10
1981-1983	10
1984-1985	16
1986	6
1987	52
1988	37

1988. szeptember elején több, mint 130 város-községvédő, -szépítő egyesületet regisztráltak, számuk azóta is folyamatosan növekszik. A nagyobb városok, községek mellett elsősorban az üdülőövezetek kis települései – az ott érdekelt üdülő nyaralótulajdonok révén – vonódnak be a mozgalomba. Nem minden esetben csak a régi, történelmi értékekkel, hagyományokkal rendelkező települések polgárai alakítanak ilyen közösségeket, gyakran újonnan várossá szerveződők is kifejezik ily módon kötődésüket lakóhelyükhöz, városiasságukat (Barcs, Nagyatád, Kisvárda, Tiszakécske).

Mégis elsősorban a kis- és középvárosok lakossága fordul érdeklődéssel a mozgalom felé. Ebben a települési körben a legnagyobb az elterjedtsége az "innovációnak". A 10000-nél kisebb népességszámú települések között pedig elsősorban az üdülőtelepülések vonódnak be (tehát az egyletek tagjai ebben az esetben nem is helybeli lakosok).

e) CB rádiók

A CB rádiók viszonylag új technikai jelenségnek tekinthetők Magyarországon. Tömegszerű elterjedésük részint a közületek, részint a magánosok számára az utóbbi években ment végbe. Magyarországon a körülmények, a telefonhálózat kezdetlegessége miatt elsősorban hiánypótló jellege határozta meg terjedését (pl. vidéki mentőhálózatok). Bár hatósági engedélyhez kötött, s használatát bizonyos távolsági-sűrűségi kritériumok is befolyásolják, a lakossági körben is terjedt használata. Ebben a szférában tulajdonképpen a legnagyobb lökést a magántaxi--hálózat kiépülése jelentette a CB rádiók mint nélkülözhetetlen segédeszközök terjedésében.

1982-ben hazánk 450 településében működött CB rádió. A választóvonal itt is a 10000 fő körüli népességszám, illetve a városi funkciók voltak. A 20000 főnél népesebb települések mindegyikében működött legalább egy ilyen kommunikációs szerkezet. Viszont a kis településekben, ahol amúgy is problémák vannak még a sürgősségi információs csatornákkal is, szinte elvétve található csak ilyen eszköz, amely pedig bővíthetné a lehetőségeket az információáramlásra. Előzetesen feltételezhető lett volna például, hogy a hiány következtében éppen ez az a kör, ahol ennek a műszaki eszköznek nagy felvevőpiaca van. A tényleges igény és talán a fizetőképes kereslet is azonban mégis elsősorban a nagyobb településekben jelent több alkalmazót.

f) Speciális könyvtári szolgáltatás igénybevétele

Napjainkat az információs társadalom korának is nevezik, mivel kulcsszerepe van az információhoz való jutásnak. Az információtovábbításban, különösen a nem általános (pl. politikai jellegű), hanem speciális információk területén megnövekedett szerepe van a korszerűen, jól

felszerelt, "modern" szolgáltatásokat nyújtó környvtárhálózatnak.

Hazánkban a műszaki-technikai újdonságok megismertetésében kulcsszerepe van az olyan országos jellegű szakkönyvtáraknak, mint az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár (OMIKK), amely igen sokrétű módon igyekszik ellátni feladatát: a műszaki-tudományos eredményeknek minél előbb a hazai környezethez való eljuttatását. Szolgáltatásaik közül egyet emelünk ki, amely önmagában nem újdonság, hiszen igen régóta foglalkozik az információs központ ilyen és hasonló típusú megoldással. Viszont a legtömegesebben elterjedt, és vidéki igénybevevői köre is a legszélesebb, másrészt jól számszerűsíthető. Lényegét a következőképpen lehet megragadni: egyéni vagy közületi megrendelőknek igényeik szerint meghatározott témakörben *nemzetközi szakirodalmi figyelést* végeznek, és arról különböző mélységű referálásokat küldenek meg részükre magyar nyelven.

Az OMIKK e szolgáltatásának igénybevevői elsősorban a kutatással-fejlesztéssel foglalkozó intézmények, vállalatok. Mindenekelőtt műszaki-technikai szakterületek iránt érdeklődnek, bár van közgazdasági jellegű témakör is. A 80-as évek elején, közepén a megrendelői kör kisebb-nagyobb ingadozásokkal stabilizálódott, éves szinten a megfigyelt témák száma alig változott.

Táblázatunkban azt közöljük, hogy 1987-ben a fenti szolgáltatást *hány szervezet (vagy magános) vette igénybe az adott településben (tehát nem a megfigyelt témákat tüntettük fel, ami alapján még erőteljesebb a budapesti koncentráció). Az erős főváros-központúság az információs központ többi szolgáltatásánál még nagyobb. Ennek az általunk áttekintett szolgáltatásnak is jóval erőteljesebb a Budapestre összpontosultsága, mint az egész gazdaságnak, sőt a K+F szférának. Éppen ezáltal tükröz egy bizonyos minőségi jellemzőt a műszaki fejlesztési-kutatási terület regionális sajátosságaiból.*

A települési adatsor összeállításánál az OMIKK-nál rendelkezésünkre bocsátott megrendelői kört aggregáltuk.

3. A „magyar modell": hierarchikus terjedés

A vizsgált innovációk többfajta módon is csoportosíthatók. Vannak közöttük kifejezetten *műszaki* jellegűek (szabadalmak, CB rádió), *társadalmi* és *humán* jellegűek (NYIK, városvédő egyesületek), *gazdasági-szervezeti* innovációk (kisvállalkozások). A csoportosítás másfajta dimenziója lehet az elfogadók, adaptálók szerinti különbségtétel: jellemzően *egyéni döntésen* alapuló innovációk (CB rádió, kisvállalkozás), illetve *intézményi* közvetítéssel is vagy csak azzal terjedők (NYIK, könyvtári információs szolgáltatás).

Az ily módon csoportosítható, a gazdasági és társadalmi élet különböző területeihez tartozó és igen eltérő motívumok által befolyásolt, feltehetően nagyon különböző indíttatású adaptálókat érintő újdonságok települési viselkedése azonban látványos összhangot mutat. Az innovációk térbeli terjedésében erős települési függés mutatható ki, amely a nemzetközi gyakorlattól részben elüt, a településszerkezet sajátosságaira, mindenekelőtt a fővárosnak az ország társadalmi-gazdasági életében betöltött szerepére vezethető vissza.

Hazánkban jóformán egyetlen igazán "kreatív" terület (innovációs központ) van, amely az innovációterjedés tekintetében kiemelkedik, minőségileg más szintet képvisel, mint a többi település mind a kibocsátás, mind a befogadás tekintetében, ez pedig Budapest. Az ország körülményeiből adódóan valószínűleg még fővárosunk sem vetekedhet az igazi nagy innovációs központokkal, de lehetőségei a legközelebb állnak ahhoz, hogy az legyen.

Egyértelműen megállapítható az is, hogy az innovációk elterjedése a főváros dominanciáján túlmenően szorosan követi a településhierarchiát.

A mellékelt táblázatban tüntettük fel, hogy a különböző vizsgált innovációk hogyan oszlanak meg a főbb településkategóriák szerint. Egész pontosan azt számítottuk ki, hogy egy-egy újdonság legalább egy "egyede" az adott településnagyság-kategóriába tartozó települések hány százalékában van jelen.

A táblázat adatai szinte törésmentes hierarchiát jeleznek, bár a népesebb települések vonzerejének mértékében kimutathatók különbségek. Viszonylag nagy számban hatolnak el a kisebb településekig a tömeges, egyéni dön-

téseken alapuló innovációk (kisvállalkozás, CB rádió). A társadalmi-humán jellegűekre az jellemző, hogy az érintettség, telítettség csak a nagyvárosi körben teljes, ugyanakkor a legkisebb települések közül is bekerül az adaptálók közé egy-egy. A legerőteljesebb nagyvárosi kötődés az itt vizsgált innovációk közül a szabadalmakra, illetve a könyvtári információszolgáltatás igénybevételére jellemző.

Bár a telítettségi mértékek az egyes vizsgált formákban eltérőek, ugrópontként a *tízezres népességszám* jelenik meg, amely lényegében a városok és a községek közötti népességhatárnak feleltethető meg. Ebben a nagyságkategóriában éri el a 100 százalékos értéket a kisvállalkozásokat jellemző mutató, a könyvtári információ igénybevétele csak itt jelenik meg, az oktatási módszer, illetve a városvédő egyesületek esetében e kategóriában lépi túl a települések felét az érintettség.

A tanulmányban szereplő oktatási módszer (NYIK), illetve a településvédő egyesületek esetében érdemes visszautalni arra, hogy ezek nem a fővárosból, a hierarchia csúcsáról indultak, elterjedtségük mégis az alapmodellt követi. Mindkét esetben igaz az, hogy a terjedés mindaddig visszafogott volt, míg az innovációt fel nem fedezte a főváros – a "központ" –, majd mikor ott is legalizálódott, a terjedés felgyorsult, s szinte automatikusan követte a településhálózat lépcsőit.

Az egyes újdonságok kapcsán már utaltunk azokra a társadalmi-gazdasági körülményekre, amelyek közrejátszottak terjedésükben. Már e kisszámú újdonság adaptálásában is igen különféle motívumok játszottak közre. Így például:

- Hazánkban is számottevő egy-egy innováció terjedésében a fogadó piac, vagy a (nem konkrét értelemben vett) "piac" nagysága, az illető újdonság iránti társadalmi-gazdasági kereslet.
- Hazai sajátosság, hogy bár nehezen kimutatható, de cseppet sem elhanyagolható a szerepe a helyi gazdasági-társadalmi irányításnak (hatalomnak) is az újdonságok terjedésében. Ez a momentum is fellelhető szinte mindegyik vizsgált innovációnál.
- Az újdonságok létrejöttében, illetve adaptálásában, közvetítésében a vonatkozó intézményrendszer hatásait a nemzetközi szakirodalom is többrétűen ítéli meg. Hasonló a helyzet nálunk is. Vannak, akik elsősorban a felsőoktatási intézményhálózatnak tulajdonítanak kitüntetett szerepet a hazai szellemi élet felpezsdítésében, innovációképességének fokozásában. Ugyanakkor a regionális szellemi központok kisugárzása még a kifejezetten e szférához kötődő újdonságok esetében is nehezen kimutatható.
- A fogadó közeg, az adott település szellemi, kulturális színvonala nagy vonalakban általában jól jellemzi az innovációk fogadására, esetenként kibocsátására képes helyi társadalmat. Ugyanakkor a magas iskolázottsági szint, a lakosság képzettsége önmagában nem bizonyult mindig elegendőnek egy-egy település esetében, hogy az innovációt adaptálók vagy főként a kibocsátók között is kiemelkedő helyet érjen el.
- Egy adott település lakóinak vállalkozó szelleme, új iránti fogékonysága igen nehezen számszerűsíthető. Az, hogy egy helyi társadalom mennyire segíti, vagy legalábbis tűri az újdonságok iránt érdeklődő, azokat adaptáló egyéneket, csoportokat, sarkalatos pontnak tűnik a hazai innovációs folyamatban. A vállalkozási készség ugyanakkor számos társadalmi- szociológiai jelenség eredője is. Vitathatatlan, hogy a főváros mellett nálunk is vannak olyan települések, ahol a helyi társadalmi közeg szellemisége kedvez a gazdasági-társadalmi újdonságok bevezetésének, sőt ezentúl a műszaki újdonságok kidolgozásának is. Ugyanakkor másutt nyilvánvalóan hiányzik ez a társadalmi légkör.

Az előbb vázolt, inkább társadalmi, mint gazdasági típusú körülményekből, motívumból nem áll össze egy teljes és zárt kritériumrendszer, amely alapján konkrétan kijelölhetők az innovációra alkalmas és kevésbé alkalmas területek. Inkább csak egy olyan szempontrendszer körvonalazódik bennük, amely e folyamatok konkrét vizsgálatához szemléleti kiindulópontot nyújt.

Bizton állítható, hogy az innovációk terjedésében kimutatható erős hierarchizáltság rövid távon, s egyedi intézkedésekkel aligha csökkenthető. Eredendően csak a legátfogóbb társadalmi-gazdasági változások (valóságos piac, társadalmi-politikai pluralizmus, helyi önigazgatás stb.) növelhetik egy térben, településileg kiegyensúlyozottabb diffúziós közeg létrejöttének esélyeit.

Telítettség* településkategóriánként különböző innovációkban

Településnagyság (fő)	Magán gazdasági munkaközösségek (1987)	NYIK		Településvédő egyesületek (1988)	CB rádiók (1982)	Könyvtári információ (1987)
		1984	1988			
– 499	4,8	–	0,1	1,3	1,5	–
500– 999	11,6	0,1	1,8	5,6	4,3	–
1 000– 1 999	28,8	2,1	9,8	1,4	12,7	–
2 000– 4 999	56,1	1,4	12,9	1,8	24,6	–
5 000– 9 999	87,8	6,1	33,6	6,3	65,4	–
10 000– 19 999	100,0	13,1	59,2	51,9	75,3	5,0
20 000– 49 999	100,0	13,3	68,9	75,0	100,0	8,3
50 000– 99 999	100,0	10,0	100,0	66,7	100,0	75,0
100 000–249 999	100,0	10,0	100,0	100,0	100,0	100,0
250 000–X	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Telítettség: az egyes településnagyság-csoporton belül az adott innovációval rendelkező (azt befogadó) települések aránya (%)

Forrás: Saját számítás a szövegben szereplő adatbázisokból.

1. Általános művek

Bucsy László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés
Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1976. 351. p.

Csibi Sándor – Erdős Tibor: A hazai ipar piacképessége és a hazai szellemi élet
Magyar Tudomány, 1986. 6. sz. 416-432. p.

Darvas György: A tudomány és a műszaki fejlesztés a nyolcvanas évek közepén – a politika kihívása
Magyar Tudomány, 1987. 3. sz. 180-195. p.

Ferenczi György: Innováció alulnézetből
Magyar Tudomány, 1986. 10. sz. 798-806. p.
Innováció (szerk.: Birmann Erzsébet)
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1987. 370. p.

Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1975. 388. p.

Heit Gábor: A kvaterner szektor és a településfejlődés kapcsolata
(kézirat) VÁTI, 1988. 56. p.

Hoch Róbert: A technika és a gazdaság
Magyar Tudomány, 1987. 9. sz. 665-676. p.

Kozma Ferenc: Az alkotó munkáról
Társadalmi Szemle, 1981. 11. sz.

Magyari Beck István: Megjegyzések az innováció és a kreatív termék fogalmához
Közgazdasági Szemle, 1983. 6. sz.

Magyari Beck István: Egy antiinnováció-elmélet vázlata
Közgazdasági Szemle, 1987. 3. sz. 320-356. p.

John Naisbitt: Megatrendek
Tíz új irányzat, amelyek átalakítják életünket
Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár Budapest, 1988. 245. p.

Rügemer, W.: A Szilícium-völgy
Az új technológiák centruma az Egyesült Államokban
Kossuth Könyvkiadó, 1987. 210. p.

Schumpeter, J.A.: A gazdasági fejlődés elmélete
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 320. p.

Szabó Kálmán: Innováció és adaptáció
Közgazdasági Szemle, 1978. 11. sz.

Tóth József: A revolúciós innováció tudatos alkalmazása
Közgazdasági Szemle, 1988. 1. sz. 120-125. p.

Tudomány és műszaki politika Magyarországon (kutatás, fejlesztés, innováció, tudományszervezés) I-II. kötet (szerk.: Vas-Zoltán Péter)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 326, 669. p.

Tudományfejlődési prognózis a 2000. évig
Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1984. 144. p.

2. Nemzetközi szakirodalmi munkák

N. Alderman – A. Thwaites: Research and development and technical change in traditional industries
in: RSA XXVII. Kongresszusának kiadványai 4. kötet I-14. p.
Athen, 1987.

N. Alderman: Predicting Patterns of Diffusion of Process Innovations Within Great Britain
(kézirat) RSA XXV. Európai Kongresszusának előadása, 1-25. p.

R. Camagni: Spatial diffusion of pervasive process innovation
in: az RSA XXIV. Európai Kongresszusának előadásairól, kiadvány, Milánó, 1985. 83-95. p.

Diepering, H.; Nijkamp, P.: Innovative behaviour, agglomeration economies and R and D infrastructure
Empirical Economics, 13. k. 1. sz. 1988. 35-57. p.

E.J. Davelaar – P. Nijkamp: Spatial dispersion of Technological Innovation: a case study for the Netherlands by means of partial least squares
in: RSA XXVII. Európai Kongresszusának kiadványa Athén, 1987. 3. kötet, 1-16. p.

Ewers, H.J. – Wettman, R.W.: 1980: Innovation Oriented Regional Policy
Regional Studies, 14. 3. sz. 161-179. p.

F. Gagliardi – M. Latorre – A. Silvani: Measuring the technological potential of a region: proposed method of empirical Compasison in the case of Italy
in: RSA XXVII. Európai Kongresszusának kiadványa Athén, 1987. 2. kötet 75-87. p.

M. Giaoutzi: Issues of Technological development in L.D. countries:
Locational patterns and their implications
(kézirat), RSA XXV. Európai Kongresszusának előadási anyaga, 1-16. p.

D.C. Gibbs – A.T. Thwaites: The Location and Potential Mobility of Research and Development Activity: a regional perspective
(kézirat), RSA XXV. Európai Kongresszusának előadása, 1-34. p.

P. van Hoogstraten – B. Jansen: New forms of Industrialization and Material Infrastructure in the Netherlands
(kézirat) az RSA XXV. Európai Kongresszusának előadása 1-37. p.

Ch. Karlsson: The role of accessability of human skills and network properties of enterprises in the introduction of new technology
in: RSA XXVII. Kongresszusának kiadványai 1987.

Malecki, E.J.: The R and D location decision of the firm and "creative" regions – a survey
Technovation, 6. k. 3. sz. 1987. 205-217. p.

P. Nijkamp, J.H.P. Paelinck: Diffusion of development processes in regional and urban systems
Netherlands Economic Institute, 1974. 7. k. 24. p.

C. Pottier: The Adaptation of Regional Industrial Structures to Technical Changes
in: az RSA XXIV. Európai Kongresszusának előadásairól, kiadvány Milánó, 1985. 59-72. p.

Walter B. Stöhr: Regional Innovation Complexes
in: RSA XXIV. Európai Kongresszusának kiadványa, Milánó, 1986. 29-44. p.

3. Területi szempontú közelítések a hazai szakirodalomban

Enyedi György: A területfejlesztési politika néhány új elemérő
Területi Statisztika, 1981. 2. sz. 139–147. p.

Enyedi György – Rechnitzer János: Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban
Tér és Társadalom, 1987. 2. sz. 31-48. p.

Kozma Tamás: A kulturális innováció területi terjedése = Oktatásökológia. Szerk.: Forray R. Katalin, Kozma T. Budapest, 1986. Oktatáskutató Intézet 253-306. p.

Nemes Nagy József: Térbeli terjedési folyamatok és modelljelk
Földrajzi Értesítő, 1985. 4. sz. 377-390. p.

Nemes Nagy József – Ruttkay Éva: A műszaki innováció néhány földrajzi jellemzője Magyarországon
Tér és Társadalom, 1987. 2. sz. 19-30. p.

Ruttkay Éva: Az innováció társadalmi-gazdasági feltételei az ország különböző területein, településeiben
Kutatás-Fejlesztés, 1988. 3. sz.

Ruttkay Éva: Az innováció településérzékenysége Magyarországon
Kutatás-Fejlesztés, 1989. 4. sz.

КОНФЛИКТЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ВВИДУ ИЗМЕНЕНИЯ УСЛОВИЙ МЕЖДУ ЧЕЛОВЕКОМ И ОКРЖАЮЩЕЙ ЕГО СРЕДОЙ

ДЁРДЬ КЁСЕГФАЛЬВИ, Д-Р

В изменении, перефомировании условий между человеком и окружающей его средой — наряду со множеством факторов — решающая роль принадлежит тем глубокопроникающим изменениям, претворяющимся противоречиво и загруженно обострениями, которые за последние десятилетия возникли и прошли в селитебной системе, в селитебных условиях населения. Эти изменения — на счет факторов, выполняющих решительную роль в процессе — в основном определяют отношение между человеком и естественной окружающей средой.

Однако, для изменения, преобразования условий между человеком и окружающей его средой действительны не только результаты прошедшего за последние десятилетия ускорившегося развития. Результаты, наследие долгого исторического развития селитебной системы, в качестве позитивного и негативного последствия, были также фактором процесса изменений, прошедших за последние десятилетия.

Изменения, прошедшие в селитебных условиях населения, характерно представляют формирование более ранних связей между человеком и общественной средой (в позитивном и негативном смысле). В то же время они одновременно вырисовывают также и специфичные черты в формировании — в отдельных случаях уже и в претворении — новых связей.

Исследуя влияние и последствия изменения условий между человеком и его окружающей средой, исследование придает усиленное внимание негативным чертам, упоминает о формировании и углублении источников обострения. Это объективно возникает из внутренних специфичных закономерностей процесса, из неизбежности происхождения. Следует видеть и "другую сторону" процесса, она приносила и приносит с собой также и хорошее: в результате переформирует жизненные условия человека, улучшает предпосылки для этого (улучшение жилищных условий, развитие снабжения подземными сетями, расширение общественных услуг и т.д.)

Настоящее исследование ищет ответ на то, где мы ошиблись, что пропустили и почему сформировалось таким образом отношение между человеком и его окружающей средой. Почему формирование новых условий между человеком и его окружающей средой вызывает травмы, зачастую едва излечимые или тяжело восстанавливаемые состояния.

Исследование занимается тремя вопросами:

- какую роль выполняет структурное переформирование селитебной системы в нарушении равновесия между человеком и его окружающей средой;
- в нарушении равновесия между человеком и его окружающей средой каков характер и мера роли массового жилищного строительства;
- результаты переформирования сельских селитебных условий в нарушении равновесия, в формировании конфликтных положений.

ИССЛЕДОВАНИЕ СТУКТУРНЫХ И МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ СЕЛИТЕБНОЙ СИСТЕМЫ

ЭВА ВАЛЕР, Д-Р

Целью исследования является раскрытие закономерностей процесса структурного преобразования селитебной системы в интересах научного обоснования сознательного влияния на процессы территориального и селитебного развития.

В соответствии с главными территориями структурного и морфологического преобразования, исследование подразделяется на несколько частичных тем, являющихся следующими:

1. Исследование элементарных составных частей селитебной системы: в рамках этого исследуем то, каким образом в шестидесятых и семидесятых годах сформировалось количество элементарных составных частей сели-

тебной системы, географически отделенных друг от друга населенных мест, их функциональное и морфологическое подразделение, появление и устранение населенных мест.

2. Пространственные различия внутри населенных пунктов, в рамках этого исследуется то, из каких комбинаций составляются административные единицы различных типов географически отделенных друг от друга населенных мест и для каких пространств какие комбинации характерны.
3. Формирование качественной структуры жилищного фонда: мы сформировали для населенных пунктов (в этом случае даже для административных единиц) трехразмерные типы среды: общественной — функциональной — искусственной, а также на основе их вариантов — пути жизни населенных пунктов. Мы исследовали то, что на основе пути жизни населенных пунктов какое направление изменения качественной структуры характерно для всей селитебной системы и в рамках этого для населенных пунктов с различной функцией, и каким образом сформировалось соотношение трех составных элементов населенных пунктов.
4. Формирование территориального подразделения городских функций: в рамках этого были исследованы процессы территориальной концентрации и деконцентрации городских функций, а также пути развития населенных пунктов с городской функцией.
5. Положение сотрудничества населенных пунктов небольших пространств: в тематике исследование было направлено на выяснение понятия небольших пространств и форм сотрудничества, имеющихся в настоящее время между населенными пунктами, на раскрытие факторов, способствующих и препятствующих этому сотрудничеству.
6. Специфичности территориального использования в агломерационных пространствах: в отличии от предыдущего здесь мы исследовали не общественно-экономические характеристики агломерирования, а характеристики использования территории.
7. Структурные изменения внутри городов: в рамках этого мы исследовали то, каким образом сформировалась структура использования территории в отдельных городах, репрезентатирующих характерные типы городов, и каковы были основные факторы, влиявшие на изменения.

Задачи, выполняемые в процессе исследования, можно подразделить на три группы. С одной стороны следует окончить исследование отдельных частичных тем, выполнить еще оставшиеся исследовательские задачи, с другой стороны следует раскрыть — с использованием результатов исследования отдельных частичных тем — взаимосвязи различных частичных процессов, получить всеохватывающую картину о структурных и морфологических изменениях селитебной системы. И под конец, дополнив по-необходимости результаты исследований оценкой прошедших за последние годы изменений, следует по-возможности сформулировать для будущего выводы, относящиеся к ожидаемым направлениям процессов.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЖИЛИЩНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА И ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

КАТАЛИН БЕРЕИ, Д-Р

Жилищное строительство и структура территориального использования в населенных пунктах взаимно влияют друг на друга. Развитие жилья — строительство новых квартир, усовершенствование, содержание существующих квартир, хозяйствование квартирами — является одним из наиважнейших факторов развития населенных пунктов. Таким образом очевидно то, что выбор территорий для жилищного строительства, перемещение территориального центра тяжести в развитии жилья как в городах, так и в селах влияет на переформирование структуры территориального использования.

Изменение структуры территориального использования, выбор новых территорий для развития жилья в традиционной системе планирования взаимосвязывали в первую очередь с процессами развития народонаселения, выделение перспективных задач жилищного развития в первую очередь было основано на прогнозных данных народонаселения. Мало внимания уделялось территориальному распределнию населения, территориальной структуре существующего жилищного фонда, территориальным характеристикам инфраструктуры населенных пунктов, действительным жилищно-рыночным

процессам.

В новой системе, относящейся к хозяйствованию и вынесению решений, при претворении новых принципов жилищной политики все это в виде необходимости изменится, более большое внимание будет уделяться хозяйствованию существующим жилищным фондом, земельными участками и инфраструктурой населенных пунктов.

Обычно наблюдаемой тенденцией является повышение доли частного жилищного строительства, однако это влечет за собой изменение форм застройки, а также изменение потребностей в территории. Однозначно отклонение потребностей в сторону форм односемейных домов. Эта тенденция также имеет неблагоприятное влияние. Особенно много проблем может вызвать это в случае городов в отклонении строительных потребностей и в обеспечении участками в сторону пригородных территорий и сел. Ведь здесь обеспеченность инфраструктурой невозможно гарантировать при существующей системе территориального развития. Значит территориальное отклонение жилищно-строительных потребностей должно повлечь за собой также и новые формы инфраструктурного развития.

ЗАДАЧИ В ОБЛАСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И ОБНОВЛЕНИЯ БУДАПЕШТСКОЙ ЖИЛОЙ СРЕДЫ

ГАБОР ЛОЧМАНДИ

За последние десятилетия в международных исследованиях по урбанистике все больше внимания получают работы по анализу взаимосвязей между окружающей средой городской структуры и общественными аспектами, а также по анализу исторического формирования физико-общественных зон. Исследовательская работа, проводимая с 1987-го года на кафедре градостроительства Будапештского Технического Университета, также подключается к таким предшествиям и в первую очередь к социологическим исследованиям, начатым в семидесятых годах в гуманно-экологическом направлении. Эти исследования представили довольно определенную, оцениваемую на моделях картину о пространственно-общественных зонах Будапешта (Эклер, Хегедюш, Тошич, 1980 г.).

Исследование — в котором эта работа составляет всего лишь заключительную главу — в первую очередь поставило за цель организацию будапештской жилой среды в надежде на то, что на основе характеристик качества, состояния, положения городской стуктуры исследованной жилой среды и характеристик живущего там населения можно будет приблизиться к определнию мероприятий, связанных с ними. На первом этапе работ проведенные исследования по истории населенного пункта дополнили очень важными данными познания, имеющиеся о формировании будапештской городской структуры. Факторами, препятствующими созданию селитебной среды более высокого уровня являются в основном результаты запоздавшего развития, процессы развития с центростремительным характером и связанный с ними порядок ценности среды. Среди последних более остро, чем раньше, раскрыта "экологическая борьба" за территорию различных селитебных функций.

Наиважнейшую часть исследовательской работы составило эмпирическое исследование 173 штук будапештских жилых блоков. Данные, приобретенные о жилых блоках и составленные исследователями, в первую очередь характеризуют селитебную среду (жилой фонд, квартиры, здания, положение городской структуры и окружающей среды жилых блоков, обеспеченность инфраструктурой и учреждениями), дополняются несколькими данными, относящимися к защите окружающей среды (уровень шума, загрязнение воздуха), а также основными данными по народонаселению и общественной среде. Для значительной части жилых блоков были обработаны также и удельные цены свободного рынка, относящиеся к квартирам.

На основе многостороннего анализа данных, с применением также математическо-статистической системы средств, раскрылось чрезвычайное разнообразие будапештской жилой среды. Даже в связи с такими, считавшимися ранее с единым характером типа окружающей среды, как например традиционные — с внутренним двором — многоэтажные жилые здания представили характеристики, решительно отличающиеся с точки

зрения качества среды, а также и такие, которые в решающей мере влияют также и на мероприятия по их обновлению. Подобно этому значительно различающиеся характеристики народонаселения сужают систему условий по обработке данных, относящихся к местным жителям. Среди прочего, можно было показать то, что существующие частные представления в какой мере могут способствовать или препятствовать обновлению жилых блоков.

Даже и в случае многоэтажных зданий микрорайонов раскрылась неожидаемая мера разнообразия. Среди них особого внимания и организованной деятельности по обновлению требует специфичная группа жилых районов, построенных в периоде между двумя мировыми войнами. В случае микрорайонов, построенных в пятидесятых и шестидесятых годах, видно противоречие между качеством квартир (размерами) и сравнительно хорошим положением окружающей среды, а в построенных за последние годы жилых районах можно было решительно показать низкое качество окружающей среды. Рассматривая характеристики использования квартир, неблагоприятные данные внутриквартирной плотности и раскрытые в процессе исследования специфичные процессы "опорожнения" призывают внимание на значительный недостаток уровня поверхности, скрывающийся в жилых районах.

Другие типы окружающей среды исследование рассматривает скорее всего в соответствии с их примерной ролью. Среди них особую ценность представляют формы рядовой — рамочной — застройки, созданной в периоде между двумя войнами. Обычно высокий общественный статус этих жилых районов, наряду с потребительскими, призывают внимание на важность "символических" факторов ценности. Исследования, связанные с индивидуальными частными домами на несколько квартир, показывают подобные выводы, однако в этом следует упомянуть также и исследования, связанные с плотностью застройки, с градостроительным регулированием: можно было доказать противоречия между действительным положением и действующим регулированием.

Анализ территорий с характером односемейных домов показал тоже подобные результаты. Можно было установить то, что в Будапеште — и в первую очередь на пештской стороне — нигде не является исключительным одноквартирный характер, то есть односемейные дома. Жилой фонд этих территорий не соответствует общему сравнению, связанному с жилыми районами односемейных домов, в значительной части жилых блоков средние размеры квартир очень малы, очень много некомфортабельных квартир, квартиры заселены со значительно большей плотностью, чем среднее значение. Можно было установить то, что без целенаправленной системы способствования эти большие городские части невозможно улучшить.

И в общем важное поучение исследовательской работы состоит в том, что в интересах более эффективного, чем в настоящее время, осуществления обновления города необходимы основоположительные преобразования в области системы учреждений, и концепции, построенные лишь на начинания жителей и на стимулирующую роль рынка, без соответствующих систем способствования не могут привести к значительным результатам.

СОДЕРЖАНИЕ, ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ МЕСТНОЙ СЕЛИТЕБНОЙ ПОЛИТИКИ

Йолан Бакаи

Вслед за парламентским постановлением 1985-го года и за внедрением следом за ним в советах новой системы хозяйствования, значительно усилился процесс развертывания местной селитебной политики. Исследование обобщает наиважнейшие результаты эмпирического исследования, направленного на раскрытие этого процесса.

Естественно, что местная селитебная политика отражает особенности данного населенного пункта, но в то же время можно показать также и несколько общих черт. Среди общих характеристик, видимо, самым важным является централизованность общества, вынесение на передний план локальности; для большей части местной политики характерно и то, что в основном формируются лишь цели и меньше занимаются необходимыми для выполнения средствами; точно также общей специфичностью является то, что по возможности на задний план оттесняется размышление на более длительный

период; общим принципом, под конец, является высокая степень практичности, сильная функциональность.

Формирование местной селитебной политики декларированно является многоролевым процессом, наряду с главной ролью местных советов. В действительности это формируется различным методом. Можно хорошо ограничить "модель большого города", когда по форме выполняется множество согласований, однако, в сущности диктующими являются представления аппарата. В средних городах силы уже более уравновешены; здесь тоже значительна роль аппарата, но рядом с ним можно наблюдать также и претворения интересов "мозгового треста", состоящего из представителей политических, общественных органов, руководителей производственных организаций. Процесс формирования селитебной политики малых городов характеризует широкий круг групповой работы. Сравнительно хорошо членоразделена формирующаяся структура интересов и жители являются "полнаправными участниками" процесса.

Можно установить то, что поле действия местной селитебной политики за последние годы расширилось по сравнению с бывшим периодом, однако, еще и сегодня значительно отличается мера действительной и декларированной самостоятельности. Местные советы прежде всего чувствуют большую экономическую подчиненность и, кроме этого, они чувствуют усиление центрального управления также и в другом отношении (особенно в области учебно-воспитательного, здравохранительного управления). Одной из основных преград для расширения местного поля действий в большинстве городов — и в первую очередь в областных центрах — является областное управление (определенное отставание в роли распределения, личное вмешательство, действие областных учреждений и т.д.). В то же время большая часть сил — в основном крупные села, агломерационные населенные пункты — считают, что поле действий для местного самоуправления значительно расширилось, хотя это расширение сопровождалось сужением материальных средств или по крайней мере таким расширением средств, которое далеко от желаемого.

Усиление самостоятельности населенных пунктов местные советы ожидают частично от увеличения доли остающихся на месте формирующихся в населенном пункте средств, частично от союза самоуправления, признавшего защиту интересов, и от внедрения учреждения, занимающегося имуществом населенного пункта.

НЕСКОЛЬКО ИНФОРМАТИВНО-ТЕОРИТЕЧСКИХ АСПЕКТОВ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ

ЭНРИКЕ ГРОССЕР

Территориальное проектирование в Венгрии — вместе с прочими элементами системы территориального управления — находится в процессе кризиса. Практически оно потеряло общественную функцию, быстро проходящие общественно-экономические изменения поставили под вопрос профессиональность и законность территориального проектирования. Подобно процессам, прошедшим в шестидесятых годах в западных странах и странах третьего мира, нам необходим радикальный пересмотр теоретических основ территориального проектирования. Опыт упомянутых стран показывает то, что наличие демократии и рыночного хозяйствования само по себе не устранит противоречий, накопившихся в территориалном проектировании. И хотя они составляют необходимые предпосылки научной и учрежденческой отчужденности проектирования, смотря с точки зрения интересов обществ, устранение недостатка комплексности — законности — требует теоретического и практического пересмотра данных проектных моделей и систем, в качестве "общего акта".

Теория проектирования за последние двадцать лет развития пришла к тому признанию, что эффективность территориального проектирования зависит от того, что способны ли общества отождествиться с целями и методами проектирования. Для этого были созданы различные решения проектной технологии (участие населения, информирование), которые в большей или в меньшей степени достигли позитивных результатов в практике проектирования, но не оправдали ожиданий. Сохранение отчужденности проектирования, а возможно что и обострение, показывает то, что теоретические при-

ближения сами по себе носят признаки элитизма, если свобода выбора для обществ ограничивается на методы и формы применения созданных проектных моделей. Большинство проектно-теоретических приближений – предполагая свойства научности, сохранения ценности и независимость от времени – расчитывает для своих предлагаемых моделей на универсальное претворение. Однако, действительностью является то, что "профессионально" созданные и перенесенные сверху проектные модели заранее попадают в виде чуждого элемента перед обществом.

Устранение этого основоположительного противоречия требует такого проектно-теоретического приближения, в котором дилемма состоит не в том "как применить модель", а в том "кто создаст модель". Согласно перечисленному одним из возможных путей для этого является информационно-теоретическое приближение общественных функций территориального проектирования.

Понимание территориального проектирования как целеориентированного рабочего процесса по обработке и поступлению информаций даст возможность воспринять отчужденность проектирования как одно из явлений коммуникационных помех общества и управлять им. В соответствии с этим решающим моментом в функции ознакомления с проектированием является обмен информацией между проектировщиками и обществом, процесс взаимного обучения. В качестве результата этого процесса развернутся критерии целесообразности проектирования: порядок, функциональное соответствие, динамическое равновесие, минимальность конфликтов и взаимное соглашение. Согласно такому воззрению в функции, фиксирующей цель проектирования, увеличится креативная и ценностноформирующая роль обществ, претворение которой предполагает толерантность идеологии и обеспечивает стабильность системы.

Таким образом целевая установка превратится в организующую силу или в стратегию действий, то есть в координационное поле действий для обществ, формирующих пространственные отношения в определенные периоды времени. В качестве результата этого территориальное проектирование в дальнейшем является уже не деятельностью, производящей технико-физические картины будущего, а средством общества для организации и осуществления общих целей.

И под конец, с точки зрения регулирующей функции территориального проектирования, проектирование в том случае может совместиться с устранением отчужденности, если его модель будет создана в качестве открытого, демократического, плюралистически атакованного процесса.

СЕЛИТЕБНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В НАШЕЙ СТРАНЕ

ЭВА РУТТКАИ, Д-Р

Статья занимается отечественными характеристиками распространения различных общественно-экономических инноваций. Для этого выполнены исследования различных конкретных новшеств. Однако селитебное поведение новшеств, затрагивающих адаптаторов видимо с очень различным побуждением, на которых повлияли различные мотивации, показывает видимое созвучие. В пространственном распространении инноваций можно показать сильную селитебную зависимость, что частично отличается от международной практики и ведет обратно к специфичностям селитебной структуры, прежде всего к роли, выполняемой столицей в общественно-экономической жизни страны.

В нашей стране, можно сказать, существует одна единственная действительно "креативная" территория, которая качественно представляет другой уровень, чем остальные населенные пункты, как в отношении выпуска, так и в отношении приема, и это Будапешт. Исходя из условий страны вероятно даже наша столица не может соревноваться с действительно большими инновационными центрами, но возможности находятся ближе всего к тому, чтобы он стал таким.

Распространение показывает сильную селитебную иерархию, точку прыжка означает десятитысячное количество населения, свыше этого количества исследованные новшества имеются в каждом населенном пункте.

Можно уверенно заявить то, что сильную иерархию, наблюдаемую в распространении инноваций, едва ли можно сократить за короткий

период времени индивидуальными мероприятиями. Первоначально лишь всеохватывающие общественно-экономические изменения (действительный рынок, общественно-политический плюрализм, местное общественное управление и т.д.) могут повысить шансы создания в одном пространстве селитебно более уравновешенной диффузной среды.

KONFLIKTE, DIE AUS DER VERÄNDERUNG DER BEDINGUNGEN ZWISCHEN MENSCH UND SEINER UMGEBUNG HERVORGEHEN

DR. GYÖRGY KŐSZEGFALVI

In der Veränderung, Umgestaltung der Bedingungen zwischen Mensch und seiner Umgebung spielten neben zahlreichen Faktoren solche tiefgreifende, mit Spannungen und Widersprüchen wirksame Veränderungen eine entscheidende Rolle, die in den letzten Jahrzehnten im Siedlungssystem, in den Siedlungsverhältnissen der Bevölkerung eingetreten sind und sich abgespielt haben. Diese Veränderungen bestimmen grundlegend durch die Faktoren, die im Prozess eine entscheidende Rolle einnehmen, das Verhältnis zwischen Mensch und seiner natürlichen Umgebung.

In der Veränderung, Umgestaltung der Bedingungen zwischen dem Menschen und seiner Umgebung kommen jedoch nicht nur die beschleunigten Folgen der Entwicklung der letzten Jahrzehnte zur Geltung. Die Auswirkungen und das Erbe der langen geschichtlichen Entwicklung des Siedlugssystems waren als positive und negative Ergebnisse auch bestimmende Faktoren für den sich vollzogenen Prozess der Veränderungen in den letzten Jahrzehnten.

Die eingetretenen Veränderungen in den Siedlungsverhältnissen der Bevölkerung werden prägnant durch die Umgestaltung der früheren Beziehungen zwischen Mensch und gesellschaftlicher Umwelt veranschaulicht (im positivem und negativem Sinne). Gleichzeitig werden die eigentümlichen Züge der Herausbildung von neuen Beziehungen, von Fall zu Fall schon ihre markante Durchsetzung aufgezeichnet.

Die Wirkungen und Folgen der Veränderung der Bedingungen zwischen Mensch und seiner Umwelt untersuchend legt die Studie eine Betonung auf das Negative und zeichnet Ausführungen über die Herausbildung von Spannungsquellen und deren Vertiefung auf. Die Objektivität dieses Vorganges geht aus seinen eigenen inneren Gesetzmässigkeiten und aus der unumgänglichen Vergangenheit hervor. Es muss aber auch die „andere Seite" des Prozesses gesehen werden: das brachte und bringt auch „Gutes" mit sich. Infolgedessen verändern sich die Lebensverhältnisse der Menschen, werden die Lebensbedingungen (Verbesserung der Wohnverhältnisse, Entwicklung der öffentlichen Werke, Erweiterung der Dienstleistungen der Gemeinde usw.) verbessert.

Die Studie sucht darauf eine Antwort, was wir verschuldet und versäumt haben und warum sich deshalb das Verhältnis zwischen Mensch und seiner Umwelt so entwickelt hat. Warum hat die Herausbildung von neuen Bedingungen zwischen Mensch und seiner Umwelt ein Traume, kaum heilbare oder schwer wiederherstellbare Situationen verursacht.

Die Studie beschäftigt sich mit drei Fragen:

- Welche Rolle spielt die strukturelle Umgestaltung des Siedlungssystems im Zerfall des Gleichgewichts zwischen Mensch und seiner Umwelt?
- Was für eine Rolle und in welchem Aussmass spielt der Massenwohnungsbau beim Zerfall des Gleichgewichts zwischen Mensch und seiner Umwelt?
- Folgen der Umgestaltung der dörflichen Siedlungsverhältnisse im Zerfall des Gleichgewichts, in der Herausbildung von Konfliktsituationen.

FORSCHUNG DER STRUKTURELLEN UND MORPHOLOGISCHEN VERÄNDERUNGEN DES SIEDLUNGSSYSTEMS

DR. ÉVA VALÉR

Die Aufdeckung der Gesetzmässigkeiten des strukturellen Umgestaltungsprozesses eines Siedlungssystems ist im Interesse einer wissenschaftlichen Begründung der bewussten Beeinflussung von Prozessen der Territorial- und Siedlungsentwicklung das Ziel der Forschung.

Die Forschung unterteilt sich entsprechend der strukturellen und morphologischen Hauptumgestaltungsgebiete in folgende Teilthemen:

1. Forschung der elementaren Bestandteile des

Siedlungssystems: hier untersuchten wir, wie sich die funktionelle und morphologische Verteilung der elementaren Bestandteile, der voneinander geographisch entfernten, bewohnten Gebiete, in den 60-er und 70-er Jahren herausgebildet hat, sowie die Entstehung und Aufhebung von bewohnten Gebieten.

2. Territoriale Unterschiede innerhalb der Siedlungen: aus welchen Kombinationen setzen sich die Verwaltungseinheiten bei Wohngebieten verschiedenen Typs zusammen, die geographisch voneinander entfernt liegen, und welche Kombinationen sind für welches Gebiet charakteristisch.
3. Bildung der Qualitätsstruktur des Siedlungsbestandes: wir bildeten dreidimensionale Umwelttypen, gesellschaftliche, funktionelle und theoretische Dimension an Siedlungen, sowie auf der Grundlage von Veränderungen dieser Lebenswege von Siedlungen heraus. Wir untersuchten, wie auf Grund der Lebenswege der Siedlungen die Veränderungen der Qualitätsstruktur das ganze Siedlungssystem und innerhalb dessen die Siedlungen unterschiedlicher Funktion charakterisiert, und wie sich das Verhältnis der drei Siedlungskomponenten zueinander entwickelt hat.
4. Bildung der territorialen Verteilung der städtischen Funktionen: hier untersuchten wir den Prozess der territorialen Konzentration bzw. Dekonzentration der städtischen Funktionen, sowie die Entwicklungsbahn von Siedlungen mit städtischen Funktionen.
5. Situation der Zusammenarbeit zwischen Siedlungen eines kleineren Gebietes: In diesem Themabereich richtete sich die Forschung auf die Klärung des Begriffs „kleineres Gebiet" und auf die Erschliessung der gegenwärtig bestehenden Formen der Zusammenarbeit zwischen den Siedlungen, sowie auf deren fördernde und hemmende Faktoren.
6. Eigenheiten der Territorialnutzung von agglomerierten Gebieten: vom bisherigen abweichend untersuchten wir nicht die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Merkmale der Agglomeration, sondern die Merkmale der territorialen Nutzung.
7. Strukturveränderungen innerhalb von Städten: hier untersuchten wir, wie sich die einzelne Struktur der Territorialnutzung der Städte, die einen charakteristischen Stadttyp repräsentieren, gebildet hat und welche die Hauptfaktoren für die Veränderungen waren.

Die im Laufe der Forschungsfortsetzung durchzuführenden Aufgaben können in drei Gruppen geteilt werden. Einerseits muss die Forschung von einzelnen Teilthemen beendet werden, müssen zurückgebliebene Forschungsaufgaben durchgeführt werden, andererseits müssen unter Nutzung der Forschungsergebnisse der einzelnen Teilthemen die Zusammenhänge der verschiedenen Teilvorgänge erschlossen werden, und es muss ein umfassendes Bild über die strukturellen und morphologischen Veränderungen des Siedlungssystems geschaffen werden. Am Ende müssen die Forschungsergebnisse mit einer Bewertung der erfahrenen Veränderungen der letzten Jahre nach Bedarf ergänzt werden und nach Möglichkeit zu Schlussfolgerungen führen, die die Zukunft und die voraussichtliche Richtung der Prozesse bestimmen.

ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN WOHNUNGSBAU UND TERRITORIALENTWICKLUNG

DR. KATALIN BEREY

Der Wohnungsbau und die Flächennutzungsstruktur der Siedlungen beeinflussen sich gegenseitig. Einer der wichtigsten Faktoren der Siedlungsentwicklung ist die Entwicklung der Wohnungen, der Bau von neuen Wohnungen, Modernisierung, Erhaltung und die Wirtschaft mit ihnen. So ist ersichtlich, dass die Auswahl der Wohnungsbaugebiete, die Umordnung der Schwerpunktsgebiete der Wohnungsentwicklung eine Wirkung auf die Umgestaltung der Flächennutzungsstruktur, sowohl in den Städten als auch in den Dörfern hat.

Die Veränderung der Flächennutzungsstruktur, die Bestimmung von neuen Wohnentwicklungsgebieten wurde in den traditionellen Planungssystemen in erster Linie mit Vorgängen der Bevölkerungentwicklung in Zusammenhang gebracht. Die Festlegung von perspektivischen Wohnentwicklungsaufgaben gründete sich in erster Linie auf Entwicklungsprognosen der Bevölkerung. Wenig Aufmerksamkeit wurde der territorialen Verteilung der Bevölkerung, der Territorialstruktur des bestehenden Wohnungsbestandes, den territorialen Merkmalen der Siedlungsstruktur und wirklichen Wohnungsmarktvorgängen gewidmet.

Im neuen Wirtschafts- und Beschlusssystem für die örtlichen Räte und mit den wirkenden, neuen Prinzipien der Wohnungspolitik ändert sich all das notwendigerweise. Eine grössere Beachtung erhält die Wirtschaftsführung mit dem bestehenden Bestand, mit dem Territorium des Bodens und mit der Infrastruktur der Siedlungen.

Im allgemeinen ist eine Tendenz der Erhöhung des privaten Wohnungsbaus spürbar, was allerdings eine Veränderung der Bebauungsformen und des territorialen Bedarfs nach sich zieht. Die Verschiebung des Bedarfs verläuft eindeutig in Richtung von Formen der Familienhäuser. Diese Tendenz hat natürlich auch nachteilige Auswirkungen. Besonders viele Probleme kann die Verschiebung des Daubedarfs und Grundstücksbedarfs bei Städten in Richtung der Städtumgebung, in die umliegenden Dörfer hervorheben. Hier kann nämlich die Versorgung mit entsprechender Infrastruktur im gegenwärtigen System der territorialen Entwicklung nicht garantiert werden. Die Verschiebung des territorialen Bedarfs des Wohnungsbaus muss also auch neue Formen der Entwicklung der Infrastruktur nach sich ziehen.

BUDAPESTER WOHNUMGEBUNGEN OBLIEGENHEITEN IHRER SYSTEMATISIERUNG UND ERNEUERUNG

GÁBOR LOCSMÁNDI

In den letzten Jahrzehnten nahmen die die Zusammenhänge der Umgebungs- und Gesellschaftsrelationen der Stadtstruktur und die analythische Arbeit der geschichtlichen Herausbildung der physisch-gesellschaftlichen Zonen in den internationalen Forschungen zur Urbanistik einen immer grösseren Platz ein. Am Lehrstuhl für Städtebau erfolgt seit 1987 eine solche Forschungsarbeit, die knüpft in erster Linie an die in den 70-er Jahren begonnenen soziologischen Forschungen mit humaner-ökologischer Richtung (Motiv) an, die ein ziemlich klares Modellbild über die territorialen--gesellschaftlichen Zonen von Budapest gezeichnet haben. (Ekler, Hegedüs, Tosics, 1980.)

Ziel der Forschung, für diese Studie einen Schlussabschnitt darstellt, war in erster Linie die Systematisierung der Budapester Wohnumwelt in der Hoffnung, dass wir auf Grundlage der untersuchten Situationen von Qualität, Zustand und Stadtstruktur der Wohnumgebungen und der Merkmale der dort lebenden Bevölkerung, der Bestimmung von mit ihnen verbundenen Massnahmen näher kommen können. Im ersten Abschnitt wurden die schon durchgeführten Untersuchungen zur Siedlungsgeschichte mit einer Reihe von wichtigen Zusätzen zu den bis dahin gewonnenen Erkenntnissen über die Herausbildung der Budapester Stadtstruktur ergänzt. Eine stärkere Beleuchtung als zuvor bekamen die Folgen der verspäteten Entwicklung, die zentripetalen Entwicklungsvorgänge, die noch für die präindustrielle Stadt charakteristisch sind, und die damit zusammenhängende Wertordnung der Umgebung, die hemmenden Faktoren der Herausbildung einer Siedlungsumgebung mit höherem Niveau, zwischen letzteren in erster Linie die stattgefundenen „ökologischen Kämpfe" um Territorium für verschiedene Siedlungsfunktionen.

Der wichtigste der Forschungsarbeit war die empirische Untersuchung von 173 Budapester Wohnblöcken. Die über die Blöcke beschafften und durch die Forscher aufgestellten Daten charakterisieren in erster Linie die Siedlungsumwelt (Wohnungsbestand, Wohnungen, Gebäude, Situation der Blöcke zur Stadtstruktur, Umgebung, Versorgung mit Infrastruktur und Institutionen) und sind mit einigen ausschliesslich Umweltschutzdaten (Geräuschpegel, Luftverschmutzung), sowie mit grundlegend wichtigen Daten der gesellschaftlichen Umwelt, der Bevölkerung, ergänzt worden. Für den bedeutenden Teil der Blöcke wurde auch der spezifische freie Marktpreis der Wohnungen aufgearbeitet.

Die Daten weisen eine Vielseitigkeit auf und durch die Anwendung von Mitteln der mathematischen Statistik bei der Analyse ist auch ein ausserordentliche Mannigfaltigkeit der Budapester Wohnumgebungen aufgedeckt worden. Auch in Verbindung mit solchen Typen von Umgebungen, die früher als einheitlich gehalten wurden, wie die traditionell umbauten, mehrgeschossigen Mietshäuser mit Innenhof, konnten entscheidend abweichende Merkmale der Qualität der Umgebung aufgezeigt werden, solche, die im entscheidenden Mass die Massnahmen der Erneuerung beeinflussen.

Ähnlich dazu engen die abweichenden Merkmale der Einwohner das Bedingungssystem der „Handhabung" der örtlichen Bevölkerung ein. Unter anderem konnte gezeigt werden, wie die gegenwärtigen Vorstellungen zur Privatisierung die

Erneuerung der Blöcke unterstützen oder auch behindern können.

Bei den mehrgeschossigen Wohnsiedlungen ist auch eine Mannigfaltigkeit von nicht erwartetem Ausmass aufgedeckt worden. Besondere Beachtung und organisierte Erneuerungstätigkeit ist bei der Gruppe notwendig, die in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen gebaut worden ist. Bei den Wohngebieten, die in den 50-er und 60-er Jahren gebaut worden sind, ist der Widerspruch zwischen Wohnungsqualität (Grösse) und relativ guter Umgebungssituation aufgedeckt worden. Bei den Siedlungen, die in den letzten Jahren errichtet worden sind, konnte eine niedrige Qualität der Umgebung bestimmend aufgezeigt werden. Als ungünstige Daten erweisen sich die Wohndichte in sehr hohen Wohnungen bei Betrachtung der Merkmale des Wohnungsgebrauchs und die im Laufe der Forschung aufgedeckten eigenartigen Prozesse der „Ausleerung" machen in gleicher Weise auf den in den Siedlungen versteckten Geschossflächenmangel aufmerksam.

Andere Umgebungstypen sind von der Forschung entsprechend ihrer modellbildenden Rolle behandelt worden. Einen besonderen Wert wies zwischen ihnen die Form des Wohnungsbaus von geschlossenen Wohnvierteln auf, die zwischen den beiden Weltkriegen gebaut worden ist.

Der allgemein hohe gesellschaftliche Status dieser Wohngebiete macht neben den Gebrauchswertfaktoren besonders auf die Wichtigkeit der „symbolischen" Wertfaktoren aufmerksam. Bei den Forschungsergebnissen bezüglich der Gebiete von Gemeinschaftswohnhäusern mit ca. 4–6 Wohnungen sind ähnliche Zusammenhänge ans Licht gekommen, in unserem Fall sind jedoch die Untersuchungen zur Einbaudichte, zur Regelung der Stadtstruktur auch zu erwähnen: die Widersprüche zwischen der realen Situation und der gültigen Regelung konnten aufgezeigt werden.

Die Analyse der Gebiete mit Einfamilienhäusern hat ähnliche Ergebnisse gezeigt. Es kann behauptet werden, dass in Budapest in erster Linie auf der Pester Seite das Familienhaus mit nur einer Wohnung sozusagen nirgends nur ausschliesslich besteht. Der Wohnungsbestand dieser Gebiete entspricht bei weitem nicht der allgemeinen Meinung über Wohngebiete mit Einfamilienhäusern. Ein sehr grosser Teil der Blöcke ist durch kleine Wohnungsgrössen gekennzeichnet, der Anteil der Wohnungen ohne Komfort ist hoch und die Wohnungen werden mit einer durchschnittlich höheren Dichte bewohnt. Es kann behauptet werden, dass ohne zielgerichtete Unterstützungen das auf die Stadtteile ausgeweitete Niveau nicht verbessert werden kann.

Eine wichtige Lehre der Forschungsarbeit ist auch, dass im Sinne einer wirksameren Realisierung der Stadterneuerung auf dem Gebiet des Institutionssystems grundlegende Umgestaltungen nötig sind und solche Konzeptionen, die nur auf die Initiative der Bevölkerung bzw. auf die anregende Rolle des Marktes ohne entsprechende Unterstützungssysteme bauen, können keine bedeutende Ergebnisse hervorbringen.

INHALT UND REALISIERUNG DER ÖRTLICHEN SIEDLUNGSPOLITIK

JOLÁN BAKAY

Mit dem parlamentarischen Beschluss von 1985, bzw. mit der danach folgenden Einführung des neuen Wirtschaftssystems der Räte ist der Prozess der Entfaltung der örtlichen Siedlungspolitik wesentlich verstärkt worden. Die Studie fasst die wichtigsten Resultate der empirischen Forschung, die auf die Enthüllung dieses Prozesses gerichtet ist, zusammen.

Die örtlichen Siedlungspolitiken spiegeln naturgemäss die Eigenheiten der gegebenen Siedlungen wieder, und es sind zugleich auch einige allgemeine Züge aufweisbar. Eine der vielleicht wichtigsten Merkmale ist die Gemeinschaft-Zentralität, im Vordergrund platzierte Lokalität. Für den grössten Teil der örtlichen Politik ist weiterhin charakteristisch dass entschieden nur Ziele formuliert werden und sich weniger mit den nötigen Mitteln zur Realisierung befasst wird. Es ist ebenfalls eine gemeinsame Eigenheit, dass eine Denkweise für einen längeren Zeitraum in den Hintergrund getreten ist. Allgemeine Kriterien sind letztlich ein hoher Grad an Praktizismus und starke Funktionalität.

Die Bildung der örtlichen Siedlungspolitik ist neben der Führungsrolle des örtlichen Rates, deklariert ein Prozess mit mehreren Beteiligten. In der Realität geschieht das auf verschiedene Weise. Das Modell „Grossstadt" kann gut separiert werden, wo formell zahlreiche Abstimmungen erfolgen, im

Grunde jedoch die Vorstellungen des Verwaltungsapparates bestimmend sind. Bei Städten mittlerer Grösse sind die Kräfteverhältnisse schon ausgeglichener, die Rolle des Apparates ist auch hier von hoher Bedeutung, doch daneben ist auch die Wirksamkeit der politischen und gesellschaftlichen Organe der Intelligenz, der Leiter von Produktionsorganisationen beobachtbar. Der Prozess der Bildung der Siedlungspolitik von Kleinstädten ist durch eine breite Gruppenarbeit gekennzeichnet, die herausbildende Interessenstruktur ist relativ gut artikuliert, und die Bevölkerung ist mit „vollem Recht Beteiligten" dieses Prozesses.

Es kann festgestellt werden, dass sich der Bewegungsbereich der örtlichen Siedlungspolitik in den letzten Jahren gegenüber früher ausgeweitet hat, doch das Mass an deklarierter und realer Selbständigkeit weicht auch heute noch voneinander ab. Die örtlichen Räte spüren vor allem eine hochgradige wirtschaftliche Auslieferung, sowie auch eine Verstärkung der zentralen Steuerung auf anderen Gebieten (hauptsächlich auf dem Gebiet der Bildung, des Gesundheitswesens). Die Mehrheit der Städte sieht eine der grundsätzlichen Einschränkungen des örtlichen Bewegungsbereiches in erster Linie in der Leitung der Komitate, der Komitatssitze (gewisser Erhalt der Verteilungsrolle, persönliches Mitreden, Funktionen von Komitatseinrichtungen usw.). Gleichzeitig ist die Mehrheit der Gemeinden, hauptsächlich Grossgemeinden, agglomerierten Siedlungen der Meinung, dass sich der Bewegungsbereich der Selbstverwaltung wesentlich erweitert hat, wenngleich diese Erweiterung mit einer Verringerung von finanziellen Mitteln, oder zumindest mit einer Erhöhung, die weit unter der Erwartung bleibt, einhergeht.

Die örtlichen Räte erwarten eine Stärkung ihrer Siedlungsselbständigkeit zum Teil von der Bestätigung eines höheren Anteils der sich in der Siedlung bildenden Quellen, zum Teil vom Betrieb eines Bündnisses der Selbstverwaltungen, die den Interessenschutz übernehmen, und von der Einführung einer Institution für gemeinschaftliches Siedlungseigentum.

EINIGE INFORMATIONSTHEORETISCHE ASPEKTE ZUR GESELLSCHAFTLICHEN FUNKTION DER TERRITORIALPLANUNG

ENRIQUE GROSSER

Für die Territorialplanung zusammen mit den anderen Theorien des territorialen Leitungssystems besteht in Ungarn eine eigenartige Krise. Im Prinzip hat sie ihre gesellschaftliche Funktion verloren, die sich schnell vollziehenden gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Veränderungen haben ihre Fachmässigkeit und Legitimation in Frage gestellt. So ist es also nötig, ähnlich zu den stattgefundenen Vorgängen der westlichen Länder in den 70-er Jahren, bzw. den Ländern der dritten Welt, die theoretischen Grundlagen der Territorialplanung radikal umzuwerten. Das Beispiel der erwähnten Länder zeigt, dass Demokratie und Marktwirtschaft die sich anhäufenden Widersprüche in der territorialen Planung nicht von selbst auflösen.

Obwohl diese unentbehrliche Vorbedingungen der wissenschaftlichen und institutionellen Entfremdung bilden, so verlangt die Aufhebung des Mangels an Komplexität, bzw. Legimitation aus der Sicht der Gemeinde eine theoretische und praktische Überprüfung der gegebenen Planungsmodelle und Systeme als „gemeinsamen" Akt.

Die Entwicklung der Planungstheorie der vergangenen 20 Jahre ist bis zu der Erkenntnis gelangt, dass die Wirksamkeit der Territorialplanung entscheidend davon abhängt, ob sich die Gemeinden mit den Planungszielen und Methoden indentifizieren können. Dazu sind verschiedene Lösungen zur Planungstechnologie entstanden, mit denen mehr oder weniger positive Ergebnisse in der Planungspraxis erreicht worden sind (Einwohnerteilnahme, Informierung). Doch die sich daran knüpfenden Hoffnungen konnten nicht erfüllt werden. Der Erhalt der Entfremdung der Planung, seine eventuelle Zuspitzung zeigt, dass die theoretische Annäherung in sich selbst Merkmale des Elitismus trägt, insofern die Entscheidungsfreiheit der Gemeinschaft durch Anwendungsmethoden und Formen der geschaffenen Planungsmodelle eingeschränkt ist. Bei der Mehrheit der dargelegten Annäherungen zur Planungstheorie sind die Eigenschaften der Wissenschaftlichkeit, Wertlosigkeit und Zeitunabhängigkeit vorausgesetzt, und so haben die vorgeschlagenen Modelle einen Anspruch auf universelle Gültigkeit. In Wirklichkeit sieht es aber so aus, dass die „fachgemäss" geschaffenen und von oben eingesetzten Planungsmodelle im vorhinein als fremde Körper vor der Gemeinschaft erscheinen. Für die Aufhebung dieses Grundle-

genden Widerspruches bedarf es solch einer plantheoretischen Annäherung, bei der das zu lösende Dilemma nicht mehr die Frage „wie" wenden wir das Modell an, sondern „wer" schafft das Modell, ist.

Nach den im Artikel dargelegten Gedanken ist die informationstheoretische Annäherung der gesellschaftlichen Funktion der Territorialplanung einer der dafür möglichen Wege.

Die Erklärung der Territorialplanung als zielgerichteter Arbeitsprozess der Aufarbeitung und Zuflusses von Informationen ermöglicht, dass die Planungsentfremdung als eine Erscheinung der gesellschaftlichen Kommunikationsstörungen aufgefasst und auch so behandelt wird.

Der entscheidende Moment der Erkenntnisfunktion der Planung ist demnach der Informationsaustausch zwischen Planern und der Gemeinschaft, der einen gegenseitigen Lernprozess darstellt. Als Ergebnis dieses Prozesses entfalten sich die Kriterien der Planungszweckmässigkeit: Ordnung, Funktionserfüllung, dynamischen Gleichgewicht, Minimierung der Konflikte und Konsens. Nach dieser Auffassung hebt sich in der festgehaltenen Funktion der Planzielstellung die kreative und wertbildende Rolle der Gemeinschaft heraus, deren Gültigkeit eine ideologische Toleranz voraussetzt und die Stabilität des Systems sichert.

Auf diese Art wird die Zielstellung zur Organisationskraft, bzw. zur Handlungsstrategie, d.h. sie wird zum Platz der Koordination der zeitlich begrenzten Handlungen für die territoriale Verhältnisse bildende Gemeinschaft. Als Endresultat ist die Territorialplanung im weiteren nicht mehr eine Tätigkeit der Herstellung von technischen-physikalischen Zukunftsbildern, sondern Mittel der Gemeinschaft zur Organisation und Realisierung ihres gemeinsamen Willens.

Schliesslich kann hinsichtlich der regulierenden Funktion der Territorialplanung sich die Planung dann an die Aufhebung der Entfremdung annähern, wenn ihr Modell offen, demokratisch ist und ein pluralistischer Prozess zustande kommt. Eine gesellschaftliche Kontrolle über die Information ist dafür eine Bedingung.

SIEDLUNGSMERKMALE DER AUSDEHNUNG VON INNOVATIONEN IN UNGARN

DR. ÉVA RUTTKAY

Dieser Artikel beschäftigt sich mit den hiesigen Merkmalen der Ausdehnung von gesellschaftlichen-wirtschaftlichen Innovationen verschiedener Art. Dazu wird eine Untersuchung der verschiedenen, konkreten Neuigkeiten angefertigt. Das Siedlungsverhalten der Neuigkeiten mit vermutlich sehr unterschiedlicher Motivation, die zu den unterschiedlichen Gebieten des wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Lebens gehören und durch bedeutend abweichende Motive beeinflusst werden, zeigen jedoch einen sichtbaren Einklang auf. In der räumlichen Ausdehnung der Innovationen ist eine kräftige Siedlungsabhängigkeit ausweisbar, was zum Teil von der internationalen Praxis abweicht und auf die Eigenheiten der Siedlungsstruktur, vor allem auf die Rolle der Hauptstadt im gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lebens des Landes zurückgeführt werden kann.

In unserem Land gibt es sozusagen nur ein real „kreatives" Gebiet, welches qualitätsmässig ein anderes Niveau als die anderen Siedlungen, sowohl hinsichtlich der Emission als auch Aufnahme vertritt, und das ist Budapest. Auf Grund der Verhältnisse des Landes kann selbst unsere Hauptstadt mit den wahren, grossen Innovationszentren nicht konkurieren, doch ihre Möglichkeiten stehen nahe dazu, dass sie es wird.

Die Ausdehnung weist eine kräftige Hierarchie auf, der springende Punkt ist eine Bewohnerzahl von 10 000 Menschen, wo in jeder Siedlung, deren Einwohnerzahl über diesem Wert liegt, die untersuchten Neuigkeiten gegenwärtig sind.

Es kann sicher festgestellt werden, dass die starke Hierarchie in der Ausdehnung von Innovationen in kurzer Zeit und mit individuellen Massnahmen gesenkt werden kann. Nur vollständige Veränderungen auf gesellschaftlichem und wirtschaftlichem Gebiet (realer Markt, gesellschaftlicher-politischer Pluralismus, örtliche Verwaltung usw.) können ursprünglich die Aussicht der Schaffung eines ausgewogeneren Diffusionsmediums siedlungsmässig in einem Bereich erhöhen.

CONFLICTS ORIGINATING FROM THE CHANGING OF CONDITIONS BETWEEN MAN AND HIS ENVIRONMENT

DR. GYÖRGY KŐSZEGFALVI

In the changing, transformation of condition between man and his environment a decisive role was played – among others – by the deep, contradictory and tensioned changes which took place in the settlement system and populational structure of settlements in the past decades. These changes – by factors playing decisive role in the process – basically determine the relationship between man and the natural environment.

In changes of conditions between man and his environment however not only the increased development of the past decades can be followed. Consequences of historical development of the regional system, positive and negative results of the inheritage were all decisive in the process of changes in the past decade.

Changes of the regional conditions of the population all show the transformation of the former relationships between man and his social environment (in the positive and negative sense, too). They draw at the same time special features of formation of new relations, too – sometimes in a really marking manner.

Analyzing the effects and consequences of the changes of the conditions between man and his environment, the article accentuates the negative side, mentions the emergence of sources of tensions. This objectively originates from the special legitimacy of the process. One should see the other side of the process, too: this has brought also „good".

In consequences it changes man's living conditions, improves his life (improvement of housing conditions, development of supply with public utilities, extension of communal services, etc.).

The present article wants fo find an answer for the question what have we missed, what was our fault, and how all this shaped the relations between man and his environment. Why is the establishment of relations between man and his environment a shock, situations which sometimes are incurable, difficult to restore.

The article deals with three questions:

- what is the role of the structural transformation of the settlement system in dissolution of the balance between man and his environment;
- what is the character and the degree of mass housing construction in the dissolution of the balance between man and his environment;
- consequences of transformation of village settlement structures in the disintegration of balance and in the formation of conflict situations.

INVESTIGATION OF STRUCTURAL AND MORPHOLOGICAL CHANGES OF THE SETTLEMENT SYSTEM

DR. ÉVA VALÉR

The aim of the investigation is the revealing of the laws of structural changing processes of the settlement system in order to establish the scientific basis for the conscious influencing of regional and settlement development processes.

The investigation has several sub-items according to the main areas of structural and morphological changes; these are the following:

1. Investigation of the elements of the settlement system: within this we have investigated the elements of settlement systems in the 60's and 70's, the number of human settlements geographycally separated from each other, their functional and morphological distribution, birth and death of human settlements.
2. Spatial differences within the settlements: here we have examined what combinations of geographically separated human settlements compose the administrative entities, and what are the typical combinations of the individual regions.
3. Qualitative structure of settlement stock: we have formed three-dimensional, social-functional--artificial environmental types of settlements (in this case already administrative units), as well as in view of their changes the life story

of different settlements. We have investigated that in view of the settlement lives what qualitative structure is characteristic of the whole settlement system and within this of settlements with different structure, and what is the relationship of the three settlement forming elements.

4. Regional distribution of city functions: within this spatial concentrational and deconcentrational processes of city functions, as well as development ways of settlements of town character.
5. Cooperation of settlements in smaller regions: in this subject we have endavoured to clarify the notion small region and investigated the existing inter-settlement cooperational forms, the supporting and inhibiting factors.
6. Land utilization specifities of agglomeration regions: different from the above here we investigated not the socio-economic, but land utilitization characteristics of agglomeration.
7. Structural changes within the towns: here we investigated land utilization structure of certain towns, representing characteristic town types and the main factors of changes.

Investigation tasks can be listed in three groups. First we have to finish the investigation of certain sub-themes and execute the remaining research tasks; secondly, we have to reveal – using the results of the individual subjects – relationships of the different partial processes, a general view should be drawn on structural and morphological changes of the settlement system. Finally, by completing the investigation results with the evaluation of the changes of the past years, we should formulate consequences on the future and on possible directions of processes.

INTERRELATIONSHIPS OF HOUSING CONSTRUCTION AND REGIONAL DEVELOPMENT

DR. KATALIN BEREY

Housing construction and land use structure of the settlements mutually influence each other. Development of housing – construction of new flats, renovation, modernization, upkeep and management of the existing ones – is one of the most important factor of settlement development. In this way it is clear that the selection of land sites for housing construction, the changing of the regional focal points of housing development exerce an influence on the restructuralization of land use both in towns and in the villages.

In the traditional planning system the change of land use structure, selection of new land sites for housing development were mainly connected to the new population growth processes. Determination of long term tasks of housing development was mainly based on population formation prognoses. Little attention was paid to the regional structure of the inhabitants, regional structure of the existing housing stock, regional characteristics of the settlement infrastructure and to the real housing market processes.

In the new system of council management and decision-marking, as well as with the enforcement of new housing policy principles all this necessarily changes, greater attention is paid to management of the existing stock, of the land site of the settlements and of their infrastructure.

A general tendency is the increase of the proportion of private housing construction, as a consequence of which the building forms and land demand change. A clear tendency is the moving of demands towards the private houses forms.

This tendency has also got disadvantageous consequences. In case of the towns the moving of demands for land sites towards the suburban and outside the town areas and villages may cause many problems. Since here, in the present system of regional development, the supply with infrastructure cannot be granted. In this way regional movements of housing construction needs should bring new forms of infrastructural development.

RESIDENTIAL AREAS IN BUDAPEST
tasks of systemization and renewing

GÁBOR LOCSMÁNDI

In the past decades works, analyzing environmental--social relationships of urban structure, historical formation of physical-social regions have gained an increasing share in the international urban research. The research work having been in progress since 1987 at the Faculty of Urban Architecture is also connected to such precedents, to human-ecological aim social research, which gave a quite definite, model-like picture of the spatial-social areas of Budapest (Ekler, Hegedüs, Tosics, 1980).

The aim of this research work – the final phase of which is this lecture – was primarily the systematization of the residential areas of Budapest in the hope that quality, condition, urban structural situation and characteristics of the population in the investigated residential area give a basis to determine the tasks to be solved. Settlement historical investigations of the first phase added several important facts to the knowledge about the formation of the urban structure of Budapest. Consequences of late development, centripetal development processes, yet typical of the pre-industrial urban areas, the connected environmental values, facts inhibiting the formation of a higher level settlement environment, among these latters mainly „ecological struggles" for the areas all these have got a much wider analysis.

The most important part of the research work was the empirical analysis of 173 housing estates in Budapest. Date received by the researchers and obtained about the housing estates are mainly characteristic of the settlement environment (housing stock, flats, buildings, urban structural--environmental position of the blocks, supply with infrastructure and public buildings), supplemented by some typically environment protectional data (noise level, air pollution) and by populational and basic social data. Average free market price of blocks was also investigated for most of the houses.

By the many-sided, mathematical-statistical analysis of data we have explored an extermely great variety of the housing environments in Budapest. In case of environments considered to be unified, like the traditional – round courtyard – multi-level appartment houses, different elements of environment quality could be detected, such elements which decisively influenced tasks of their renewal. The similarly different populational characteristics narrow system of conditions of „handling" the local population. Among others it could be proved, how the present re-privatizational concepts assist or inhibit renewal of the blocks.

An unexpected variety of the environment could be revealed in case of the multi-level housing estates. Special attention and organized renewing activity is demanded by estates build between the two world wars. In case of new housing estates built in the 50's and 60's the contradiction of the housing quality (sizes) and the relatively good environmental conditions was discovered in case of the new housing estates. In case of estates built in the latest years, low environmental quality level could be shown. As to the characteristics of the houses there are very unfavourable data about the number of inhabitants in one flat. The special processes, revealed by the investigation all call the attention to the important lack of surface areas in the housing estates.

The other types of the environment were handled as ones setting an example. Of special value are the closed-row – frame form – housing construction between the two world wars. These living areas call the attention not only by their high level social status, but also accentuate the importance of „symbolic" values. Similar relations were revealed by the research of the communal (collective) house constructions, in this case, however we have to mention investigations concerning density of in--building, urbanistical regulation: we could prove the contradiction between the real situation and the regulation in force.

Analysis of the private family housing form has brought similar results. It can be stated that in Budapest – especially on the Pest side – one flat, family house character solution are very rare. The housing stock of these areas does not correspond to the view on the family houses housing estates, in most of the blocks the average size of the appartment is small, the proportion of low comfort level flats is high, and their is a higher than average density in the flats. I could be stated that without aim--oriented supporting systems level of these expanded urban areas cannot be improved.

An important general conclusion of the research work is that in order to realize more effectively urban renewal basic transformations are necessary in the institutional sphere and only conceptions based of the initiative of the population and the incentive force of the market cannot bring acceptable results, without a good supporting system.

MTA Könyvtára
Periodika 1990/1103.

CONTENT AND REALIZATION OF LOCAL REGIONAL POLICY

JOLÁN BAKAY

As a result of the resolution of the Parliament in 1985 and of the introduction of the council management system after that local regional political processes have importantly strenthened. This article summerizes the most important results of an empirical research work – aiming at revealing this process.

Naturally, local regional policies reflect specifities of the given settlement, but certain general features can also be detected. Perhaps the most important general feature is the community-minded way of thinking, the priority of locality; most of the local policies, however formulate only goals and do not deals with means of realization; another common feature is that the long term way of thinking is forced to the background; a general feature is the strong functionality and practical thinking.

Formation of local settlement policy is declared to be a several actor process, under the leading role of the local council. In reality this has got several appearances. The so called „large town" model can well be separated, where formally there are a lot of coordinations, but in reality decisive are the ideas of the state. In medium size towns the forces are already more balanced; although the apparatus has got an important role here, too, but one can see the enforcements of interests of a „brain trust" consisting of managers of political and social organs, agricultural cooperatives. Regional policy formation of small towns is characterized by the wide team work, the interest structure is articulated and the local population is an „organic, full right participants" of the process.

It can be stated that the sphere of acting of the local regional policy has widened as compared to the earlier practice. Declared and real independency, however is still far from each other. Local council mainly feel a great degree of defencelessness, and besides this they feel strengthening of central direction in many respect (mainly in the direction of education, health care etc.). One of the basic hindrance of the increase of local management is the role of the counties (capital towns of counties). They still has the role of distribution, personal intervention, operation of institutions etc. At the same time, however the majority of large villages think that the possibility of acting has widened, although this growth was followed by the moderation, or at least small increase of financial sources.

Local councils wait the increase of local independence from letting them keep the major part of local sources, operate interest protecting self-governments, introducing institutions of local proprieties.

SOME INFORMATION-THEORETICAL ASPECTS OF SOCIAL FUNCTIONS OF REGIONAL PLANNING

ENRIQUE GROSSER

In Hungary regional planning – together with other elements of regional management – is experiencing its own crisis. It has practically lost the socal function, quick socio-economic changes have questioned its expertise and legitimity. Similar to processes taken place in Western and third world countries in the seventies, it is necessary to radically re-evaluate theoretical basis of regional planning. Examples of these countries show that democracy and market economy in themselves do not solve contradictions of regional planning. Although these are indispensible preconditions of scientific and institutional alienation of planning from the point of view of the communities' interests liquidation of lack of complexity – or legitimity – demand theoretical and practical review of the planning models and systems as one „common act".

The past twenty years development of planning theory realized that effectiveness of regional planning mainly depends on the ability of communities to identify themselves with aims and methods of planning. The different planning technological solutions (population participation, informatization) serve this aim and bring more-or-less positive results in the planning practice but did not fulfil the hopes of the planners. Alienation of planning, the sharpening of this show that theoretical approaches in themselves carry the sign of elitism in case freedom

of decision of the communities is limited to forms and ways of usage of the developed planning models. The majority of planning theories – supposing scientific, value-free and time-free characters – demand universal values. In reality, however the professionally made and from above transplanted planning models are ab ovo alien bodies for the communities.

The liquidation of this basic contradiction demands a kind of planning theoretical approach, where the problem to be solved is no more the question „how we should use the model", but rather „who makes the model?". According to the ideas of the article informational theoretical approach of social functions of regional planning is one of the possible ways.

Handling regional planning as an aim-oriented information processing and sending working process gives an opportunity to regard alienation of planning as a sign of troubles of social communication. According to this the decisive moment of the recognition process in planning is the exchange of information and mutual learning from each other between the planners and the community. As a result of this process criteria of planning are formed: the order, functional coordination, dinamic balance, minimization of conflicts and the consensus. According to this idea creative and value formation role of the community is outstanding in the aim determination process of planning. All this supposes ideological tolerance and assures stability.

In this way the aim becomes an organization force, or strategy of acting, that is it will be a coordinational space for the actions of the community. So further on regional planning is no more an activity producing technical-physical future ideas, but the means of the community for organization and realization of their common will.

Finally planning can get to the point to liquidate its own alienation if its model is created as a result of an open, democratic and plural process. The condition of this is the social control over information.

REGIONAL FEATURES OF INNOVATIONS' SPREADING IN HUNGARY

DR. ÉVA RUTTKAY

The article deals with the characteristics in Hungary of spreading of the different socio-economic innovations. To this different concrete innovations are examined. Regional and settlement behaviour of innovations belonging to different spheres of social life and concerning very differently motivated adaptators show, however a very striking harmony. A strong interdependence can be revealed in the spatial spreading of innovations, which is different from international practice and can be traced back to the specifities of regional structure and to the leading role of the capital in the socio-economic life of the country.

We may say that in our country there is only one really „creative" area, which represents a higher quality level both from the point of view of receiving and letting out, and this is Budapest. Considering the conditions of the country, probably even the capital city is not able to complete with the really large innovational centres, but its possibilities are closer to be able for this.

There is a strong regional hierarchy in the spreading, the limit for changing is population of 10 thousand people, above which the investigated innovations are present is each settlement.

We can firmly state that the strong hierarchy in the spreading of innovation cannot be decreased by individual regulations and on the short run. Originally only the very comprehensive socio-economic changes (real market, socio-political pluralism, local administration etc.) can increase the possibilities of creating a more balanced diffusional sphere.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TARTALOMJEGYZÉK

Dr. Kőszegfalvi György: Ember és környezete közötti feltételek változásából fakadó konfliktusok 3

Dr. Berey Katalin: A lakásépítés és területfejlesztés összefüggései 21

Dr. Valér Éva: A településrendszer strukturális és morfológiai változásainak kutatása 23

Locsmándi Gábor: Budapesti lakókörnyezetek – rendszerezés és a megújítás teendői 51

Bakai Jolán: A helyi településpolitika tartalma, megvalósítása 113

Grosser Lagos Enrique: A területi tervezés társadalmi funkcióinak néhány információelméleti aspektusa 137

Dr. Ruttkay Éva: Innovációk terjedésének települési jellemzői hazánkban 161

РЕЗЮМЕ 173

ZUSAMMENFASSUNG 180

SUMMARY 186

A *-gal jelzett tanulmányok a Ts–2/2 kutatási program keretében készültek.

Felelős kiadó: Barna Gábor. Felelős szerkesztő: Dr. Körösmezey Lászlóné

Készült a VÁTI Sokszorosító Üzemében 1100 példányban, 15 (A/5) ív terjedelemben.

Felelős vezető: Dankó Katalin

VÁTI ROTA 89 178

HU–ISSN 0040–2680